LINGUISTICA LETTICA

LINGUISTICA LETTICA
LU LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTA ŽURNĀLS

30
2022

Dibinātājs / Founded by
LU Latviešu valodas institūts
Iznāk kopš 1997. gada / In print since 1997

Atbildīgā redaktore / Editor-in-chief
Solvita BERRA

Numura redaktori / Issue editors
Anna VULĀNE, Edmunds TRUMPA

Redakcijas kolēģija / Editorial Board
Laimute BALODE (Latvija), Ina DRUVIETE (Latvija), Trevors Gārts FENNELS (*Trevor Garth Fennell*, Austrālija), Juris GRIGORJEVS (Latvija), Ilga JANSONE (Latvija), Daiva SINKEVIČŪTE-VILLANUEVA-SVENSONE (*Daiva Sinkevičiūtė-Villanueva-Svensson*, Lietuva), Sanda RAPA (Latvija), Anna STAFECKA (Latvija), Agris TIMUŠKA (Latvija), Lembits VABA (*Lembit Vaba*, Igaunija), Bernhards VELHLI (*Bernhard Wälchli*, Zviedrija), Andrejs VEISBERGS (Latvija)

Mājaslapa / Website
https://lavi.lu.lv/linguistica-lettica/
Pilnteksta datnes LU repozitorijā / Full-text files in the UL repository
https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/52767

Literārie redaktori / Proof-readers
Anna VULĀNE, Edmunds TRUMPA (*Edmundas Trumpa*), Kristīne MEŽAPUĶE, Viljams Patriks BERRS (*William Patrick Burr*)

Redakcijas adrese / Address of the Editorial Office
Kalpaka bulvāris 4-308, Rīga, LV-1050
Tālr. / phone +371 67034016,
E-pasts / e-mail: linguisticalettica@gmail.com

Māksliniece / **Design**
Vanda VOICIŠA
Maketētāja / Layout
Gunita ARNAVA

Iespiests / Printed by
SIA „Drukātava"

ISSN 1407-1932
DOI https://doi.org/10.22364/lingualet.30

© LU Latviešu valodas institūts, 2022
© Vanda Voiciša

SATURS / CONTENTS

- Solvita Berra (*Solvita Burr*), Anna Vulāne, Edmunds Trumpa (*Edmundas Trumpa*)

  Ievads jeb Valodas bagātība slēpjas tās dažādībā 7

  Introduction: The Richness of Language Lies in Its Diversity 18

- Renāte SILIŅA-PIŅĶE 30

  Par 17. gadsimta latviešu personvārdu reģionāliem variantiem Vidzemē

  On Regional Variants of Latvian Personal Names in the 17th Century Vidzeme

- Ilga JANSONE 46

  Priekšvārdi Kalnamuižā (*Kalnemoise*) Vidzemes 1826. gada Dvēseļu revīzijas materiālos

  Forenames at Kalnamuiža (*Kalnemoise*) in Vidzeme Soul Revision Materials from 1826

- Dalia PAKALNIŠKIENĖ 74

  Lietuvių ir latvių kalbų intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai: derivacijos bendrybės

  Lithuanian and Latvian Infixed and *sta*-stem Verbs: Common Traits of the Derivation

- Dace MARKUS 104

  Dažas fonētiskas parādības Ziemeļaustrumvidzemē

  Phonetic Phenomena in Northeastern Vidzeme

- Vilija RAGAIŠIENĖ 116

  Lietuvių kalbos akcentuacijos variantiškumas ir raida: rytų aukštaičių anykštėnų patarmės atvejis

  The Variability and Development of Accentuation in Lithuanian: A Case Study of the Proverbs of the Eastern Aukštaitian Subdialect of Anykščiai

- Ieva OZOLA 134

  Latviešu valodas dialektu atlantā neiekļauto dotumu nozīme Lejaskurzemes izlokšņu izpētē

  The Importance of Lower Kurzeme Subdialects' Data not Included in the Atlas of the Latvian Dialects

■ Daira VĒVERE 152

Dziļo tāmnieku izlokšņu morfoloģiskās sistēmas attīstības tendences

Developmental Tendencies of the Morphological System of the Deep Tamian Subdialects

■ Dalia PAKALNIŠKIENĖ, Jūratė LUBIENĖ 170

Geolingvistinės-sociolingvistinės šiaurės žemaičių patarmės somatonimų klasifikacijos problemos

Problems of Geolinguistic and Sociolinguistic Classification of Somatonyms in Northern Samogitian Subdialect

■ Violeta MEILIŪNAITĖ 194

Kalbinio ir kultūrinio vietovės integralumo raiška Šalčininkų rajono gatvių pavadinimuose

The Expression of Linguistic and Cultural Integrity in the Street Names of the Šalčininkai District

■ Aurelija TAMULIONIENĖ, Nida PODERIENĖ 212

Mokinių kalbų vartojimas ir kalbinės nuostatos Lietuvos miestuose

Language Usage and Language Attitudes of Pupils in Lithuanian Cities

■ Nijolė TUOMIENĖ 238

Kodų kaitos funkcijos Pietryčių Lietuvos diskurse

Functions of Code-Switching in the Discourse of Southeast Lithuania

■ Raivis BIČEVSKIS 266

„Izloksnē runā... zeme": Martins Heidegers un valodas būtība dialektos un izloksnēs

"In Language Speaks...the Earth": Martin Heidegger and the Essence of Language in Dialects and Accents

■ Ineta BALODE, Dzintra LELE-ROZENTĀLE 282

Reģionālo variantu pētniecība. Baltijas vācu valodas piemērs

Research into Regional Language Varieties: An Example of Baltic German

■ Antra KĻAVINSKA 306

Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaude digitālajā vidē: tekstu korpusa iespējas

Standard Latgalian Spell-Checking in the Digital Environment: Text Corpora Capabilities

■ Anna Elizabete GRIĶE 324

Ecclesionyms Both as Anthroponyms and Toponyms: The Roman Catholic Parish and Church Names in Latvia

Eklezionīmi kā antroponīmi un toponīmi: Romas Katoļu draudžu un dievnamu nosaukumi Latvijā

PERSONĪBAS / PERSONALITIES

■ Dace MARKUS, Dzintra BONDA (*Dzintra BOND*). 340

Modernās fonoloģijas pamatlicējs liepājnieks Moriss Halle

The Founder of Modern Phonology, Morris Halle from Liepāja

■ Anna VULĀNE. 350

Antona Breidaka ieguldījums augšzemnieku dialekta un latgaliešu rakstu valodas izpētē

Antons Breidaks's Contribution to the Study of the High Latvian Dialect and Latgalian Written Language

■ Lidija LEIKUMA 374

Anna Vagale un viņas pienesums baltu filoloģijai

Anna Vagale and Her Contribution to Baltic Philology

HRONIKA / CHRONICLE

Liene Markus-Narvila, Edmunds Trumpa (*Edmundas Trumpa*) 404

Atskatoties uz akadēmiķa Jāņa Endzelīna 149. dzimšanas dienas atcerei veltīto starptautisko zinātnisko konferenci „Valodas reģionālie varianti"

A Summary of International Scientific Conference "Regional Varieties of Language" to Commemorate the 149th Anniversary of Academician Jānis Endzelīns

RECENZIJA / REVIEW

Benita Laumane 422

Ieva Ozola, Liene Markus-Narvila. *Valoda. Laiks. Lejaskurzeme.* Liepāja, Rīga: Liepājas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts, 2021, 712 lpp.

2021. GADĀ IZDOTĀS VALODNIECĪBAS GRĀMATAS / BOOKS IN LINGUISTICS PUBLISHED DURING 2021

Marita Silkāne, Kristīne Mežapuķe 437

APSVEICAM / CONGRATULATIONS

Vilma Šaudiņa 448
Daina Nītiņa – valodniece, pedagoģe, ceļotāja
Daina Nītiņa – Linguist, Teacher, Traveller

Anitra Roze 456
Godinām "Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas" autores
Celebrating the Authors of the "Dictionary of Modern Latvian"

Lidija Leikuma 460
Latviešu seno rakstu pētniekam Pēterim Vanagam – 60
Researcher of Early Written Latvian Texts, Pēteris Vanags – 60

Laimute Balode 468
Regīna Kvašīte: tilts starp brāļu tautām
Regina Kvašytė: A Bridge Between Brotherly Nations

Ieva Zuicena 472
Valodniece no Kurzemes Ilga Migla
Linguist from Courland Ilga Migla

IN MEMORIAM

Dzintra Lele-Rozentāle 478
Juris Baldunčiks (1950–2022)

Ilga Jansone 484
No Imanta Šmideberga atvadoties
Saying Goodbye to Imants Šmidebergs

Māris Baltiņš 488
Aldis Lauzis (1939–2022)

ZIŅAS PAR AUTORIEM / ABOUT THE AUTHORS 493

IEVADS JEB VALODAS BAGĀTĪBA SLĒPJAS TĀS DAŽĀDĪBĀ

Ikgadējā Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta žurnāla „Linguistica Lettica" 30. numura tēma ir **„Valodas bagātība slēpjas tās dažādībā"**. Poētiskajā nosaukumā iekļautais vārds *dažādība* izceļ vienu no galvenajiem atslēgas vārdiem valodniecībā, jo īpaši tādās valodniecības apakšnozarēs kā dialektoloģija un sociolingvistika. Tā kā tieši reģionālie varianti nereti tiek uzskatīti par valodas galveno aspektu (Boberg et al., 2018, 2), žurnāla numura mērķis ir valodas reģionālo variantu vienību un procesu daudzpusīga izpēte.

Žurnālā iekļautās publikācijas vairāk attiecas uz dialektoloģiju, tādēļ lielāka uzmanība veltīta dialektiem un izloksnēm, mazāk vērības pievērsts reģionāli lietotajām valodām. Rakstos skarta arī vēsturiskās valodniecības, sociolingvistikas, datorlingvistikas un onomastikas tematika.

Žurnāla numura struktūra

Numuru veido **sešas daļas**. Pirmā daļa uzskatāma par numura galveno daļu, kurā ir iekļautas 15 zinātniskās publikācijas latviešu, lietuviešu un angļu valodā. Otro daļu veido trīs ievērojamu valodnieku un lielu valodas entuziastu (Morisa Halles, Antona Breidaka un Annas Vagales) dzīves un darba gājuma apraksts, izceļot novatorisko pienesumu latviešu/baltu valodniecības attīstībā.

Trešajā daļā sniegts plašs atskats uz akadēmiķa Jāņa Endzelīna 149. dzimšanas dienas atcerei veltīto starptautisko konferenci, iztirzājot katru nolasīto referātu un būtiskākos diskusiju tematus.

Recenzija par Ievas Ozolas un Lienes Markus-Narvilas monogrāfiju „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme" (2021) ir nākamajā – ceturtajā – daļā. Tās autore Benita Laumane gana detalizēti aplūko grāmatas saturu un sniedz precīzus ieteikumus turpmākiem pētījumiem šajā apvidū, taču tie var noderēt arī citu Latvijas reģionu valodas un etnolingvistiskajai analīzei.

Piekto daļu veido Maritas Silkānes un Kristīnes Mežapuķes apkopotie 2021. gada izdevumi valodniecībā, kas noderēs gan novērtējot valodniecības attīstību, gan meklējot konkrētus individuālos vai kolektīvos pētījumus.

Veltījuma raksti sešiem valodniekiem veido sesto numura daļu. To autori gan sirsnīgi sveic kolēģus jubilejā, gan atzinīgi novērtē viņu zinātnisko darbību.

Savukārt numura beigu daļā ir trīs atceres raksti, pieminot valodniekus, no kuriem atvadījāmies 2022. gadā, kā arī atskatoties uz viņu būtiskākajiem profesionālajiem sasniegumiem, hobijiem un rakstura īpašībām.

Īss ieskats zinātniskajos rakstos

Lingvistiskās un kultūras pārmaiņas gadsimtu gaitā ir skārušas latviešu personvārdus, kuru reģionālajām atšķirībām ir tendence arvien vairāk sarukt. **Renātes Siliņas-Piņķes** raksta „Par 17. gadsimta latviešu personvārdu reģionāliem variantiem Vidzemē" pamatā ir apjomīgs Vidzemes latviešu personvārdu materiāls (vairāk nekā 12 tūkstoši personvārdu), kas iegūts 1638. gada zviedru arklu revīzijās. Ekscerpēto personvārdu analīze reģionālā aspektā ir bijusi iespējama revīzijas veikšanas pamatprincipu dēļ. To veica desmit komisijas, kas katra sastādīja savu revīzijas protokolu. Tas dod iespēju gan atsevišķi analizēt katras komisijas darbības areālā pierakstītos personvārdus, gan arī savstarpēji salīdzināt. Raksta autore plašāk raksturojusi retāk sastopamos personvārdus *Brencis*, *Bērents*,

Ivans un *Jāks,* salīdzinot ar bieži sastopamā priekšvārda *Pēteris* izplatību pētāmajā areālā. Valodas fakti liecina, ka šo personvārdu izplatība dažādos Vidzemes reģionos ir atšķirīga. Autore norāda, ka neviendabības iemesli varētu būt gan citvalodu onomastikona (resp., vietvārdu un personvārdu kopuma) ietekme pierobežā, gan latviešu valodas dialektu ietekme, gan atsevišķu vārdu reģionāla koncentrēšanās, gan arī atšķirības dažādu revīzijas rakstvežu pierakstos.

Ilgas Jansones rakstā „Priekšvārdi Kalnamuižā (*Kalnemoise*) Vidzemes 1826. gada Dvēseļu revīzijas materiālos" analizēti priekšvārdi, kas 19. gadsimta sākumā reģistrēti Kalnamuižā. Dvēseļu revīzijas ir nozīmīgs avots gan vēsturiskajā onomastikā, gan dialektoloģijā, jo sniedz vērtīgu informāciju par personvārdu lietojuma biežumu noteiktā apgabalā, šajā gadījumā – Kalnamuižā. Šī vieta ir etniski un lingvistiski unikāla, jo te vēsturiski ir dzīvojuši igauņi (dēvēti arī par leiviem), kas runāja dienvidigauņu valodā, un latvieši, kuri runāja augšzemnieku dialekta dziļajā latgaliskajā izloksnē. Raksta autore detalizēti aplūkojusi Kalnamuižas priekšvārdus, pievēršot uzmanību to popularitātei (resp., nesēju skaitam) dažādos laika periodos un abu iepriekš minēto valodas kodu mijiedarbībai (piem., kopīgām lingvistiskajām pazīmēm) priekšvārdos. Autore secina, ka izplatītākie vīriešu un sieviešu priekšvārdi bijuši vienlīdz populāri gan leivu, gan latviešu apdzīvotajās sētās, kā arī norāda hipotētiski iespējamos katram etnosam specifiskos vārdus. Tāpat autore norāda, ka leivu priekšvārdu kā etniskās identitātes marķieru analīzei ir nepieciešami papildu pētījumi visās leivu apdzīvotā apgabala muižās, kā arī ārpus leivu apdzīvotā apgabala Vidzemē.

Atvasināto darbības vārdu derivācijas sistēma 16.–17. gadsimta lietuviešu rakstos salīdzinājumā ar latviešu valodu aplūkota **Daļas Pakalnišķienes** (*Dalia Pakalniškienė*) rakstā „Lietuvių ir latvių kalbų intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai: derivacijos bendrybės" („Lietuviešu un latviešu valodas infiksālie un *sto*-celma darbības vārdi: kopīgās derivatīvās iezīmes"). Rakstā autore secina, ka šie darbības vārdi ataino dažādus vārdu atvasināšanas veidus; lielāko daļu veido deverbatīvi, bet mazāk ir denominatīvu. Tāpat rakstā tiek aplūkotas dažādas vārdu veidošanas kategorijas, secinot, ka senajos tekstos fiksēto darbības vārdu attīstība hronoloģiski ļauj izdalīt vairākus to veidošanās slāņus. Autore padziļināti analizē dažādos morfosemantiskos atvasinājuma veidus un ar tiem

saistītās opozīcijas, raksturojot to produktivitāti lietuviešu valodā un baltu valodās kopumā.

„Latviešu valodas dialektu atlanta" fonētikas daļā (LVDAf) neiekļautās Ziemeļaustrumvidzemē runātās augšzemnieku dialekta dziļo latgalisko jeb nesēlisko izlokšņu fonētisko parādību – šaurā patskaņa *e* aizstāšana ar *a* galazilbēs un piedēkļos un palatālā līdzskaņa *ķ* aizstāšana ar afrikātu *č*, un palatālā līdzskaņa *ģ* aizstāšana ar afrikātu *dž* – apraksts un pētījumu apkopojums ir dots **Daces Markus** rakstā „Dažas fonētiskas parādības Ziemeļaustrumvidzemē". Raksta autore rosina latviešu valodas dialektu atlantu izlokšņu aprakstos turpmāk iekļaut plašākus materiālu krājumus, piemēram, Latvijas Universitātes (agrāk Latvijas Valsts universitātes) studentu pētījumus un disertācijās iekļautos piemērus un atziņas. Tāpat autore norāda uz nepieciešamību pēc jaunām datu ieguves ekspedīcijām un apjomīgiem un zinātniski pamatotiem pētījumiem fonētikā.

Vilijas Ragaišienes (*Vilija Ragaišienė*) raksts „Lietuvių kalbos akcentuacijos variantiškumas ir raida: rytų aukštaičių anykštėnų patarmės atvejis" („Lietuviešu valodas akcentuācijas variantu dažādība un attīstība: austrumaukštaišu Anīkšču izloksnes gadījums") veltīts uzsvara sistēmas attīstības problemātikai lietuviešu valodas dialektos 19.–21. gadsimtā. Datu sastatīšana ļauj secināt, ka nosacītā uzsvara intensīvāka atvilkšana Anīkšču izloksnē sāka veidoties salīdzinoši vēlu. Šis secinājums pamato mūsdienu lietuviešu dialektu izcelsmes teoriju, saskaņā ar kuru izmaiņas, tostarp akcenta atvilkšana, izplatījušās no ziemeļiem uz dienvidiem. Autore nosacītā uzsvara atvilkšanas izplatīšanos saista ar deklinējamo vārdu akcentēšanas modeļu maiņu.

Morfoloģiskās un sintaktiskās īpatnības izlokšņu materiālā ir analizētas **Ievas Ozolas** rakstā „Latviešu valodas dialektu atlantā neiekļauto dotumu nozīme Lejaskurzemes izlokšņu izpētē". Salīdzinot Latviešu valodas dialektu atlanta (LVDA) aptaujas atbildes ar senākajiem (17. gadsimta) un jaunākiem (21. gadsimta) Lejaskurzemes dotumiem, tiek aplūkoti nolūka izteikšanas gramatiskie varianti un to dinamika Lejaskurzemē, plašāk raksturojot konstrukcijas ar prievārdu *priekš* lietojumu vietas (*priekš duru* 'durvju priekšā') un laika (*priekš svētku* 'pirms svētkiem') nozīmē. Autore izseko šo konstrukciju fiksējumam

Nīcas un Bārtas mācītāju Johana Langija (*Johannes Langius*) un Gustava Bražes (*Gustav Brasche*) attiecīgi 17. gadsimta 2. pusē un 19. gadsimtā tapušajos darbos, 20. gadsimta 20. gados „Filologu biedrības rakstos" publicētajos Lejaskurzemes izlokšņu aprakstos, kā arī LVDA aptaujās un Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārā institūta ekspedīcijās un studentu vākumos iegūtajos materiālos. Pētījumā ir secināts, ka 20. gadsimta vidū Lejaskurzemes izloksnēs darbības nolūks izteikts gan ar nolūka datīvu, gan analītisko prievārda *priekš* konstrukciju un ka vismaz vecākās paaudzes pārstāvju valodā aktīvajā lietojumā ir arī prievārda *priekš* laika semantikas konstrukcijas.

Daira Vēvere rakstā „Dziļo tāmnieku izlokšņu morfoloģiskās sistēmas attīstības tendences" iztirzā dialektu nivelēšanos – procesu, ko raksturo lokālo valodas parādību samazināšanās un līdzināšanās tām, kas tiek lietotas plašākā reģionā. Autore gramatisko formu nivelēšanos ir konstatējusi gan tāmnieku izlokšņu nomenu locījumu formās, gan darbības vārdu laika un personas formās. Autore secina, ka lībiskā dialekta dziļajās tāmnieku izloksnēs morfoloģiskā sistēma kopā ar tai piederīgajām fonētiskajām iezīmēm nivelējas un līdzinās latviešu kopvalodā lietotajām formām. Pārmaiņas ir konstatētas visu vārdšķiru lietojumā: substantīvu deklinācijā, verbu konjugācijā, adjektīvu, adverbu, numerāļu un pronomenu lietojumā. Tās gan vēl ir uzskatāmas par izloksnēm tradicionālajā izpratnē, jo vēl aizvien saglabājušas tipiskākās šai lībisko izlokšņu grupai raksturīgās fonētiskās un morfoloģiskās parādības.

Ķermeņa daļu nosaukumu jeb somatonīmu izplatības problēmai lietuviešu ziemeļžemaišu apakšdialektā veltīts **Daļas Pakalnišķienes** (*Dalia Pakalniškienė*) un **Jūrates Lubienes** (*Jūratė Lubienė*) raksts „Geolingvistinės-sociolingvistinės šiaurės žemaičių patarmės somatonimų klasifikacijos problemos" („Ziemeļžemaišu somatonīmu ģeolingvistiskās un sociolingvistiskās klasifikācijas problēmas"). Tā mērķis ir noskaidrot, kuri somatonīmi ir izplatīti tikai žemaišu dialektā un kuri tiek lietoti plašākā Lietuvas teritorijā. Somatonīmi tiek analizēti gan pēc ģeolingvistiskiem, gan arī pēc sociolingvistiskiem kritērijiem. Vārdu lokalizācijas norādes avotos ļauj secināt, ka vairāk nekā puse somatonīmu ir raksturīgi tikai ziemeļžemaišu areālam, mazāka šīs grupas vārdu daļa pieder plašākam žemaišu dialekta leksikas slānim, un tikai retos gadījumos somatonīmi ir kopīgi žemaišu un aukštaišu dialektiem.

Violeta Meiļūnaite (*Violeta Meiliūnaitė*) rakstā „Kalbinio ir kultūrinio vietovės integralumo raiška Šalčininkų rajono gatvių pavadinimuose" („Apvidus valodiskās un kultūras integritātes izpausmes Šaļčininku rajona ielu nosaukumos") tiek apspriesti Lietuvas dienvidaustrumu reģiona daļas – Šaļčininku rajona – integritātes jautājumi. Analizējot trīs pilsētu ielu nosaukumus, autore vērtē, cik lielā mērā šī apvidus oficiālā lingvistiskā ainava atspoguļo saikni ar ģeogrāfiskajām, vēsturiskajām un kultūras reālijām Lietuvā. Šī saikne tiek analizēta trīs līmeņos – lokālajā, reģionālajā un valsts līmenī. Autore izsaka pieņēmumu, ka stiprākas valsts līmeņa kulturālās integritātes izpausmes praksē radītu labvēlīgākus apstākļus, lai šis reģions labāk integrētos Lietuvas Republikā.

Aurelijas Tamuļonienes (*Aurelija Tamulionienė*) un **Nidas Poderienes** (*Nida Poderienė*) rakstā „Mokinių kalbų vartojimas ir kalbinės nuostatos Lietuvos miestuose" („Skolēnu valodas lietojums un lingvistiskās nostādnes Lietuvas pilsētās") tiek analizēts, kuru no divām izplatītākajām valodām – lietuviešu vai angļu – izvēlas dažādu Lietuvas pilsētu skolēni, kāda ir viņu pārliecība attiecībā uz lietuviešu valodas un identitātes saistību, valodas prestižu un radošajām spējām. Pētījums atklāj, ka lietuviešu valodas prasmi skolēni uzskata par obligātu nacionālās identitātes saglabāšanas nosacījumu, bet tikai aptuveni puse aptaujāto skolēnu domā, ka tā ir neaizvietojama valoda, kas vislabāk izpauž jūtas un domas, savukārt mazliet vairāk nekā puse respondentu šo valodu vērtē kā mūsdienīgu, un tikai trešdaļa aptaujāto skolēnu ir pārliecināta, ka būtu jāpaplašina tās resursi.

Dzīvās komunikācijas īpatnības Lietuvas dienvidaustrumu pierobežā ar Baltkrieviju esošajās dienvidaukštaišu izloksnēs ir analizētas **Nijoles Tomienes** (*Nijolė Tuomienė*) rakstā „Kodų kaitos funkcijos Pietryčių Lietuvos diskurse" („Koda maiņas funkcijas dienvidaustrumu Lietuvas diskursā"). Reģionā, kurā paralēli tiek lietotas četras valodas un daļa runātāju sevi neidentificē ar kādu konkrētu tautu, bet gan raksturo sevi kā „vietējos iedzīvotājus", pastāv dažādas pārejas uz citu valodu jeb koda maiņas veidi, kas ir atkarīgi no sarunas situācijas un runātāja piederības konkrētai paaudzei. Raksta autore parāda, kādā veidā un kādos apstākļos atklājas piecas koda maiņas funkcijas – references, pārvaldīšanas, identitātes, metaforiskā un metalingvistiskā funkcija.

Valoda vienmēr ir bijusi filozofu uzmanības lokā. Tai pievērsies arī 20. gadsimta ietekmīgākais vācu filozofs Martins Heidegers, kura uzskatus rakstā „„Izloksnē runā... zeme": Martins Heidegers un valodas būtība dialektos un izloksnēs" atklāj **Raivis Bičevskis**. Autors analizē M. Heidegera vēlīnajos darbos paustos uzskatus par izloksnēm un dialektiem, kuros atklājas valodas būtība, un par valodas piesaisti vietai, reģionam un laikam. Tāpat autors norāda, ka vācu filozofs vērsies pret objektivizētu, tehnizētu un universalizējamu valodu, kas varētu aizstāt valodas dialektus un izloksnes. Raksta otrajā daļā ir aplūkots M. Heidegera skatījums uz valodu analogiem un izteikumiem par mākslas darbu, patiesību un pirmssokrātiskā laika domātājiem.

Reģiona plašāka izpratne ir dota nākamajā rakstā – „Reģionālo variantu pētniecība. Baltijas vācu valodas piemērs", kur aplūkota vācu valoda mūsdienu Baltijas valstīs, kas daudzus gadsimtus te plaši funkcionējusi un bijusi nozīmīga latviešu valodas paveidu kontaktvaloda. Raksta autores **Ineta Balode** un **Dzintra Lele-Rozentāle** atzīst, ka līdz šim Baltijas vācu valodas pētniecībā lielāka vērība pievērsta ekstralingvistisko faktoru analīzei, savukārt lingvistisko aspektu izpēte un to sasaiste ar ekstralingvistiskajiem faktoriem Baltijas vācu valodas kontekstā nav pietiekami izzināta. Rakstā kompakti raksturota vācu valodas, t. sk. Baltijas vācu valodas, vēstures izpēte, plašāk analizēta metalingvistiska diskusija par valodas pareizību un vācbaltiešu jaunatnei piemērotiem mācību līdzekļiem, kā arī sniegts ieskats tulkošanā kā reģionālās vēstures būtiskā sastāvdaļā. Viens no autoru secinājumiem ir nepieciešamība pēc plašākiem papildu starpvalodu un starpkultūru pētījumiem, kas palīdzētu izveidot precīzāku mūsdienu Latvijas valodu vēstures aprakstu.

Antra Kļavinska rakstā „Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaude digitālajā vidē: tekstu korpusa iespējas" analizē digitālo resursu izmantošanas pieredzi un vērtē Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijā izstrādātā latgaliešu valodas tekstu korpusa „MuLa" izmantošanas iespējas latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaudē. Izmantojot ekspertu viedokļus un veicot eksperimentus latgaliešu rakstu valodas digitālajos rīkos, autore secina, ka „MuLa" korpusa kā pareizrakstības pārbaudes rīka priekšrocības ir ātras meklēšanas iespējas un tas, ka pareizrakstības pārbaudei var izmantot vārdu un formu lietojuma biežumu, kontekstu, arī pārbaudīt teksta avota uzticamību. Tomēr pagaidām ir arī vairāki būtiski

trūkumi – morfoloģiskā marķējuma neesamība, apjoma nepietiekamība, kā arī materiāla neviendabīgums ortogrāfijas normu ievērošanas ziņā. Šīs nepilnības kavē korpusa pilnvērtīgu izmantošanu. Autore atzīst, ka latgaliešu valodas digitālie resursi vēl ir pilnveidojami, lai tie būtu uzticami un ērti izmantojami praksē.

Anna Elizabete Griķe rakstā „Ecclesionyms Both as Anthroponyms and Toponyms: The Roman Catholic Parish and Church Names in Latvia" („Eklezionīmi kā antroponīmi un toponīmi: Romas Katoļu draudžu un dievnamu nosaukumi Latvijā") apspriež termina *eklezionīmi* izpratnes būtību un lietojumu teorētiskajā literatūrā, kā arī piedāvā paplašināt termina izpratni, tajā iekļaujot antropononīmisko perspektīvu. Lai pamatotu šādu teorētisku vajadzību, autore analizē 263 eklezionīmus, kas ekscerpēti no ikgadējā „Katoļu kalendāra" pēdējā numura. Rakstā reģionālais aspekts ir attiecināts uz Romas katoļu baznīcas diecēzēm Latvijā un tajās esošo draudžu un baznīcu nosaukumiem, kas ataino termina izpratnes paplašinājumam nebūtiskas reģionālas atšķirības. Vērtīga ir autores draudžu nosaukumu strukturālā analīze un apkopojums par draudžu un baznīcu nosaukumu pārmaiņām laika gaitā.

2023. gada 23. jūlijā 100 gadu apritētu Liepājā dzimušajam ebreju izcelsmes amerikāņu valodniekam, Masačūsetsas Tehnoloģiju institūta profesoram, vēlāk – emeritētajam profesoram Morisam Hallem (*Morris Halle*). **Dace Markus** un **Dzintra Bonda** (*Dzintra Bond*) rakstā „Modernās fonoloģijas pamatlicējs liepājnieks Moriss Halle" sniedz ieskatu izcilā zinātnieka, kurš tiek dēvēts par modernās fonoloģijas tēvu, biogrāfijā un raksturo viņa devumu valodniecībā. Autores uzsver, ka M. Halles un valodnieka Valda Jura Zepa kopdarbā latviešu morfofonēmikā skaidri iezīmēts virziens, kādā jādodas darba turpinātājiem latviešu valodniecībā. Viņu izstrādātā latviešu valodas fonoloģiskā analīze ir pamats latviešu valodas fonoloģijas izpētes turpināšanai un var lieti noderēt praktiskai izmantošanai pedagogiem un logopēdiem.

Annas Vulānes raksts „Antona Breidaka ieguldījums augšzemnieku dialekta un latgaliešu rakstu valodas izpētē" veltīts valodnieka Antona Breidaka devumam baltu valodniecībā. Rakstā plašāk raksturoti viņa nozīmīgākie pētījumi par augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētikas un leksikas jautājumiem un Latgales vietvārdu cilmi, kā arī

aplūkoti A. Breidaka pētījumi par valodu kontaktiem, latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilmi un citiem ar dialektoloģiju saistītiem jautājumiem. Noteikti jāizceļ valodnieka divas disertācijas; abas ir veltītas latgalisko izlokšņu izpētei, pirmā – leksikai, otrā – fonētikai, rakstā tām pievērsta liela uzmanība. Tāpat autore izceļ A. Breidaka ieguldījumu latgaliešu rakstu valodas normēšanas un funkcionēšanas problēmu risināšanā, kam valodnieks īpaši pievērsies mūža nogalē.

Valodnieku darbs dialektoloģijā un onomastikā nebūtu iedomājams bez aktīvu skolotāju iesaistīšanās izlokšņu materiāla un vietvārdu vākšanā. Viena no tādām bijusi Krāslavas 1. vidusskolas latviešu valodas un literatūras skolotāja Anna Vagale, ar kuras dzīvesgājumu un veikumu valodniecībā iepazīstina **Lidija Leikuma** rakstā „Anna Vagale un viņas pienesums baltu filoloģijai". Darbojoties valodniecībā kopš 20. gadsimta 30. gadiem, skolotāja savākusi bagātu dzimtās puses leksikas materiālu un vietvārdus, kas iekļauti dažādās vārdnīcās. Savukārt rokrakstā palikušie un muzejam nodotie materiāli apkopoti un raksturoti 2019. gadā iznākušajā grāmatā „Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē", kuras saturs iztirzāts rakstā.

Dialektoloģijas pētījumu nākotnes perspektīva

Latvijā dialektoloģija kā atsevišķa valodniecības apakšnozare ir attīstījusies 19. gadsimta otrajā pusē. Laika gaitā tā ir izveidojusies par nopietnu un stabilu valodniecības disciplīnu ar daudziem ievērojamiem pētniekiem un nozīmīgiem pētījumiem; šis žurnāla numurs to tikai apliecina.

Mūsdienu dialektoloģija līdztekus tādiem par tradicionāliem uzskatāmiem jautājumiem kā robežu noteikšana starp dialektiem, to galveno lingvistisko īpatnību noteikšana un analīze vai dialektu kontaktu raksturojums pievēršas arī jautājumiem, kas ir saistīti ar 21. gadsimta cilvēka komunikācijas veidiem un ieradumiem. Lai gan tiek izteiktas bažas par dialektu lēnu izzušanu, priekšroku dodot valodas standarta formām, teorētiskajos apcerējumos un praktiskajos pētījumos tiek norādīts arī pozitīvs process – spilgts lokālo identitāšu uzplaukums ar vietējo iedzīvotāju vēlmi lingvistiski diferencēties no citiem apvidiem, lepoties ar savu unikālo lingvistisko repertuāru un izmantot dialektālās īpatnības apvidus popularizēšanā

(piem., Pedersen, 2003). Savukārt globālā līmenī tiek runāts par angļu valodas sadrumstalošanos dialektos visā pasaulē (piem., Melchers & Shaw, 2011).

Pārskatot atsevišķas dialektoloģijas pētījumiem veltītās kolektīvās monogrāfijas un publikācijas angļu valodā (piem., Boberg et al., 2018; Watt & Llamas, 2014; Auer et al., 2005; Clopper & Pisoni, 2004; Grieve et al., 2013; Preston, 1999), var noteikt tematus, kuru izpētei latviešu/baltu dialektoloģijā būtu ieteicams turpmāk pievērst plašāku uzmanību. Viens no sevišķi populāriem tematiem ir valodas runātāju, kas nav valodnieki, filologi vai eksperti valodas teorētiskā izpētē vai lietišķā lietojumā (piem., pētnieki, tulki un skolotāji – angļu val. *laypersons*), valodas reģionālo variantu uztvere (angļu val. *perception*) – viņu viedokļi un pārliecība par valodas reģionālajiem variantiem un to runātājiem.

Ar uztveres jautājumu ir saistīts arī nākamais temats – valodas reģionālie varianti un migrācija. Kā jaunpienācēji – cilvēki no citiem valsts reģioniem vai citām valstīm – uztver valodas reģionālos variantus? Kāda ir viņu attieksme pret tiem? Vai un kā valodas reģionālo variantu īpatnības integrējas viņu lingvistiskajā repertuārā? Šis temats ir aplūkojams arī otrādi – vai un kā valodas reģionālo variantu īpatnības tiek lietotas, atstājot reģionu vai pat valsti? Kādas ir emigrantu domas par šo reģionālo valodas variantu īpatnību saglabāšanu, attīstīšanu un nodošanu nākamajām paaudzēm?

Kā nākamais temats jāizceļ lietišķās dialektoloģijas jautājums – valodas reģionālo variantu izpēte izglītībā. Vai un kā tiek mācīti un apgūti valodas reģionālie varianti un reģionālās valodas mācību stundās? Kā reģionu lingvistiskā daudzveidība atklājas mācību materiālos? Vai un kā skolēni lieto reģionālās valodas variantus skolā un ārpus skolas izglītības un izklaides pasākumos?

Savukārt temats, kas attiecas ne tikai uz dialektiem, izloksnēm vai reģionos lietotām valodām, bet arī uz mazāk lietotajām valodām kopumā, ir dažādu valodas variantu pārstāvniecība (t. sk. valodas digitālie resursi un rīki) un lietojums tīmeklī, jo īpaši jauniešu iecienītajos sociālajos tīklos.

Redzams, ka tradicionālos dialektoloģijas izpētes virzienus un jautājumus ir iespējams papildināt ar jauniem aspektiem, tādējādi paplašinot valodniecības apakšnozares izpratnes robežas un cildinot valodas bagātību daudzveidībā.

Solvita Berra (*Solvita Burr*),
Anna Vulāne,
Edmunds Trumpa (*Edmundas Trumpa*)

LITERATŪRA

Auer, P., Hinskens, F., & Kerswill, P. (Eds.). (2005). *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Boberg, C., Nerbonne, J., & Watt, D. (Eds.). (2018). *The Handbook of Dialectology*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Clopper, C. G., & Pisoni, D. B. (2004). Some acoustic cues for the perceptual categorization of American English regional dialects. *Journal of Phonetics*, *32*(1), 111–140. https://doi.org/10.1016/S0095-4470(03)00009-3.

Grieve, J., Asnaghi, C., & Ruette, T. (2013). Site-restricted web searches for data collection in regional dialectology. *American Speech*, *88*(4), 413–440. https://doi.org/10.1215/00031283-2691424.

Melchers, G., & Shaw, P. (2011). *World Englishes* (2nd ed.). London: Routledge.

Pedersen, I. L. (2003). Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900–2000. *International Journal of the Sociology of Language*, *159*, 9–28.

Preston, D. (Ed.). (1999). *Handbook of Perceptual Dialectology* (Vol. 1). John Benjamins.

Watt, D., & Llamas, C. (Eds.). (2014). *Language, Borders and Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

INTRODUCTION: THE RICHNESS OF LANGUAGE LIES IN ITS DIVERSITY

The theme of the 30th issue of the annual journal "Linguistica Lettica" of the Latvian Language Institute of the University of Latvia is "The richness of language lies in its diversity." The keyword, diversity, highlights one of core concepts in linguistics, especially in such subfields as dialectology and sociolinguistics. Since regional variations are often considered a key aspect of language (Boberg et al., 2018, 2), the aim of the journal issue is the multifaceted and interdisciplinary study of units and processes of regional variations.

Thus, the publications included in the issue are more related to dialectology, paying more attention to dialects and subdialects and less to regional languages. However, the publications touch on topics which are relevant to phonetics, historical linguistics, sociolinguistics, computational linguistics, and onomastics.

The structure of the issue

The issue consists of six parts. The first part is considered the main part of the issue, which includes 15 scientific publications in Latvian, Lithuanian, and English. The second part consists of a description of the life and work of three prominent linguists and great language enthusiasts — Moris Halle, Antons Breidaks, and Anna Vagale — highlighting their innovative contribution to the development of Latvian/Baltic linguistics.

A broad overview of the international conference dedicated to the commemoration of the 149th birthday of Academician Jānis Endzelīns is given in the third part of the issue, describing each presented paper and the most important topics of discussion.

The fourth part is a review of Ieva Ozola and Liene Markus-Narvila's monograph "Language. Time. Lejaskurzeme" (2021). Its author, Benita Laumane, examines the content of the book in detail and provides precise recommendations for further research in this area. The given recommendations can also be useful for the linguistic analysis of other territorial units.

The fifth part contains a compilation of publications in linguistics from 2021, created by Marita Silkāne and Kristīne Mežapuķe. This section is useful both for evaluating the development of linguistics and for searching for specific research.

Articles dedicated to six linguists form the sixth part of the issue. The authors of the articles both warmly congratulate the linguists on the round birthday and appreciate their scientific work. At the end of the issue, there are three articles commemorating the linguists we said goodbye to in 2022 and looking back on their most important professional achievements, hobbies, and character traits.

A brief overview of the scientific articles

The following paragraphs provide a brief description of the first two parts, i.e., the scientific articles and the biographies.

Over the centuries, linguistic and cultural changes have affected Latvian personal names, the regional differences of which tending to decrease more and more. **Renāte Siliņa-Piņķe's** article "On Regional Variants of Latvian Personal Names in the 17th Century Vidzeme" is based on extensive material on Latvian personal names in Vidzeme (more than 12 thousand personal names), obtained during the Swedish plough metrics (*Zviedru arklu revīzija* in Latvian) in 1638. The analysis of extracted personal names from a regional aspect has been possible due

to the basic principles of the metrics. The metrics were carried out by ten commissions, each drawing up its own protocol. This has made it possible to analyze the personal names recorded in the area of activity of each commission separately, as well as compare them alongside each other. The author of the article describes the rare personal names *Brencis*, *Bērents*, *Ivans* and *Jāks* in more detail, comparing them to the distribution of the widespread forename *Pēteris* in the studied areas. The distribution of these personal names varies from region to region within Vidzeme. The author points out that the reasons for the heterogeneity could be the influence of foreign languages on the onomasticon (a set of place names and personal names) in the borderland, the influence of Latvian dialects, regional concentration of names, and the differences in the records of individual commission clerks.

In the article "Forenames at Kalnamuiža (*Kalnemoise*) in Vidzeme Soul Revision Materials from 1826", **Ilga Jansone** analyzes the forenames registered in Kalnamuiža at the beginning of the 19th century. Soul Revision Materials (*Dvēseļu revīzijas materiāli* in Latvian) are a valuable source in both historical onomastics and dialectology, as they provide important information about the frequency of use of personal names in certain areas. Kalnamuiža is ethnically and linguistically unique, as both Estonians (also referred to as the Leivi), who spoke Southern Estonian, and Latvians, who spoke deep Latgalian subdialects of the High Latvian Dialect, populated the area. The author of the article has examined the forenames of Kalnamuiža in more detail, paying attention to their popularity (the number of bearers) in different periods, and the interrelatedness of the two aforementioned languages (e.g. common linguistic features) evident in the forenames. The author concludes that the most common male and female forenames were equally popular in the farmsteads populated by both the Leivi and Latvians and indicates hypothetically possible names specific to each ethnic group. The author also points out that the analysis of the Leivi forenames as markers of ethnic identity requires additional research in all the manor estates territories of the Leivi as well as outside the area populated by the Leivi in Vidzeme.

The derivation system of derived verbs found in the Lithuanian writings of the 16th–17th centuries in comparison with those in Latvian is dis-

cussed in **Dalia Pakalniškienė's** article "Lithuanian and Latvian Infixed and *sta*-stem Verbs: Common Traits of the Derivation." In the article, the author concludes that these verbs stand for different types of word derivation: most are deverbatives (derivatives from verbs), but fewer are denominatives (derivatives from adjectives and nouns). Different types of word formation are also examined, the conclusion being that the chronological development of verbs recorded in old texts allows distinguishing several layers of their formation. The author analyzes the different morphosemantic types of derivation and the oppositions related to them in great detail, describing their productivity in Latvian and Baltic languages in general.

The two phonetic phenomena of the deep Latgalian or Non-Selonian subdialects spoken in Northeastern Vidzeme, which are not included in the Phonetics volume of The Atlas of the Latvian Dialects, are the replacement of the palatal consonant *ķ* with the affricate *č* and the replacement of the palatal consonant *ģ* with the affricate *dž*. The description of these phenomena as well as a summary of the research is given in **Dace Markus's** article "Phonetic Phenomena in Northeastern Vidzeme." The author encourages the inclusion of a wider range of materials in the descriptions of the Latvian dialect atlases, for example, studies by students at the University of Latvia (formerly the State University of Latvia) and examples and insights included in theses. The author also points out the need for new data collection expeditions and extensive and scientifically based studies in phonetics.

Vilija Ragaišienė's article "The Variability and Development of Accentuation in Lithuanian: A Case Study of the Proverbs of the Eastern Aukštaitian Subdialect of Anykščiai" is devoted to the stress variance in Lithuanian dialects in the 19th–21st centuries. The compilation of data allows us to conclude that relative stress retraction in the Anykščiai subdialect developed relatively late. This conclusion substantiates the theory of the origin of modern Lithuanian dialects, according to which changes, including stress retraction, spread from the north to the south. The author links the spread of the relative stress retraction to the changes in the assignment of stress to declinable words.

Morphological and syntactic features of subdialects are elaborated on in **Ieva Ozola's** article "The Importance of Lower Kurzeme Subdialects' Data not Included in the Atlas of the Latvian Dialects." By comparing the survey answers of The Atlas of the Latvian Dialects (LVDA) with the oldest (17th century) and newest (21st century) data from Lower Kurzeme, the grammatical variants of expressing purpose and their dynamics in Lower Kurzeme are examined, paying closer attention to the preposition *priekš* in local (*priekš duru* 'in front of the door') and temporal (*priekš svētku* 'before the holidays') semantic constructions. The author traces the records of the constructions in the second half of the 17th-century works of Johannes Langius and 19th-century works of Gustav Brasche, pastors of Nīca and Bārta, respectively, as well as the Lower Kurzeme subdialect descriptions published in the Writings of the Philological Society (*Filologu biedrības raksti* in Latvian) in the 1920s and the materials obtained from the LVDA surveys, expeditions of the Kurzeme Institute of Humanities of the University of Liepāja, and students' materials. The study concludes that the meaning of purpose has been expressed with both the dative of purpose and analytical constructions of the preposition *priekš*, and that temporal semantic constructions are characteristic of the older generation's active use of the language.

In the article "Developmental Tendencies of the Morphological System of the Deep Tamian Subdialects," **Daira Vēvere** examines dialect leveling, a process characterized by the decrease of local language features and their assimilation to those used in the wider region. The author has found the leveling of grammatical forms in the inflection of nouns, verbs, and person forms of the Tamian subdialects. The author concludes that the morphological system of the deep Tamian subdialects of the Livonic dialect, together with the phonetic features characteristic of it, levels out and resembles the forms used in standard Latvian. Changes have been found across all word classes: the declension of nouns, the conjugation of verbs, and the use of adjectives, adverbs, numerals, and pronouns. The deep Tamian subdialects of the Livonic dialect can still be considered subdialects in the traditional sense, as they retain the most typical phonetic and morphological features characteristic of this Livonic subdialect group.

Dalia Pakalniškienė's and **Jūratė Lubienė's** article "Problems of Geolinguistic and Sociolinguistic Classification of Somatonyms in Northern Samogitian Subdialect" addresses the prevalence of the somatonyms (i.e. names of body parts) in the subdialect of Northern Samogitian. Its primary aim is to discover which somatonyms are common only in the Samogitian dialect and which are used throughout the wider territory of Lithuania. Somatonyms are analyzed according to both geolinguistic and sociolinguistic criteria. Indications of word localization in the sources allow us to conclude that more than half of the somatonyms are characteristic only of the Northern Samogitian area, a smaller part of the words in this group belong to a wider layer of the Samogitian dialect lexicon, and it is rare that somatonyms belong to the common vocabulary of the Samogitian and Aukštaitian dialects.

In the article "The Expression of Linguistic and Cultural Integrity in the Street Names of the Šalčininkai District," **Violeta Meiliūnaitė** presents the integrity of the district of Šalčininkai in Southeastern Lithuania. The author assesses the degree to which the official linguistic landscape of this area reflects Lithuania's geographical, historical, and cultural realities through the street name analysis of three cities. This link is analyzed through three conceptual lenses — local, regional, and national. The author suggests that strengthening cultural integrity at the national level could create more favorable conditions for this region to better integrate into the Republic of Lithuania.

In the article "Language Usage and Language Attitudes of Pupils in Lithuanian Cities," **Aurelija Tamulionienė** and **Nida Poderienė** analyze which of the two most common languages in Lithuania — Lithuanian or English — is chosen by students from different cities in Lithuania, examining their beliefs regarding the connection between Lithuanian language and identity, the prestige of the language, and creative abilities. The study reveals that students consider the knowledge of Lithuanian a prerequisite for preserving national identity, but only about half of the surveyed students believe that it is an irreplaceable language that best expresses their feelings and thoughts, while a little more than half of the respondents consider Lithuanian to be modern and only a third are confident that its resources should be expanded.

Features of live communication of the Southern Aukštaitian subdialect spoken in the border regions of Southeast Lithuania are discussed in **Nijolė Tuomienė's** article "Functions of Code-Switching in the Discourse of Southeast Lithuania." In a region where four languages are spoken and some of the speakers do not identify themselves with a certain nation but instead describe themselves as "locals," there are various types of language alternation or code-switching, each depending on the conversation type and the speaker's belonging to a specific generation. The author of the article presents the conditions and how five functions of code-switching — i.e. referential, directive, identity, metaphorical, and metalinguistic — are revealed.

Language has always been the central focus of philosophers, including the most influential German philosopher of the 20th century, Martin Heidegger, whose views are revealed in the article "'In Language Speaks... the Earth': Martin Heidegger and the Essence of Language in Dialects and Accents" by **Raivis Bičevskis**. The author presents the views expressed in M. Heidegger's late works about dialects and subdialects, in which the essence of language is revealed, as well as about the attachment of language to place, region, and time. The author also points out that the German philosopher has opposed the view of an objectified, technical, and universal language that could replace language dialects and subdialects. The second part of the article deals with Heidegger's view on language analogues and his statements about art, truth, and pre-Socratic thinkers.

A broader understanding of the region is given in the article by **Ineta Balode** and **Dzintra Lele-Rozentāle,** titled "Research into Regional Language Varieties: An Example of Baltic German," in which the role of German in the modern Baltic countries is examined. German has functioned widely here for many centuries and has been an important contact language of Latvian varieties. The authors of the article admit that so far, more attention has been paid to the analysis of extralinguistic factors regarding Baltic German, while the study of linguistic factors and their interrelation with extralinguistic factors in the context of Baltic German has not been sufficiently studied. In this article, the authors concisely present the history of German language studies, including Baltic German, conducting a broader analysis of the metalinguistic

discussion about the correctness of the language and learning resources suitable for Baltic German youth; the authors also provide insight into translation as an essential component of regional history. One of their conclusions is the need for more extensive cross-linguistic and cross-cultural studies, which would help to create a more accurate description of the history of modern languages in Latvia.

In the article "Standard Latgalian Spell-Checking in the Digital Environment: Text Corpora Capabilities," **Antra Kļavinska** presents the experience of using digital resources and evaluates the possibilities of employing the Latgalian language text corpus "MuLa2012," developed at the Rēzekne Academy of Technologies, for Latgalian-language spell-checking. Having gathered expert opinions and conducted experiments with the digital tools for Latgalian, the author concludes that the advantages of the "MuLa2012" corpus as a spell-check tool are fast search options, the ability to check spelling using the frequency and context of a word or word form, and the ability to check the reliability of the text source. However, for the time being, there are several significant drawbacks, such as the absence of morphological tagging, insufficient size, and the heterogeneity of the texts in terms of compliance with current orthographic norms. These drawbacks hinder the use of the corpus, and the author acknowledges that Latgalian digital resources require improvement in order to be reliable and easy to use in practice.

The article "Ecclesionyms Both as Anthroponyms and Toponyms: The Roman Catholic Parish and Church Names in Latvia" by **Anna Elizabete Griķe** foregrounds the nature of understanding and use of the term ecclesionyms in the theoretical literature, offering to expand the understanding of the term by including an anthropononymic perspective. To justify this suggestion, the author analyzes 263 ecclesionyms extracted from the final issue of the annual Catholic Calendar. In the article, the regional lens is applied to the dioceses of the Roman Catholic Church in Latvia and the names of the congregations and churches within them, which depict regional differences as unimportant for the expansion of the term. The author's structural analysis of congregation names and a summary of the changes in congregation and church names over time is valuable.

Morris Halle, the American linguist of Jewish origin born in Liepāja, professor at the Massachusetts Institute of Technology, and later a professor emeritus, would have turned 100 on July 23, 2023. The article "The Founder of Modern Phonology, Morris Halle from Liepāja" by **Dace Markus** and **Dzintra Bonda** provides insight into the biography of the outstanding scientist, also known as the father of modern phonology, and his contribution to linguistics. The authors emphasize that the joint work of Halle and the Latvian linguist Valdis Juris Zeps on Latvian morphophonemics indicates the direction in which further work in Latvian linguistics should go. Their phonological analysis of Latvian serves as a basis for further research of Latvian phonology and can be useful for educators and speech therapists.

Anna Vulāne's article "Antons Breidaks's Contribution to the Study of the High Latvian Dialect and Latgalian Written Language" is dedicated to the contribution of the linguist Antons Breidaks to Baltic linguistics. The article provides a broad description of his most important research on the issues of phonetics and the lexicon of the Latgalic subdialects of the High Latvian dialect, the study of place names of Latgale, as well as Breidaks' research on language contacts, the origins of Latvian dialects and subdialects, and other issues related to dialectology. The linguist's two theses are highlighted, both are dedicated to the study of Latgalic subdialects: the first focuses on the lexicon, while the other examines phonetics. The article discusses them both. The author also highlights Breidaks's contribution to the standardization and elaboration of the function of Latgalian written language, which are issues the linguist focused on at the end of his life.

The work of linguists in dialectology and onomastics would be unimaginable without the active involvement of teachers in the collection of language materials, especially when it comes to subdialect features and place names. One of them was the Latvian and Literature teacher of Krāslava 1st Secondary School, Anna Vagale, whose biography and contribution to linguistics are presented by **Lidija Leikuma** in the article "Anna Vagale and Her Contribution to Baltic Philology." Having worked in the field of linguistics since the 1930s, the teacher collected rich lexical material and place names from her local region that are included in various dictionaries. The materials that remain in manuscript and that

were given to the museum have been collected and described in the book "Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē" published in 2019, the contents of which are discussed in the article.

A future perspective for dialectology research

In Latvia, dialectology as a separate subdiscipline of linguistics emerged in the second half of the 19th century. Over time, it has developed into a serious and stable discipline of linguistics with many prominent researchers and outstanding studies; this issue of the journal proves it.

Modern dialectology, in addition to traditional issues such as the definition of boundaries between dialects, the determination and analysis of dialects' main linguistic features, and examination of the characteristics of dialect contacts, also focuses on topics related to habits of 21st-century communication. Although there are concerns about the slow disappearance of dialects in favor of the standard forms of languages, theoretical reflections and practical studies indicate a positive process — a bright flourishing of local identities with locals desiring to differentiate themselves linguistically from other areas, to be proud of their unique linguistic repertoire, and to use dialectal peculiarities in the promotion of their area (e.g., Pedersen, 2003). Similarly, on a global level, there is talk about the fragmentation of the English language into dialects around the world (e.g., Melchers & Shaw, 2011).

Reviewing individual collective monographs and publications in English devoted to the study of dialectology (e.g., Boberg et al., 2018; Watt & Llamas, 2014; Auer et al., 2005; Clopper & Pisoni, 2004; Grieve et al., 2013; Preston, 1999), it is possible to identify topics which could be studied more deeply in Latvian and Baltic dialectology in the future. One of the most popular topics is the perception of regional variants of language by speakers who are not linguists, philologists, or experts in the theoretical study or practical use of the language (e.g., researchers, translators, and teachers), their opinions and beliefs about regional language varieties and their speakers.

The next topic, regional language variants and migration, is also related to the issue of perception. How do newcomers from other regions of the country or world perceive regional variants of language? What is their attitude towards them? Do regional peculiarities integrate in newcomers' linguistic repertoire, and how? This topic can also be considered the other way around: Are regional peculiarities used when leaving the region or even the country? What are the thoughts of expatriates about preserving, developing, and passing on the features of regional variants to future generations?

The study of regional variants in education highlights the issue of applied dialectology. Are regional variants and regional languages taught and learned in lessons, and how? How is the linguistic diversity of said regions revealed in teaching materials? Do students use regional variants in school and outside of school in educational and recreational activities, and how?

The representation and the use of language variations on the internet (including digital language resources and tools), especially on social networks popular with young people, is an essential research topic that does not only refer to dialects, subdialects, and regional languages, but also to lesser-used languages in general.

In sum, traditional research topics and questions of dialectology can be supplemented with new topics and questions, thus expanding the boundaries of the understanding of the subfields of linguistics and celebrating the richness of language in its diversity.

Solvita Burr,
Anna Vulāne,
Edmundas Trumpa

REFERENCES

Auer, P., Hinskens, F., & Kerswill, P. (Eds.). (2005). *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages.* Cambridge: Cambridge University Press.

Boberg, C., Nerbonne, J., & Watt, D. (Eds.). (2018). *The Handbook of Dialectology*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Clopper, C. G., & Pisoni, D. B. (2004). Some acoustic cues for the perceptual categorization of American English regional dialects. *Journal of Phonetics*, *32*(1), 111–140. https://doi.org/10.1016/S0095-4470(03)00009-3

Grieve, J., Asnaghi, C., & Ruette, T. (2013). Site-restricted web searches for data collection in regional dialectology. *American Speech*, *88*(4), 413–440. https://doi.org/10.1215/00031283-2691424

Melchers, G., & Shaw, P. (2011). *World Englishes* (2nd ed.). London: Routledge.

Pedersen, I. L. (2003). Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900–2000. *International Journal of the Sociology of Language*, *159*, 9–28.

Preston, D. (Ed.). (1999). *Handbook of Perceptual Dialectology* (Vol. 1). John Benjamins.

Watt, D., & Llamas, C. (Eds.). (2014). *Language, Borders and Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

PAR 17. GADSIMTA LATVIEŠU PERSONVĀRDU REĢIONĀLIEM VARIANTIEM VIDZEMĒ[1]

On Regional Variants of Latvian Personal Names in the 17th Century Vidzeme

RENĀTE SILIŅA-PIŅĶE

[1] Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai" projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā" (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:
anthroponyms, Latvian Personal Names, Vidzeme, 17th century, regional distribution

The article analyzes more than 12,000 personal names of Latvian peasants registered in the Swedish plough metrics (*Zviedru arklu revīzija* in Latvian) in Vidzeme in 1638. Ten commissions carried out the metrics; thus, it has been possible to compare each commission's activities for registering personal names in every respective area. The areas are different in size, and they do not correspond to later administrative divisions in Vidzeme or to Latvian dialects (see Picture 1); however, they can be categorized into Northern Vidzeme (on the border to Estonia), Eastern Vidzeme (on the border to Russia, and also Latgale), Southern Vidzeme (on the borders of Latgale and Kurzeme), Western Vidzeme (the coastal area) and Riga, and Central Vidzeme.

The article analyzes rare personal names in the region, for example, *Brencis*, *Bērents*, *Ivans*, *Jāks*, and regional variants of the widespread first name *Pēteris*, with the aim of identifying reasons for the distribution of the variants.

Preliminary conclusions are general, but they allow us to establish four possible reasons for regional variants:

1) the influence of foreign languages on the onomasticon in the borderland (cf. Picture 4)
2) the influence of Latvian dialects (cf. Table 7)
3) clerks' peculiar style of registering names
4) the regional concentration of real individual names (currently inexplicable) (cf. Pictures 2 and 3)

A more precise interpretation of data is possible through the evaluation of the distribution of personal names in manor estates or groups of manor estates that would likely result in more compact areas of distribution that do not match the commissions' work on metrics revision.

It is possible that many existing dialectal features of personal names in the Latvian language have not been reflected because the German spelling dominates in registered names.

Ievads

Apgalvojums par latviešu personvārdu reģionālo variantu daudzveidību izklausās teju pēc aksiomas. Turklāt nenākas grūti atrast to ilustrējošus piemērus. Ir personvārdi, kas saistās ar kādu Latvijas reģionu, piemēram, vārdi *Kazimirs*, *Donāts* vai *Broņislava* saistās ar Latgali, bet vārdi *Žanis* un *Ženija* – drīzāk ar Kurzemi. Minētās atšķirības ir ekstralingvistiskas, jo pamatā ir šo reģionu dažādā vēsturiski politiskā attīstība, iedzīvotāju dažādā konfesionālā piederība, nacionālais sastāvs un ar to saistītās vārddošanas tradīcijas. No lingvistiskā viedokļa savukārt var runāt par plaši izplatītu personvārdu dialektālajām formām, kas tikpat kā nerod atspoguļojumu oficiālajos personvārdos. Kaut arī gana pašsaprotams, šis tomēr ir jāsauc par pieredzē balstītu intuitīvu dalījumu, jo sistemātiskus pētījumus par latviešu personvārdu reģionālo izplatību atrast nav izdevies.[2]

Šī raksta uzmanības lokā ir latviešu personvārdi 17. gadsimtā. Tas tapis kā daļa no lielāka pētījuma, kurā ir apkopots Vidzemes latviešu personvārdu materiāls 1638. gada zviedru arklu revīzijas tekstā. Raksta mērķis ir izvērtēt atsevišķu vārdu grupu reģionālo izplatību, ilustrējot ar vairākiem konkrētiem piemēriem, un izdarīt secinājumus par tās iespējamajiem iemesliem. Lai to īstenotu, ir sniegts īss avota apraksts un izskaidroti izmantotie analīzes principi, kuros balstoties analizēti izvēlētie vārdi.

1. Īss izmantotā avota apskats un analīzes principi

Avots – 1638. gada zviedru arklu revīzija – un tā onomastiskā materiāla izmantošanas iespējas zinātniskajā literatūrā ir aprakstītas jau vairākkārt. Īpaši pieminami ir Edgara Dunsdorfa un Renātes Siliņas-Piņķes pētījumi (Dunsdorfs, 1938; 1940; 1941; Siliņa-Piņķe, 2005; 2014a; 2014b; 2015; 2020). Tāpēc šajā rakstā ir izcelti tikai fakti, kas svarīgi tieši reģionālo variantu izpētes sakarā.

No avota ekscerpētā latviešu personvārdu materiāla apjoms ir 12 156 personu vārdi.[3] Raksta tapšanas laikā izpēte vēl nav pilnībā pabeigta – vārdformas

2 Dažiem vārdiem apstiprinājumu var gūt Centrālās statistikas pārvaldes interaktīvajā lapā „100 populārākie personvārdi" (https://tools.csb.gov.lv/names/lv), kurā atrodami 100 populārākie latviešu personvārdi laikā no 1918. līdz 2020. gadam.

3 Personu tautība – krievs, lietuvietis, polis, igaunis, soms u. c. – avotā ir norādīta diezgan konsekventi. Analīzē ir iekļauti tikai vietējo dzimtzemnieku (v. *Erbbauer*) un ienācēju no Kurzemes vārdi.

ir saskaitītas un sagrupētas[4], un ir iesākta izplatītāko grupu analīze. Lai gan pagaidām analīze ir pabeigta tikai 35 Vidzemē izplatītāko personvārdu grupām, materiāls aptver vairāk nekā 10 600 personu vārdus. Tātad tas ir gana reprezentatīvs pirmo secinājumu veikšanai.

Iespēja ekscerpētos personvārdus analizēt reģionālā aspektā izriet no 1638. gada revīzijas veikšanas pamatprincipiem. Revīziju veica desmit komisijas, kas katra sastādīja savu revīzijas protokolu. Tas dod iespēju apkopot un atsevišķi analizēt katras komisijas darbības areālā pierakstītos personvārdus. Šos datus iespējams arī savstarpēji salīdzināt. Lai gan komisiju darbības areāli ir ļoti dažāda lieluma un nav tieši saistāmi ne ar vēlāku laiku Vidzemes administratīvo dalījumu, ne ar dialektu un izlokšņu robežām (sk. 1. attēlu), tie tomēr ļauj veikt novērojumus piecās vai sešās (ja atsevišķi nodala Rīgas apkārtni) nosacītās ģeogrāfiskās vienībās:

1) Rietumvidzemē, pie kuras var pieskaitīt arī Rīgas apkārtni (1., 2. un 3. komisija);
2) Ziemeļvidzemē, Igaunijas pierobežā (5., 6. un 7. komisija);
3) Austrumvidzemē, Krievijas, daļēji arī Latgales pierobežā (8. komisija);
4) Dienvidvidzemē, Latgales un Kurzemes pierobežā (9. komisija);
5) centrālajā Vidzemē (4. un 10. komisija).

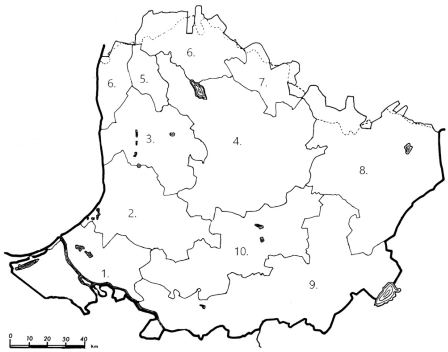

1. ATTĒLS. 1638. gada zviedru arklu revīzijas komisiju desmit darbības areāli[5]

[4] Par grupēšanas principiem sk. Siliņa-Piņķe (2014b, 206–208).

[5] Visas rakstā iekļautās kartes ir autores darbs, kam par pamatu izmantota E. Dunsdorfa publicētā karte (Dunsdorfs, 1974, 9). Vairāk par komisiju darbības areāliem sk. Dunsdorfs (1938, XXIV–XXVII) vai Siliņa-Piņķe (2014, 178-179).

Piemēram, analizējot visizplatītāko personvārdu grupu <Ansis>[6], kas aptver 1380 personas un 15 vārda formas, tika izveidota tabula, kurā personu ar vārdu <Ansis> skaits tika izteikts procentos no komisijā kopumā fiksēto personu skaita (sk. 1. tabulu). Tā tika iegūta personvārda relatīvā izplatība pa komisijām, kas ļāva datus salīdzināt. 1. tabulā redzams, ka proporcionāli visvairāk <Anšu> ir sestās un septītās, bet vismazāk – astotās komisijas protokolā.

1. TABULA. Vārda <Ansis> izplatība komisiju protokolos

Komisija	Vārdā minēto zemnieku skaits	<Ansis> skaits	<Ansis> %
1.	672	84	12,5
2.	1495	178	11,9
3.	1302	166	12,75
4.	2950	296	10,03
5.	93	12	12,9
6.	743	104	14,0
7.	223	32	14,35
8.	1486	138	9,29
9.	2190	246	11,23
10.	1002	124	12,37
Kopā	**12156**	**1380**	**11,35 %**

Vidzemes populārāko personvārdu dati reģionālā kontekstā tomēr nav tik interesanti, jo, neskatoties uz vismazākajiem procentiem astotās komisijas protokolā, <Ansis> šajā apvidū ir otrs populārākais vārds. Tāpēc rakstā uzmanība nav pievērsta Vidzemes 1638. gada populārākajiem vārdiem, bet gan retāk sastopamajiem, īpaši tādiem, kas vairāku revīzijas komisiju protokolos neparādās vispār.

No šobrīd analizētajām 35 grupām tādas ir 15: <Bērents>, <Brediks>, <Brencis>, <Gerts>, <Ivans>, <Jāks>, <Jespers>, <Johans>, <Jurgs>, <Juriņš>,

[6] Analizēto grupu nosaukumi ir autores izvēlēti. Tie izsecināti no pierakstītajām vārdu formām un sniegti to iespējamajā (vai vienā no iespējamām) latviskotajā formā. Nosacīti var teikt, ka tie izmantoti, lai reprezentētu nomēmu (jo lielākā daļa grupas vārdu ir alonomi), tāpēc tekstā tie sniegti kvadrātiekavās. Par terminiem *nomēma* un *alonoms* latviešu vēsturisko personvārdu kontekstā sk. Siliņa-Piņķe (2013, 218–219).

<Juris>, <Laurs>, <Pēpe>, <Sīmanis> un <Vilems>. Lielākoties katrs vārds trūkst vienas vai divu komisiju protokolos, bet ir arī tādi, kas nav sastopami trīs, četru vai pat piecu komisiju protokolos. Rakstā turpmāk reģionālā aspektā ir analizēti vārdi vai precīzāk – vārdformu grupas (popularitātes secībā) <Brencis>, <Bērents>, <Ivans> un <Jāks>.[7] Papildus atsevišķi ir analizēta arī grupa <Pēteris>, kurā apskatītas apvienotās pieraksta formas.

2. Izvēlēto vārdu grupu analīze

2.1. <Brencis>

<Brencis> ir Vidzemē kopumā 19. populārākā personvārdu grupa. Kā redzams 2. tabulā, tā fiksēta tikai sešu komisiju protokolos, turklāt par vērā ņemamu <Brenču> daudzumu var runāt tikai saistībā ar otro un devīto komisiju, proti, divas trešdaļas no visiem Vidzemes <Brenčiem> 1638. gadā ir dzīvojuši devītās komisijas darbības areālā – Vidzemes dienvidu daļā, Kokneses, Bērzaunes un Cesvaines pilsnovadu muižās. Šī informācija kartēta 2. attēlā, ar intensīvāku krāsu iezīmējot lielāko izplatību.

2. TABULA. Vārda <Brencis> izplatība komisiju protokolos

Komisija	Vārdā minēto zemnieku skaits	<Brencis> skaits	<Brencis> %
1.	672	6	0,89
2.	1495	17	1,14
3.	1302	–	–
4.	2950	3	0,1
5.	93	–	–
6.	743	–	–
7.	223	–	–
8.	1486	2	0,13
9.	2190	69	3,15
10.	1002	7	0,7
Kopā	**12156**	**104**	**0,86 %**

[7] Par grupām <Juriņš>, <Juris> un <Jurgs> ir sagatavota atsevišķa publikācija (Siliņa-Piņķe, pieņemts publicēšanai).

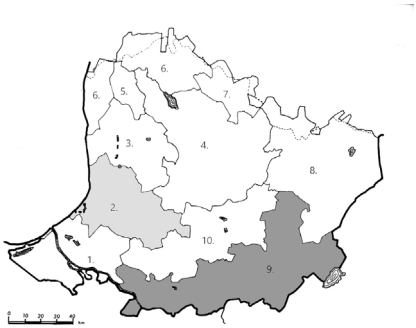

2. ATTĒLS. Vārda <Brencis> lielākās izplatības areāli

2.2. <Bērents>

Grupa <Bērents> pēc popularitātes ir nākamā, t. i., 20. Ja *Brencis* ir latviskots vārds, kam tiešu atbilsmju citās valodās nav, tad <Bērents> ir sastopams arī kā vācu personvārds *Berend*, *Berendt* u. tml., kas pārsvarā ir izplatīts Ziemeļvācijā.[8]

3. TABULA. Vārda <Bērents> izplatība komisiju protokolos

Komisija	Vārdā minēto zemnieku skaits	<Bērents> skaits	<Bērents> %
1.	672	10	1,49
2.	1495	43	2,88
3.	1302	11	0,84
4.	2950	6	0,2
5.	93	–	–
6.	743	2	0,27
7.	223	1	0,45
8.	1486	–	–
9.	2190	–	–
10.	1002	30	2,99
Kopā	**12156**	**103**	**0,85 %**

[8] Vārda pamatā ir vācu cilmes personvārda *Bernhard* kontrakcija – *Bern(har)d*, ar vēlāku *e* iespraudumu – *Ber(e)nd* (Seibicke, 1996, 277).

Kā redzams 3. tabulā, arī šīs grupas izplatība nav vienmērīga – ievērojami lielāka personvārda koncentrācija vērojama otrās un desmitās komisijas protokolā, bet citās diezgan samazinās, vēl tikai pirmās komisijas protokolā pārsniedzot 1 % atzīmi. Ļoti plašajā devītās komisijas protokolā šī vārda nav vispār. Devītās komisijas rakstvedis ir pierakstījis tikai formas bez *e* iesprauduma, piemēram, *Bern* (22 personas) un *Bernt* (9). Kopumā var teikt, ka vārds <Bērents> īpaši ir izplatīts centrālajā un rietumu Vidzemē, tikpat kā nav sastopams Ziemeļvidzemē un vispār nav fiksēts Vidzemes austrumos un dienvidos (sk. 3. attēlu).

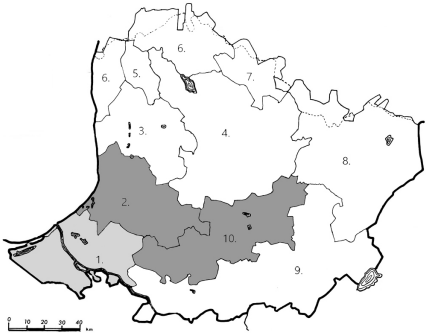

3. ATTĒLS. Vārda <Bērents> lielākās izplatības areāli

2.3. <Ivans>

Pretēja aina vērojama grupā <Ivans>. Lai gan vārds Vidzemē kopumā popularitātes ziņā ieņem augsto 23. vietu, apkopojot informāciju par izplatību, izrādās, ka tas koncentrējas tikai vienā reģionā – astotās revīzijas komisijas revidētajos Alūksnes, Gulbenes un Gaujienas pilsnovados, kur reģistrēti 95 % no visiem Vidzemes <Ivaniem> (sk. 4. tabulu un 4. attēlu). Savukārt padziļināts astotās komisijas datu izvērtējums parāda, ka 75 % <Ivanu> ir tieši no Alūksnes pilsnovada, galvenokārt no (lielākajām) Alūksnes, Veclaicenes, Jaunlaicenes un Litenes muižām, proti, no pašiem Vidzemes austrumiem, Krievijas un Igaunijas pierobežas. Astotajā komisijā šī ir piektā (!) populārākā pamatgrupa pēc <Pētera>, <Anša>, <Jāņa> un <Andresa>.

4. TABULA. Vārda <Ivans> izplatība komisiju protokolos

Komisija	Vārdā minēto zemnieku skaits	<Ivans> skaits	<Ivans> %
1.	672	–	–
2.	1495	–	–
3.	1302	–	–
4.	2950	3	0,1
5.	93	–	–
6.	743	–	–
7.	223	–	–
8.	1486	80	5,38
9.	2190	1	0,05
10.	1002	–	–
Kopā	**12156**	**84**	**0,69 %**

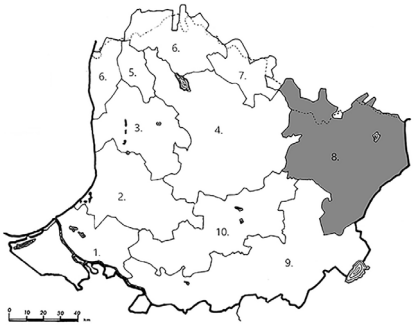

4. ATTĒLS. Vārda <Ivans> lielākās izplatības areāls

Dažādu gadsimtu dokumenti gan rāda, ka vienas cilmes personvārdu atšķirīgas nacionālās formas var būt grūti interpretējamas, jo rakstu avotos tās mēdz arī tulkot. Piemēram, 15. gadsimtā Rīgas ķemerejas reģistrā rātskungs no Tartu ir saukts gan *Johan Eppenschede*, gan *Ywan Eppenschede* (Siliņa-Piņķe, 2014c, 78). Revīzijas gadījumā iespējamais tulkojums varētu būt virzienā uz vācu valodai tuvākām formām, tāpēc var pieņemt – kāds <Ivans> protokolos drīzāk ir ierakstīts kā *Jahn* vai *Johann*, bet ne otrādi. Par šī pieņēmuma samērā mazo varbūtību liek domāt gadījumi, kad <Jānis> un <Ivans> revīzijas protokolos ir ierakstīti kā brāļu vārdi. Tādi ir vairāki, piemēram, Alūksnes muižā *Murnick* sētas saimniekam *Hans* ir dēli *Koder, Iwan, Jahne* un *Woitka* (Dunsdorfs,

1941, 822–823), bet Laicenes muižā saimniekam *Matties Wegge* ir dēli *Iwan, Koder* un *Jahn* (Dunsdorfs, 1941, 864–865).

2.4. <Jāks>

Ļoti nevienmērīga izplatība ir arī Vidzemē 28. populārākajai grupai <Jāks> – pusē revīzijas protokolu tā vispār nav fiksēta, bet izteikti vairāk sastopama sestās un astotās komisijas protokolos Vidzemes ziemeļu un austrumu daļā (sk. 5. tabulu un 5. attēlu). Arī Igaunijas dienvidaustrumu daļā vārds *Jak* (mūsdienu ig. *Jaak*) ir bijis izplatīts jau vismaz 16. gadsimta beigās (Rajandi, 1966, 86; Saar, 2017, 251–252).

Nav vērojama nekāda saistība starp pilnās formas <Jēkabs>, kas ir ceturtais populārākais Vidzemes personvārds, un tās saīsinātās formas <Jāks> izplatību. Sestās komisijas protokolā abu formu skaits ir pat ļoti līdzīgs – 32 <Jēkabi> un 28 <Jāki>.

Savukārt padziļināta astotās komisijas datu analīze rāda, ka vārda <Jāks> izplatība tur nav saistāma ar tiešu igauņu pierobežas ietekmi, jo lielākais skaits <Jāku> ir fiksēts Alūksnes pilsnovada Litenes un Gulbenes pilsnovada Gulbenes muižā, tātad komisijas darbības areāla centrālajā daļā.

5. TABULA. Vārda <Jāks> izplatība komisiju protokolos

Komisija	Vārdā minēto zemnieku skaits	<Jāks> skaits	<Jāks> %
1.	672	–	–
2.	1495	3	0,2
3.	1302	5	0,38
4.	2950	–	–
5.	93	–	–
6.	743	28	3,77
7.	223	1	0,45
8.	1486	31	2,09
9.	2190	–	–
10.	1002	–	–
Kopā	**12156**	**68**	**0,56 %**

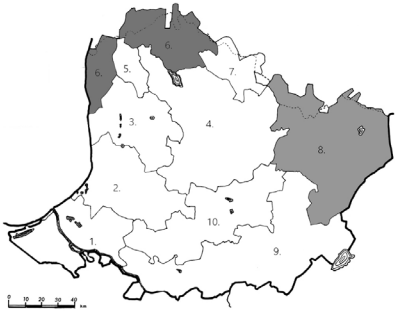

5. ATTĒLS. Vārda <Jāks> lielākās izplatības areāli

2.5. <Pēteris>

Šis ir apzināti izvēlēts nedaudz atšķirīgs piemērs. <Pēteris> ir Vidzemē trešais populārākais personvārds. Arī salīdzinot šī vārda izplatību komisiju protokolos, aina ir diezgan līdzīga (sk. 6. tabulu) – <Pēteris> popularitātes ziņā ir otrajā līdz piektajā vietā astoņos no desmit areāliem. Astotās komisijas areālā Austrumvidzemē tas ir pat pirmajā vietā, bet skaitliski nelielajā, tāpēc statistiski mazāk ticamajā piektās komisijas protokolā tas ar trim personām ir desmitajā vietā. Tik plašas un vienmērīgas izplatības kartēšana uzskatāmus datus nesniedz. Šajā gadījumā interesantas ir grupā apvienotās atšķirīgās pieraksta formas.

6. TABULA. Vārda <Pēteris> izplatība komisiju protokolos

Komisija	Vārdā minēto zemnieku skaits	<Pēteris> skaits	<Pēteris> %
1.	672	42	6,25
2.	1495	80	5,35
3.	1302	93	7,14
4.	2950	282	9,56
5.	93	3	3,23
6.	743	76	10,23
7.	223	21	9,42
8.	1486	142	9,56
9.	2190	175	7,99
10.	1002	79	7,88
Kopā	**12156**	**993**	**8,17 %**

Revīzijas protokolos ir fiksētas astoņas formas (sk. 7. tabulu), kas visas ir savstarpēji aizvietojamas, jo ir apzinātas kā alonomi. Uzmanību piesaista atšķirīgais saknes patskaņa pieraksts *ee*, *e*, *ie* un *i*, kas var norādīt gan uz latviešu valodas dialektālajām atšķirībām, gan arī atspoguļot agrīnās jaunaugšvācu valodas nekonsekvento rakstību protokolā, apzīmējot saknes patskani un tā garumu, proti, *ē* vai *e* un *ī* vai *i*[9] (sal. Schmidt, 2000, 303). Šī daudzveidīgā rakstība gan attiecināma tikai uz astotās un devītās komisijas darbu, t. i., uz Alūksnes, Gulbenes, Gaujienas un Kokneses, Bērzaunes, Cesvaines apkārtni. Tātad augšzemnieku dialekta ietekme uz pierakstītajām formām ir pat ļoti iespējama. Tas liek domāt par dialektālās formas *Pīters* izplatību Vidzemes austrumu un dienvidu daļā.[10] Pārējo astoņu komisiju rakstveži, neatkarīgi no zemnieku sacītā, ir izmantojuši vācu valodā izplatītāko rakstību *Peter*.[11]

7. *TABULA.* Grupas <Pēteris> vārdu formu izplatība komisiju protokolos

Komisija	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	Kopā
Peeter	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	**1**
Peter	42	80	93	282	3	76	21	115	4	79	**795**
Petter	–	–	–	–	–	–	–	13	132	–	**145**
Petters	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	**1**
Pieter	–	–	–	–	–	–	–	10	–	–	**10**
Pietter	–	–	–	–	–	–	–	–	39	–	**39**
Piter	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	**1**
Pitter	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	**1**
Kopā	**42**	**80**	**93**	**282**	**3**	**76**	**21**	**142**	**175**	**79**	**993**

[9] Uz iespējamu īsu saknes patskaņa izrunu norāda arī pieraksts ar dubulto līdzskani – *Petter*, *Pitter*. Tomēr, tā kā ir pierakstīta arī forma *Pietter*, secinājumi nav viennozīmīgi.

[10] Sal. arī divskaņa *ie* karti „Latviešu valodas dialektu atlantā", kur Vidzemes ziemeļaustrumos, t. i., arī Alūksnes un Gulbenes apkārtnē atzīmēta monoftongizācija *ie* > *ī* (LVDAf, 53. karte).

[11] Iespējams, ka latviešu valodā ir pastāvējusi arī avotā neatspoguļota forma *Pieters*, jo atbilsme vlv. *ē* > latv. *ie* (līdzās vlv. *ē* > latv. *ē*) ir regulāra skaņu mija sugasvārdu aizguvumos no viduslejasvācu valodas, piemēram, vlv. *dwēle* un *sēgel* > latv. *dvielis* un *zieģelis* 'zīmogs' (Jordan, 1995, 21–22, 61), kas vācu un senākajos latviešu avotos latviešu vārdos netika atspoguļota (sal. Vanags, 1997, 167–168). Tā saskan arī ar regulārajām skaņu atbilsmēm vidus un augšzemnieku dialektā. Iespējams, šī forma vietumis slēpjas zem ierakstiem *Peter*.

3. Iespējamie reģionālo atšķirību iemesli

Kā rāda 2. sadaļā analizētie vārdi, reģionālas atšķirības personvārdu izplatībā 17. gadsimta Vidzemē ir novērojamas. Sākotnējie secinājumi par šo atšķirību iemesliem ir vispārīgi, jo revīziju apgabali ir plaši un, kā iepriekš minēts, nav tieši saistāmi ne ar vēlāku laiku Vidzemes administratīvo dalījumu, ne ar dialektu un izlokšņu robežām. Daži iemesli, kas saistāmi ar pierobežas un/vai citu valodu ietekmi, bija prognozējami, tomēr parādās arī negaidīti un ar citām metodēm neizsecināmi rezultāti.

Kā iespējamos iemeslus dažādam vārdu pierakstam vai nevienmērīgai vārdu grupu izplatībai var minēt:

1) citu valodu onomastikona ietekmi, kas novērojama pārsvarā pierobežā, piemēram, vārdiem <Ivans> un, iespējams, arī <Jāks>, kura reģionālā izplatība liek domāt, ka nepieciešami papildu pētījumi, lai noskaidrotu, vai šī saīsinātā forma nav aizgūta no igauņu valodas vai radusies tās ietekmē;
2) dialektālas iezīmes, piemēram, Vidzemes austrumos un dienvidos pierakstītās grupas <Pēteris> formas *Piet(t)er* un *Pit(t)er*, ko iespējams saistīt ar augšzemnieku dialektā lietoto personvārdu *Pīters*;
3) reāli eksistējušas atšķirības vārdu izplatībā pa reģioniem, piemēram, vārdiem <Brencis> un <Bērents>. Tomēr, lai paaugstinātu šo rezultātu ticamības pakāpi, būtu nepieciešams to apstiprinājums citos avotos un pētījumos;[12]
4) dažādu komisiju rakstvežu pieraksta atšķirības. Šis aspekts rakstā nav īpaši izcelts, bet sk., piemēram, vārda <Johans> dominanci un vārda <Jānis> trūkumu desmitās komisijas protokolā (Siliņa-Piņķe, 2005, 146–147).

Ja vārds pierakstīts tikai vienas komisijas protokolā, robeža starp trešo un ceturto iemeslu nav droši nosakāma. Piemēram, vārds <Juriņš> ar vienu izņēmumu ir pierakstīts tikai otrās komisijas protokolā (Siliņa-Piņķe, pieņemts publicēšanai). Savukārt vārda <Bērents> trūkumu devītās komisijas protokolā, iespējams, jāsaista ar vārdu *Bern*, *Bernt*

[12] Viduslaiku vācu zemēs personvārdu reģionāla (vai pat lokāla) izplatība nereti bija saistīta ar kādu šajā reģionā īpaši piekoptu svētā kultu (Kunze, 2000, 42–43).

ierakstiem, proti, atšķirības ir dažādu komisiju rakstvežu pieraksta, nevis reģionāli atšķirīgas vārdu izplatības rezultāts.[13]

Secinājumi

17. gadsimta Vidzemes latviešu personvārdu izplatībā ir novērojamas arī reģionālas atšķirības. Lai gan pirmie secinājumi ir tikai vispārīgi, tie tomēr ļauj izdalīt četrus iespējamos atšķirību iemeslus – citvalodu onomastikona ietekmi pierobežā, latviešu valodas dialektu ietekmi, revīzijas rakstvežu pieraksta īpatnības un reālu (pagaidām vēl neizskaidrojamu) atsevišķu vārdu reģionālu koncentrēšanos. Precīzāka datu interpretācija būtu iespējama, izvērtējot personvārdu sadalījumu pa atsevišķām (lielākajām) muižām vai muižu grupām, kā to rāda 2.5. apakšsadaļā analizētie vārda <Pēteris> dati. Šādi, iespējams, atklātos kompaktāki izplatības areāli, kas nesakrīt ar revīzijas komisiju darbības apgabaliem.

Iespējams, ka daudzas reāli eksistējušas latviešu valodas dialektu iezīmes avota personvārdos nav atspoguļotas, jo to pierakstā izteikti dominē vācu rakstība (sal., piem., 7. tabulu).

LITERATŪRA UN AVOTI

Dunsdorfs, E. (1938). *Vidzemes 1638. gada arklu revīzija* (1. burtnīca). (Latvijas vēstures avoti, IV sēj.) Rīga: Latvijas vēstures institūta apgādiens.

Dunsdorfs, E. (1940). *Vidzemes 1638. gada arklu revīzija* (2. burtnīca). (Latvijas vēstures avoti, IV sēj.) Rīga: Latvijas vēstures institūta apgādiens.

Dunsdorfs, E. (1941). *Vidzemes 1638. gada arklu revīzija* (3. burtnīca). (Latvijas vēstures avoti, IV sēj.) Rīga: Latvijas vēstures institūta apgādiens.

Dunsdorfs, E. (1974). *Der große schwedische Kataster in Livland, 1681–1710. Kartenband.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Jordan, S. (1995). *Niederdeutsches im Lettischen. Untersuchungen zu den mittelniederdeutschen Lehnwörtern im Lettischen.* (Westfälische Beiträge zur niederdeutsche Philologie, Bd. 4.) Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.

Kunze, K. (2000). *dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

LVDAf – Sarkanis, A. (sast.). (2013). *Latviešu valodas dialektu atlants*. *Fonētika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Rajandi, E. (1966). *Raamat nimedest.* Tallinn: Eesti raamat.

Saar, E. (2017). Forenames in 16th and 17th century southeastern Estonia. In T. Ainiala, & J. Saarikivi (Eds.), *Personal name systems in Finnic and beyond.* (Uralica Helsingiensia, 12.) Helsinki, 241–286.

Schmidt, W. (2000). *Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium* (8., völlig überarb. Aufl.). Stuttgart, Leipzig: Hirzel.

Seibicke, W. (1996). *Historisches deutsches Vornamenbuch* (Bd. 1). Berlin, New York: de Gruyter.

Siliņa-Piņķe, R. (2005). *Jahn*, *Jane*, *Jahne*: zemnieku vārdu rakstība 1638. gada zviedru arklu revīzijā Vidzemē. *Baltu filoloģija*, *14*(1), 143–151.

Siliņa-Piņķe, R. (2013). Antroponīmikas terminoloģijas problēmas un latviešu personvārdu vēsture. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, *17*(1), 216–226.

Siliņa-Piņķe, R. (2014a). Izplatītākie zemnieku vārdi Vidzemē 17. gadsimta pirmajā pusē. *Baltistica*, *49*(1), 177–196.

Siliņa-Piņķe, R. (2014b). Personvārdi 1638. gada zviedru arklu revīzijā: analīzes problēmas un risinājumi. *Onomastikas pētījumi.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 198–212.

Siliņa-Piņķe, R. (2014c). *Rigas spätmittelalterliche Personennamen.* (Beiträge zur Lexikographie und Namenforschung, 7.) Hamburg: Baar-Verlag.

Siliņa-Piņķe, R. (2015). 1638. gads. Latviešu personvārdi Vidzemē un Georga Manceļa „Desmit sarunās". *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, *19*(1), 121–131.

Siliņa-Piņķe, R. (2020). Latviešu personvārdi ar *-it* un *-ull* 17. gadsimtā. *Baltu filoloģija*, *29*(1), 141–148.

Siliņa-Piņķe, R. (pieņemts publicēšanai). No svētā *Georga* par *Juri* un *Jurģi*: latviešu personvārdi vēstures līkločos. *Onomastica Lettica*, *6*.

Vanags, P. (1997). Viduslejasvācu valodas fonoloģiskās sistēmas un rakstības ietekme pirmo latviešu rakstu valodā. *Baltistica*, *32*(2), 165–178.

PRIEKŠVĀRDI KALNAMUIŽĀ (*KALNEMOISE*) VIDZEMES 1826. GADA DVĒSEĻU REVĪZIJAS MATERIĀLOS[1]

Forenames at Kalnamuiža (*Kalnemoise*) in Vidzeme Soul Revision Materials from 1826

ILGA JANSONE

[1] Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai" projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā" (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:
anthroponyms, forenames, Kalnemoise, Leivi, Soul Revision of Vidzeme in 1826

Kalnamuiža is one of the Estonian (also referred to as the Leivi) populated islands in north-eastern Vidzeme. The language spoken by the Leivi at Kalnamuiža and surrounding municipalities is the language of southern Estonians; Latvians there speak deep Latgalian subdialects of the High Latvian Dialect. The aim of the article is to collect and study Leivi forenames from Kalnamuiža of 1826, thus establishing whether personal names have roots in southern Estonian language. The principal source of the study is the Soul Revision Materials (*Dvēseļu revīzijas materiāli* in Latvian) of 1826 from Kalnamuiža in Vidzeme (LVVA Fond No. 199, Description 1, Case 175); the list includes information about 2,636 persons (1,384 men and 1,252 women). According to data specified by the parish pastor O. von Prühl, in 1826 25 farmsteads in Kalnamuiža were populated by the Leivi. They are *Ermick*, *Zempe*, *Jahkusch*, *Nahſup*, *Kelles*, *Luhkusch*, *Spriewul*, *Drelle*, *Pukſche*, *Woldup*, *Lunke*, *Puhſup et Perkon*, *Leelpald*, *Gerlain*, *Urraneſch*, *Gottlieb*, *Lauke*, *Melderpulk*, *Behrſemneek*, *Paldinta*, *Ohkan*, *Mallatz*, *Klawing*, *Zihrul*, and *Puttrin*.

At Kalnamuiža, 1,384 men had 45 forenames, with more than 5 % having the following eight forenames: *Jahn* – 242 or 17,5 %, *Simon* – 175 or 12,6 %, *Peter* – 135 or 9,7 %, *Andre* – 117 + *Andri* – 3 or 8,7 %, *Thom* – 86 or 6,2 %, *Jurr* – 83 or 6 %, *Dahw* – 77 or 5,6 %, *Rein* – 72 or 5,2 % (Jansone, 2021a). 13 forenames were given to only one person. Forty-four of the 45 forenames were spelled without an ending (-a, -e, -s, ...).

In farmsteads populated by the Leivi, 631 men had 33 forenames, with more than 5 % having the following seven forenames: *Jahn* – 114 or 17,91 %, *Simon* – 76 or 12,20 %, *Peter* – 59 or 9,35 %, *Thom* – 54 or

8,56 %, *Dahw* – 50 or 7,92 %, *Andre* – 47 + *Andri* – 2 or 7,76 %, *Jakob* – 38 or 6,02 %. Seven forenames were given to only one person. 29 forenames were spelled without an ending.

In farmsteads populated by Latvians, 745 men had 37 forenames, with more than 5 % having the following six forenames: *Jahn* – 131 or 17,31 %, *Simon* – 97 or 13,15 %, *Andre* – 70 + *Andri* – 1 or 9,53 %, *Peter* – 76 or 10,20 %, *Jurr* – 54 or 7,25 %, *Rein* – 44 or 5,91 %. Ten forenames were given to only one person. 31 forenames were spelled without an ending.

At Kalnamuiža, 1,252 women had 39 forenames, with more than 5 % having following eight forenames: *Anne* – 214 or 17,1 %, *Ilſe* – 166 or 13,3 %, *Lieſe* – 148 + *Lihſe* – 4 or 12,1 %, *Mahrje* – 134 or 10,7 %, *Maddal* – 98 or 7,8 %, *Maÿ* – 87 + *Maije* – 6 or 7,4 %, *Greeta* – 78 or 6,2 %, *Dahrte* – 72 and *Dahrta* – 1 or 5,8 % (Jansone, 2021a). 14 forenames were given to only one person.

In farmsteads populated by the Leivi, 587 women had 25 forenames, with more than 5 % having the following eight forenames: *Anne* – 101 or 17,21 %, *Ilſe* – 77 or 13,12 %, *Mahrje* – 69 or 11,75 %, *Lieſe* – 60 + *Lihſe* – 3 or 10,73 %, *Maÿ* – 56 or 9,54 %, *Maddal* – 50 or 8,52 %, *Dahrta* – 1 + *Dahrte* – 40 or 6,98 %, *Greeta* – 35 or 5,97 %. Five forenames were given to single individual persons.

In farmsteads populated by Latvians, 665 women had 35 forenames, with more than 5 % having the following 7 forenames: *Anne* – 113 or 17,00 %, *Ilſe* – 89 or 13,38 %, *Lieſe* – 88 + *Lihſe* – 1 or 13,38 %, *Mahrje* – 65 or 9,77 %, *Madal* – 1 + *Maddal* – 47 or 7,07 %, *Greeta* – 43 or 6,47 %, *Maÿ* – 31 + *Maije* – 6 or 5,71 %. 11 forenames were given to only one person.

Overall, forenames registered in the Soul Revision of 1826 from Kalnamuiža in Vidzeme show the onymic features characteristic both of the Estonian and Latvian anthroponymic systems. Phonetic and morphological differences were not possible to establish, because the Latvian forenames were often written without endings.

The majority of the 45 male forenames and 39 female forenames belong both to the Latvian and Estonian anthroponymic systems, because the most widespread male and female forenames are popular in farmsteads populated by both the Leivi and Latvians.

It is possible that men's forenames *Adam*, *Fritz*, *Pawul*, *Paul*, *Alexander*, *Andruſch*, *Gottfried*, *Jeſchka*, *Johann*, *Mattis*, *Reinhold*, and *Willum* and women's forenames *Edde*, *Karoline*, *Schkehrſde*, *Trihne*, *Katte*, *Juſtina*, *Mahle*, *Marte*, *Mihne*, *Stihne*, *Kattſcha*, *Mahrlihſe*, *Addaſch*, and *Eſter* that were not used in farmsteads populated by the Leivi belong to the Latvian anthroponymic system. However, men's forenames *Martin*, *Ermik*, *Bertusch*, *Kriſting* and *Kriſtin*, *Bertul*, *Jhrik*, *Matz*, and *Matzing* and women's forenames *Mascha*, *Soppa*, *Gehrde*, and *Mahre* that were not identified in farmsteads populated by Latvians belong to the Estonian anthroponymic system. Such a conclusion might be premature because data from dictionaries shows differences. It seems that the Leivi were more conservative in choosing forenames: They use a smaller number of well-known forenames. Irrespective of being conservative, the Leivi and Latvians had mutual influences, as shown, for example, by the use of such forenames as *Mahrje* and *Ohla* on both Leivi and Latvian farmsteads.

O. von Prühl's records from 1815 should be reviewed further. It is likely that the records refer to an older period, but they were made public only in 1815.

At present, it is possible to establish that some forenames differ from those in other manor estates outside the areas populated by the Leivi. In order to use forenames as markers of ethnic identity, a comprehensive study on historical personal names from all manor estate territories of the Leivi, and also outside the territory populated by the Leivi in Vidzeme, is necessary.

Ievads

Kalnamuiža jeb Kalniena atrodas Vidzemes ziemeļaustrumos bijušajā leivu apdzīvotajā teritorijā. Leivi ir igauņu valodnieka Valtera Nīlusa (*Valter Niilus*) dots nosaukums Ziemeļaustrumvidzemē dzīvojošajiem igauņiem (Niilus, 1935). Pirms tam tie dēvēti par igauņiem (piem., Hupel, 1782, 212–213), Gaujas igauņiem (piem., Voolaine, 1927) u. c. Antons Breidaks leivu apdzīvoto teritoriju identificē ar Alsviķa, Dūres, Ilzenes, Kalncempju[2], Lejasciema un Zeltiņu izloksnēm (Breidaks, 1981/2007, 286), kas pieder latviešu valodas augšzemnieku dialekta dziļajām latgaliskajām izloksnēm.

Savukārt leivi runājuši kādā dienvidigauņu dialektā. Jau 1869. gadā Ferdinands Johans Vīdemanis (*Ferdinand Johann Wiedemann*) norādīja: „Ka šie cilvēki nav lībieši, kā tos tajā apkārtnē dēvē, bet ir igauņi, par to nešaubījās jau Šēgrēns, un, ciktāl to apliecina valoda, nav iespējams cits viedoklis" (Wiedemann, 1869, 499). To apstiprina un precizē arī jaunākie igauņu valodnieku pētījumi. Karls Pajusalu (*Karl Pajusalu*) norāda, ka „Latvijas teritorijā bijuši sastopami gan dienvidigauņu, gan ziemeļigauņu dialektu lietotāju apdzīvotie novadi. Ziemeļigauņu valodas rietumu dialekta dienvidu grupai piederošajā, kādreizējai Salacas apkaimes lībiešu valodai tuvajā izloksnē runājuši igauņi, kas dzīvoja ziemeļrietumu Vidzemē ap Ainažiem. Tomēr tas ir vienīgais ziemeļigauņu izloksnēm piederīgais igauņu valodas paveids, kura teritorija iesniegusies Latvijā. [..] Iekšzemē uz austrumiem gar Igaunijas un Latvijas robežu Latvijā bijušas tikai dienvidigauņu izlokšņu „pussalas", lai gan ikvienā no tām runāta atšķirīga dienvidigauņu izloksne. Līdztekus tām pastāvējušas leivu un Ludzas igauņu valodas saliņas. [..] Tādējādi līdztekus lībiešu valodai otra autohtona Baltijas jūras somu valoda Latvijā tomēr ir bijusi tikai dienvidigauņu valoda" (Pajusalu, 2014, 38). Tālāk K. Pajusalu precizē, ka leivu valoda pēc savas struktūras vistuvākā ir Veru dialekta rietumu grupas Harglas austrumdaļas izloksnei un, ka leivu izloksnei ir ievērojami vairāk kopīgā ar Salacas lībiešu valodu nekā citām igauņu valodas izloksnēm (Pajusalu, 2014, 40–41). Vienlaikus jāatzīmē, ka arī pati leivu valoda nav bijusi viendabīga, uz ko norādījis Pauls Ariste (*Paul Ariste*) jau 1931. gadā (Ariste, 1931).

---

[2] Kalniena ir Kalncempju pagasta daļa.

A. Breidaks 1981. gadā sniedz precīzāku informāciju par leivu nonākšanu Ziemeļaustrumvidzemē, norādot, ka Austrumvidzemes igauņi bija 17. gadsimta beigu ieceļotāju pēcteči, taču, iespējams, atsevišķas mazākas igauņu grupas vai ģimenes apmetās Austrumvidzemē arī vēlāk, jo Vidzeme un Igaunija ilgus gadus bija vienota Zviedrijas kolonija, bet cariskās Krievijas laikos Vidzeme un Dienvidigaunija tika iekļautas Vidzemes guberņā (Breidaks, 1981/2007, 287). Bet 1782. gadā Augusts Vilhelms Hupels (*August Wilhelm Hupel*) darbā „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland" Kalnamuižu min starp tām apdzīvotajām vietām, kur pamīšus ar latviešiem sastopamas igauņu apmetnes. Viņš raksta, ka „šajā apvidū [Alūksnes draudzē] joslā no Kalnamuižas starp Zeltiņiem un Alūksni pāri Trapenei un Gaujienai uz Valku pamīšus ar latviešiem atrodas igauņu apmetnes, kurās dzīvo daži tūkstoši iedzīvotāju, īsti igauņi, kuri nesajaukti turas kopā. Viņu sievietes, tiklīdz apprecas, apgriež matus tāpat kā pie Peipusa ezera dzīvojošās. Kad viņi šeit ir ienākuši un apmetušies, man nav zināms" (Hupel, 1782, 212–213). Šo informāciju pēc vairāk nekā simts gadiem apstiprina Augusts Bīlenšteins (*August Bielenstein*) 1892. gadā publicētajā pētījumā „Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert". Viņš norāda, ka trīs novados – Ilzenē, Kalnamuižā un Lejasciemā starp latviešiem dzīvo noteikts skaits igauņu, kas pēdējo 20 gadu laikā ir krietni latviskojušies, taču ģimenēs joprojām runā igauņu valodā (Bielenstein, 1892, 19–20).

Pirms A. Bīlenšteina konkrētākas ziņas par Kalnamuižas igauņiem ap 1815. gadu sniedz Alūksnes draudzes mācītājs Oto fon Prīls (*Otto Friedrich Paul von Prühl*) norādot, ka Kalnamuižā ir apdzīvotas vietas, kas sastāv no tīriem igauņiem, kuri, domājams, šurp izspiesti kara laikā; viņi tagad saprot arī latviešu valodu, kuru runā slikti (Latvijas Valsts vēstures arhīvs [LVVA] 6810. f., 1. apr., 17. l., 292. lp.). Šīs Kalnamuižas igauņu sētas, pēc mācītāja O. fon Prīla ziņām (LVVA 6810. f., 1. apr., 17. l., 291., 292., 297. lp.), ir:

Sprihwul (*Spriewul*[3]), *Rebben* (*Rebben* – bez iedzīvotājiem), *Melderpulk* (*Melderpulk*), *Leela Palscha* (*Leelpald*), *Mezza Palscha* vai *Masa Palscha* (?),

[3] Iekavās doti šo sētu nosaukumi, kādi tie minēti 1811. gada un 1826. gada Vidzemes guberņas Dvēseļu revīzijas sarakstos (LVVA 199. f., 1. apr., 175. l.). Ja 1811. gada un 1826. gada materiālos mājvārda rakstība sakrīt, tas minēts tikai vienreiz.

Onta (*Ontte* – pie Alsviķu muižas), *Kalze* (?[4] *Kolze et ziddul* – bez iedzīvotājiem), *Zeddul* (? *Kolze et ziddul* – bez iedzīvotājiem), *Gottlob* (*Gottlieb*), *Wiscekok* (*Wisſekock* – bez iedzīvotājiem), *Kelle* (*Kelle; Kelles*), *Zemps* (*Zempe*), *Jehkusch* (*Jehkusch; Jahkusch*), *Nahsups* (*Nasſup; Nahſup*), *Lukkusch* (*Lukusch; Luhkusch*), *Puttriņ* (*Putring; Puttrin*), *Klawiņ* (*Klawing*), *Behrsusemneeks* (? *Berſe; Behrſemneek*), *Jerlain* (*Gerlain*), *Kuhriz* (*Kurritz*), *Laukis* (*Lauke*), *Zihrul* (*Zierul; Zihrul*), *Pulka* (? *Leelpulk* – bez iedzīvotājiem), *Puhsup* (? *Pusſupe et Perken; Puhſup et Perkon*), *Pehrkons* (? *Pusſupe et Perken; Puhſup et Perkon*), *Ohkan* (*Ohkan*), *Puksche* (*Puksch; Pukſche*), *Mallaz* (*Mallatz*), *Urnakasch* (*Urranasch; Urraneſch*), *Drelle* (*Drelle*), *Palschinta* (*Palsch-Intt; Paldinta*), *Woldup* (*Woldup*), *Lunke* (*Lunke*), *Ermiks* (*Ermick*).

Leivu valodai veltītajos pētījumos Kalnamuižas (*Kalnemoise, Mäemõise*) materiāli parasti atsevišķi netiek izdalīti (sal. Ariste, 1931; Niilus, 1935; 1936; 1937; 1941). Iespējams, 20. gadsimta 30.–50. gados, kad igauņu valodnieki veic pēdējos nopietnākos leivu valodas pierakstus, Kalnamuižā vairs nav saglabājušies šai valodā runājošie. Zināms, ka šāda situācija ir 20. gadsimta beigās. Tīts Reins Vītso (*Tiit-Rein Viitso*) 1998. gadā norāda tikai uz Ilzeni: „Viņiem [igauņiem] atsevišķas dienvidigauņu salas ir bijušas arī Latvijā un Krievijā; Latvijā leivi Ilzenē un lutsi Ludzā izmira tikai 20. gs." (Viitso, 1998, 115).

Par Kalncempju izloksni, kurā ietilpst arī Kalnamuiža, ir savākts nopietns latviešu valodas materiāls. 20. gadsimta 70.–80. gados Kalncempju pusē materiālus vākusi skolotāja Ella Lāce (1999, 264–273; 2000, 207–218). Kalnamuižas pusē kopš 20. gadsimta 80. gadiem izloksnes faktus fiksējusi Sarmīte Balode, kas tos publiskojusi vairākos nopietnos pētījumos (2000; 2008; Balode & Jansone, 2017).

Atsevišķi Kalnamuižas valodas fakti pastarpināti sastopami somugrismu izpētei veltītajos darbos (piem., Zeps, 1962; Raģe, 1986; Kagaine, 2004; Bušs & Jansone, 2019), kā arī jaunākajos leivu valodas salām veltītajos pētījumos (Vaba, 2021; Jansone, 2021b).

---

[4] Ja nav sastopama tieša atbilsme starp O. fon Prīla minētajiem mājvārdiem un 1811. un 1826. gada Vidzemes guberņas Dvēseļu revīzijas sarakstos minētajiem, pirms iekavu teksta likta jautājuma zīme (?).

Lembita Vabas (*Lembit Vaba*) recenzijā par „Kalnienas izloksnes vārdnīcu" minētie potenciālie somugrismi rāda, ka ne visi leivu apdzīvotās teritorijas latviešu valodā sastopamie aizguvumi ir apzināti. L. Vaba raksta, ka Baltijas somu, galvenokārt lībiešu un arī igauņu, ieskaitot it īpaši dienvidigauņu, ietekme latviešu valodā izpaužas daudzos veidos visos valodas līmeņos, bet īpaši plaši – vārdu krājumā. Pirmoreiz iepazīstoties ar Kalnienas vārdnīcu, iespējamie igauņu vārdu aizguvumi (vai substrāta vārdi), kas nav reģistrēti vai identificēti kā aizguvumi latviešu leksikogrāfiskos avotos, piemēram, *cekecs* 'S veida lapu kapājamais rīks', *čogas* dsk. 'ogu pārpalikumi pēc sulas izspiešanas; linsēklu atlikumi pēc eļļas iegūšanas', *ičiks* 'vistas (vai cita putna) kuņģis', *kìrdavacka* 'bez rauga cepta karaša', *lâpât* 'rāpot', *màga* 'cilvēka kuņģis; putna guza', *iêst sobiņas* 'saka, ja kāds ēd kaut ko labāku nekā citi' (Vaba, 2018, 427).

Raksta mērķis ir apzināt 1826. gadā sastopamos priekšvārdus leivu apdzīvotajā teritorijā Kalnamuižā, mēģinot noskaidrot, vai dienvidigauņu pēdas rodamas arī personvārdos.

1. Kalnamuiža un Vidzemes 1826. gada Dvēseļu revīzija

Pētījuma pamatavots ir Kalnamuižas Vidzemes 1826. gada Dvēseļu revīzijas saraksts (LVVA 199. f., 1. apr., 175. l.). No Kalnamuižas ir saglabājušies arī 1811. gada un 1816. gada Vidzemes guberņas Dvēseļu revīzijas saraksti, taču izvēlēts 1826. gads, jo, pirmkārt, tā saraksti ir pieejami visplašāk visā Vidzemē, tostarp leivu apdzīvotajā teritorijā, otrkārt, tajos fiksēti arī uzvārdi, kas sniedz jaunas iespējas personvārdu pētniecībā, kas šajā rakstā apjoma dēļ nav aplūkoti.

1826. gada Vidzemes guberņas dvēseļu revīzijas sarakstos sniegta informācija vācu un latviešu valodā. Radniecība, īpašuma tiesības vai saikne ar mājas saimnieku parasti rakstīta vācu valodā, savukārt latviski parasti rakstīti mājvārdi, uzvārdi un priekšvārdi. Latviski rakstīts atbilstoši veclatviešu rakstu valodas pareizrakstībai (sk., piem., Ozols, 1965; Bergmane & Blinkena, 1986). Liela daļa īpašvārdu rakstīti bez galotnes. Garie patskaņi visbiežāk apzīmēti ar sekojošu *h*, piemēram, *Jahn*, *Dahw*, *Mahrje*, *Trihne*, *Juhle*. Sastopams arī patskaņa *ī* apzīmējums ar *ie*, piemēram, *Lieſe*, *Gottfried*. Divskaņu *o*

[uo] un *ie* rakstība atšķiras no mūsdienu rakstības: divskanis *o* [uo] parasti rakstīts ar patskani *o* un tam sekojošu *h*, piemēram, *Dohre*. Divskanis *ie* konsekventi rakstīts ar *ee*, piemēram, *Greeta*. Īpatnēji ar *ÿ* atspoguļots *ij* priekšvārdā *Maÿ*. Arī līdzskaņu rakstībā vērojamas laikmetam raksturīgas īpatnības. Bieži sastopams līdzskaņu dubultojums, piemēram, *Jurr*, *Madde*, *Mattis*, *Otto*. Līdzskanis *v* atveidots ar *w*, piemēram, *Dahw*, *Pawul*, līdzskanis *c* atveidots ar *tz*, piemēram, *Fritz*, bet līdzskanis *č* – ar *tsch*, piemēram, *Retſch*. Izmantota latviešu valodai svešā grafēma *x*, piemēram, *Alexander*. Aiz līdzskaņa *t* atsevišķās pozīcijās rakstīts *h*, piemēram, *Thom*, bet atsevišķos vārdos līdzskaņa *k* vietā sastopams *ck*, piemēram, *Indrick*. Vislielākās problēmas onīmu pētniecībā sagādā līdzskaņi *s* un *z*, kā arī *š* un *ž*: rakstībā izmantotas grafēmas *s* un *ſ*, piemēram, *Suhſe*, *Lieſe*, *Kaspar*, netiek šķirti līdzskaņi *s* un *z*, piemēram, *Ilſe*, *š* un *ž* tiek atveidots ar burtkopu *sch* vai *ſch*, piemēram, *Jeſchka*, *Bertusch*, *Bertuſch*. Līdzskaņu *s* un *z*, kā arī *š* un *ž* vienāds rakstījums neļauj viennozīmīgi identificēt priekšvārdus, tādēļ, lai izvairītos no pārpratumiem, rakstā šaubu gadījumos tiek piedāvāti abi varianti, piemēram, priekšvārds *Maſcha* tiek skaidrots gan kā *Maša*, gan kā *Maža*.

Kalnamuižas materiālos 1826. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijā iekļautas ziņas par 2636 personām (1384 vīriešiem un 1252 sievietēm) no dažu mēnešu līdz 78 gadu vecumam. Sarakstā iekļautas arī dažas personas, kas mirušas starprevīziju periodā.

Kalnamuižā 1826. gadā ir 54 sētas, kas ir par 12 mazāk nekā iepriekšējā revīzijā 1816. gadā. Jau 1816. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijā norādīts, ka *Rebbel* un *Kolz et Ziddul* ir bez iedzīvotājiem, bet *Rikſting* iedzīvotāji pārcēlušies uz *Stomberneek*. Lielāko daļu 1826. gada revīzijas materiālos neiekļauto sētu skārušas administratīvās reformas: *Kurize*, *Ontte*, *Wiſsekock*, *Leelpulke*, *Zerkas*, *Wolzit*, *Kodup*, *Karran*, *Semmet* pieder Alsviķa muižai, bet *Tarlap* un *Doste* – Alūksnes muižai. Kā redzams pēc O. fon Prīla ziņām, *Rebbel*, *Kolz et Ziddul*, *Kurize*, *Ontte*, *Wiſsekock*, *Leelpulke* (?) bija leivu apdzīvotās sētas. Pēc šīm izmaiņām joprojām Kalnamuižā ir 25 sētas, kuras apdzīvoja leivi. Tās ir *Ermick*, *Zempe*, *Jahkusch*, *Nahſup*, *Kelles*, *Luhkusch*, *Spriewul*, *Drelle*, *Pukſche*, *Woldup*, *Lunke*, *Puhſup et Perkon*, *Leelpald*, *Gerlain*, *Urraneſch*, *Gottlieb*, *Lauke*, *Melderpulk*, *Behrſemneek*, *Paldinta*, *Ohkan*, *Mallatz*, *Klawing*, *Zihrul*, *Puttrin*.

2. Vīriešu priekšvārdi

Kalnamuižā 1384 vīriešiem ir sastopami 45 priekšvārdi (sk. 1. tabulu), no kuriem tikai 8 ir doti vairāk nekā 5 % minēto vīriešu. Tie ir *Jahn* – 242 jeb 17,5 %, *Simon* – 175 jeb 12,6 %, *Peter* – 135 jeb 9,7 %, *Andre* – 117 + *Andri* – 3 jeb 8,7 %, *Thom* – 86 jeb 6,2 %, *Jurr* – 83 jeb 6 %, *Dahw* – 77 jeb 5,6 %, *Rein* – 72 jeb 5,2 % (Jansone, 2021a). 13 priekšvārdi ir minēti tikai vienai personai. Raksturīgi, ka 44 priekšvārdi konsekventi ir rakstīti bez galotnes.

Leivu apdzīvotajās sētās 631 vīrietim ir doti 33 priekšvārdi (sk. 1. tabulu), no kuriem tikai 7 ir doti vairāk nekā 5 % minēto vīriešu. Tie ir *Jahn* – 114 jeb 17,91 %, *Simon* – 76 jeb 12,20 %, *Peter* – 59 jeb 9,35 %, *Thom* – 54 jeb 8,56 %, *Dahw* – 50 jeb 7,92 %, *Andre* – 47 + *Andri* – 2 jeb 7,76 %, *Jakob* – 38 jeb 6,02 %. Septiņi priekšvārdi fiksēti tikai vienai personai. 29 priekšvārdi ir rakstīti bez galotnes.

Latviešu apdzīvotajās sētās 745 vīriešiem doti 37 priekšvārdi (sk. 1. tabulu), no kuriem tikai 6 ir doti vairāk nekā 5 % minēto vīriešu. Tie ir *Jahn* – 131 jeb 17,31 %, *Simon* – 97 jeb 13,15 %, *Andre* – 70 + *Andri* – 1 jeb 9,53 %, *Peter* – 76 jeb 10,20 %, *Jurr* – 54 jeb 7,25 %, *Rein* – 44 jeb 5,91 %. 10 priekšvārdi ir minēti tikai vienai personai. 31 priekšvārds ir rakstīts bez galotnes.

Analizējot Kalnamuižā 1826. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijas materiālos minētos priekšvārdus, tie salīdzināti ar to reālo pirmfiksējumu Klāva Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcā" (Siliņš, 1990), lai noskaidrotu, vai priekšvārds ir zināms Latvijas teritorijā 19. gadsimta sākumā. Atsevišķos gadījumos pirmreģistrējuma noskaidrošanai izmantoti arī citi avoti. Tāpat Kalnamuižā fiksētie priekšvārdi salīdzināti ar igauņu personvārdu vārdnīcās – Edgara Rajandi „Raamat nimedest" (Rajandi, 1966) un Raivo Seppo „Eesti nimeraamat" (Seppo, 1994) – iekļauto informāciju.

Tikai deviņiem Kalnamuižā 1826. gadā minētiem vīriešu priekšvārdiem ir vairāk nekā 50 šā vārda nesēju (sk. 2. tabulu).

1. TABULA. Kalnamuižā un tās leivu un latviešu apdzīvotajās sētās sastopamie vīriešu priekšvārdi

Kopā Kalnamuižā	Leivu apdz. sētās	Latviešu apdz. sētās
Jahn – 242	*Jahn* – 113	*Jahn* – 129
Simon – 175	*Simon* – 77	*Simon* – 98
Peter – 135	*Peter* – 59	*Peter* – 76
Andre – 117 + *Andri* – 3	*Thom* – 54	*Andre* – 70 + *Andri* – 1
Thom – 86	*Dahw* – 50	*Jurr* – 54
Jurr – 83	*Andre* – 47 + *Andri* – 2	*Rein* – 44
Dahw – 77	*Jakob* – 38	*Thom* – 32
Rein – 72	*Jurr* – 29	*Jakob* – 30
Jakob – 68	*Rein* – 28	*Dahw* – 27
Karl – 44	*Karl* – 19	*Karl* – 25
Jahk – 33 + *Jaak* – 1	*Indrik* – 17	*Jaak* – 1 + *Jahk* – 20
Indrik – 32 + *Indrick* – 2	*Retſch* – 14	*Otto* – 18
Otto – 28	*Jahk* – 13	*Indrick* – 2 + *Indrik* – 15
Retſch – 24	*Inda* – 11	*Adam* – 15
Gust – 22	*Otto* – 10	*Gust* – 13
Inda – 19	*Gust* – 9	*Kaspar* – 10
Adam – 15	*Iwan* – 6	*Retſch* – 10
Iwan – 13	*Danill* – 5	*Erman* – 8
Erman – 11	*Ermik* – 4	*Inda* – 8
Kaspar – 11	*Martin* – 4	*Iwan* – 7
Step – 10	*Mikkel* – 3 + *Mikkell* – 1	*Step* – 7
Mikkel – 7 + *Mikkell* – 1	*Bertusch* – 3	*Fritz* – 6
Fritz – 6	*Erman* – 3	*Krijchjahn* – 4
Danill – 6	*Krijtin* – 1 + *Krijting* – 2	*Mikkel* – 4
Krijchjahn – 6	*Step* – 3	*Ans* – 3
Martin – 4	*Krijchjahn* – 2	*Pawul* – 3
Ermik – 4	*Ans* – 1	*Paul* – 2
Ans – 4	*Bertul* – 1	*Alexander* – 1
Bertusch – 3	*Jhrik* – 1	*Andrusch* – 1
Krijting – 2 + *Krijtin* – 1	*Kaspar* – 1	*Danill* – 1
Pawul – 3	*Matz* – 1	*Gottfried* – 1
Paul – 2	*Matzing* – 1	*Jeſchka* – 1
Spritz – 2	*Spritz* – 1	*Johann* – 1
Alexander – 1		*Mattis* – 1
Andrusch – 1		*Reinhold* – 1
Bertul – 1		*Spritz* – 1
Gottfried – 1		*Willum* – 1
Jeſchka – 1		
Jhrik – 1		
Johann – 1		
Mattis – 1		
Matz – 1		
Matzing – 1		
Reinhold – 1		
Willum – 1		

2. TABULA. Populārākie vīriešu priekšvārdi Kalnamuižā (skaits, pirmreģistrējums Latvijā, fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās)

Priekšvārds Kalnamuižā 1826. gadā	Priekšvārda nesēju skaits	Pirmreģistrējums K. Siliņa vārdnīcā	Fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās
Jahn	242 (113; 129[5])	*Jānis*[6] Latvijā ieviesies laikā no 13. līdz 16. gadsimtam (Siliņš, 1990, 174)	*Jaan* (Rajandi, 1966, 86; Seppo, 1994, 68)
Simon	175 (77; 98)	*Simons* zināms Rīgā kopš 1385. gada (Siliņš, 1990, 291)	*Simeon*, *Simon* (Rajandi, 1966, 156; Seppo, 1994, 113)
Peter	135 (59; 76)	*Pēters* zināms Rīgā kopš 1292. gada (Siliņš, 1990, 361)	*Peter* (Rajandi, 1966, 142; Seppo, 1994, 103)
Andre *Andri*	117 (47; 70) 3 (2; 1)	*Andress* zināms Rīgā kopš 1464. gada (Siliņš, 1990, 57), bet *Andrejs* zināms Rīgā kopš 1204. gada (Siliņš, 1990, 56)	*Andreas* (Rajandi, 1966, 25; Seppo, 1994, 24), *Andres* (Seppo, 1994, 24)
Thom	86 (54; 32)	*Toms* zināms Vidzemē kopš 1537. gada (Siliņš, 1990, 308)	*Tom* (Rajandi, 1966, 164), *Thomas* (Rajandi, 1966, 164; Seppo, 1994, 119)
Jurr	83 (29; 54)	*Juris* zināms Aizkrauklē (Vidzeme) kopš 1599. gada (Siliņš, 1990, 187)	*Juri* (Rajandi, 1966, 91), *Jüri* (Rajandi, 1966, 91; Seppo, 1994, 72)
Dahw	77 (50; 27)	*Dāvis* zināms Rūjienā kopš 1761. gada (Siliņš, 1990, 96)	*David* (Rajandi, 1966, 43–44; Seppo, 1994, 35)
Rein	72 (28; 44)	*Reinis* zināms Vidzemē kopš 1601. gada (Siliņš, 1990, 271)	*Rein* (Rajandi, 1966, 146; Seppo, 1994, 106)
Jacob	68 (38; 30)	*Jakobs* zināms Rīgā kopš 1292. gada (Siliņš, 1990, 173)	*Jaakob*, *Jakob(us)* (Rajandi, 1966, 86, 87), *Jakob* (Seppo, 1994, 68)

Nedaudz vairāk (16) ir to priekšvārdu, kuru nesēju skaits ir no 50 līdz 5 vīriešiem (sk. 3. tabulu).

3. TABULA. Vidējas popularitātes vīriešu priekšvārdi Kalnamuižā (skaits, pirmreģistrējums Latvijā, fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās)

Priekšvārds Kalnamuižā 1826. gadā	Priekšvārda nesēju skaits	Pirmreģistrējums K. Siliņa vārdnīcā	Fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās
Karl	44 (19; 25)	*Karls* un *Kārlis* zināms Gaujienā (Vidzeme) kopš 1638. gada (Siliņš, 1990, 191)	*Karl* (Rajandi, 1966, 95; Seppo, 1994, 74–75)

[5] Iekavās norādīts priekšvārda skaits leivu apdzīvotajās sētās un aiz semikola – pārējās apdzīvotajās sētās.

[6] Ja kādā no vārdnīcām tieša atbilsme Kalnamuižā sastopamajam priekšvārdam nav konstatēta, dota norāde uz tuvāko priekšvārda variantu.

Jahk *Jaak*	33 (13; 20) 1 (–; 1)	*Jaks* vai *Jāks* (?) zināms Kazdangā (Kurzeme) kopš 1582. gada (Siliņš, 1990, 173)	*Jaak* (Rajandi, 1966, 86; Seppo, 1994, 68)
Indrik *Indrick*	32 (17; 15) 2 (–; 2)	*Indriķis* zināms Koknesē (Vidzeme) kopš 1599. gada (Siliņš, 1990, 164)	*Indrek* (Rajandi, 1966, 83; Seppo, 1994, 65)
Otto	28 (10; 18)	*Ot(t)o* zināms Vidzemē kopš 1545. gada (Siliņš, 1990, 257)	*Oto* (Rajandi, 1966, 141), *Otto* (Seppo, 1994, 100)
Retſch	24 (14; 10)	*Rečs* zināms Vidzemē kopš 1789. gada (Siliņš, 1990, 270).	nav minēts (Rajandi 1966; Seppo 1994)
Gust	22 (9; 13)	*Gusts* zināms Rūjienā (Vidzeme) kopš 1723. gada (Siliņš, 1990, 145)	*Gustaf* (Rajandi, 1966, 69–70), *Gustaf*, *Guste* (Seppo, 1994, 54)
Inda	19 (11; 8)	*Inde* zināms Mārcienā (Vidzeme) kopš 1582. gada (Siliņš, 1990, 164)	*Int(s)* (Rajandi, 1966, 73–74, 84; Seppo, 1994, 65), *Indo* (Rajandi, 1966, 204)
Adam	15 (–; 15)	*Ādams* zināms Rīgā kopš 1522. gada (Siliņš, 1990, 40)	*Adam* (Rajandi, 1966, 15; Seppo, 1994, 18)
Iwan	13 (6; 7)	*Ivans* zināms Rīgā kopš 1287. gada (Siliņš, 1990, 170)	*Ivan* (Rajandi, 1966, 85; Seppo, 1994, 66)
Erman	11 (3; 8)	*Ermanis* zināms Zemgalē kopš 1566. gada (Siliņš, 1990, 119)	*Herman(n)* (Rajandi, 1966, 77–78; Seppo, 1994, 60)
Kaspar	11 (1; 10)	*Kaspars* zināms Jaunpilī (Vidzeme) kopš 1577. gada (Siliņš, 1990, 192)	*Kaspar* (Rajandi, 1966, 95; Seppo, 1994, 75)
Step	10 (3; 7)	*Steps* zināms Kuldīgā (Kurzeme) kopš 1683. gada (Siliņš, 1990, 298)	*Stepan* (Rajandi, 1966, 157; Seppo, 1994, 113–114), *Tep(p)o* (Rajandi, 1966, 220)
Mikkel *Mikkell*	7 (3; 4) 1 (1; –)	*Miķelis* zināms Vidzemē kopš 1601. gada (Siliņš, 1990, 239–240)	*Mihkel* (Rajandi, 1966, 131), *Mike(l)* (Seppo, 1994, 94)
Fritz	6 (–; 6)	*Fricis* zināms Bīriņos (Vidzeme) kopš 1638. gada (Siliņš, 1990, 129)	*Fried(e)rich* (Rajandi, 1966, 64), *Friederich*, *Frits* (Seppo, 1994, 48)
Danill	6 (5; 1)	*Daniels* zināms Rīgā kopš 1316. gada (Siliņš, 1990, 94)	*Daniel* (Rajandi, 1966, 43; Seppo, 1994, 35)
Krijchjahn	6 (2; 4)	*Krišjānis* zināms Vircavā (Zemgale) kopš 1764. gada (Siliņš, 1990, 202)	*Kristjan* (Rajandi, 1966, 99; Seppo, 1994, 77–78)

Visvairāk (20) ir to vīriešu priekšvārdu, kuru nesēju skaits ir mazāks par pieci, un tos Kalnamuižā var uzskatīt par retiem (sk. 4. tabulu).

4. TABULA. Nepopulārie vīriešu priekšvārdi Kalnamuižā (skaits, pirmreģistrējums Latvijā, fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās)

Priekšvārds Kalnamuižā 1826. gadā	**Priekšvārda nesēju skaits**	**Pirmreģistrējums K. Siliņa vārdnīcā**	**Fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās**
Martin	4 (4; –)	*Martins* zināms Rīgā kopš 1290. gada (Siliņš, 1990, 233)	*Martin* (Rajandi, 1966, 126; Seppo, 1994, 91)
Ermik	4 (4; –)	*Ermiks* zināms Alūksnē (Vidzeme) kopš 1638. gada (Siliņš, 1990, 120)	*Erm* (Rajandi, 1966, 57; Seppo, 1994, 44)
Ans	4 (1; 3)	*Ansis* zināms Liepupē (Vidzeme) kopš 1553. gada (Siliņš, 1990, 61)	*Hans(s)* (Rajandi, 1966, 71; Seppo, 1994, 56)
Bertusch	3 (3; –)	*Bertus* zināms Ēvelē (Vidzeme) kopš 1718. gada (Siliņš, 1990, 82)	*Bert* (Rajandi, 1966, 37; Seppo, 1994, 31)
Krifting *Krifting*	2 (2; –) 1 (1; –)	*Kristiņš* zināms Gulbenē (Vidzeme) kopš 1638. gada (Siliņš, 1990, 201)	*Kristian* (Rajandi, 1966, 99; Seppo, 1994, 77–78)
Pawul	3 (–; 3)	*Pāvuls* zināms Vidzemē kopš 1638. gada (Siliņš, 1990, 260)	*Pavel* un *Paavel* (Rajandi, 1966, 142), *Paavel* (Seppo, 1994, 102)
Paul	2 (–; 2)	*Pauls* zināms Kurzemē kopš 1532. gada (Siliņš, 1990, 259)	*Paul* (Rajandi, 1966, 142; Seppo, 1994, 102)
Spritz	2 (1; 1)	*Spricis* zināms Apriķos (Kurzeme) kopš 1742. gada (Siliņš, 1990, 296)	*Prits* (Rajandi, 1966, 64; Seppo, 1994, 48)
Alexander	1 (–; 1)	*Aleksandrs* zināms Naukšēnos (Vidzeme) kopš 1638. gada (Siliņš, 1990, 49)	*Aleksander* (Rajandi, 1966, 21; Seppo, 1994, 21)
Andrufch	1 (–; 1)	*Andrus* zināms Apukalnā (Vidzeme) kopš 1775. gada, bet *Andrusis* Vilkumiestā (Zemgale) kopš 1752. gada (Siliņš, 1990, 57)	*Andrus* (Rajandi, 1966, 25; Seppo, 1994, 24)
Bertul	1 (1; –)	*Bērtulis* zināms Ēvelē (Vidzeme) kopš 1620. gada (Siliņš, 1990, 82)	*Bertel* (Rajandi, 1966, 37; Seppo, 1994, 31)
Gottfried	1 (–; 1)	*Gotfrīds* zināms Ēdolē (Kurzeme) kopš 1800. gada (Siliņš, 1990, 140)	*Gottfried* (Rajandi, 1966, 68; Seppo, 1994, 52)
Jefchka	1 (–; 1)	*Ješka* zināms Rūjienā (Vidzeme) kopš 1725. gada (Siliņš, 1990, 179)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)
Jhrik	1 (1; –)	nav minēts (Siliņš, 1990)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)
Johann	1 (–; 1)	*Johans* zināms Rīgā kopš 1235. gada (Siliņš, 1990, 181)	*Johann* (Rajandi, 1966, 88; Seppo, 1994, 69)
Mattis	1 (–; 1)	*Matīss* zināms Rīgā kopš 1388. gada (Siliņš, 1990, 234)	*Matis* (Rajandi, 1966, 127; Seppo, 1994, 92)

Matz	1 (1; –)	*Macs* zināms Rīgā kopš 1532. gada (Siliņš, 1990, 223)	*Mats* un *Matz* (Rajandi, 1966, 127–128; Seppo, 1994, 92)
Matzing	1 (1; –)	*Macs* zināms Rīgā kopš 1532. gada (Siliņš, 1990, 223)	*Mats* un *Matz* (Rajandi, 1966, 127–128; Seppo, 1994, 92)
Reinhold	1 (–; 1)	*Reinholds* zināms Vidzemē kopš 1545. gada (Siliņš, 1990, 270)	*Reinhold* (Rajandi, 1966, 147; Seppo, 1994, 107)
Willum	1 (–; 1)	*Viļums* zināms Vidzemē kopš 1601. gada (Siliņš, 1990, 328)	*Villem* (Rajandi, 1966, 179), *Villu*(*m*) (Seppo, 1994, 131)

Zināms, ka latviešu un igauņu antroponīmiskajām sistēmām ir daudz kopīga. Par priekšvārdiem kļuvuši grieķu, latīņu, ebreju un vācu cilmes vārdi, pielāgojot tos latviešu vai igauņu valodai. Ļoti reti sastopami latviešu vai baltu valodu vārdi un igauņu vai citu somugru valodu vārdi, jo, sākot ar kristianizāciju, pašcilmes vārdi pamazām izzuda. K. Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcā" izdalīti atsevišķos šķirkļos gandrīz visi priekšvārdu varianti, taču tie visi rakstīti mūsdienām atbilstošā ortogrāfijā, kas ir šās vārdnīcas būtiskākais trūkums. E. Rajandi un R. Seppo vārdnīcās visa informācija ir koncentrēta vienā šķirklī, bet pie variantiem dotas tikai norādes. Tas traucē noteikt, uz kuru no variantiem informācija ir attiecināma, tādēļ rakstā dotas tikai norādes par priekšvārda iekļaušanu vārdnīcās. Tomēr, neskatoties uz leksikogrāfisko avotu atšķirībām un nepilnībām, ir iespējams saskatīt atsevišķas vienai vai otrai antroponīmiskai sistēmai raksturīgas iezīmes.

Gandrīz visi Kalnamuižā sastopamie vīriešu priekšvārdi latviešu valodā ir zināmi kopš 13.–18. gadsimta (sk. 2–4. tabulu). Tikai priekšvārda *Gotfrīds* pirmreģistrējums attiecināms uz 1800. gadu. Tas apliecina, ka Kalnamuižā 1826. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijas materiālos minētie priekšvārdi Latvijas teritorijā tika izmantoti vārddošanā jau samērā sen. Jāpiebilst, ka atsevišķos gadījumos ir iespējams precizēt K. Siliņa norādīto priekšvārdu pirmreģistrējumu, piemēram, Ērģemes draudzē *Dawis* 1766. gadā (Siliņam – 1761) norādīts kā tēvvārds (LVVA 235. f., 3. apr., 75a. l., 102. lp. op.), bet *Gust* 1719. gadā (Siliņam – 1723) minēts kā tēvvārds (LVVA 235. f., 3. apr., 75. l., 18. lp. op.), taču tas neietekmē Kalnamuižā fiksēto priekšvārdu analīzi.

Ne latviešu, ne igauņu priekšvārdu vārdnīcās nav atrodams Kalnamuižā fiksētais priekšvārds *Jhrik*. Tas minēts leivu apdzīvotajā sētā *Drelle* ap 1810. gadu dzimušam zēnam, kurš 1826. gadā jau ir miris. Iespējams,

atbilde rodama Vidzemes 1811. gada Dvēseļu revīzijas materiālos, kur šim zēnam minēts vārds *Erick*. Vidzemes 1816. gada Dvēseļu revīzijas materiālos gan šis pats zēns tiek dēvēts vārdā *Krifch*. Ja *Jhrik* ir kļūdains priekšvārda *Erick* pieraksts, tad šis ir pirmreģistrējums, jo K. Siliņa vārdnīcā norādīts, ka Ēriks pirmoreiz fiksēts Rīgā 1872. gadā (Siliņš, 1990, 119).

Salīdzinot leivu apdzīvotajās un pārējās sētās sastopamos priekšvārdus, jāsecina, ka izplatītāko priekšvārdu secībā nav būtisku atšķirību. Populārākie priekšvārdi *Jahn*, *Simon*, *Peter* ir nemainīgi visās grupās (sk. 1. tabulu). Nevienam vīrietim leivu apdzīvotajās sētās nav doti priekšvārdi *Adam*, *Fritz*, *Pawul*, *Paul*, *Alexander*, *Andrufch*, *Gottfried*, *Jefchka*, *Johann*, *Mattis*, *Reinhold*, *Willum*. Savukārt latviešu apdzīvotajās sētās nav sastopami priekšvārdi *Martin*, *Ermik*, *Bertusch*, *Krifting* un *Kriftin*, *Bertul*, *Jhrik*, *Matz*, *Matzing*. Tomēr bez papildu pētījumiem tikai leivu apdzīvotajās sētās sastopamos vīriešu priekšvārdus nevar pieskaitīt igauņu antroponīmiskajai sistēmai. Ticamāk par igauņu antroponīmiskās sistēmas marķieriem var uzlūkot atsevišķas grafētikas īpatnības, piemēram, patskaņu garuma apzīmējumu ar patskaņa dubultojumu, piemēram, *Jaak* (latviešu apdzīvotā sētā).

3. Sieviešu priekšvārdi

Kalnamuižā 1252 sievietēm ir fiksēti 39 priekšvārdi (sk. 5. tabulu), no kuriem 8 ir sastopami vairāk nekā 5 % minēto sieviešu. Tie ir *Anne* – 214 jeb 17,1 %, *Ilfe* – 166 jeb 13,3 %, *Liefe* – 148 + *Lihfe* – 4 jeb 12,1 %, *Mahrje* – 134 jeb 10,7 %, *Maddal* – 98 jeb 7,8 %, *Maÿ* – 87 + *Maije* – 6 jeb 7,4 %, *Greeta* – 78 jeb 6,2 %, *Dahrte* – 72 + *Dahrta* – 1 jeb 5,8 % (Jansone, 2021a). 14 priekšvārdi ir konstatēti tikai vienai personai.

Leivu apdzīvotajās sētās 587 sievietēm ir doti 25 priekšvārdi (sk. 5. tabulu), no kuriem tikai 8 ir doti vairāk nekā 5 % minēto sieviešu. Tie ir *Anne* – 101 jeb 17,21 %, *Ilfe* – 77 jeb 13,12 %, *Mahrje* – 69 jeb 11,75 %, *Liefe* – 60 + *Lihfe* – 3 jeb 10,73 %, *Maÿ* – 56 jeb 9,54 %, *Maddal* – 50 jeb 8,52 %, *Dahrta* – 1 + *Dahrte* – 40 jeb 6,98 %, *Greeta* – 35 jeb 5,97 %. Pieci priekšvārdi fiksēti tikai vienai personai.

Latviešu apdzīvotajās sētās 665 sievietēm doti 35 priekšvārdi (sk. 5. tabulu), no kuriem tikai 7 ir doti vairāk nekā 5 % minēto sieviešu. Tie ir *Anne* – 113 jeb 17,00 %, *Ilſe* – 89 jeb 13,38 %, *Lieſe* – 88 + *Lihſe* – 1 jeb 13,38 %, *Mahrje* – 65 jeb 9,77 %, *Madal* – 1 + *Maddal* – 47 jeb 7,07 %, *Greeta* – 43 jeb 6,47 %, *Maÿ* – 31 + *Maije* – 6 jeb 5,71 %. 11 priekšvārdi fiksēti tikai vienai personai.

5. TABULA. Kalnamuižā un tās leivu un latviešu apdzīvotajās sētās sastopamie sieviešu priekšvārdi

Kopā Kalnamuižā	Leivu apdz. sētās	Latviešu apdz. sētās
Anne – 214	*Anne* – 101	*Anne* – 113
Ilſe – 166	*Ilſe* – 77	*Ilſe* – 89
Lieſe – 148 + *Lihſe* – 4	*Mahrje* – 69	*Lieſe* – 88 + *Lihſe* – 1
Mahrje – 134	*Lieſe* – 60 + *Lihſe* – 3	*Mahrje* – 65
Maddal – 97 + *Madal* – 1	*Maÿ* – 56	*Madal* – 1 + *Maddal* – 47
Maÿ – 87 + *Maije* – 6	*Maddal* – 50	*Greeta* – 43
Greeta – 78	*Dahrta* – 1 + *Dahrte* – 40	*Maÿ* – 31 + *Maije* – 6
Dahrte – 72 + *Dahrta* – 1	*Greeta* – 35	*Dahrte* – 32
Kattrin – 32	*Kattrin* – 17	*Lehne* – 15
Babba – 18 + *Babbe* – 5	*Babba* – 9 + *Babbe* – 3	*Kattrin* – 15
Madde – 19	*Barbal* – 12	*Lotte* – 14
Lehne – 19	*Ohla* – 13	*Juhle* – 6 + *Jule* – 7
Lotte – 17	*Mascha* – 1 + *Maſcha* – 6	*Madde* – 13
Ohla – 16	*Madde* – 6	*Suhſe* –12
Barbal – 15	*Dohre* – 5	*Babba* – 9 + *Babbe* – 2
Suhſe – 15	*Karline* – 4	*Karline* – 11
Karline – 15	*Lehne* – 4	*Gedde* – 8
Juhle – 6 + *Jule* – 8	*Marie* – 3 + *Marrie* – 1	*Dohre* – 5
Dohre – 10	*Lotte* – 3	*Edde* – 4
Gedde – 9	*Suhſe* – 3	*Karoline* – 4
Marie – 7 + *Marrie* – 1	*Gedde* – 1	*Marie* – 4
Maſcha – 6 + *Mascha* – 1	*Gehrde* – 1	*Barbal* – 3
Edde – 4	*Jule* – 1	*Ohla* – 3
Karoline – 4	*Mahre* – 1	*Schkehrſde* – 2
Schkehrſde – 2	*Soppa* – 1	*Addaſch* – 1
Trihne – 1		*Eſter* – 1
Katte – 1		*Juſtina* – 1
Juſtina – 1		*Katte* – 1
Mahle – 1		*Kattſcha* – 1
Soppa – 1		*Mahrlihſe* – 1
Gehrde – 1		*Mahle* – 1
Mahre – 1		*Marte* – 1
Marte – 1		*Mihne* – 1
Mihne – 1		*Stihne* – 1
Stihne – 1		*Trihne* – 1
Kattſcha – 1		
Mahrlihſe – 1		
Addaſch – 1		
Eſter – 1		

Tikai astoņiem Kalnamuižā 1826. gadā minētiem sieviešu priekšvārdiem ir vairāk nekā 50 šā vārda nesēju (sk. 6. tabulu).

6. TABULA. Populārākie sieviešu priekšvārdi Kalnamuižā (skaits, pirmreģistrējums Latvijā, fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās)

Priekšvārds Kalnamuižā 1826. gadā	Priekšvārda nesēju skaits	Pirmreģistrējums K. Siliņa vārdnīcā	Fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās
Anne	214 (101; 113)	*Anne* zināms kopš 1467. gada Rīgā, bet *Anna* – kopš 1454. gada Rīgā (Siliņš, 1990, 60)	*Ann, Anna, Anne, Anni* (Rajandi, 1966, 26–27; Seppo, 1994, 25)
Ilje	166 (77; 89)	*Ilse* un *Ilze* zināms Rīgā kopš 1458. gada (Siliņš, 1990, 161, 162)	*Ilse* (Rajandi, 1966, 82; Seppo, 1994, 64)
Lieje *Lihje*	148 (60; 88) 4 (3; 1)	*Līze* zināms Salas Piņķos (Vidzeme) kopš 1695. gada (Siliņš, 1990, 218)	*Liis(a), Liise* (Rajandi, 1966, 110; Seppo, 1994, 84)
Mahrje	134 (69; 65)	*Mārja* zināms Alūksnē kopš 1935. gada (Siliņš, 1990, 232)	*Maarja, Marja* (Rajandi, 1966, 116, 125; Seppo, 1994, 87, 91)
Maddal *Madal*	97 (50; 47) 1 (–; 1)	*Madaļa* zināms Rūjienā (Vidzeme) kopš 1700. gada (Siliņš, 1990, 223)	*Madel* (Rajandi, 1966, 117; Seppo, 1994, 87)
Maije *Maÿ*	6 (–; 6) 87 (56; 31)	*Maija* zināms Rīgā kopš 1506. gada (Siliņš, 1990, 225)	*Mai, Maia, Maie* (Rajandi, 1966, 118–119; Seppo, 1994, 88)
Greeta	78 (35; 43)	*Grieta* zināms Engurē (Zemgale) kopš 1729. gada (Siliņš, 1990, 142)	*Greet(a)* (Rajandi, 1966, 68; Seppo, 1994, 53)
Dahrte *Dahrta*	72 (40; 32) 1 (1; –)	*Dārta* zināms Mazsalacā (Vidzeme) kopš 1693. gada (Siliņš, 1990, 95)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)

Nedaudz vairāk (14) ir to priekšvārdu, kuru nesēju skaits ir no 50 līdz 5 sievietēm (sk. 7. tabulu).

7. TABULA. Vidējas popularitātes sieviešu priekšvārdi Kalnamuižā (skaits, pirmreģistrējums Latvijā, fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās)

Priekšvārds Kalnamuižā 1826. gadā	Priekšvārda nesēju skaits	Pirmreģistrējums K. Siliņa vārdnīcā	Fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās
Kattrin	32 (17; 15)	*Katrīne* zināms Rīgā kopš 1452. gada (Siliņš, 1990, 193)	*Katrin* (Rajandi, 1966, 96; Seppo, 1994, 75)
Babba *Babbe*	18 (9; 9) 5 (3; 2)	*Baba* zināms Rīgā kopš 1618. gada (Siliņš, 1990, 76)	*Baba* (Rajandi, 1966, 35), *Babe* (Seppo, 1994, 30)

Madde	19 (6; 13)	*Made* zināms Krimuldā (Vidzeme) kopš 1702. gada (Siliņš, 1990, 223)	*Madde* (Rajandi, 1966, 116; Seppo, 1994, 87)
Lehne	19 (4; 15)	*Lēne* un *Lēna* zināms Smiltenē (Vidzeme) kopš 1740. gada (Siliņš, 1990, 211)	*Leene* (Rajandi, 1966, 105), *Leen*, *Leena* (Seppo, 1994, 81)
Lotte	17 (3; 14)	*Lotte* zināms Kalsnavā (Vidzeme) kopš 1785. gada (Siliņš, 1990, 220)	*Lot(t)a, Lot(t)e* (Seppo, 1994, 85)
Ohla	16 (13; 3)	nav minēts (Siliņš, 1990). *Āle* zināms Siguldā (Vidzeme) kopš 1762. gada (Siliņš, 1990, 48), bet *Āla* Alojā (Vidzeme) kopš 1781. gada (Siliņš, 1990, 47)	*Aal, Aala, Aale* (Rajandi, 1966, 13; Seppo, 1994, 17); *Oola* (Rajandi, 1966, 214)
Barbal	15 (12; 3)	*Barbala* zināms Rūjienā (Vidzeme) kopš 1712. gada (Siliņš, 1990, 77)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)
Suhfe	15 (3; 12)	*Zuze* zināms Vecgulbenē (Vidzeme) kopš 1781. gada (Siliņš, 1990, 340)	*Susa*, *Suusi* (Rajandi, 1966, 158; Seppo, 1994, 114).
Karline	15 (4; 11)	*Karline* zināms Bīriņos (Vidzeme) kopš 1795. gada (Siliņš, 1990, 191)	*Karliine* (Seppo, 1994, 75)
Juhle *Jule*	6 (–; 6) 8 (1; 7)	*Jūle* zināms Rūjienā (Vidzeme) kopš 1770. gada (Siliņš, 1990, 184)	*Juul*, *Juula* (Rajandi, 1966, 91; Seppo, 1994, 71)
Dohre	10 (5; 5)	*Dore* zināms Mežotnē (Zemgale) kopš 1795. gada (Siliņš, 1990, 101)	*Dora* (Rajandi, 1966, 45; Seppo, 1994, 36)
Gedde	9 (1; 8)	*Geda* zināms Raunā (Vidzeme) kopš 1737. gada (Siliņš, 1990, 134)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)
Marie *Marrie*	7 (3; 4) 1 (1; –)	*Mari* zināms Ēvelē (Vidzeme) kopš 1725. gada (Siliņš, 1990, 230)	*Mari* (Rajandi, 1966, 123; Seppo, 1994, 90)
Mafcha *Mascha*	6 (6; –) 1 (1; –)	*Maša* zināms Rīgā kopš 1832. gada (Siliņš, 1990, 234), bet *Maža* zināms Raunā (Vidzeme) kopš 1672. gada (Siliņš, 1990, 235)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)

Visvairāk (17) ir to sieviešu priekšvārdu, kuru nesēju skaits ir mazāks par pieci, un tos Kalnamuižā var uzskatīt par retiem (sk. 8. tabulu).

Lielākā daļa Kalnamuižā sastopamo sieviešu priekšvārdu zināmi kopš 15.–18. gadsimta (sk. 6.–8. tabulu). Tas apliecina, ka arī Kalnamuižā 1826. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijas materiālos minētie sieviešu priekšvārdi Latvijas teritorijā tika izmantoti vārddošanā jau samērā sen. Jāpiebilst, ka atsevišķos gadījumos ir iespējams precizēt priekšvārdu K. Siliņa doto pirmreģistrējumu, piemēram, Ērģemes draudzē *Greet* jau 1719. gadā (Siliņam – 1729) norādīts kā mātesvārds (LVVA

235. f., 3. apr., 75. l., 18. lp. op.), *Juſtina* 1784. gadā (Siliņam – 1819) dots jaundzimušajai (Jansone, 2015, 262), *Lehne* 1731. gadā minēts (Siliņam – 1740) kā mātesvārds (LVVA 235. f., 3. apr., 75. l., 100. lp.), *Lotta* 1758. gadā (Siliņam – 1785) dots jaundzimušajai (Jansone, 2015, 257), *Marri* 1719. gadā (Siliņam – 1725) minēts kā mātesvārds (LVVA 235. f., 3. apr., 75. l., 18. lp. op.), *Mihna* 1790. gadā (Siliņam – 1876) minēts kā mātesvārds (LVVA 235. f., 3. apr., 76. l., 51. lp.).

8. TABULA. Nepopulārie sieviešu priekšvārdi Kalnamuižā (skaits, pirmreģistrējums Latvijā, fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās)

Priekšvārds Kalnamuižā 1826. gadā	Priekšvārda nesēju skaits	Pirmreģistrējums K. Siliņa vārdnīcā	Fiksējums igauņu priekšvārdu vārdnīcās
Edde	4 (–; 4)	*Ede* zināms Rīgā kopš 1609. gada (Siliņš, 1990, 106)	*Ede, Eda, Edda* (Rajandi, 1966, 46; Seppo, 1994, 38)
Karoline	4 (–; 4)	*Karolīne* zināms Bīriņos (Vidzeme) kopš 1795. gada (Siliņš, 1990, 191)	*Karolina* un *Karoline* (Rajandi, 1966, 95; Seppo, 1994, 75)
Schkehrſde	2 (–; 2)	*Šķērsta* zināms Rūjienā (Vidzeme) kopš 1690. gada (Siliņš, 1990, 300)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)
Trihne	1 (–; 1)	*Trīne* zināms Mazsalacā (Vidzeme) kopš 1685. gada (Siliņš, 1990, 309)	*Triin*, *Triina* (Rajandi, 1966, 167; Seppo, 1994, 120)
Katte	1 (–; 1)	*Kate* zināms Rīgā kopš 1590. gada (Siliņš, 1990, 193)	*Kata* (Rajandi, 1966, 96; Seppo, 1994, 75)
Juſtina	1 (–; 1)	*Justīna* zināms Zemgalē kopš 1819. gada (Siliņš, 1990, 187)	*Justina, Justine* (Rajandi, 1966, 206)
Mahle	1 (–; 1)	*Māle* zināms Āraišos (Vidzeme) kopš 1778. gada (Siliņš, 1990, 226)	*Maal* (Rajandi, 1966, 116; Seppo, 1994, 87)
Soppa	1 (1; –)	*Sapa* zināms Koknesē (Vidzeme) kopš 1723. gada (Siliņš, 1990, 284)	*Sofia, Sophia* (Rajandi, 1966, 156; Seppo, 1994, 113)
Gehrde	1 (1; –)	*Gerda* zināms Rīgā kopš 1478. gada (Siliņš, 1990, 136)	*Gerd, Gerda* (Rajandi, 1966, 66; Seppo, 1994, 51)
Mahre	1 (1; –)	*Māra* zināms Trikātā (Vidzeme) kopš 1765. gada (Siliņš, 1990, 228)	*Maare* (Rajandi, 1966, 116; Seppo, 1994, 87)
Marte	1 (–; 1)	*Marta* zināms Rīgā kopš 1591. gada (Siliņš, 1990, 233)	*Marta* (Rajandi, 1966, 126; Seppo, 1994, 90)
Mihne	1 (–; 1)	*Mīne* zināms Dikļos (Vidzeme) kopš 1819. gada (Siliņš, 1990, 241)	*Miina* (Rajandi, 1966, 132; Seppo, 1994, 94)

Stihne	1 (–; 1)	*Stīne* zināms Bērzaunē (Vidzeme) kopš 1876. gada (Siliņš, 1990, 298)	*Stina, Stine* (Rajandi, 1966, 157; Seppo, 1994, 114)
Kattſcha	1 (–; 1)	*Kača* zināms Mazsalacā (Vidzeme) kopš 1690. gada (Siliņš, 1990, 188)	*Kats* (Rajandi, 1966, 96; Seppo, 1994, 75–76)
Mahrlihſe	1 (–; 1)	*Marlīze* zināms Zemgalē kopš 19. gadsimta 2. ceturkšņa (Siliņš, 1990, 233)	*Marlis* (Rajandi, 1966, 211)
Addaſch	1 (–; 1)	nav minēts (Siliņš, 1990). *Ada* zināms Krustpilī (Vidzeme) kopš 1882. gada (Siliņš, 1990, 40)	nav minēts (Rajandi, 1966; Seppo, 1994)
Eſter	1 (–; 1)	*Estere* zināms Rīgā kopš 15. gadsimta (Siliņš, 1990, 121)	*Esther, Ester* (Rajandi, 1966, 58; Seppo, 1994, 45)

Tomēr atsevišķu sieviešu priekšvārdu pirmreģistrējums K. Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcā" attiecināts uz laiku pēc 1826. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijas. Priekšvārds *Stīne* fiksēts 1876. gadā (Siliņš, 1990, 298), bet Kalnamuižā tas minēts sešgadīgai meitenei latviešu sētā, kas dzimusi ap 1820. gadu. Priekšvārdu *Maſcha* vai *Mascha* var lasīt gan kā *Maša*, gan kā *Maža*. Ar balsīgo līdzskani tas zināms Raunā (Vidzeme) kopš 1672. gada (Siliņš, 1990, 235), bet ar nebalsīgo līdzskani tas fiksēts tikai 1832. gadā Rīgā (Siliņš, 1990, 234). Kalnamuižā priekšvārds *Maſcha* vai *Mascha* reģistrēts sievietēm vecumā no 14 līdz 70 gadiem, tas nozīmē, ka Kalnamuižā dzīvojošā vecākā sieviete dzimusi ap 1856. gadu. Ņemot vērā, ka visas septiņas sievietes ar šo vārdu dzīvo leivu apdzīvotajās sētās, tas visdrīzāk varētu tikt izrunāts kā *Maša*. Priekšvārds *Mārja* K. Siliņa vārdnīcā minēts tikai kopš 1935. gada (Siliņš, 1990, 232), taču Kalnamuižā jau 1826. gadā *Mahrje* ir ceturtais izplatītākais sieviešu priekšvārds ar vienādu šā vārda koncentrāciju leivu un latviešu apdzīvotajās sētās un vārda nesēju vecumu no viena līdz 69 gadiem. Jāpiebilst, ka priekšvārds *Mahrja* iekļauts Kristofora Fīrekera (*Christoph Fürecker*) abu manuskriptu publicējumos (Fürecker, 1650a, 155; 1650b, 218). Arī priekšvārda *Mahrlihſe* šobrīd vecākais reģistrējums ir no Kalnamuižas. Kalnamuižā 1826. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijas sarakstos minētajai Mārlīzei (*Mahrlihſe*) norādīts vecums 14 gadi, tātad viņa ir dzimusi ap 1812. gadu, un arī tas ir senākais šā priekšvārda reģistrējums Latvijā. Priekšvārds *Addaſch*, kas fiksēts astoņgadīgai meitenei, nav sastopams ne latviešu, ne igauņu leksikogrāfiskajos avotos. Pārliecināties par priekšvārda pareizību arī nav iespējams, jo 1834. gada Vidzemes Dvēseļu revīzijas

sarakstos minēto personu nav izdevies atrast. Iespējams, *Addaſch* ir priekšvārda *Ada* deminutīvs vai hipokoristika.

Priekšvārds *Ohla* nav sastopams latviešu valodas avotos. „Latviešu personvārdu vārdnīcā" iekļauts tikai vīriešu vārds *Ole*, kas zināms Sīkragā (Kurzeme) kopš 1582. gada (Siliņš, 1990, 253). Iespējams, priekšvārds *Ohla* ir priekšvārda *Ahle* izloksnes forma. Kā zināms, augšzemnieku dialekta dziļajās latgaliskajās izloksnēs, pie kurām pieder arī Kalnamuiža, garais patskanis *ā* pārvēršas par divskani *uo*. 1826. gadā Kalnamuižā priekšvārds *Ohla* sastopams sievietēm no 14 līdz 65 gadiem. Tā kā *Ohla* pārsvarā sastopams leivu apdzīvotajās sētās, iespējams, tas ir igauņu valodā sastopamais priekšvārds *Oola* (Rajandi, 1966, 214), kas pierakstīts atbilstoši latviešu valodas rakstībai ar *h* kā patskaņa pagarinājumu. Augšzemnieku dialekta dziļajām latgaliskajām izloksnēm raksturīgā patskaņa *a* pārvēršanās par patskani *o*, iespējams, sastopama priekšvārdā *Soppa*, kam pamatā *Sapa*.

Salīdzinot leivu apdzīvotajās sētās un latviešu sētās sastopamos sieviešu priekšvārdus, jāsecina, ka izplatītāko priekšvārdu secībā nav būtisku atšķirību. Populārākie priekšvārdi visās grupās ir *Anne, Ilſe, Lieſe* un *Lihſe, Mahrje* (sk. 5. tabulu). Nevienai sievietei leivu apdzīvotajās sētās nav doti priekšvārdi *Edde, Karoline, Schkehrſde, Trihne, Katte, Juſtina, Mahle, Marte, Mihne, Stihne, Kattſcha, Mahrlihſe, Addaſch, Eſter*. Savukārt latviešu apdzīvotajās sētās nav sastopami priekšvārdi *Mascha, Soppa, Gehrde, Mahre*.

Secinājumi

Kopumā Kalnamuižā Vidzemes 1826. gada Dvēseļu revīzijā fiksētie priekšvārdi ir raksturīgi gan igauņu, gan latviešu antroponīmiskajai sistēmai. Fonētiskās un morfoloģiskās atšķirības ir grūti konstatēt, jo arī latviešiem minētie priekšvārdi bieži rakstīti bez galotnes, kas parasti ir viens no igauņu valodas priekšvārdiem raksturīgiem marķieriem. Piemēram, no 45 vīriešu priekšvārdiem 40 rakstīti bez galotnes.

Pēc precizētiem Alūksnes draudzes mācītāja O. fon Prīla datiem 1826. gadā joprojām Kalnamuižā ir 25 sētas, kuras apdzīvoja leivi. Tās ir *Ermick,*

Zempe, Jahkusch, Nahſup, Kelles, Luhkusch, Spriewul, Drelle, Pukſche, Woldup, Lunke, Puhſup et Perkon, Leelpald, Gerlain, Urraneſch, Gottlieb, Lauke, Melderpulk, Behrſemneek, Paldinta, Ohkan, Mallatz, Klawing, Zihrul, Puttrin.

Lielāko daļu no 45 vīriešu priekšvārdiem un 39 sieviešu priekšvārdiem var attiecināt gan uz latviešu, gan igauņu antroponīmisko sistēmu, jo tie sastopami gan leivu, gan latviešu apdzīvotajās sētās. Izplatītākie vīriešu un sieviešu priekšvārdi ir vienlīdz populāri gan leivu apdzīvotajās, gan pārējās sētās.

Varētu uzskatīt, ka vīriešu priekšvārdi *Adam, Fritz, Pawul, Paul, Alexander, Andruſch, Gottfried, Jeſchka, Johann, Mattis, Reinhold, Willum* un sieviešu priekšvārdi *Edde, Karoline, Schkehrſde, Trihne, Katte, Juſtina, Mahle, Marte, Mihne, Stihne, Kattſcha, Mahrlihſe, Addaſch, Eſter*, kas nav sastopami leivu apdzīvotajās sētās, ir attiecināmi uz latviešu antroponīmisko sistēmu. Savukārt vīriešu priekšvārdi *Martin, Ermik, Bertusch, Kriſting* un *Kriſtin, Bertul, Jhrik, Matz, Matzing* un sieviešu priekšvārdi *Mascha, Soppa, Gehrde, Mahre*, kas nav sastopami latviešu apdzīvotajās sētās, ir attiecināmi uz igauņu antroponīmisko sistēmu. Tomēr šāds secinājums bez papildu pētījumiem varētu būt pārsteidzīgs. Šķiet, leivi priekšvārdu izvēlē bijuši konservatīvāki, viņi izmantojuši mazāku skaitu sen zināmu priekšvārdu. Neskatoties uz šo konservatīvismu, leivi un latvieši Kalnamuižā ir ietekmējušies viens no otra, uz ko norāda, piemēram, tādu sieviešu priekšvārdu kā *Mahrje* un *Ohla* sastopamība gan leivu, gan latviešu apdzīvotajās sētās.

Tā kā rakstā dalījums leivu un latviešu apdzīvotajās sētās balstīts uz O. fon Prīla publiskotajiem datiem, iespējams, jāpārskata arī O. fon Prīla 1815. gadā sniegtās ziņas par leivu apdzīvotajām sētām. Nevar izslēgt, ka šīs ziņas attiecas uz senāku laiku, bet publiskotas tikai 1815. gadā.

Jau šobrīd var konstatēt, ka sastopami atsevišķi priekšvārdi, piemēram, *Ohla* un *Mahrje*, kas ir atšķirīgi no citām muižām ārpus leivu apdzīvotā apgabala. Lai priekšvārdus varētu izmantot kā etniskās identitātes marķierus, nepieciešami apjomīgi vēsturisko personvārdu un saskarnozaru pētījumi visās leivu apdzīvotā apgabala muižās, kā arī ārpus leivu apdzīvotā apgabala Vidzemē.

Saīsinājumi

apr. – apraksts
f. – fonds
l. – lieta
lp. – lapa
LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīvs
op. – otra puse

LITERATŪRA

Ariste, P. (1931). Lisandeid Koiva murrete vokaalide häälikuteloole. *Eesti Keel*, *6*, 175–179.

Balode, S. (2000). *Kalncempju pagasta Kalnamuižas daļas izloksnes apraksts*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Balode, S. (2008). *Kalnienas grāmata*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Balode, S., & Jansone, I. (2017). *Kalnienas izloksnes vārdnīca* (I–II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Bergmane, A., & Blinkena, A. (1986). *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne.

Bielenstein, A. (1892). *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands.* St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Breidaks, A. (2007). Baltijas somu un latgaļu-sēļu etnolingvistisko sakaru jautājumi. In A. Breidaks, *Darbu izlase* (II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Daugavpils Universitāte, 277–288. (Pirmizdevums: 1981)

Bušs, O., & Jansone, I. (2019). Somugrismi latviešu valodā: pētniecības un integrācijas atspoguļojums. *Latvija: kultūru migrācija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 214–249.

Fürecker, Ch. (1650a). *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit Fleiß gesamelt von Christopher Fürecker* (1. manuskripts). LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa.

Fürecker, Ch. (1650b). *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesamelt von Christopher Fürecker* (2. manuskripts). LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa.

Hupel, A. W. (Gesamm. u. hrsg.). (1782). *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* (3. Band). Riga: Johann Friedrich Hartknoch.

Jansone, I. (2015). Priekšvārdu dinamika Ērģemes evaņģēliski luteriskajā draudzē 18. gadsimtā. *Onomastica Lettica*, *4*, 252–288.

Jansone, I. (2021a). Antroponīmi Kalnamuižā (*Kalnemoise*) Vidzemes 1826. gada dvēseļu revīzijas materiālos. *XIII Starptautiskais baltistu kongress „Baltu valodas laikā un telpā". Referātu tēzes / XIII Tarptautinis baltistų kongresas „Baltų kalbos laike ir erdvėje". Pranešimų tezės / XIII International Congress of Balticists „Baltic Languages in Time and Space". Abstracts.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 112–113.

Jansone, I. (2021b). Leivu influence in the Latvian dialects of northeastern Vidzeme. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, *12*(2), 145–168.

Kagaine, E. (2004). *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Lāce, E. (1999). Kalncempju izloksnes materiāli. *Linguistica Lettica*, *5*, 264–273.

Lāce, E. (2000). Kalncempju izloksnes materiāli. *Linguistica Lettica*, *6*, 207–218.

LVVA 199. f., 1. apr., 175. l. – *Vidzemes guberņas Dvēseļu revīzijas saraksti, Kalnamuiža*. (1811–1850). Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 199. fonds, 1. apraksts, 175. lieta.

LVVA 235. f., 3. apr., 75. l. – Vidzemes un Latgales evaņģēliski luteriskās draudzes metriku grāmatas, Ērģemes draudze. (1718–1741). Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 235. fonds, 3. apraksts, 75. lieta.

LVVA 235. f., 3. apr., 75a. l. – *Vidzemes un Latgales evaņģēliski luteriskās draudzes metriku grāmatas, Ērģemes draudze.* (1741–1768). Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 235. fonds, 3. apraksts, 75. a. lieta.

LVVA 235. f., 3. apr., 76. l. – *Vidzemes un Latgales evaņģēliski luteriskās draudzes metriku grāmatas, Ērģemes draudze.* (1781–1816). Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 235. fonds, 3. apraksts, 76. lieta.

LVVA 6810. f., 1. apr., 17. l. – *Vidzemes draudžu apraksti.* (b. g.). Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 6810. fonds, 1. apraksts, 17. lieta.

Niilus, V. (1935). Leivu rahvas. *Eesti Kirjandus*, *8*, 365–381.

Niilus, V. (1936). Leivu (Koiva) murde *h*-hääliku arengust. *Eesti Keel*, *2*, 36–41.

Niilus, V. (1937). *Valimik* leivu *murdetekste*. Tartu: Akadeemilise Emakeele seltsi kirjastus.

Niilus, V. (1941). Leivu murde *ęðä-adjektiivide pluurali partitiivist. *Eesti keel ja kirjandus*, *3*, 225–230.

Ozols, A. (1965). *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.

Pajusalu, K. (2014). Dienvidigauņu valodas paveidi Latvijā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, *9*, 35–49.

Raģe, S. (1986). Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns. In R. Grabis (red.), *Dialektālās leksikas jautājumi* (I sēj.). Rīga: Zinātne, 18–126.

Rajandi, E. (1966). *Raamat nimedest*. Tallinn: Eesti raamat.

Seppo, R. (1994). *Eesti nimeraamat*. Tallinn: OLION.

Siliņš, K. (1990). *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.

Vaba, L. (2018). Sõnaraamat, mis pakub huvi keelesaarte uurijale. *Keel ja Kirjandus*, *5*, 425–427.

Vaba, L. (2021). Latvian place names and dialects: A relevant source for the exploration of the Vidzeme South Estonian language. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, *12*(2), 191–209.

Viitso, T.-R. (1998). Estonian. In D. Abondolo (Ed.), *The Uralic Languages*. London and New York: Routledge.

Voolaine, P. (1927). Koiva maarahvas. In *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 164–174.

Wiedemann, F. J. (1869). Die Ehsteninseln in den lettischen Kirchspielen Marienburg und Schwaneburg in Livland. Ein Nachtrag zu dem Artikel des verstorbenen Akademikers Sjögren vom 11. Juli 1849 „Zur Ethnographie Livlands". *Bulletin de L'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, *13*(5), 497–524.

Zeps, V. J. (1962). *Latvian and Finnic Linguistic Convergences.* (Uralic and Altaic Series, 9.) Bloomington: Indiana University Publications.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

LIETUVIŲ IR LATVIŲ KALBŲ INTARPINIAI IR *sta* KAMIENO VEIKSMAŽODŽIAI: DERIVACIJOS BENDRYBĖS[1]

Lithuanian and Latvian Infixed and *sta*-stem Verbs: Common Traits of the Derivation

Lietuviešu un latviešu valodas infiksālie un *sto*-celma darbības vārdi: kopīgās derivatīvās iezīmes

DALIA PAKALNIŠKIENĖ (DAĻA PAKALNIŠĶIENE)

[1] Atskiri šio tyrimo aspektai plačiau išdėstyti monografijoje „Motyvuotieji intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai XVI–XVII a. lietuvių raštijoje“ (Pakalniškienė, 2021a). Esu labai dėkinga recenzentams, atidžiai vertinusiems šį straipsnį ir pateikusiems vertingų pastabų.

ABSTRACT

Keywords:
verbs, derivation, anticausatives, terminatives, fientives, Baltic languages

The article presents an investigation of the derivation system of the infixed and *sta*-stem verbs attested in the Lithuanian writings of the 16th–17th centuries in comparison with those in Latvian. The research has shown that the major part (65 %) of the infixed and *sta*-stem verbs attested in the analyzed texts represent motivated lexis. The verbs in question stand for different types of word formation: the largest bulk of all derived verbs, approximately 70 %, is comprised of deverbatives (derivatives from verbs), whereas denominatives (verbs derived from adjectives and nouns) constitute 30 %. In terms of derivational meaning, three different word-formation categories prevail: anticausatives, terminatives, and fientives.

The research has revealed that at the time of emergence of the earliest Lithuanian writings all processes of infixed and *sta*-stem verbs formation had been established, as well as in the Latvian. Chronologically, several derivational layers of the infixal and *sta*-stem verbs are to be distinguished.

The earliest derivational type is the formation of opposition *causativa / anticausativa.* In this opposition, a large inflectional class of the infixed and *sta*-stem verbs with prototypical meaning of anticausative process or event was formed. More than 50 percent of oppositions attested in the old texts have correspondences in the Latvian language, too. It suggests that the formation of opposition *causativa / anticausativa* is to be ascribed to the Eastern Baltic era.

In the texts of 16th–17th centuries, denominatives originating in the Lithuanian stratum prevail. The center of this formation consists of the deadjectives, desubstantives

belonging to the periphery. 24 % of denominatives are to be considered as the Lithuanian and Latvian equivalents. The category of fientives is considered to be a common product of the Eastern Baltics, and is especially common in the Lithuanian language.

The origins of morphosemantic opposition *durativa* / *terminativa* probably date back to the Baltic period. However, this model has become especially productive in the Lithuanian. There are few correspondences in other Baltic languages.

KOPSAVILKUMS

Atslēgvārdi:
darbības vārdi, atvasināšana, antikauzatīvi, terminatīvi, dinamiskie darbības vārdi, baltu valodas

Pētījumā tiek aplūkota 16.–17. gadsimta lietuviešu rakstos fiksēto infiksālo un *sto*-celma darbības vārdu derivācijas sistēma salīdzinājumā ar latviešu valodu. Pētījums parādīja, ka lielākā daļa (65 %) analizētajos tekstos esošo infiksālo un *sto*-celma darbības vārdu ir motivēti un pārstāv dažādus derivatīvos tipus: lielāko daļu no visiem sekundārajiem verbiem, aptuveni 70 %, veido deverbāli atvasinājumi, savukārt denominālie derivāti, kurus motivē īpašības vārdi un lietvārdi, veido 30 %. Atvasinātās nozīmes ziņā dominē trīs dažādas vārdu kategorijas: antikauzatīvie, terminatīvie un dinamiskie darbības vārdi (fientīvi).

Pētījumā noskaidrots, ka senāko lietuviešu rakstu rašanās laikā norisinājušies visi infiksālo un *sto*-celma darbības vārdu veidošanās procesi, kas tāpat vērojami arī latviešu valodā. Hronoloģiski var izdalīt vairākus šo darbības vārdu veidošanās slāņus.

Senākais atvasinājuma veids ir opozīcijas *causativa* / *anticausativa* veidošana. Tai raksturīga

bagāta infiksālo un *sto*-celma darbības vārdu klase ar prototipisku procesa vai notikuma nozīmi. Vairāk nekā 50 % lietuviešu senajos tekstos fiksēto opozīciju ir ekvivalenti arī latviešu valodā. Tas liek domāt, ka opozīcijas *causativa* / *anticausativa* veidošanās ir attiecināma uz austrumbaltu laikmetu.

Senajos 16.–17. gadsimta rakstos dominē lietuviešu slānī radušies denominālie atvasinājumi. 24 % dinamisko darbības vārdu uzskatāmi par lietuviešu un latviešu ekvivalentiem. Šīs atvasinājumu kategorijas centru veido adjektīvu motivētie, bet perifēriju – substantīvu motivētie atvasinājumi. Dinamiskie darbības vārdi ir austrumbaltiem kopīga kategorija, bet plašāk sastopama lietuviešu valodā.

Morfosemantiskās opozīcijas *durativa* / *terminativa* pirmsākumi, iespējams, meklējami baltu periodā. Taču īpaši produktīvs šis modelis ir kļuvis lietuviešu valodā, bet citās baltu valodās atbilsmju ir maz.

Įvadas

Intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai – gausi rytų baltų kalbų veiksmažodžių klasė. Lietuvių kalboje, LKŽe duomenimis, jų yra per 1000: apie 500 intarpinių ir 600 *sta* kamieno veiksmažodžių (Pakalniškienė, 1993). Latvių kalboje tokių veiksmažodžių fiksuojama perpus mažiau – intarpinių apie 90, *sta*-kamienių – apie 350 (Rudzīte, 1973, 187–197)[2]. Akivaizdžios šių veiksmažodžių paralelės abiejose kalbose – bendros leksemos, formaliosios struktūros ir semantikos panašumas (Pakalniškienė, 2001, 358–366) ir kiekybinė neatitiktis – rodo šios fleksinės klasės kilmės ir raidos bendrybes bei skirtybes.

Lietuvių kalbos intarpiniai veiksmažodžiai esamajame laike turi intarpą *n* (prieš *p*, *b* – *m*) arba ilgąjį šaknies balsį (išnykus intarpui prieš sonantus), o būtojo kartinio laiko šaknis trumpa, pavyzdžiui: *sninga* – *snigo*, *limpa* – *lipo*, *lyja* – *lijo*, *bąla* – *balo*, *griūva* – *griuvo* ir pan. Latvių kalboje intarpas esamajame laike išnyko visose pozicijose, su intarpu susidarę mišrieji dvigarsiai virto kitais garsais – dvibalsiais ar ilgaisiais balsiais, plg.: praes. *ruodu* (**randu*) ‘randu’ – praet. *radu*, praes. *tieku* (**tenku*) ‘tenku’ – praet. *tiku*, praes. *mītu* (**mintu*) ‘gyvenu’ – praet. *mitu*, praes. *jūtu* (**juntu*) ‘juntu’ – praet. *jutu* etc. Tautosilabinių junginių su *n* nykimas latvių kalboje esmingai paveikė formaliąją intarpinių veiksmažodžių raišką: vokalizmo santykis pagrindinėse veiksmažodžių formose pasidarė neįprastas, plg. praes. *ruodu* – praet. *radu*, praes. *tieku* (< **tenku*) – praet. *tiku*. Toks morfo(no)loginis tipas negalėjo būti patvarus: *en* virtus *ie*, intarpinės paradigmos sumišo su apofoninėmis *a* kamienių veiksmažodžių paradigmomis, plg.: intarpiniai *tieku* – *tiku* ‘tikti, tapti’, *stiegu* – *stigu* ‘klimpti’, *dziestu* – *dzisu* ‘gesti, silpti, vėsti’, *striegu* – *strigu* ‘strigti’ ir apofoniniai *a* kamieniai *šķietu* – *šķitu* ‘atrodyti’, *riedu* – *ridu* ‘sutvarkyti’ etc. Sinchroniniu požiūriu šie du latvių kalbos veiksmažodžių tipai sunkiai identifikuojami, galimà dvejopa interpretacija, pavyzdžiui: *lieku* – *liku* ‘dėti’, *miegu* – *migu* ‘migti’, *sniegu* – *snigu* ‘snigti’, galima laikyti tiek intarpiniais, tiek *a* kamieniais veiksmažodžiais su balsių kaita (taip Endzelynas, 1957, 169), plg. lie. tarm. *linka* ‖ *lieka* – *liko*, *sninga* ‖ *sniega* – *snigo*. Daugelis latviškų intarpinių veiksmažodžių su *e*

[2] Didesnį lietuviškų veiksmažodžių skaičių iš dalies lemia LKŽe medžiaga, lenkianti ME/EH ir kituose žodynuose teikiamus latvių kalbos duomenis.

šaknyje buvo perdirbti pagal apofoninį veiksmažodžių tipą *lieku – liku* (Endzelīns, 1951, 745–747).

Prūsų kalboje paliudyti tik du intarpiniai veiksmažodžiai: pr. *polīnka* ‘pasilieka’ (plg. lie. tarm. *linka*), *syndens*, *sindats* ‘sėdintis’ (plg. s. sl. *sędǫ* ‘sėdu’).

Istoriniu požiūriu intarpiniai veiksmažodžiai – daugelyje indoeuropiečių kalbų fiksuojama fleksinė klasė, siekianti bendrosios indoeuropiečių epochos laikus, tačiau tokio produktyvumo kaip lietuvių ir latvių kalbose nebūta nė vienoje kalboje (apie formaliosios struktūros ir semantikos raidą atskirose indoeuropiečių kalbose žr. Kuiper, 1937; Strunk, 1967; Gorbachov, 2007; Villanueva Svensson, 2011, 33–58). Baltų kalbose su infiksiniais veiksmažodžiais glaudžiai susijęs *sta* kamienas laikomas šių kalbų inovacija (Schmid, 1963; Kuryłowicz, 1964; Kazlauskas, 1968; Oettinger, 1979; Karaliūnas, 1987; Kaukienė, 1994; 2002).[3]

Išskirtinis rytų baltų intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių produktyvumas suponuoja santykinį šių fleksinių klasių „jaunumą“ ir skatina ieškoti tiriamųjų veiksmažodžių radimosi kelių. Tradiciškai lietuvių kalbos intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai laikomi pirminiais, neišvestiniais (LKG II, 222–229; DLKG, 285–286). Sinchroniniuose ir diachroniniuose kalbotyros darbuose pažymima šių veiksmažodžių sąsaja su bendrašakniais vardažodžiais ir veiksmažodžiais. Sistemiškesnis požiūris į šias sąsajas leidžia postuluoti išvestinį dalies intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių statusą (žr. Skardžius, 1943, 486–488; Kuiper, 1937; Endzelīns, 1951, 764–765; Hofmann, 1956; Būga, 1959, 431–469; Arumaa, 1957, 118–149; Kazlauskas, 1968, 319–323; LKG II, 225; Temčin, 1986, 29–34; Karaliūnas, 1987; Pakalniškienė, 1993; 2000, 71–89; Palmaitis, 1998; Valeckienė, 1998, 27–28; Gorbachov, 2007; Villanueva Svensson, 2010, 204–233; 2011, 33–58; 2016, 37–59).

---

[3] Esama ir kitokių interpretacijų: bandoma sieti juos su ide. *sk*-veiksmažodžiais (Endzelynas, 1957; Gorbachov, 2014 ir kiti), germanų kalbų veiksmažodžiais (Stang, 1942; 1966), slavų kalbų korespondencijomis bei medialinėmis indoeuropietiškojo dezideratyvo formomis (Villanueva Svensson, 2010).

Šiame straipsnyje siekiama sugretinti lietuvių ir latvių motyvuotųjų intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių nominaciją ir nustatyti bendrus rytų baltų veiksmažodžių darybos tipus. Tokio tyrimo atramos taškas – XVI–XVII a. lietuvių raštijoje – Martyno Mažvydo, Jono Bretkūno tekstuose ir „Volfenbiutelio Postilėje“, Mikalojaus Daukšos darbuose, „Knygoje nobažnystės“ ir Konstantino Sirvydo veikaluose[4] – užfiksuotų intarpinių bei *sta* kamieno veiksmažodžių darybos klausimai. Latvių kalbos duomenys surinkti iš įvairių leksikografinių šaltinių: dabartinės latvių kalbos (LLVV), Karlio Miūlenbacho ir Janio Endzelyno (ME), Janio Enzelyno ir Edytės Hauzenbergos (EH) bei įvairių etimologinių žodynų (žr. šaltinių sąrašą). Suprantama, jie nėra ekvivalentiški lietuviškajai medžiagai[5], tačiau leidžia įžvelgti tiriamųjų veiksmažodžių darybos bendrybes ir skirtumus.

Analizuojamuose lietuviškuose raštuose užfiksuota 230 intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių. Didžiausią jų dalį, apie 65 %, sudaro motyvuotieji veiksmažodžiai. Deverbatyvai, vediniai iš veiksmažodžių, senojoje raštijoje sudaro didžiausią vedinių dalį – beveik 70 %, denominatyvai – vediniai iš būdvardžių ir daiktavardžių – per 30 % (Pakalniškienė, 2018, 61–101; 2020, 1–16; 2021b, 15–56). Darybos reikšmės požiūriu skirtinos trys darybinės kategorijos – antikauzatyvai, terminatyvai ir fientyvai. Tačiau interpretuojant intarpinius ir *sta* kamieno veiksmažodžius kaip vedinius iš tos pačios šaknies veiksmažodžių ir vardažodžių, kyla nemąža problemų. Pirmiausia, kas laikytina darybos formantu? Kokia darybos kryptis suponuotina?

Intarpinių ir *sta* kamieno denominatyvų daryba skaidresnė nei deverbatyvų. Daugelio vedinių iš vardažodžių reikšmę galima nusakyti darybos parafrazėmis, pavyzdžiui, *senti* ‘darytis senam’, *šašti* ‘šašams darytis, rastis’, leidžiančioms nustatyti darybos kryptį vardažodis →

---

[4] Jono Bretkūno „Biblija“ 1985, 1986, 1590 (toliau BB), „Giesmės Duchaunos“ 1589 (BG), „Kancionalas“ 1589 (BKa), „Kolektos“ 1589 (BKo), „Postilė“ 1591 (BP); Martyno Mažvydo „Katekizmas“ 1547, „Giesmė šv. Ambražiejaus“ 1549, „Forma krikštymo“ 1559, „Paraphrasis“ 1589, „Giesmės krikščioniškos“ 1566, 1570; Mikalojaus Daukšos „Katekizmas“ 1595 (DK), „Postilė“ 1599 (DP); „Volfenbiutelio postilė“ 1573 (WP); „Knyga nobažnystės krikščioniškos“ 1653 (KN); Konstantino Sirvydo „Punktai sakymų“ 1629, 1644 (PS), „Dictionarium trium linguarum“ ~ 1620, 1642, 1677 (SD).

[5] Deja, kol kas nesama intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių, vartotų senojoje latvių raštijoje, tyrimų.

veiksmažodis. Darybos formantas yra galūnė. Keblesniais atvejais, kuomet galimas abipusis pamatavimas ir darybos kryptis neaiški, pavyzdžiui, *lobti* 'turtėti; sektis' : *lobis* 'turtas', pasitelkiami papildomi – dažnumo, kiekybinis, opozicijos narių darumo kriterijai (Urbutis, 2009, 116–125), analogija, t. y. semantiškai analogiškos poros su formaliai išreikšta darybos kryptimi. Antai darybinėse opozicijose *minkštas* : *minkšti*, *sausas* : *susti*, *senas* : *senti* darybos kryptį paremia opozicijos *minkštas* → *minkštėti*, *sausas* → *sausėti*, *senas* → *senėti*. Neaiškiais atvejais remiamasi diachronija: veiksmažodžių ir vardažodžių korespondencijos kitose kalbose gali liudyti darybos kryptį vardažodis → veiksmažodis arba veiksmažodis → vardažodis.

Sunkiau pagrįsti intarpinių ir *sta* kamieno lietuvių kalbos deverbatyvų kaip išvestinių veiksmažodžių statusą. Akcentuotini keli dalykai. Intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai paprastai skiriasi nuo *ia* kamienių šaknies apofonija, jų vokalizmo santykis yra relevantiškas bendriesiems darybinės balsių kaitos dėsningumas: *ei* → *i*, *au* → *u*, *eR* → *iR* ir t. t. (plačiau žr. Kazlauskienė, 2012, 35–43). Be to, antikauzatyvai ir terminatyvai priklauso specifinei fleksinei klasei, tad morfologiniais žymikliais iš dalies galima laikyti intarpą ir formantą *-st-*. Taigi fleksinės klasės keitimas ir šaknies apofonija[6], antikauzatyvinė ar terminatyvinė reikšmė gali būti laikomi implicitiniais darybos požymiais. Papildomi kriterijai galėtų būti didesnis *ia* kamienių veiksmažodžių dažnumas, denominatyvų išvestinis pobūdis ir diachroninės analizės faktai.

Deverbatyvų ir denominatyvų tyrimui aktuali Zeno Vendlerio *aspektinė predikatų klasifikacija* (1957), plėtota daugelyje darbų (Dowty, 1979; Verkuyl, 1993; Smith, 1997; Padučeva, 1998; 2004; 2009; Tatevosov, 2010; 2015; Holvoet & Čižik, 2004; Plungian, 2010; 2011; Rothstein, 2004 ir kt.). Svarbiausi šios klasifikacijos semantiniai požymiai – *statiškumas* vs. *dinamiškumas*, *duratyvumas* vs. *momentiškumas*, *neribiškumas* vs. *ribiškumas* – leidžia suskirstyti visą predikatinę bet kurios kalbos leksiką į keletą universaliųjų grupių, vadinamų semantiniais, arba akcionaliniais, predikatų tipais (ang. *actionality classes*):

[6] Plg.: „Pagaliau dažnais atvejais darinį nuo pamatinio žodžio skiria šaknies balsių kaita, kuri taip pat gali būti žodžių darybos priemonė (plg. *kisti* ir *keisti*)“ (Paulauskienė, 1994, 265).

1) **būsenos** predikatai (ang. *states*), arba statyvai, sudaro priešpriešą dinaminiams veiksmažodžiams: jie žymi stabilias situacijas, yra neribotos trukmės, ateliniai, neagentyviniai, nes „būsenos tęsimui paprastai nereikia jokių specialių subjekto pastangų ir energijos, jų subjektas esti patientas arba eksperienceris“ (Plungian, 2010, 105), pavyzdžiui, *miegoti*, *mylėti*, *žinoti*;
2) **veiklos** predikatai (ang. *activities*) žymi dinamines situacijas, trunkančias neribotą laiką, taigi yra ateliniai; jie gali būti agentyviniai, pavyzdžiui, *juoktis*, *verkti*, ir neagentyviniai, pavyzdžiui, *degti*, *šviesti*;
3) **proceso** predikatai (ang. *accomplishments*) žymi dinamines kryptingas situacijas, implikuojančias natūralią baigtį ar kulminaciją, laipsnišką būsenos kaitą; jos gali būti agentyvinės, pavyzdžiui, *rašyti laišką*, *įtikinti*, arba neagentyvinės, pavyzdžiui, *balti*, *griūti*, *tirpti*;
4) **įvykio** predikatai (ang. *achievements*) suponuoja staigų perėjimą iš vienos būsenos į kitą: įvykio trukmė yra tokia maža, „kad įvykį galima tik konstatuoti *ex post*“ (Holvoet & Čižik, 2004, 148), pavyzdžiui, *nukristi*, *pargriūti*.

1. Deverbatyvai – intarpiniai ir *sta* kamieno vediniai iš veiksmažodžių

Daugelį lietuvių kalbos intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių galime istoriškai susieti su bendrašakniais *ia* kamieno veiksmažodžiais. Tokių porų formaliųjų ir semantinių santykių reguliarumas kalbininkų yra seniai pastebėtas (Endzelīns, 1951, 764–765; Skardžius, 1943, 464–486; Būga, 1959, 431–469; Arumaa, 1957; Stang, 1942; 1966; Kazlauskas, 1968, 319–323; LKG II, 225; Temčin, 1986; Karaliūnas, 1987; Pakalniškienė, 1993; Palmaitis, 1998; Kaukienė, 1994; 2002; Valeckienė, 1998, 27–28; Villanueva Svensson, 2010; Arkadiev, 2008; 2013; Gorbachov, 2007; 2014 ir kt.). Intarpinių resp. *sta* kamieno ir *ia* kamieno veiksmažodžių sąsaja interpretuojama įvairiai: siejama su indoeuropietiškojo veiksmažodžio raida – prezento ir aoristo priešpriešos leksikalizacija, aktyvo ir medijo formų substitucija, diateze ar pan. (plačiau žr. Kuiper, 1937; Kazlauskas, 1968, 334–335; Karaliūnas,

1987, 66; Palmaitis, 1998, 245–253; Arkadiev, 2008; 2013; Villanueva Svensson, 2011 ir kt.).

XVI–XVII a. lietuvių raštijoje užfiksuota per 100 intarpinių resp. *sta* kamieno ir *ia* kamieno veiksmažodžių porų. Nustatyta, kad senuosiuose tekstuose paliudytos tos pačios kaip ir visame lietuvių kalbos plote[7] fiksuojamos morfosemantinės koreliacijos – gausesnė opozicija *causativa* / *anticausativa* ir menkesnė *durativa* / *terminativa*.

1.1. Antikauzatyvai

Opozicijos *causativa* / *anticausativa* narių ryšiai apibūdinami kaip priežasties – pasekmės santykiai: priežastiniu resp. kauzatyviniu *ia* kamieno veiksmažodžiu reiškiamas aktyvus veiksmas sukelia savaiminį veiksmą, reiškiamą intarpiniu ar *sta* kamieno veiksmažodžiu, pavyzdžiui, *smeigti* / *smigti*, *versti* / *virsti* ir pan. Semantiniu požiūriu kauzatyvinės / antikauzatyvinės koreliacijos yra universalios, tačiau narių žymėtumas, derivacijos pobūdis kalbose įvairuoja. Iš Martino Haspelmato nustatytų trijų universalių tokių porų rūšių nagrinėjamosios priklauso *ekvipolentiniam* tipui (Haspelmath, 1993, 91), neturinčiam eksplicitinių darybos afiksų: intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių santykiai su kauzatyvais reiškiami šaknies vokalizmo apofonija, o opozitai priklauso skirtingoms fleksinėms klasėms, plg. caus. *laužti*, *laužia*, *laužė* / anticaus. *lūžti*, *lūžta*, *lūžo*. Tokių porų darybos kryptis sinchroniniu požiūriu nėra aiški, tačiau morfologinis žymėtumas yra reguliarus bei skaidrus ir leidžia kelti hipotezę dėl darybinio antikauzatyvų kaip išvestinių veiksmažodžių statuso (panašiai Nau & Pakerys, 2016, 101, 12 išn.). Lietuvių ir latvių kalbose ekvipolentinis žymėjimas ypač būdingas tam tikros leksinės reikšmės veiksmažodžiams, pavyzdžiui, LAUŽTI / LŪŽTI (Nau & Pakerys, 2016, 106).

Tiriamuosiuose raštuose užfiksuotos 66 kauzatyvų / antikauzatyvų opozicijos. Nagrinėjamosios leksemos yra apofoniškai aktyvios: kauzatyvai turi pagrindinio, antikauzatyvai – nykstamojo laipsnio šaknis.

---

[7] Žr. Pakalniškienė, 1993; 2000, 71–89.

Chronologiniu požiūriu daugelis aptariamųjų opozicijų laikytinos rytų baltų produktu – per 30 formaliai ir semantiškai analogiškų porų fiksuojama latvių kalboje, plg.:

1) *CeiC-* / *CiC-* (6): lie. *diegti*, *diegia*, *diegė* ‘gelti; sodinti’ / *-dygti*, *dygsta*, *dygo* B[8], DP, KN, SD : la. *diegt*, *diedzu*, *diedzu* ‘dygsniuoti, daigstyti’ / *dīgt*, *dīgstu*, *dīgu* ‘dygti’; lie. *kleisti*, *kleidžia*, *kleidė* ‘be reikalo leisti, eikvoti’ / *-klysti*, *klysta*, *-klydo* ‘klaidą padaryti, apsirikti; pamesti tiesos kelią’ Mž, B, DP, WP, KN, SD : la. *kliest*, *kliežu*, *kliedu* ‘skleisti, berti’ / *klīst*, *klīstu*, *klīdu* ‘klysti, sklisti’; lie. *riekti*, *riekia*, *riekė* ‘pjauti nuo kepalo duonos ar pyrago riekę’ / *-rikti*, *-rinka, -riko* ‘klaidą padaryti, suklysti’ BB, DP, KN, SD : la. *riekt, riecu, riecu* ‘arti, plėšti; riekti (riekę)’ / *rikt*, *rikst*, *rika* ‘suklysti, apsirikti’; lie. *stiegti*, *stiegia*, *stiegė* ‘pratinti, junkyti’ / *-stigti*, **stinga*[9], **stigo* ‘rimti, liautis’ BP : la. *steigt*, *steidzu*, *steidzu* ‘skubėti; skubinti, raginti’ / *stigt*, *stiegu*, *stigu* ‘klimpti, grimzti; dubti, smegti’; lie. *stiepti*, *stiepia*, *stiepė* ‘stiebti, tempti’ / *-stipti*, *stimpa*, *-stipo* ‘nustoti gyventi (apie gyvulius, paukščius, vabzdžius), dvėsti, gaišti; stingti, stirti’ BB, SD : la. *stiept*, *stiepju*, *stiepu* ‘stiepti, tempti, tęsti’ / *stipt*, *stīpu* ‖ *stipstu*, *stipu* ‘stingti’; lie. *veikti*, *veikia*, *veikė* ‘imtis kokių veiksmų, daryti’ / *-vykti*, *vyksta*, *-vyko* ‘atsitikti, nutikti, pasidaryti; tapti tikrove, pildytis’ DP : la. *veikt*, *veicu*, *veicu* ‘padaryti, atlikti, nuveikti’ / *vīkt*, *vīkstu*, *vīku* ‘klestėti, sektis’;

2) *CuoC-* / *CuC-* (8): lie. *duobti*, *duobia*, *duobė* caus. dubti / **dubti*, **dumba*, *-dubo* ‘pasidaryti dubai, drevei’ BP, SD : la. *duobt*, *duobju*, *duobu* ‘skobti, duobti’ / *dubti*, *dubu* ‖ *dùbu* ‖ *dùbstu*, *dubu* ‘grimzti, dubti’ ME I, 509; lie. *laužti*, *laužia*, *laužė* ‘lenkiant dalyti į gabalus, atskirti dalį nuo visumos’ / *lūžti*, *lūžta*, *lūžo* ‘nuo lenkimo, spaudimo, smūgio trūkti į dalis; eižėti, plyšti’ B, DP, PS : la. *lauzt*, *laužu*, *lauzu* ‘laužti, laužyti’ / *lūzt*, *lūstu*, *lūzu* ‘lūžti’; lie. *plausti*, *plaudžia*, *plaudė* ‘leisti per vandenį, pilti vandeniu, skalauti’ / *plūsti*, *plūsta*, *plūdo* ‘tekėti, bėgti; atsirasti, kilti’ B, D, KN, S : la. *plaûst*, *plaûžu*, *plaûdu*

---

[8] Jei veiksmažodžio forma paliudyta keliuose atitinkamo autoriaus darbuose, žymima tik autorystė, nenurodant konkrečių šaltinių: Mž – Mažvydas, B – Bretkūnas, D – Daukša, WP – Volfenbiutelio postilė, KN – Knyga nobažnystės, S – Sirvydo darbai.

[9] Senuosiuose lietuvių raštuose nepaliudytos formos rekonstruojamos pagal reguliarų intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių modelį ir žymimos asterisku.

'plauti, lieti, pilti; šlapinti; išplepėti' ME III, 327 / *plûst*, *plûstu*, *plûdu* 'tekėti, bėgti, plūsti, lietis; tvinti, sklisti'; lie. *raugti*, *raugia*, *raugė* 'įdėti raugo, užduoti, sutaisyti rūgti' / **rūgti*, *rūgsta*, *rūgo* 'darytis rūgščiam, fermentuotis; prk. būti prastai nusiteikusiam, suniurusiam, piktam, pykti' BB, DP, SD : la. *raûgti*, *raûdzu*, *raûdzu* 'raugti' ME III, 487 / *rûgt*, *rûgstu*, *rûgu* 'rūgti'; lie. *raukti*, *raukia*, *raukė* 'daryti, kad susitrauktų, užsivertų' / **rukti*, *-runka*, *-ruko* 'pasidaryti raukšlėtam, susitraukti' DP, SD : la. *raukt*, *raucu*, *raucu* 'traukti, raukti' / *rukt*, *rūku*, *ruku* 'rukti, mažėti, trauktis'; lie. *sprausti*, *spraudžia*, *spraudė* 'kišti, brukti į tarpą' / **sprūsti*, *-sprūsta*, *-sprūdo* 'išsivaduoti, išsigelbėti iš ko' B, S : la. *spraust*, *spraužu*, *spraudu* 'smeigti, besti, durti' / *sprûst*, *sprûstu*, *sprûdu* 'būti suspaustam, įstrigti' ME III, 1026; lie. *traukti*, *traukia*, *traukė* caus. trūkti / *trūkti*, *trūksta*, *trūko* 'atsiskirti, atsidalyti, pertrūkti į dvi ar daugiau dalių' B, DP, KN, SD: la. *traukt*, *traucu*, *traucu* 'plėšti, draskyti, traukti...' / *trūkt*, *trūkstu*, *trūku* 'plyšti, trūkti, dužti...';

3) *CeRC-* / *CiRC-* (6): lie. *blęsti*, *blendžia*, *blendė* 'drumsti; maišyti; jaukti' / **blįsti*, *blįsta*, **blindo* 'drumstis, tirštėti; temti, niauktis' SD : la. kuron. *blenst*, *blenžu*, *blendu* ‖ *blenzu* 'spoksoti, vėpsoti, žiūrėti' / kuron. *blinst*, *blinstu*, *blindu* 'blausiai šviesti, žibėti; temti; švisti; įstrigti'; lie. *gręžti*, *gręžia*, *gręžė* 'kreipti, sukti atgal' / *grįžti*, *grįžta* ‖ *grinžta* WP, *grįžo* 'ateiti atgal; atsigręžti į ką, pasigailėti ko' Mž, B, D, WP, KN, S : la. *griezt*, *griežu*, *griezu* 'sukti, gręžti, versti' / **grīzt*, –, – 'suktis' ME I, 658 (plg. bk. *griezties*, *griežos*, *griezās* 'sukti(s)'); lie. *lenkti*, *lenkia*, *lenkė* 'daryti nulinkusį, netiesų; žemyn leisti, sverti' / *linkti*, *linksta*, *linko* 'svirti žemyn, leistis' B, D, SD : la. *liekt*, *liecu*, *liecu* 'lenkti' / *līkt*, *līkstu*, *līku* 'linkti, darytis kreivam, kristi' (plg. bk. *liekties* 'lenktis, linkti'); lie. *merkti*, *merkia*, *merkė* 'dėti, nardinti į vandenį ar kokį kitą skystį' / *-mirkti*, *-mirksta*, *-mirko* 'būti panardintam į vandenį ar kokį kitą skystį, tūnoti vandenyje' DP, KN, SD : la. *mērkt*, *mērcu*, *mērcu* 'merkti, mirkyti' / *mirkt*, *mirkstu*, *mirku* 'mirkti'; lie. *sprengti*, *sprengia*, *sprengė* 'brukti, kišti, sprausti į tarpą' / *-springti*, *-springsta*, *-springo* 'negalėti nuryti, užsiryti' DP, S : la. kuron. *sprengt*, *sprendzu*, *sprendzu* 'užrišti; veržti, spausti...' / kuron. *springt*, *springstu*, *springu* 'ryti; stingti'; lie. *versti*, *verčia*, *vertė* 'daryti, kad griūtų, parvirstų ant šono, griauti, mes' / *virsti*,

virsta, *virto* ‘svirti, linkti į kurią nors pusę; darytis kokiam, tapti kuo’ Mž, B, D, KN, S : la. *vērst*, *vēršu*, *vērtu* ‘versti, kreipti, sukti’ / *virst*, *virstu*, *virtu* ‘virsti, kristi; tapti’ (plg. bk. *vērsties*, *vēršos*, *vērtās* ‘pasikeisti, pavirsti’);

4) *CeR-* / *CiR-* (5): lie. *berti*, *beria*, *bėrė* ‘pilti kur (birius daiktus)’ / *-birti*, *byra*, *-biro* ‘byrėti, bertis, kristi; suirti, sunykti’ DP, SP : la. *bērt*, *beru*, *bēru* ‘berti, pilti’ / *birt*, *birstu*, *biru* ‘birti; kristi...’; lie. *kelti*, *kelia*, *kėlė* ‘imti, stumti ką aukštyn; dėti ką į aukštesnę vietą’ / **kilti*, **kyla*, *-kilo* ‘keltis aukštyn’ BB, SD : la. *celt*, *ceļu*, *cēlu* ‘kelti’ / *cilt*, *cilstu*, *cilu* ‘kilti’ ME I, 382 (plg. bk. *celties*, *ceļos*, *cēlās* ‘keltis, kilti’); lie. *remti*, *remia*, *rėmė* ‘dėti ramstį, spirti’ / *rimti*, *rimsta*, *rimo* ‘darytis ramiam, liautis jaudintis, rūpintis, baimintis’ B, DP, KN, S : la. *remties*, *remjuos*, *rēmuos* ME III, 510 ‘remtis’ / *rimt*, *rimstu*, *rimu* ‘rimti, tilti’; lie. *svelti*, *svela*, *svėlė* ‘svilinti’ / **svilti*, **svyla*, *-svilo* ‘kepant skrusti, degti’ S : la. *svelt*, *sveļu*, *svēlu* ‘svilinti’ / *svilt*, *svilstu* ‖ *sviļu* ‖ *svęl*, *svilu* ‘svilti’; lie. *tremti*, *tremia*, *trėmė* ‘varyti lauk, šalinti, stumti, blokšti’ / *-trimti*, *-trimsta*, *-trimo* ‘bijoti, išsigąsti’ Mž, BG, DP, WP, KN : la. *tremt*, *tremju*, *tremu* ‘trypti; vyti’ ME IV, 230 / *trimt, trimstu*, *trimu* ‘iedegties; pacelties’ ME IV, 237; EH II, 695;

5) *CeC-* / *CiC-* (2): lie. *krėsti*, *krečia*, *krėtė* ‘purtyti; purtant nuberti, numesti’ / *kristi*, *krinta*, *krito* ‘staigiai leistis žemyn, pulti’ Mž, B, DP, WP, KN, S : la. *krēst*, *krešu* ‖ *krēšu*, *krētu* ‘krėsti’ / *krist*, *krītu*, *kritu* ‘kristi’; lie. *plėšti*, *plėšia*, *plėšė* caus. plyšti / *plyšti*, *plyšta*, *plyšo* ‘skilti į dalis, driksti, trūkti, sprogti’ B, DP, WP, KN, SD : la. *plēst*, *plēšu*, *plēsu* ‘plėšti; daužyti’ / *plīst*, *plīstu*, *plīsu* ‘plyšti; dužti; sprogti’[10];

6) *Cau-* / *Cu-* (3): lie. *džiauti*, *džiauna*, *džiovė* ‘kabinti, dėti, kad džiūtų’ / *džiūti*, *džiūsta*, *džiuvo* ‘darytis sausam, sausėti’ Mž, B, D, WP, KN, S : la. *žaut*, *žauju* ‖ *žaunu*, *žāvu* ‘džiovinti’ / *žūt*, *žūstu*, *žuvu* ‘džiūti’; lie. *griauti*, *griauna*, *griovė* ‘versti, ardyti; gadinti’ / *griūti*, *griūva* D, S ‖ *griūsta* S, *griuvo* ‘virsti, gulti (apie aukštą daiktą, gyvulį,

10 Trūkstant formų problemiška nustatyti dar vienos tikėtinos opozicijos la. inf. *grēst* ‘grasinti’ / prs. 3 *grīst* ‘es wird ekelhaft?’ realumą. J. Endzelynas abejodamas gretina su lie. *-gristi* (ME I, 658).

žmogų...); irti (apie trobą, kalną); žlugti, nieku virsti' Mž, B, D, WP, KN, S : la. *graut*, *grauju*, *grāvu* 'versti, griauti...' / *grūt*, *grūstu*, *gruvu* 'griūti, virsti...'; lie. *kliauti*, *kliauja* ‖ *kliauna* 'sulaikyti, suturėti' / *kliūti*, **kliūva*, *-kliuvo* 'įsipainioti, įstrigti, patekti kur' B, DP, KN, S : la. *kļaût*, *kļaûju* ‖ *kļaûnu*, *kļāvu* 'glausti; lenkti' ME II, 239 / *kļūt*, *kļūstu*, *kļuvu* 'pasidaryti, tapti; įstrigti' ME II, 240–241;

7) *Cei-* / *Ci-* (1): lie. *lieti*, *lieja*, *liejo* 'pilti (skystį)' / *lyti*, *lyja*, *lijo* 'kristi lietui, būti lietui' Mž, B, KN, S : la. *liet*, *leju*, *lēju* 'pilti, lieti' / *līt*, *līstu* ‖ *liju*, *liju* 'lietis, piltis, tekėti, sroventi; lyti'.

Keletas latviškų korespondencijų liudija tik vieną tikėtinos opozicijos narį – kauzatyvą arba antikauzatyvą. Tačiau antikauzatyvumas realizuojamas sangrąžinėmis formomis – latvių, kaip ir lietuvių, kalboje produktyvi refleksyvinė dekauzacijos strategija, plg.: lie. *dergti*, *dergia*, *dergė* 'teršti, bjauroti; žodžiais bjauroti, plūsti, šmeižti, niekinti' / *dirgti*, **dirgsta*, *-dirgo* 'tvirkti, gesti, dykti, lepti' DP, KN : la. *dergt*, *dęrdz*, *dęrdza* 'kelti pasibjaurėjimą, pykinti' / *dergties*, *dęrdzas*, *dęrdzās* 'šlykštėtis'; lie. *niaukti*, *niaukia*, *niaukė* 'debesimis supti, dengti, temdyti; prk. daryti susirūpinusį, nusiminusį, liūdną' / **niukti*, **niunka*, *-niùko* 'niurti, blaustis' PS : la. *ņaukt*, *ņauku*, *ņaucu* 'debesimis dengti, temdyti' / *ņaûktiês* 'debesimis dengtis' ME II, 896; lie. *skelti*, *skelia*, *skėlė* 'kirsti, dalyti pusiau, į dalis' / **skilti*, **skyla*, *-skilo* prk. 'atsiskirti, atsimesti (skiriantis pažiūroms)' DP : la. *šķelt*, *šķeļu*, *šķēlu* 'skelti, skaldyti' / *šķelties*, *šķeļas*, *šķēlās* 'skilti, skaldytis'; lie. *slėpti*, *slepia*, *slėpė* 'dėti, laikyti ką kur, kad kiti nerastų, nepamatytų' / *-slipti*, **slimpa*, **slipo* 'dingti, pasislėpti, pasišalinti' DP : la. *slēpt*, *slēpju* ‖ *splepju*, *slēpu* 'slėpti' / *slēpties*, *slēpjos*, *slēpās* 'slėptis, slapstytis, pasislėpti; slypėti'; lie. *sverti*, *sveria*, *svėrė* 'svoriu lenkti žemyn' / *svirti*, *svyra*, *sviro* 'žemyn linkti, svertis; tekti kam' DP, S : la. *svērt*, *sveru*, *svēru* 'sverti' / *svērties*, *sveros*, *svērās* 'svertis; svirti, krypti, linkti'; lie. *veisti*, *veisia*, *veisė* 'auginti, dauginti (augalus, gyvulius, paukščius)' / *-visti*, *-vysta*, *-viso* 'veistis, daugintis' B, DP, KN, PS : la. *viest*, *viešu*, *viesu* 'veisti' / *viesties, viešuos, viesuôs* 'kilti, rastis; daugintis, veistis'.

Keli latviški atitikmenys yra *sta* kamieno antikauzatyvai, plg.: lie. *delti*, *delia*, *dėlė* 'dilinti' / *dilti*, *dyla* B ‖ *dilsta* SD, *dilo* 'nykti, dingti, mažėti; išsidėvėti' B, SD : la. *dilt*, *dilstu* ‖ *dęlu*, *dilu* 'dilti, susidėvėti, nykti'; lie. *kaisti*, *kaičia*, *kaitė* 'šildyti' / *kaisti*, *kaista*, *kaito* 'šilti, karštam darytis'

DP, S : la. *kaist*, *kaistu*, *kaitu* 'liepsnoti, degti, kaisti'; lie. *stengti*, *stengia*, *stengė* 'įtempti jėgas, įsiręžti ką darant' / **stingti*, *-stingsta*, *-stingo* 'vėstant, šąlant, džiūstant tirštėti, kietėti, tenėti' SD : la. kuron. *stingt*, *stingstu*, *stingu* 'stingti, stirti'; lie. *tvenkti*, *tvenkia*, *tvenkė* 'daryti vandens telkinį, pildyti ką vandeniu' / **tvinkti*, *tvinksta*, **tvinko* 'tešmeniui didėti, pildytis pieno' SD : la. *tvīkt*, *tvīkstu*, *tvīku* 'degti, kaisti'. Latvių kalboje vienas iš opozitų galėjo būti prarastas dėl įvairių priežasčių (pavyzdžiui, dėl refleksyvinės antikauzacijos produktyvumo ir pan.).

Fragmentiški prūsų kalbos duomenys neleidžia opozicijos *causativa* / *anticausativa* patikimai skirti baltiškajai epochai: intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių prūsų šaltiniuose tėra keli – *polīnka* 'palieka', *sindats* 'sėdintis', *poprestemmai* 'suprantame', *wīrst* 'tapti, virsti'. Pastarąjį galima sieti su lie. *virsti*, la. *virst* ir rekonstruoti analogišką opziciją kaip rytų baltų kalbose (taip PKEŽ IV, 247–248), tačiau atitinkamo kauzatyvo prūsų kalboje nėra paliudyta, kaip ir kitų, paprastai kalbininkų rekontruojamų prūsiškųjų veiksmažodžių su balsių kaita, pavyzdžiui: *pertraūki* 'užtraukė (užvilko)', plg. lie. *traukti* / *trūkti*; **prakaist* iš *en prakāisnan* 'prakaite' (PKEŽ III, 341; LED, 467–468), plg. lie. *kaisti*, *kaičia*, *kaitė* / *kaisti*, *kaista*, *kaito*; **leitvei* (iš *izlīuns*) 'išliejęs' ir **līt vei* (iš *praliten*) 'pralietas, prasiliejęs' (PKEŽ II, 43; III, 341–343), plg. lie. *lieti* / *lyti*; **dergtvei* 'teršti, bjauroti; niekinti, neapkęsti' iš *erdērkts* 'apnuodytas, užterštas, subjaurotas' (PKEŽ I, 283), plg. lie. *dergti* / *dirgti*.

1.2. Terminatyvai

Morfosemantinės opozicijos *durativa* / *terminativa* pavyzdžių senojoje lietuvių raštijoje paliudyta 38 – gerokai mažiau nei opozicijos *causativa* / *anticausativa* realizacijų. Akcionalinės predikatų klasifikacijos pagrindu šiai veiksmažodžių koreliacijai atstovaujantys opozitai „išsidėlioja" į akcionalines klases: vieną grupę sudaro būsenos ir veiklos predikatai, ateliniai veiksmažodžiai, o kitą – procesai ir įvykiai, teliniai veiksmažodžiai. Duratyviniai šios opozicijos veiksmažodžiai, tokie kaip *šaukti*, *šviesti*, priešinami terminatyviniams veiksmažodžiams, turintiems inherentinį teliškumo požymį, pavyzdžiui, *sušukti*, *prašvisti*.

Terminatyvai laikytini vediniais iš duratyvų, nors eksplicitinių darybos formantų nėra: fleksinės klasės keitimas ir šaknies balsių kaita yra implicitiniai šių vedinių darybos formantai.

Formalioji semantinės opozicijos *durativa* / *terminativa* raiška yra nevienalytė. Atelinį veiksmą visuomet žymi šakniniai ir priesaginiai veiksmažodžiai, o telinį – intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai. Dalis koreliacijų tiksliai atliepia opozicijos *causativa* / *anticausativa* morfo(no)loginį modelį: iš *ia* kamieno veiksmažodžių padaromi intarpiniai resp. *sta* kamieno veiksmažodžiai, paprastai su balsių kaita tarp opozicinių leksemų, plg.: *šviesti* 'duoti, skleisti šviesą' / *prašvisti* 'imti šviesti, sušvisti', *šaukti* 'leisti iš gerklės stiprų balsą, rėkti, klykti' / *sušukti* 'surikti, šūktelėti', *verkti* 'ašaras lieti, kūkčioti iš susijaudinimo (ppr. iš skausmo, liūdesio, džiaugsmo)' / *pravirkti* 'imti verkti' (*durativa* / *terminativa*) ir *riekti* 'pjauti nuo kepalo riekę; arti, versti vagą' / *rikti* 'klysti; irti, krikti', *raukti* 'daryti raukšles, raukyti' / *rukti* 'rauktis, trauktis, akti', *versti* 'guldyti, griauti ant šono, ant žemės...' / *virsti* 'griūti, pulti...' (*causativa* / *anticausativa*). Tačiau daugiau fiksuojama porų, kurių duratyviniai nariai yra pirminiai ir antriniai **priesaginiai** veiksmažodžiai (tiksliau – veiksmažodžiai su kintamosiomis priesagomis[11]), pavyzdžiui: *kalbėti* 'žodžiu reikšti savo mintis, jausmus, išgyvenimus, šnekėti' / *prakalbti* 'pradėti kalbėti', *girdėti* 'ausimis suvokti garsus' / *išgirsti* 'suvokti garsą; patirti, sužinoti' etc. Vos porai šių koreliacijų būdinga kokybinė balsių kaita, – dominuoja darybinės opozicijos be balsių kaitos.

Prefiksinė telisizacija, arba perfektyvacija, drauge su fleksinės klasės keitimu ir šaknies apofonija, fiksuojama jau pirmuosiuose senuosiuose raštuose; ji „tebeveikia" visose tarmėse ir dabartinėje lietuvių kalboje. Paralelių esama kitose baltų, slavų ir germanų kalbose (apie prefiksinio perfektyvo tipologiją žr. Arkadiev, 2015). Tačiau daugelis tiriamųjų opozicijų laikytinos lietuvių kalbos naujadarais, nes etimologinių atitikmenų kitose kalbose esama itin mažai.

Latvių kalboje fiksuojama vos viena kita formaliai ir semantiškai analogiška pora, plg.:

---

11 Dėl termino žr. Kaukienė & Pakalniškienė, 2011, 113–114.

lie. *girdėti*, *girdi*, *girdėjo* 'ausimis suvokti garsus' / *-girsti*, *-girsta*, *-girdo* 'suvokti garsą; patirti, sužinoti' Mž, B, D, WP, KN, SD : la. *dzirdēt*, *dziržu*, *dzirdēju* 'girdėti' / *-dzirst*, *-dzirstu*, *-dzirdu*; *iz-* 'išgirsti'; lie. *jausti*, *jaučia*, *jautė* 'patirti jausmą; patirti pojūtį; numanyti, nuvokti' / *-justi*, *-junta*, *-juto* 'patirti dirginimus jutimo organais; numanyti, nujausti', B, DP, WP, KN : la. *jaust*, *jaušu*, *jautu*; *sa-*, *iz-* '(nu)jausti, (pa)justi', refl. / *just*, *jūtu*, *jutu*; *sa-*, *iz-*, *nuo-* 'justi', refl.; lie. *klausyti*, *klauso*, *klausė* 'vykdyti kieno įsakymą, paliepimą, norą, valią' / *-klusti*, *-klusa*, *-kluso* 'paklausyti, pasidaryti klusniam' B, DP : la. *klausīt*, *klausu*, *klausīju* 'klausyti' / *klust*, *klusu* ‖ *klustu*, *klusu* 'nutilti, nurimti; tylėti' (galima darybiškai sieti ir su la. *klusēt*, *klusu* ‖ *klusēju*, *klusēju* 'tylėti'); lie. *žinoti*, *žino*, *žinojo* 'turėti žinių, nusimanyti' / *(-)pažinti*, *(-)pažįsta*, *(-)pažino* 'turėti žinių apie ką; mokėti išskirti iš kitų; palaikyti ryšius, santykius; nustatyti tapatybę; išsakyti nuodėms; atvirai papasakoti, išsakyti; laikytis įsitikinimų...' Mž, B, D, WP, KN, S : la. *zināt*, *zinu*, *zināju* 'žinoti' / *-zīt*, *-zīstu*, *-zinu*; *at-*, *ie-*, *pa-* 'pažinti, pripažinti...' . Kai kurių latvių kalbos veiksmažodžių vartosena rodo, jog tokiõs ryškiõs akcionalinės skirties tarp opozitų kaip lietuvių kalboje nėra, pavyzdžiui, latvių kalbos žodyne „Latviešu literārās valodas vārdnīca" veiksmažodis *izdzirst*, *-dzirstu*, *-dzirdu* aiškinamas veiksmažodžiu *izdzirdēt.* Tačiau tarmėse aspektinės reikšmės yra išlaikytos, įprastos, plg. latg.: *jis izdzierst, pa ļaudim izdzierst, dreiži izdzierda*[12].

Kelias ekvivalentiškas opozicijas liudija tik istoriniai žodynai, – dabartinėje latvių kalboje belikęs vienas kuris opozicijos narys ar net vartojamos kitos leksemos, plg.:

lie. *bodėti(s)*, *bodi(si)*, *bodėjos(si)* 'jausti kam priešišką jausmą, nemėgti, nekęsti, vengti' / *-bosti*, *-bosta*, *-bodo* 'nuobodu pasidaryti; įgristi, įkyrėti' B, D, KN, SD : la. arch. *bādêt* 'Ekel od. Grauen empfinden, lästig fallen' ME I, 270 / *-bâst*, *-bâstu, -bâdu* 'pabosti, nubosti'; *at-*, *nuo-*; refl. ME II, 760; EH I, 134 (dabartinėje latvių kalboje abiem reikšmėmis vartojamas veiksmažodis *apnikt*); lie. *mokėti*, *moka*, *mokėjo* 'sugebėti ką daryti, išmanyti' / *-mokti*, *-moksta*, *-moko* 'mokantis įgyti išmanymo bei įgūdžių' Mž, B, DP, KN, SP : la. *mâcêt*, *mâku*, *mâcēju* 'mokėti, žinoti' / *mākt* 'lernen, können' ME II, 579–580 (bk. vietoj *-mākt* 'išmokti' sakoma *izmācīties*, *iemācīties*); lie. *miegoti*, *miega* ‖

[12] Labai dėkoju už šią pastabą gerbiamai Lidijai Leikumai.

miegti, *miegojo* ‘būti miego būsenos’ / *-migti*, *-minga*, *-migo* ‘pradėti miegoti; prk. numirti’ Mž, B, DP, WP, KN, S : la. *miegât*, *mieguôt*, *mìeguôtiês* ‘Schläfrigkeit spüren; schlafen, schlummern’ ME II, 652; EH I, 824 / *-migt*, *-miegu* (*-*mīgu* ME II, 624, 625), *-migu*; *aiz-*, *ie-* ‘užmigti, įmigti’ (bk. greta *miegāt* vartojami ir *gulēt*, *dusēt*); lie. *siausti*, *siaučia*, *siautė* ‘išdykauti, dūkti’ / *-siusti*, **siunta*, *-siuto* ‘įniršti, supykti’ B, DP, WP, SD : la. *šàust*, *šàušu*, *šàutu*; *šaûst* ‘siausti’ ME IV, 8 / arch. *šust*, *šùtu*, *šutu* ‘dūkti, šėlti, siusti’ ME IV, 107 (bk. *plosīties*, *trakot*, *ālēties*, *draiskoties* LLVV, LLV); lie. *smirdėti*, *smirda* ‖ *smirdi*, *smirdėjo* ‘skleisti blogą kvapą, dvokti’ / **smirsti*, *-smirsta*, *-smirdo* ‘pradėti smirdėti, darytis smirdinčiam’ BP, DP, SD : la. *smirdêt, smirdu, smirdēju* ‘smirdėti’ / *smirst*, *smirstu*, *smirdu*; *sa-* ‘susmirsti’ ME III, 966; EH II, 539 (bk. vietoj *smirst* vartojamas junginys *sākt smirdēt*); *spīdēt*, *spīd*, *spīdēja* ‘spindėti, blizgėti, žvilgėti’ / *spīst, spīstu, spīdu* ‘spįsti’ ME III, 1004 (K. Miūlenbachas nurodo, kad *spīstu*, *spīdu* = *spîdêt* ‘scheinen, leuchten, glänzen’); lie. *žibėti*, *žiba*, *žibėjo* ‘švytėti atmušama šviesa, blizgėti, spindėti; švytėti savo šviesa; skaisčiai šviesti’ / *-žibti*, *-žimba*, *-žibo* ‘imti žibėti; prk. sublizgėti’ DP, SP : la. *zibêt*, *zibu*, *zibēju* ‘žibėti, spindėti’ / *zibt*, *zību* ‖ *zībstu* ‖ *zibstu*, *zibu* ‘žibėti, spindėti’ ME IV, 718 (vietoj antrojo opozicijos nario bk. vartojama *iezibēties*); lie. *žydėti*, *žydi*, *žydėjo* ‘būti išsiskleidusiam (apie žiedą), būti su žiedais’ / *-žysti*, *-žysta*, *-žydo* ‘imti žydėti, skleisti žiedus’ DP, WP, KN, S : la. *ziêdêt*, *ziêdu* ‖ *ziêžu*, *ziêdēju* ‘žydėti’ / *saziest*, *saziest*, *sazied* ‘pražysti, sužydėti’ ME III, 797.

Keletą lietuviškųjų opozicijų latvių kalboje atliepia tik vienas iš opozitų, dažniausiai duratyvinis, plg.:

1) **duratyvai:** la. *saukt*, *saucu*, *saucu* ‘šaukti’, plg. lie. *šaukti*, *šaukia*, *šaukė* ‘leisti iš gerklės stiprų balsą, rėkti, klykti’ / **šukti*, **šunka*, *-šuko* ‘surikti, šūktelėti’ BP, DP, WP, KN, S; la. *snaust*, *snaužu*, *snaudu* ‘snausti’, plg. lie. *snausti*, *snaudžia*, *snaudė* ‘būti apimtam snaudulio, pusiau miegoti’ / *snūsti*, *snūsta*, *snūdo* ‘imti snausti; kiek užsnūsti; prk. numirti’ Mž, BP, DP, WP, KN, S; la. *dziedāt, dziedu*, *dziedāju* ‘dainuoti, giedoti’, plg. lie. *giedoti*, *gieda* ‖ *giesti*, *giedojo* ‘dainuoti, dainą ar giesmę traukti; čiulbėti, rėkti (apie paukščius)’ / *-gysti*, **gysta*, *-gydo* ‘imti giedoti’ BP, DP, KN; la. arch. *judêt* ME II, 115; EH I, 566 ‘judėti’ (bk. *kustēties* ‘judėti’),

plg. lie. *judėti*, *juda*, *judėjo* 'keisti savo padėtį vietoje, krutėti; keisti vietą, slinkti kuria nors kryptimi' / **justi*, *-junda*, *-judo* 'imti judėti' BB; la. *mīlēt*, *mīlu*, *mīlēju* 'mylėti', plg. lie. *mylėti*, *myli*, *mylėjo* 'jausti meilę, prisirišimą, palankumą' / *-milti*, *-milsta*, *-milo* 'imti mylėti; pasigailėti' Mž, B, D, WP, KN, S; la. arch. *stebêtiês*, *stebuôs*, *stebēju*ōs 'stebėtis' ME IV, 103; EH II, 575 (bk. *brīnīties* 'stebėtis'), plg. lie. *stebėtis*, *stebisi*, *stebėjosi* 'reikšti nuostabą' / *-stebti*, **stemba*, *-stebo* 'imti stebėtis' DP, SD; la. *turēt*, *turu*, *turēju* 'turėti', plg. lie. *turėti*, *turi*, *turėjo* 'būti savininku, valdyti; paėmus laikyti' / **turti*, *-tursta*, *-turo* 'praturtėti' SD; la. *vīdēt*, *vīdu, vīdēju*; *viedēt*, *viedu*, *viedēju* 'matyti, įžiūrėti, sužiūrėti', plg. lie. *veizdėti*, *veizdi*, *veizdėjo*; *vyzdėti*, *vyzdi*, *vyzdėjo* 'žiūrėti, žvelgti' / *-vysti*, *-vysti,- vydo* 'pamatyti; suprasti' Mž, B, D, WP, KN, SD;

2) **terminatyvai:** la. *bust*, *bùdu* ‖ *būstu*, *budu* 'busti' ME I, 356 (bk. *mosties*, *at-*, *pamosties* '(pa)busti', atelinis veiksmas reiškiamas kitais veiksmažodžiais ar žodžių junginiais – *būt nomodā*, *negulēt* 'budėti'), plg. lie. *budėti*, *budi*, *budėjo* 'būti negulus, nemiegoti' / *-busti*, *-bunda*, *-budo* 'nustoti miegoti, žadintis iš miego; prk. kilti, rastis' Mž, B, DP, SD; la. *klupt*, *klūpu*, *klupu* 'klupti', plg. lie. *klaupti(s)*, *klaupia(si)*, *klaupė(si)* 'keliais remtis žemės' / *klupti*, *klumpa*, *klupo* prk. 'suklysti, nusidėti' BP, DP, 3xWP, S; la. *kvēpt, kvēpst, kvēpa* 'smilkti, rūkti (pvz., apie žibalinę lempą, žvakę)', plg. lie. *kvėpti*, *kvepia*, *kvėpė* 'skleisti kvapą, kvepėti' / **kvėpti*, *-kvėpsta*, *-kvėpo* 'išsivadėti, prarasti kvapą' SD[13].

Iš latviškųjų atitikmenų matyti, kad akcionalumo raiška dabartinėje latvių kalboje yra kiek kitokia nei lietuvių kalboje: telinis veiksmas formalizuojamas duratyvinių veiksmažodžių prefiksacija, dažniausiai drauge su sangrąža, plg.: *iemīlēt* 'pamilti', *iesaukties* 'sušukti', *aizsnausties*,

[13] Sirvydo žodyno forma *iʒkwepſtu*, sprendžiant iš mutatyvinės reikšmės (plg. *wywietrʒeíę & wywietruię* / *inſipidus fio*), galėtų suponuoti savarankišką paradigmą **kvėpti, kvėpsta, kvėpo*. Tokia LKŽe nefiksuojama, tačiau keli sakiniai, pavyzdžiui, *Nukvėpęs alus tavo* J; *Čia krėnos jau suvisu nukvėpusios* Krkl; *Nukvėpęs alus – nusalęs, nuvėsęs* Šts; *Kad nenukvėptų sula, reik apsėti avižoms* Ggr; *Nepalikiat par naktį atidarytų butelių, o nukvėps alus, ir nėkas nebnorės jo gerti* Rt, drauge su LKŽe antraštiniame žodyje pateikiamomis *o* kamieno būtojo laiko formomis leistų rekonstruoti *sta* kamieno veiksmažodį, žymintį telinį veiksmą, ir sudarantį opoziciją su duratyviniu *ia* kamieno veiksmažodžiu (plačiau žr. Pakalniškienė, 1993, 193).

iesnausties 'užsnūsti'; *iedziedāties* (*par putniem*), ir perifrastinėmis formomis, pavyzdžiui, *sākt dziedāt* 'pragysti'; *sakustēties*, *iekustēties* ir *sākt kustēties* 'sujusti'; *izmācīties*, *iemācīties* 'išmokti'; *iezibēties* 'sužibti'; *uzziedēt* ir *sākt ziedēt* 'žysti' ir pan. Tačiau kelios adekvačios latviškos poros *durativa* / *terminativa* rodo bendras rytų baltų kalbų tendencijas diferencijuoti veiksmažodžius teliškumo požiūriu tuo pačiu būdu kaip ir lietuvių kalboje[14].

Prūsų kalbos šaltiniuose analogiškų opozicijos *durativa* / *terminativa* refleksų nėra, – paliudytas tik vienas kuris iš dviejų tikėtinų veiksmažodžių, dažniau duratyvai, pavyzdžiui:

1) **duratyvai:** pr. inf. *billīt*, praes. 3 *billā* ‖ *billē* 'byloti', plg. lie. *byloti*, *bylo*, *bylojo* 'kalbėti, šnekėti, sakyti' / *bilti*, *bilsta*, *-bilo* 'pratarti, prakalbėti' BB, DP; pr. inf. *klausīton*, praes. 1 pl. *klausēmai* 'klausyti', plg. lie. *klausyti*, *klauso*, *klausė* 'vykdyti kieno įsakymą, paliepimą, norą, valią' / *-klusti*, *-klusa*, *-kluso* 'paklausyti, pasidaryti klusniam' B, DP; pr. inf. *milijt*, praes. 3 *milē* 'mylėti', plg. lie. *mylėti*, *myli*, *mylėjo* 'jausti meilę, prisirišimą, palankumą' / *-milti*, *-milsta*, *-milo* 'imti mylėti; pasigailėti' Mž, B, D, WP, KN, S; pr. partic. praes. act. nom. sg. masc. *skellānts* 'skolingas (esantis skolingas); kaltas (esantis kaltas)', plg. lie. *skelėti*, *skela*, *skelėjo* 'būti skolingam' / **skilti*, **skyla*, *skilo* 'patekti į skolą, įsiskolinti' BP, DP; pr. inf. *turrītwei*, praes. *turri* 'turėti', plg. lie. *turėti*, *turi*, *turėjo* 'būti savininku, valdyti; paėmus laikyti' / **turti*, *-tursta*, *-turo* 'praturtėti' SD;

2) **terminatyvai:** pr. praet. 3 *ismigē* 'užmigo', partic. praet. act. nom. sg. masc. *enmigguns* 'įmigęs', plg. lie. *miegoti*, *miega* ‖ *miegti*, *miegojo* 'būti miego būsenos' / *-migti*, *-minga*, *-migo* 'pradėti miegoti; prk. numirti' Mž, B, DP, WP, KN, S; pr. praet. 3 *widdai* 'išvydo, pamatė', plg. lie. *veizdėti*, *veizdi*, *veizdėjo*; *vyzdėti*, *vyzdi*, *vyzdėjo* 'žiūrėti, žvelgti' / *-vysti*, *-vysti*,- *vydo* 'pamatyti; suprasti' Mž, B, D, WP, KN, SD; pr. inf. *ersinnat*, praes. 1 pl. *ersinnimai*

[14] Tokių latvių kalbos opozicijų tyrimas esmingai papildytų baltų veiksmažodžių akcionalinių klasių tyrinėjimus, tačiau bent kiek pilnesnio registro kol kas nesama. Paprastai operuojama pavieniais pavyzdžiais, pavyzdžiui, *bijât, bijāju* (duratyvas) / *bîtiês, bîstuôs* (terminatyvas, inchoatyvas) (Villanueva Svensson, 2008, 175–199).

'pažinti', inf. *posinnat*, praes. 1 sg. *posinna* 'pripažįstu', plg. lie. *žinoti*, *žino*, *žinojo* 'turėti žinių, nusimanyti' / *(-)pažinti*, *(-)pažįsta*, *(-)pažino* 'turėti žinių apie ką; mokėti išskirti iš kitų; palaikyti ryšius, santykius; nustatyti tapatybę; išsakyti nuodėms; atvirai papasakoti, išsakyti; laikytis įsitikinimų...' Mž, B, D, WP, KN, S. Prūsų kalbos faktai gali rodyti, kad kalbamoji akcionalinė opozicija ėmė formuotis rytų baltų laikais.

2. Denominatyvai – intarpiniai ir *sta* kamieno vediniai iš vardažodžių

Intarpiniai ir *sta* kamieno denominatyvai vadinami *fientyviniais*[15]. Šių veiksmažodžių darybos reikšmė yra 'darytis, tapti tokiu ar tuo, įgyti / patirti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu'. Fientyvinę semantiką pastiprina dominuojančios būtojo laiko, dažniausiai priešdėlinių veiksmažodžių, formos. Tačiau toli gražu ne kiekviena darybos opozicija yra aiškios krypties, ypač problemiškas veiksmažodžių ir daiktavardžių darybos santykis – įmanomas abipusis pamatavimas, plg.: *dulkti* 'dulkėti, kilti, darytis dulkėms; apkristi dulkėmis...'[16]: *dulkė* 'labai smulkus krislelis, dalelytė, nuotrupa...', *gėsti* 'gėdintis, drovėtis, nedrįsti' : *gėda* 'negarbė, sarmata...', *stokti* 'stokoti' : *stoka* 'trūkumas, nepriteklius', *vargti* 'dėl fizinės ar protinės įtampos imti netekti jėgų, ilsti, silpti' : *vargas* 'vargingas gyvenimas, vargimas; nuvargimas, nuovargis; bėda, rūpestis'. Tokiais atvejais remiamasi jau minėtais papildomais darybos krypties nustatymo būdais (žr. įvadą). Ankstesnio tyrimo duomenimis (Pakalniškienė, 2000, 71–89), lietuviškieji denominatyvai (per 200 leksemų) sudaro net penktadalį visų lietuvių kalbos intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių: itin produktyvi intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių daryba iš būdvardžių (užfiksuota apie 130 opozicijų), beveik perpus mažiau vedinių iš daiktavardžių (apie 70 opozicijų). Tokia veiksmažodžių daryba labai produktyvi lietuvių kalboje, latvių kalboje analogiškų darybinių opozicijų

---

[15] Pasirinktas terminas, kurį tokia reikšme vartoja intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių tyrėjai (Gorbachov, 2007; Villanueva Svensson, 2016). Lingvistinėje literatūroje terminai *fientyvas*, *fientyvinis* vartojami įvairiomis reikšmėmis (pavyzdžiui: „Bedeutung: Eintritt des Subjekts in einen neuen Zustand" (LIV, 25), dar kitaip Palmaitis, 1998 ir kiti)).

[16] Galima darybiškai sieti ir su *dulkėti*, tuomet susidarytų opozicija *durativa* / *terminativa*.

fiksuojama mažiau – apie 50 (Hauzenberga-Šturma, 1970, 181–187). Prūsų kalbos šaltiniuose tokia daryba nepaliudyta.

Tiriamuosiuose senuosiuose raštuose užfiksuoti 49 denominatyvai. Didžiausią denominatyvų dalį sudaro deadjektyvai – net 76 %, užfiksuoti 37 veiksmažodžiai. Vedinių iš daiktavardžių senojoje raštijoje paliudyta mažiau – 24 % visų denominatyvų (12 veiksmažodžių).

Etimologinė analizė rodo, kad dauguma denominatyvų yra lietuvių kalbos vediniai. Bendraisiais rytų baltų dariniais laikytini tik 12 veiksmažodžių, kurie sudaro ketvirtadalį lietuvių senojoje raštijoje užfiksuotų denominatyvų.

Dominuoja intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių daryba iš būdvardžių: užfiksuota 10 rytų baltų deadjektyvų, plg.:

lie. *balti*, *bąla* ‖ *balsta*, *balo* ‘darytis baltam, baltėti’ BP, SD; la. **balt*, *balstu*, *balu* ‘t. p.’ (ME I, 256, 272) : lie. *balas* ‘baltas’, *baltas* ‘t. p.’, la. *balts*, *bāls*, s. sl. *bělъ*, gr. Hes. φαλός·ευκός ‘baltas’ < ide.*$b^h eh_2$-lo-* (IEW, 213–215; LEW, 32; Karulis I, 104–105; LED, 87, 90–91; Urbutis, 2009, 239–240), plg. lie. *balėti*, *balėja*, *balėjo* ‘balti, eiti baltyn’; *baltėti*, *baltėja*, *baltėjo* ‘darytis baltam, baltesniam, balti’;

lie. *baisti*, *baista*, *baiso* ‘pradėti, būti, darytis baisu’ SD; la. *baist* ME I, 252 : lie. *baisus*, la. *baiss* ‘baisus’ (LED, 85; Derksen, 2015, 77; Skardžius, 1943, 487), plg. lie. *baisėti*, *baisėja*, *baisėjo* ‘bijoti, pabūgti’;

lie. *dykti*, *dyksta*, *dyko* ‘tvirkti, pasileisti’ DP, SD; la. *dīkt* ‘faulenzen’ (EH I, 325–326) : lie. *dykas* ‘išdykęs, pasileidęs’, la. *dīks* ‘tuščias, neveiklus, dykinėjąs’, sl. **dikъ* ‘natūralus, neapgyventas, laukinis, laisvas, nevaldomas; tuščias, be žmonių; nederlingas (apie žemę)’, le. *dziki* ‘nepaliestas, natūralus; neapgyventas; vešlus, netvarkomas, laukinis (apie augalus); be žmonių’, r. *дикий*, br. *дзікі* ‘laukinis’ (LED, 227–228; Skardžius, 1943, 487, kitų laikomas senu skoliniu iš slavų **dikъ*, žr. LEW, 95; Hamp, 1978, 142), plg. lie. *dykėti*, *dykėja*, *dykėjo* ‘darytis išdykusiam’;

lie. *gelsti*, *gelsta*, *gelto* ‘darytis gelsvam, geltonam’ SD; la. *dzelst* ‘gelsti’ : lie. *geltas*, *geltonas*, la. *dzęlts*, *dzęltāns*, *dzęltęns* ‘geltonas’, pr. adv. **geltainan*

(*gelatynan*) 'geltonai', s. sl. *žlьtъ,* r. *желтый* 'geltonas' (ME I, 541; LED, 327; Derksen, 2015, 169; Skardžius, 1943, 487), plg. lie. *geltėti*, *geltėja*, *geltėjo* 'darytis geltam';

lie. *kursti*, *kursta*, *kurto* 'darytis kurčiam, negirdinčiam; darytis negirdimam, duslėti' BB, KN, SD; la. *kurst*, *kurstu*, *kurtu* 'liautis, nurimti', *aiz-* 'kurčiam darytis', *ap-* 'liautis, pavargti' : lie. *kurčias*, *kurtus*, *kurtas*, la. *kurls* 'kurčias', *kurns*, *kursls* 't. p.' (LED, 639), plg. lie. *kurtėti*, *kurti*, *kurtėjo* 'eiti kurtyn';

lie. *lygti*, *lygsta*, *lygo* 'tartis dėl kainos; derėtis dėl užmokesčio; lažybų eiti, lažintis' BP, DP, KN, SD; la. *līgt*, *līgstu*, *līgu* 'lygti, derėti' : lie. *lygus*, la. *līdzs*, *līdzens* 'lygus, tiesus', pr. *polīgu* 'panašiai', go. *galeiks* 'lygus' (ME II, 483; Skardžius, 1943, 487; Derksen, 2015, 286–287; LED, 703–704; V. Mažiulis teikia priešingą darybos kryptį, žr. PKEŽ III, 316–317), plg. lie. *lygėti*, *lygėja*, *lygėjo* 'darytis lygesniam, eiti lygyn';

lie. *liesti*, *liesta*, *lieso* 'liesėti, lysti, džiūti' BB, SD; *lysti*, *lysta*, *lyso* 'darytis liesam, liesėti' SD; la. *liẽst*, *liẽstu*, *liẽsu* 'liesėti' : lie. *liesas*, la. *liess* 'liesas' (ME II, 505; LED, 713–714, daugiau galimų būdvardinių atitikmenų žr. IEW, 661–662), plg. lie. *liesėti*, *liesėja*, *liesėjo*, la. *liesēt*, *liesẽju*, *liesẽju* 'liesėti, blogti';

lie. *plikti*, *plinka*, *pliko* 'netekti natūralios dangos (plaukų, vilnų, plunksnų, augmenijos, lapų); netekti dangos, darytis neapdengtam; darytis neturtingam, nusigyventi' SD; la. *plikt* 'kahl, arm werden' (ME III, 345) : lie. *plikas* 'neturintis natūralios dangos (plaukų, vilnų, plunksnų, augmenijos, lapų); neprisidengęs drabužiu, neapsirengęs, nuogas', la. *pliks* 'plikas', plg. lie. *plikėti*, *plikėja*, *plikėjo* 'eiti plikyn, plikti' (LED, 991–992);

lie. *šlapti*, *šlampa*, *šlapo* 'daryti šlapiam, drėkti, mirkti...' KN, SD; la. *slapt*, *sluopu*, *slapu* 'kļūt slapjam (šlapti)' : lie. *šlapias*, la. *slapjš* 'šlapias' (ME III, 916, 917; LEW, 999–1000; LED, 1398), plg. lie. *šlapėti*, *šlapėja*, *šlapėjo* 'šlapti; būti šlapiam';

lie. *vėsti*, *vėsta*, *vėso* 'darytis vėsiam, šaltesniam' D, SD; la. *savêst* 't. p.' : lie. *vėsùs*, la. *vēss* 'vėsus' (ME IV, 570, 571; Derksen, 2015, 499; IEW,

81–84, bet LED, 1643–1644 nelaikomas deadjektyvu), plg. lie. *vėsėti*, *vėsėja*, *vėsėjo* ‘darytis vėsiam, vėsesniam’.

Desubstantyvų korespondencijų latvių kalboje tėra dvi, plg.:

lie. *tukti*, *tunka*, *tuko* ‘riebėti, storėti’ BB, DP, S; la. *tukt*, *tùku* ‖ *tukstu*, *tuku* ‘tukti’ (ME IV, 258), *tûkt, tûkstu, tûku* ‘brinkti, pampti, tinti, pusti’ ME IV, 280 : lie. *taukai*, la. *tàuki*, pr. *taukis* ‘taukas’, s. sl. *tukъ*, s. isl. *þjó*, s. ang. *þēoh*, s. v. a. *dioh* (germ. **þeuha-* ‘šlaunis’) < ide. **touHk-o-* (Derksen, 2015, 459–460, 474; Villanueva Svensson, 2016, 44–45), plg. lie. *taukti*, *taukia* ‖ *tauksta*, *taukė* ‘gerai augti, tarpti, vešėti; prisisunkti, prisigerti taukų’;

lie. *vargti*, *vargsta*, *vargo* ‘vargą kęsti, gyventi neturte, nepritekliuje’ Mž, B, DP, KN, S; la. *vārgt*, *vārgstu*, *vārgu* ‘silpti, nykti, sirguliuoti’, plg. pr. *wargē mien* ‘vargina mane’ : lie. *vargas* ‘vargingas gyvenimas, vargimas; nuvargimas, nuovargis; bėda, rūpestis’, la. *vārgs* ‘vargas’, pr. *wargan* ‘vargą’, adj. la. *vārgs* ‘silpnas, bejėgis, liguistas’, pr. *wargs* ‘piktas’, s. sl. *vragъ* ‘priešas’, r. *ворог* ‘velnias, priešas’ (LED, 1606–1607; Derksen, 2015, 489; PKEŽ IV, 221; LEW, 1198–1199), plg. lie. *vargėti*, *vargėja*, *vargėjo* ‘darytis neturtingam, vargingam’.

Išvados

1. XVI–XVII a. raštijoje fiksuojama gana daug, 230, šios fleksinės klasės leksemų. Didžiąją jų dalį, 65 %, sudaro motyvuotoji leksika. Daugiau nei trečdalio tiriamųjų veiksmažodžių negalime susieti su jokiais lietuvių kalbos bendrašakniais žodžiais, jų kilmė analizuotina tik diachroniškai.

2. Lietuvių raštijos pradžioje jau buvo susiformavę visi trys intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių darybos tipai – antikauzatyvai, terminatyvai ir fientyvai. Tokie modeliai fiksuojami visame lietuvių kalbos plote, tačiau dabartinėje kalboje tokia daryba nebeproduktyvi – keičiama ikoniškesniais priesaginiais ir/ar sangrąžiniais veiksmažodžiais, pavyzdžiui: *keistis*, *liesėti*, *mažėti*, *sunkėti* ir pan.

3. Chronologijos požiūriu skirtini keli intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių darybos sluoksniai.

3.1. Seniausiu darybos tipu laikytinas opozicijos *causativa* / *anticausativa* susidarymas. Šioje opozicijoje susiformavo gausi lietuvių kalbos intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių fleksinė klasė su prototipine reikšme, žyminčia antikauzatyvinį (ir dažniausiai terminatyvinį) procesą, įvykį. Daugiau nei 50 % senuosiuose lietuvių raštuose užfiksuotų opozicijų atitikmenų esama latvių kalboje. Tai leidžia teigti, kad opozicijos *causativa* / *anticausativa* formavimasis skirtinas rytų baltų epochai (prūsų kalbos duomenų trūksta).

3.2. XVI–XVII a. lietuvių raštuose dominuoja lietuviškojo sluoksnio denominatyvai. Bendraisiais rytų baltų vediniais galima laikyti 24 % fientyvų. Šios darybos kategorijos centrą sudaro deadjektyvai, desubstantyvai priklauso periferijai. Fientyvų kategorija laikytina bendru rytų baltų produktu, ypatingai išplitusiu lietuvių kalboje.

3.3. Morfosemantinės opozicijos *durativa* / *terminativa* ištakos greičiausiai siekia baltų epochą, tačiau ypač produktyvus šis modelis tapo lietuvių kalboje, – korespondencijų kitose baltų kalbose fiksuojama nedaug.

ŠALTINIAI

DLKG – Ambrazas, V. (red.). (2005). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (4 patais. leid.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

EH – Endzelīns, J., & Hauzenberga, E. (1934–1938, 1946). *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai* (I–II sēj.). Rīga: Kultūras fonds, Grāmatu apgāds.

IEW – Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, München: Francke.

LED – Smoczyński, W. (2018). *Lithuanian Etymological Dictionary*. Berlin: Peter Lang.

LEW – Fraenkel, E. (1955–1965). *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter; Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

LIV – Rix, H., Kümmel, M., Zehnder, T., Lipp, R., & Schirmer, B. (2001). *Lexicon der indogermanischen Verben* (2. Aufl.). Wiesbaden: Reichert.

LKG II – Ulvydas, K. (red.). (1971). *Lietuvių kalbos gramatika, II: Morfologija*. Vilnius: Mintis.

LKŽe – Naktinienė, G. (vyr. red.). (2008, atnaujinta versija, 2017). *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas.

LLV – Sarkanis, A. (red.). (1995). Lietuviešu-latviešu vārdnīca. *Letonika.lv.* Prieiga https://www.letonika.lv/groups/default.aspx?g=2&r=10631062.

LLVV – Ceplītis, L. (atb. red.). (1972–1996). *Latviešu literārās valodas vārdnīca* (I–VIII sēj.). Rīga: Zinātne. Prieiga www.tezaurs.lv/llvv.

ME – Mīlenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns.) Rīga: Izglītības ministrija.

PKEŽ – Mažiulis, V. (1988–1997). *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* (t. I–IV). Vilnius: Mokslas, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. Prieiga http://www.prusistika.flf.vu.lt.

LITERATŪRA

Arkadiev, P. (2013). From transitivity to aspect: the causative-inchoative alternation and its extensions in Lithuanian. *Baltic Linguistics*, *4*, 39–77.

Arkadjevas, P. (2008). Lietuvių kalbos pirminių veiksmažodžių klasių semantika tipologinių duomenų kontekste. *Acta Linguistica Lithuanica*, *59*, 1–27.

Arkad'ev, P. (2015). *Areal'naja tipologija prefiksal'nogo perfektiva (na materiale jazykov Evropy i Kavkaza*). Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.

Arumaa, P. (1957). Von der Eigenart des Ablauts und der Diathese im Baltischen. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, *26*, 118–149.

Būga, K. (1959). *Rinktiniai raštai* (t. II). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Derksen, R. (2015). *Etymological dictionary of the Baltic inherited lexicon*. Leiden, Boston: Brill.

Dowty, D. R. (1979). *Word meaning and Montague grammar*. Dordrecht, Boston, London: D. Reidel Publishing Company.

Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Endzelynas, J. (1957). *Baltų kalbų garsai ir formos*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Gorbachov, Y. (2007). *Indo-European origins of the nasal inchoative class in Germanic, Baltic and Slavic* [PhD Dissertation, Harvard University].

Gorbachov, Y. (2014). The origin of the Baltic inchoative in *-sta-*. An overlooked Proto-Baltic sound law. *Indogermanische Forschungen*, *119*, 21–53.

Hamp, P. E. (1978). Sound Change and the Etymological Lexicon. *Papers from the Parasession on the Lexicon*. Chicago Linguistic Society, 184–195.

Haspelmath, M. (1993). More on the typology of inchoative/causative verb alternations. In B. Comrie, & M. Polinsky (Eds.), *Causatives and Transitivity*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 86–120.

Hauzenberga-Šturma, E. (1970). Ergänzende Bemerkungen zum baltischen *-sta-* Präsens. In V. Rūķe-Draviņa (Ed.), *Donum Balticum. To Professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday 15 March 1970*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 181–187.

Hofmann, E. (1956). Die baltischen Verba mit Nasalinfix. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, *25*(1), 58–66.

Holvoet, A., & Čižik, V. (2004). Inherentiniai semantiniai veikslo požymiai. In A. Holvoet, & L. Semėnienė (Eds.), *Lietuvių kalbos gramatikos darbai, II: Gramatinių kategorijų tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 146–151.

Karaliūnas, S. (1987). *Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė*. Vilnius: Mokslas.

Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (I–II sēj.). Rīga: Avots.

Kaukienė, A. (1994). *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija*. Klaipėda: Rytas.

Kaukienė, A. (2002). *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* (t. II). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Kaukienė, A., & Pakalniškienė, D. (2011). *Prūsų kalba*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Kazlauskas, J. (1968). *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis.

Kazlauskienė, A. (2012). *Trumpas lietuvių kalbos morfonologijos pagrindų kursas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Kuiper, F. B. J. (1937). *Die indogermanischen Nasalpräsentia: Ein Versuch zu einer morphologischen Analyse*. Amsterdam: N. V. Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij.

Kuryłowicz, J. (1964). *The Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg: Carl Winter.

Nau, N., & Pakerys, J. (2016). Transitivity pairs in Baltic: between Finnic and Slavic. *Lingua Posnaniensis*, *58*(2), 83–126. Prieiga https://doi.org/10.1515/linpo-2016-0011.

Oettinger, N. (1979). *Die Stammbildung des hethitischen Verbums*. (Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft, 64.) Nürnberg: Carl.

Padučeva, E. (1998). Sistematizacija ponjatij i terminov aspektologii. *Russian Linguistics*, *22*, 35–58.

Padučeva, E. (2004). *Dinamičeskie modeli v semantike leksiki*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.

Padučeva, E. (2009). Leksičeskaja aspektual'nost' i klassifikacija predikatov po Maslovu-Vendleru. *Voprosy jazykoznanija*, *6*, 3–20.

Pakalniškienė, D. (1993). *Lietuvių kalbos intarpiniai ir sta-kamieniai veiksmažodžiai* [Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas]. Vilnius.

Pakalniškienė, D. (2000). Intarpiniai ir *sta*-kamieniai denominatyvai – lietuvių kalbos inovacija. *Veiksmažodžio raidos klausimai*. (Tiltai, I priedas.) Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 71–89.

Pakalniškienė, D. (2001). Lietuvių ir latvių kalbų intarpiniai bei *sta*-kamieniai veiksmažodžiai: bendrybės ir skirtybės. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, *5*, 358–366.

Pakalniškienė, D. (2018). Intarpiniai ir *sta* kamieno denominatyvai senojoje lietuvių raštijoje: nominacija ir motyvacija. *Res Humanitariae*, *24*, 61–101. Prieiga https://doi.org/10.15181/rh.v24i0.1908.

Pakalniškienė, D. (2020). Senosios lietuvių raštijos veiksmažodžių daryba: intarpiniai ir *sta* kamieno antikauzatyvai. *Lietuvių kalba*, *15*, 1–16. Prieiga https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22446/21712.

Pakalniškienė, D. (2021a). *Motyvuotieji intarpiniai ir sta kamieno veiksmažodžiai XVI–XVII a. lietuvių raštijoje.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga http://lki.lt/wp-content/uploads/2022/02/Dalia-Pakalniskiene-Mokslo-studija-2021.pdf.

Pakalniškienė, D. (2021b). Intarpiniai ir *sta* kamieno deduratyvai XVI–XVII a. lietuvių raštijoje. *Acta Linguistica Lithuanica*, *85*, 25–56. Prieiga https://journals.lki.lt/actalinguisticalithuanica/article/view/2111/2239.

Palmaitis, L. (1998). *Baltų kalbų gramatinės sistemos raida*. Kaunas: Šviesa.

Paulauskienė, A. (1994). *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Plungian, V. (2010). *Gramatinių kategorijų tipologija* (t. I). Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis".

Plungian, V. (2011). *Gramatinių kategorijų tipologija* (t. II). Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis".

Rothstein, S. (2004). *Structuring Events: A Study in the Semantics of Lexical Aspect*. Wiley-Blackwell Publishing Ltd.

Rudzīte, M. (1973). *O*-celmi ar nāseņa infiksu un *sto*-celmi Latgales dienvidaustrumu izloksnēs. *Baltų kalbų veiksmažodžio tyrinėjimai*. Vilnius: Mintis, 187–197.

Schmid, W. P. (1963). *Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Skardžius, P. (1943). *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Lietuvių kalbos institutas.

Smith, C. S. (1997). *The Parameter of Aspect* (2nd ed.). Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.

Stang, Ch. S. (1942). *Das slavische und baltische Verbum*. Oslo: Dybwad.

Stang, Ch. S. (1966). *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsvorlaget.

Strunk, K. (1967). *Nasalpräsentien und Aoriste. Ein Beitrag zur Morphologie des Verbums im Indo-Iranischen und Griechischen*. Heidelberg: Carl Winter.

Tatevosov, S. (2010). *Akcional'nost' v leksike i grammatike* [Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskih nauk, Moskovskij gosudarstvennyj universitet imeni M. Lomonosova]. Moskva.

Tatevosov, S. (2015). *Akcional'nost' v leksike i grammatike. Glagol i struktura sobytija*. Moskva: Jazyki slavjanskix kul'tur.

Temčin, S. (1986). Semantika *-n-* i *-sta* glagol'nyx osnov litovskogo jazyka. *Kalbotyra*, *37*(1), 87–98.

Urbutis, V. (2009). *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Valeckienė, A. (1998). *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vendler, Z. (1957). Verbs and Times. *The Philosophical Review*, *66*(2), 143–160.

Verkuyl, H. (1993). *A Theory of Aspectuality. The Interaction between Temporal and Atemporal Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.

Villanueva Svensson, M. (2008). Lithuanian *žinóti* „to know". *Baltistica*, *43*(2), 175–199.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

DAŽAS FONĒTISKAS PARĀDĪBAS ZIEMEĻAUSTRUM-VIDZEMĒ

Phonetic Phenomena in Northeastern Vidzeme

DACE MARKUS

ABSTRACT

Keywords:
dialect atlas, phonetics, Northeastern Vidzeme, Estonian influence

The aim of the article is to prove with the example of two phonetic phenomena still found in Northeastern Vidzeme that extensive studies of Latvian dialects published today very often describe materials collected using ancient surveys. There are other phenomena which are still used in some subdialects but are not included in the questions of previous surveys. Using the speech recordings made by the author and those recordings already mentioned in various sources, for instance in the term papers, dissertations, and theses analyzed in this article, the article describes the replacement of the palatal consonant *ķ* in the Northeastern Vidzeme deep Latgalian or Non-Selonian subdialects with the affricate *č* and the replacement of the palatal consonant *ģ* with the affricate *dž*, as well as the use of the vowel *a* instead of the narrow vowel *e* in endings and suffixes. The article hypothesizes the influence of dialects and earlier languages spoken in Estonia on the subdialects spoken in Northeastern Vidzeme. The Atlas of the Latvian Dialects is a source in which the collected facts are reflected, while the comparative analysis of phenomena is a further task for dialectologists; in this context, the research of diachronic dialectology and the training of appropriate specialists need to be developed. Recognizing the value of Latvian as one of the two extant Baltic languages, the fact that dialect speakers are not eternal, and that the language is changing, the persistence and change of Latvian dialects still spoken today needs to be investigated and analyzed synchronically and diachronically more fully by new, extensive expeditions and scientific methods. Such materials would also help to better understand the origins and historical connections of dialects and languages.

Ievads

Rakstā analizētas „Latviešu valodas dialektu atlanta" fonētikas daļā (LVDAf) neiekļautās Ziemeļaustrumvidzemē runātās augšzemnieku dialekta dziļo latgalisko jeb nesēlisko izlokšņu fonētiskās parādības: 1) šaurā patskaņa *e* aizstāšana ar *a* galazilbēs un piedēkļos un 2) palatālā līdzskaņa *ķ* aizstāšana ar afrikātu *č* un palatālā līdzskaņa *ģ* aizstāšana ar afrikātu *dž* (sk. ar bultu iezīmēto teritoriju 1. attēlā). Rakstā apkopota minēto fonētisko parādību pētījumu vēsture, atziņas papildinātas ar secinājumu, ka šaurais patskanis *e* aizstāts ar *a* ne tikai atvērtās, bet arī slēgtās zilbēs un vērsta uzmanība uz to, ka minētās parādības joprojām tiek runātas analizētajā teritorijā, tādēļ turpmāk būtu jāiekļauj latviešu dialektus apkopojošos izdevumos, kā arī akcentēta hipotēze par igauņu valodas (īpaši – Dienvidigaunijā runāto izlokšņu) ietekmi. Tā kā rakstā izmantoti piemēri no dažādā laikā publicētiem avotiem ar atšķirīgu fonētisko transkripciju, citējumos izmantots oriģinālpieraksts, bet pārējie piemēri rakstīti tradicionālajā ortogrāfijā, izlokšņu piemēros papildus norādot zilbes intonāciju tradicionālajā fonētiskajā transkripcijā.

1. Vokālisms

Latviešu dialektoloģijā ir reti saklausāma parādība, kad galazilbēs gaidītā šaurā patskaņa *e* vietā tiek runāts patskanis *a*. Valodniece Marta Rudzīte grāmatā „Latviešu dialektoloģija" (1964) skaidrojusi: „Galazilbēs augšzemnieku izlokšņu vairākumā ir -*e* vietā -*ę* [platais patskanis – autores paskaidrojums], kas var būt runājams tik plati, ka neatšķiras no *a* skaņas" (1964, 276). Daces Briediņas (Markus) diplomdarbā „Apukalna novada izlokšņu fonētika" (1974) norādīts, ka šī parādība atšķirīgi uzrādīta izrunas pierakstos LPSR Zinātņu akadēmijas 1961. gada ekspedīcijā, Rutas Bormanes diplomdarbā „Jaunlaicenes izloksnes morfoloģija" (1966), Zigfrīda Bērziņa diplomdarbā „Vietvārdi Veclaicenē" (1967), Velgas Vaļģes kursadarbā „Īpatnējā leksika Veclaicenes ciemā" (1972), Lijas Sūres kursadarbā „Jaunrozes izloksnes vokālisms" (1974), kā arī vēl citos D. Briediņas (Markus) vākumos (Briediņa, 1974, 58–59; Markus, 1983; Markus & Raipulis, 2010). Izteikta hipotēze, ka parādība bijusi izplatīta plašāk, tikai literārās valodas ietekmē ne visi runātāji to vairs lieto (Briediņa, 1974, 59).

Ja galotnes patskanis *e* pārveidots par *a*, piemēram, *egla* 'egle', *kùorpa* 'kurpe', *pìra* 'piere', *zema* 'zeme', *upa* 'upe', arī vienskaitļa lokatīvā attiecīgi galotnes *ē* tiek pārveidots par *ā*, piemēram, *eglâ* 'eglē', *kùorpâ* 'kurpē', *pìrâ* 'pierē', *zemâ* 'zemē', *upâ* 'upē', bet, ja galotnē saglabāts šaurais -*e*, tad vienskaitļa lokatīva galotnē garais -*ē* tiek pārveidots par divskani -*ie*, piemēram, *upiê* 'upē' (sk. arī Briediņa, 1974, 61). Antons Breidaks šajā sakarā rakstījis par latgaliskajās un sēliskajās izloksnēs saklausāmo patskaņu paplatināšanu atvērtās galazilbēs, kas Ziemeļaustrumvidzemē izpaužas kā *e* > *a* (Breidaks, 1989/2007b, 381). Monogrāfijā „Radošie malēnieši un viņu valoda" rakstīts: „Sastopams neregulārs *e* > *a* ne tikai dažādās izloksnēs, bet pat vienas izloksnes lietotāju runā, piemēram, *bita* // *bite*" (Markus & Raipulis, 2010, 141). Galotnes šaurā patskaņa -*e* pārveidojums par skaidru patskani -*a* joprojām dzirdams daļā Ziemera un Veclaicenes izlokšņu, sporādiski arī Jaunlaicenes izloksnē, redzams, ka šī pārmaiņa nav atkarīga no iepriekšējā vokāļa platuma vai šauruma, sal., piemēram, *mùota* 'māte', *zema* 'zeme', *bedra* 'bedre', turklāt šaurā patskaņa *e* aizstāšana ar *a* vērojama ne tikai atvērtās, bet arī slēgtās galazilbēs, piemēram, *izlūksnas* 'izloksnes', *maizas* 'maizes', *meitanas* 'meitenes' (sal. arī Markus, 2022). 2013. gadā izdotajā LVDAf fonētiskā parādība *e* > *a* galazilbēs nav pieminēta.

Arī tas, ka *e* vietā vienā izlokšņu daļā ir *a* piedēkļu zilbēs, Apukalna novadā pierakstīts jau pieminētajos 1961. gada ekspedīcijas materiālos, kā arī R. Bormanes un D. Briediņas (Markus) vākumos, piemēram, *bìernana* 'bērns', *bròuklanaji, gaîlanas, gruôbaklis, kòutana* 'kūts', *maîtana* 'meitene', *mèllana, pìerstanas* 'pirksti', *pùisana* 'puisis', *skuôbanas, turaklis, zemanas* 'zemenes' (Briediņa, 1974, 57–58), *meitanas* 'meitenes' (Markus, 2022).

Savukārt divzilbju infinitīvos piedēkļa -*ē*- vietā tiek runāts divskanis *ie*, piemēram, *teciêt* 'tecēt', tomēr, ja saknes patskanis ir *ā*, kas radies no *ē*, vērojams patskaņa pārveidojums arī piedēklī, piemēram, *tàrât* 'tērēt', *smàrât* 'smērēt', *spàlât* 'spēlēt' (Briediņa, 1974, 63). Minētajā dialektu atlantā šī parādība norādīta tikai Vidzemes sēliskajās vai dažās tām tuvajās izloksnēs (LVDAf, 53). Līdzīga sakarība Apukalna novadā vērojama arī refleksīvajās infinitīva formās, piemēram, *preciêtîs* 'precēties', bet *vàlâtîs* 'vēlēties' (Briediņa, 1974, 62).

Galazilbes šaurā patskaņa *e* pārveidojums par plato *a* joprojām ir noturīgs jau pieminētajā joslā no Ziemera pagasta Ķauķu kalna uz Dēliņkalnu un tālāk uz Veclaicenes pagastu līdz Igaunijas robežai, īpaši Veclaicenes pagastā, kur daļa iedzīvotāju joprojām prot arī Veru (*Võru*) dialektu (sk. Parve, 1998, 241–246), kas tiek runāts Dienvidigaunijā. Par iespējamo somu valodu saimes iespaidu uz latviešu izloksnēm, kā arī par dienvidigauņu vēsturiskajām salām, par tajās runāto valodu, kas atstājusi pēdas arī latviešu izloksnēs, rakstījusi Anna Stafecka (2021, 73–93), Karls Pajusalu (2014, 35–49), Uldis Balodis un K. Pajusalu (2021, 7–31), U. Balodis, K. Pajusalu un Pire Teras (2016) u. c., analizējot valodu (pārsvarā fonoloģiju un morfoloģiju) arī t. s. agrākās leivu teritorijās Ziemeļaustrumvidzemē tuvu Alūksnei un Gulbenei (arī Teras, 2010, 1–16). Tas rosina atcerēties hipotēzi par igauņu valodā sastopamās vokāļu harmonijas ietekmi (Wiik, 1988; Parve, 1998; Rist (Parve), 1997; Kiparsky & Pajusalu, 2000; 2003), piemēram, Dienvidigaunijā saklausāma (*ma*) *kõnele* > *kõnela* ‘(es) runāju’, *hobese* > *hobesa* ‘zirga’, arī *latse-kene* ‘bērniņš’ > *latse-kane*. Šāda pārmaiņa, kad *e* > *a* vārdos ar fonoloģiskiem pakaļējiem vokāļiem (pakaļējais *e* igauņu rakstībā būtu *õ*, ko lieto priekšējā *e* vietā vārdos ar pakaļējiem patskaņiem), ir tipiska neuzsvērtām zilbēm Dienvidigaunijā runātā dialekta lielākajā daļā. Šāda skaņa igauņu valodā tiek apzīmēta ar starptautiskā fonētiskā alfabēta (SFA) simboliem [ɤ] vai [ə] un iespējams, ka tāda pārmaiņa ir bijusi pārmaiņu sākumposmā, kamēr vēlākos latviešu valodas izlokšņu sakaros tā vispārināta arī citiem vārdu tipiem (Pajusalu et al., 2000). Iespējams, ka tas izskaidrotu *e* > *a* Ziemeļaustrumvidzemē, piemēram, ne tikai tādos vārdos kā *grābeklis* > *gruôbaklis, gailenes* > *gaîlanas*, *skābenes* > *skuôbanas,* bet arī *mellene* > *mèllana, zemenes* > *zemanas, pìerstanas* ‘pirksti’ u. c. „Nevar šo parādību saistīt ne ar biežāk vai retāk lietotas leksikas īpatnībām, ne arī ar kādu konkrētu izlokšņu grupu, tādēļ iespējams tikai secināt, ka varbūt visās izloksnēs gala zilbēs bijis *e* > *a,* bet visi runātāji to vairs nelieto” (Markus & Raipulis, 2010, 141). Rakstot par t. s. pirmo pozicionālo pārskaņošanu, arī A. Breidaks savā disertācijā pieminējis iespējamo Baltijas somu substrāta (konkrētāk – vokāļu harmonijas) ietekmi, kuras rezultātā latgaliskajās un sēliskajās izloksnēs notikusi *e* > *a, ē* > *ā, i* > *y,* kas biežāk vērojama kā progresīva, bet retāk kā regresīva asimilācija (Breidaks, 1989/2007b, 242). Tātad hipotēze, ka jau pieminētajā joslā Ziemera un Veclaicenes pagastos fiksētajos piemēros vokāļu harmonijas ietekmē būtu notikusi asimilācija

atstatumā, ir visai pamatota. Rakstā analizēti fonētisko pārmaiņu piemēri sinhroniskā aspektā, analīze būtu jāturpina, salīdzinot fonētisko procesu diahronisko secību un iemeslus, kā arī veicot plašāku piemēru analīzi, kas papildinātu atziņas par tautu un valodu sakariem un radniecību.

2. Konsonantisms

Rakstā analizēta arī logopēdijā labi zināmā palatālā līdzskaņa *ķ* aizstāšana ar afrikātu *č* un palatālā līdzskaņa *ģ* aizstāšana ar afrikātu *dž* vēl nenostiprinātā bērnu artikulācijā (Markus & Čeirane, 2013). Līdzīgu pārmaiņu vērojums atsevišķu pieaugušo valodā pirmajā brīdī var radīt priekšstatu par nekorektu izrunu runas defektu dēļ. Analizējot šīs skaņas bērnu un pieaugušo valodā, savulaik secināts, ka „valodas skaņu jaukšanas vai aizstāšanas pamatā gan dialekta runātāju, gan bērnu runā var būt skaņu fonētiskā līdzība, piemēram, tā kā gan palatālo slēdzeņu *ķ* un *ģ*, gan alveolāro afrikātu *č* un *dž* spektri ir kompakti un akūti, arī tas apliecina palatālo slēdzeņu un afrikātu līdzību" (Markus & Čeirane, 2013, 65). Izloksnēs atšķirīgu skaņu izruna nostiprinās teritoriālu, tradīcijās balstītu vēsturisku apstākļu ietekmē, kas ir šķīruši vai šķir izloksni no citām izloksnēm. Kā norādījusi M. Rudzīte: „Izloksne ir vēsturiski izveidojusies valodas vienība, kam ir savas leksiskas, frazeoloģiskas, fonētiskas, morfoloģiskas un sintaktiskas īpatnības salīdzinājumā gan ar literāro valodu, gan ar citām izloksnēm" (1964, 13). Arī LVDAf, atsaucoties uz vairākiem avotiem, norādīts gan tas, ka izloksnes veidojušās kopš seniem viduslaikiem uz senlatviešu cilšu – kuršu, zemgaļu, sēļu, latgaļu – valodu (dialektu) bāzes, gan vēlāku vēsturisko un teritoriālo faktoru ietekmē, piemēram, piederība dažādām muižām, baznīcu draudzēm, dažādiem pagastiem vai ciemiem, un atgādināts par pārejas izloksnēm, kā arī atkāpēm no gaidāmās izrunas (2013, 9–10). Pamatojot ar rakstu avotiem, atlantā izteikts apgalvojums, ka parādība *ķ* > *č* un *ģ* > *dž* kompakti tiek lietota latgaliskajās izloksnēs Latgales vidienes, austrumu un ziemeļu daļā, kā arī nelielā daļā sēlisko izlokšņu, bet tā bijusi izplatīta plašāk: visās Zemgales sēliskajās izloksnēs uz dienvidaustrumiem no Dignājas un visās Vidzemes latgaliskajās izloksnēs, tomēr mūsdienās *č* un *dž* kā relikti ir saglabājušies vairs tikai atsevišķās vietās (LVDAf, 114, 213). Tas, ka *ķ* > *č* un *ģ* > *dž*, rakstīts arī grāmatā „Radošie malēnieši un viņu valoda" (Markus & Raipulis, 2010, 143). Ziemeļaustrumvidzemē šāda izruna

konstatēta vēl 2022. gada 13.–14. augustā Alūksnes novada Māriņkalnā organizētajā malēniešu valodas nometnē, piemēram, *gurčis* ‘gurķis’, *čirši* ‘ķirši’, *zodži* ‘zāģi’ (Markus, 2022), to joprojām dzird joslā virzienā no Ķauķu kalna uz Dēliņkalnu (Ziemera pagastā) un tālāk uz Veclaicenes pagastu līdz pat Igaunijas robežai (sk. 1. attēlu). LVDAf šī josla nav rādīta. Savukārt kaimiņos Jaunlaicenes izloksnē ir izdevies saklausīt šādu sporādisku lietojumu (Markus, 2022). A. Breidaks savā 1989. gadā aizstāvētajā disertācijā „Fonetika latgal’skih govorov latyšskogo jazyka: diahronija i sinhronija” („Latviešu valodas latgalisko izlokšņu fonētika: diahronija un sinhronija”) norādījis, ka šāda maiņa latgaliskajās un sēliskajās izloksnēs notikusi Baltijas somu substrāta ietekmē (Breidaks, 1989/2007b, 243), kā arī pamatoti kritizējis šīs ietekmes noliedzēju uzskatus (Breidaks, 1989/2007b, 408–415). Disertācijā izteikta hipotēze, ka šīs skaņu pārmaiņas saknes meklējamas agrāk runātajos votu valodas dialektos (Breidaks, 1989/2007b). Šī joprojām ir hipotēze, kas tālāk jāanalizē salīdzināmās vēsturiskās dialektoloģijas speciālistiem.

A. Breidaks Jaunlaicenes, Jaunrozes, Karvas, Veclaicenes un Ziemera izloksnē 1996. gadā aprakstījis arī otru, savā ziņā pretēju parādību, t. i., hipernormālismu, kad palatalizēts *k’* vai palatālais *ķ* dzirdams afrikātas *č* vietā (Breidaks, 1996/2007a, 21), tādu izrunu Ziemera izloksnē arī 1999. gadā saklausījusi D. Markus vārdā *ķūska* ‘čūska’.

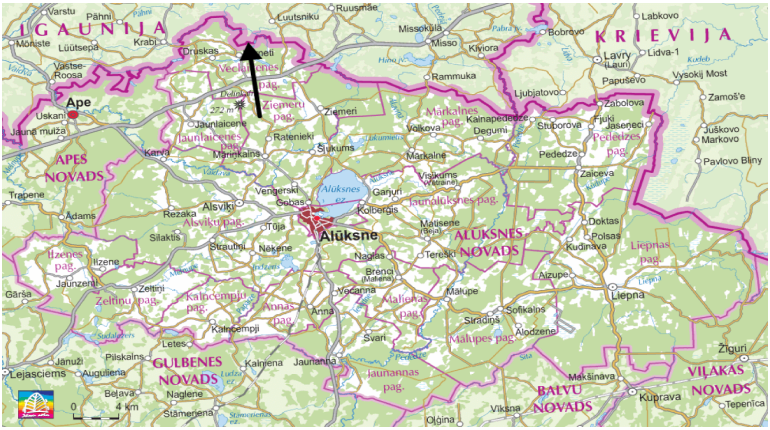

1. ATTĒLS. Alūksnes novada kartē (https://aluksne.lv/wp-content/uploads/2021/07/AluksnesN_400.gif) ar rakstā pieminēto Jaunlaicenes, Ziemera un Veclaicenes pagastu ar bultu izcelta teritorija, kurā saklausītas rakstā analizētās fonētiskās parādības

Mūsdienās publicētos apjomīgos latviešu dialektu pētījumos diezgan bieži tiek aprakstīti materiāli, kas vākti, izmantojot agrākos gados izstrādātas aptaujas, piemēram, fonētikas daļas izstrādāšanai izmantoti materiāli, kas vākti atbilstoši Elfrīdas Šmites vadībā sastādītajai un 1954. gadā publicētajai materiālu vākšanas programmai (LVDAf, 9). Slavējami, ka godprātīgi paveikts milzīgs ekspedīcijās savākto materiālu apkopojošais darbs, tomēr jāatzīst, ka pārskats ir nepilnīgs, jo, atbildot tikai uz materiālu vākšanas programmā uzdotajiem jautājumiem, tiek sniegts ierobežots atbilžu daudzums. Tādējādi izveidojas situācija, ka latviešu valodas izloksnēs joprojām ir saklausāmas, piemēram, šajā rakstā nosauktās fonētiskās parādības, kas neatspoguļojas attiecīgā atlantā. Pirmoreiz šī problēma tika konstatēta, „Latviešu valodas dialektu atlanta" leksikas daļā (LVDAl) meklējot, bet neatrodot dažus Ziemeļaustrumvidzemē lietotus ogu nosaukumus. Izlokšņu materiālu vākšanu un analīzi daudzu gadu gaitā ir turpinājuši arī Latvijas Universitātes (ar dažādiem nosaukumiem) filoloģisko specialitāšu studenti, doktoranti un zinātņu doktori. Lai iegūtu vēl bagātīgāku pārskatu par latviešu valodas izloksnēm, to izcelsmi un vēsturiskajiem sakariem, ir saprotams, ka nepieciešams latviešu dialektu pētījumu turpinājums. Dialektu atlants ir formāts, kurā tiek atspoguļoti savāktie fakti, savukārt parādību sastatāmā un salīdzinošā analīze ir tālāks dialektoloģijas speciālistu uzdevums, kas jāturpina.

Pēc plašām ekspedīcijām un profesionālu valodnieku kolektīvos veiktas apjomīgas un zinātniski pamatotas analīzes mēs varētu rādīt latviešu valodas kā vienas no divām dzīvajām baltu valodām unikalitāti vēl pilnīgāk, varētu spriest par sociolingvistiskiem procesiem, kas liecina par mūsdienās joprojām runāto latviešu valodas izlokšņu noturīgumu vai maiņām.

Secinājumi

1. Latviešu valoda ar tās dialektiem ir vēsturiski bagātīgs tautu sakaru un valodu radniecības avots, par to liecina arī rakstā akcentētā hipotēze par igauņu valodas ietekmi uz Ziemeļaustrumvidzemē runātajām dziļajām latgaliskajām jeb nesēliskajām izloksnēm.

2. Uzsāktais latviešu valodas dialektu atlantu izveides darbs, ko veic latviešu dialektologi, ir būtisks un uzteicams. Kā liecina rakstā analizēto

fonētisko parādību *e* > *a*, *ķ* > *č* un *ģ* > *dž* apraksti, tomēr ir jāapzinās, ka ārpus līdz šim dialektu atlantos analizētajām vienībām un parādībām palikušas vēl arī citas, arī agrāku aptauju jautājumos neiekļautās, kas joprojām tiek lietotas kādās izloksnēs.

3. Lai padziļinātu un paplašinātu latviešu valodas dialektu atlantos iekļaujamos izlokšņu aprakstus, ir ieteicams izmantot vēl plašākus materiālu krājumus, piemēram, arī Latvijas Universitātes (agrāk Latvijas Valsts universitātes) studējošo pētījumus un disertācijās iekļautos piemērus un atziņas.

4. Tā kā ļoti vajadzīgi ir ne tikai savākto valodas materiālu apraksti, bet arī valodā notiekošo procesu analīze, īpaši – pēdējos gados ne tik populārajā diahroniskajā valodniecībā, nepieciešami gan attiecīgi izglītoti pētnieki, gan šo darbu nodrošinošs finansējums.

5. Apzinoties, ka latviešu valoda ir unikāla kā viena no divām dzīvajām baltu valodām un izlokšņu runātāji nav mūžīgi, kā arī to, ka pati valoda mainās, par mūsdienās joprojām runāto latviešu valodas izlokšņu noturīgumu vai maiņām pamatoti un daudz pilnīgāk varētu spriest pēc jaunām, plašām ekspedīcijām un profesionālu valodnieku kolektīvos veiktas apjomīgas un zinātniski pamatotas analīzes, tādēļ rekomendējams valdībai rūpēties par atbilstošu finansējumu mūsu izlokšņu pētīšanai gan Latviešu vēsturisko zemju likuma iedzīvināšanā, gan pētniecības programmu un projektu konkursos.

LITERATŪRA UN AVOTI

Balodis, U., & Pajusalu, K. (2021). Introductory survey of the South Estonian language islands. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, *12*(2), 7–31. Pieejams https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.01.

Balodis, U., Pajusalu, K., & Teras, P. (2016). Broken tone in South Estonian dialects in Latvia. *Linguistica Lettica*, *24*, 98–114.

Bērziņš, Z. (1967). *Vietvārdi Veclaicenē* [Diplomdarbs, Latvijas Valsts universitāte]. Rīga.

Bormane, R. (1966). *Jaunlaicenes izloksnes morfoloģija* [Diplomdarbs, Latvijas Valsts universitāte]. Rīga.

Breidaks, A. (2007a). Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētikas atlants. In A. Breidaks, *Darbu izlase* (II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Daugavpils Universitāte, 5–26. (Pirmizdevums: 1996)

Breidaks, A. (2007b). Fonetika latgal'skih govorov latyšskogo jazyka: diahronija i sinhronija [Doktora disertācija, V. Kapsuka Viļņas Valsts universitāte]. In A. Breidaks, *Darbu izlase* (I sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 239–483. (Pirmizdevums: 1989)

Briediņa, D. (1974). *Apukalna izlokšņu fonētika* [Diplomdarbs, Latvijas Valsts universitāte]. Rīga.

Kiparsky, P., & Pajusalu, K. (2000). *Seto vowel harmony and the typology of disharmony*. Stanford University, MS, 1–38. Pieejams https://web.stanford.edu/~kiparsky/Papers/seto.pdf.

Kiparsky, P., & Pajusalu, K. (2003). Towards a typology of disharmony. *The Linguistic Review*, *20*(2–4), 217–241. Pieejams https://doi.org/10.1515/tlir.2003.009.

LVDAf – Sarkanis, A. (sast.). (2013). *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

LVDAl – Bušmane, B., Laumane, B., & Stafecka, A. (1999). *Latviešu valodas dialektu atlants*. *Leksika*. Rīga: Zinātne.

Markus, D. (1983). *Vokalizm ziemerskogo govora: èksperimental'noe issledovanie* [Doktora disertācija, V. Kapsuka Viļņas Valsts universitāte].

Markus, D., & Čeirane, S. (2013). Līdzskaņu *ģ* un *ķ* izrunas īpatnības bērnu un pieaugušo valodā. *Baltistica*, *48*(1), 57–67.

Markus, D., & Raipulis, J. (2010). *Radošie malēnieši un viņu valoda*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Markus, D. (2022). *Cita diena ar malēniešiem.* [Filma] (J. Logins, operators). YouTube. Pieejams https://youtu.be/cJuc2618IV0.

Pajusalu, K. (2014). Dienvidigauņu valodas paveidi Latvijā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi, 9*, 35–49.

Pajusalu, K., Parve, M., Teras, P., & Iva, S. (2000). *Võru vokaalid I.* (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 13.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Parve, M. (1998). About the phonetic peculiarities of short vowels in the Võru dialect. *Linguistica Uralica*, *34*(3), 241–246.

Rist, M. (1997). *Võru murde vokaalharmoonia* [Bakalaureusetöö, Tartu Ülikooli]. Tartu.

Rudzīte, M. (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stafecka, A. (2021). Possible traces of Finnic influence in Latvian subdialect phonetics and morphology. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*,

12(2), 73–93. Pieejams https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.03.

Sūre, L. (1974). *Jaunrozes izloksnes vokālisms* [Kursadarbs, Latvijas Valsts universitāte]. Rīga.

Teras, P. (2010). Quantity in Leivu. *Linguistica Uralica*, *46*(1), 1–16. Pieejams https://doi.org/10.3176/lu.2010.1.01.

Vaļģe, V. (1972). *Īpatnējā leksika Veclaicenes ciemā* [Kursadarbs, Latvijas Valsts universitāte]. Rīga.

Wiik, K. (1988). *Viron vokaalisointu.* (Suomi, 140.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

LIETUVIŲ KALBOS AKCENTUACIJOS VARIANTIŠKUMAS IR RAIDA: RYTŲ AUKŠTAIČIŲ ANYKŠTĖNŲ PATARMĖS ATVEJIS

The Variability and Development of Accentuation in Lithuanian: A Case Study of the Proverbs of the Eastern Aukštaitian Subdialect of Anykščiai

Lietuviešu valodas akcentuācijas variantu dažādība un attīstība: austrumaukštaišu Anīkščū izloksnes gadījums

VILIJA RAGAIŠIENĖ (VILIJA RAGAIŠIENE)

ABSTRACT

Keywords:
Eastern Aukštaitian subdialect of Anykščiai, stress retraction principle, stress variant, stress model, stem, dialectal texts

The article deals with stress variance in the subdialect of the Eastern Aukštaitian of Anykščiai. The data for the research have been retrieved from the following written sources: texts in the "Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski," published by the German linguist Franz Specht in Leipzig in the 1860s–1880s, descriptions of the Anykščiai dialect of the 1850s and 1860s stored in the Dialects archive of the Geolinguistic Centre of the Institute of the Lithuanian Language, and dialectal texts edited by dialectologists at the end of the 20th and the beginning of the 21st century.

The sources examined show that stress variance is related to stress retraction. The texts dating from various centuries suggest that relative stress retraction was more intense in the Anykščiai subdialect relatively late and formed unevenly – it did not take place in the northern part before the second half of the 20th century; in the southern area, it remains irregular and in the process of formation.

The development and extension of stress retraction could be related to changes in stress patterns of words. In the second half of the 20th century, differences in the assignment of stress to words of masculine and feminine declensions began to emerge. In *ā* stem nouns of feminine declension there was a tendency to assign stress to the root, whereas in *a* stem nouns of masculine declension and in words with other stems in many cases stress was assigned to the suffix. These differences are determined by interrelated factors: 1) the disappearance of accentuation and semantic model of two plurals – simple and collective; 2) analogies of accentuation of words with the same

stem and derivatives of the same word-formation type; 3) interaction between the stems and their development; 4) irregularity of more intense stress retraction.

KOPSAVILKUMS

Rakstā tiek analizētas akcentuācijas variantu dažādās parādības austrumaukštaišu Anīkšču izloksnē, pamatojoties uz rakstu avotiem – Leipcigā publicētā vācu valodnieka Franca Špehta izdevumā „Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski" iekļautajiem 19. gadsimta 60.–80. gadu tekstiem, Lietuviešu valodas institūta Ģeolingvistikas centra Dialektu arhīvā glabātajiem 20. gadsimta 50.–60. gadu Anīkšču izloksnes aprakstiem, 20. gadsimta otrajā pusē un 21. gadsimta sākumā dialektologu sagatavotajiem izlokšņu tekstiem.

Pētāmo avotu materiāls rāda, ka akcentuācijas variantu dažādība saistīta ar uzsvara atvilkšanu. Pēc avotu, kurus šķir vairāk nekā gadsimts, datu sastatīšanas ir redzams, ka nosacītā uzsvara intensīvāka atvilkšana Anīkšču izloksnē sāka veidoties salīdzinoši vēlu un attīstījās nevienādi – teritorijas ziemeļos parādījās ne agrāk kā 20. gadsimta otrajā pusē, dienvidu areālā tā līdz pat šim laikam ir neregulāra un jāvērtē kā tāda, kas joprojām veidojas.

Ar nosacītās uzsvara atvilkšanas likumu saistāma deklinējamo vārdu akcentēšanas modeļu maiņa. 20. gadsimta otrajā pusē sāk veidoties sieviešu dzimtes un vīriešu dzimtes deklinēšanas tipu uzsvaru sistēmas atšķirības. Vērojama tendence sieviešu dzimtes deklinēšanas tipa *ā*-celma lietvārdus un

Atslēgvārdi:
austrumaukštaišu Anīkšču izloksne, uzsvara atvilkšanas likums, akcentēšanas variants, akcentēšanas modelis, celms, dialektu teksti

īpašības vārdus akcentēt pēc baritonu akcentēšanas modeļa, bet vīriešu dzimtes vārdu *a*-celma un citu celmu vārdiem ir raksturīga tendence uz oksitonēzi un akcentu variantu dažādību. To nosaka savstarpēji saistīto faktoru komplekss: 1) divu daudzskaitļu – parastā un kopas – akcentēšanas un semantiskā modeļa izzušana; 2) tā paša celma vārdu un vārddarināšanas tipa atvasinājumu akcentuācijas analoģija; 3) celmu savstarpējā mijiedarbība un attīstība; 4) neregulāra intensīvāka nosacītā uzsvara atvilkšana.

Įvadas

Straipsnyje nagrinėjami vienos iš lietuvių kalbos patarmių – rytų aukštaičių anykštėnų – akcentuacijos variantiškumo ir raidos klausimai. Mokslinėje literatūroje rytų aukštaičių anykštėnų patarmės kirčiavimas aptartas gana fragmentiškai. Daugiausia duomenų galima rasti apie anykštėnų kirčio atitraukimo pobūdį ir priegaides (Gerullis, 1930, 90–95; Grinaveckis, 1961, 120; Zinkevičius, 1966, 36, 38, 41; LKT, 35; LKTCH, 144; Markevičienė, 2001, 15–18; 2004, 39–45; RAA, 36–37; AAT, 27). Kirčiavimo požiūriu kalbininkų kiek išsamiau ištirti leidinyje „Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski" publikuoti Antano Baranausko gimtajame Anykščių krašte XIX a. 7–9 deš. surinkti tekstai (Stundžia, 1989, 434–442; Ragaišienė, 2015, 166–210). Remiantis rašytinių šaltinių medžiaga atlikta kirčio atitraukimo kaip dėsnio patarmėje formavimosi analizė, aprašyti XIX a. antrojoje pusėje – XXI a. pradžioje veikę kirčio atitraukimo reiškiniai, atskleistas jų arealinis paplitimas patarmės plote (Ragaišienė, 2020a, 211–226; 2020b, 85–94).

1. Tyrimo tikslas, medžiaga ir metodai

Tiriamosios medžiagos pagrindą sudaro daugiau nei šimtmečiu besiskiriančių rašytinių šaltinių medžiaga. Juose pateikti tarminiai tekstai apima tris laikotarpius:

1) XIX a. 7–9 deš. 1920 m. Leipcige vokiečių kalbininko Franco Špechto išleisto veikalo „Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski" pirmame tome publikuoti Anykščių krašte XIX a. 7–9 deš. surinkti tekstai. Leidinyje paskelbti tekstai iš dviejų šiauriniam patarmės arealui priklausančių parapijų – Antano Baranausko rytiečiams ketvirtiesiems priskirtų Anykščių ir rytiečių trečiųjų Subačiaus šnektos[1];

2) XX a. 6–7 deš. Šio laikotarpio medžiagos pagrindą sudaro Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomi XX a. 6–7 deš. parengti rankraštiniai tiriamų šnektų kalbinių

[1] Iš šių gyvenamųjų vietovių užrašyta po kelis nedidelės apimties pasakojimus (17 psl.).

ypatybių aprašai. Renkant medžiagą „Lietuvių kalbos atlasui“ buvo ištirtos, galima sakyti, visos anykštėnų plotui priklausančios gyvenamosios vietovės (punktai) ir parengti jų tarminiai aprašai. Rankraštinį punkto šaltinį sudaro tirtos vietovės, šnektos kalbinių ypatybių ir pateikėjų pristatymas ir transkribuoti tekstai[2];

3) XX a. pab.–XXI a. pr. Ž. Markevičienės, R. Rinkauskienės ir kt. dialektologų parengtuose leidiniuose publikuoti transkribuoti tekstai iš skirtingų tiriamos patarmės gyvenamųjų vietovių. Medžiaga papildyta Tarmių archyve saugomų garso įrašų duomenimis.

Šiuose šaltiniuose rastų duomenų pakanka įvertinti anykštėnų patarmės akcentuaciją ir nustatyti kirčiavimo sistemos polinkius. Juolab kad aptariami šaltiniai palyginti gerai atspindi tiriamos patarmės akcentuacijos ypatybes.

Straipsnio tikslas – aptarti anykštėnų patarmės akcentuacijos variantiškumo polinkius, atskleisti jų arealinį paplitimą patarmės plote.

Atliekant tyrimą remtasi geolingvistiniu, statistiniu, lyginamuoju ir vidinės rekonstrukcijos metodais.

2. Kirčio atitraukimo formavimosi polinkiai

Kaip žinoma, anykštėnų patarmė dabar priklauso sąlyginio kirčio atitraukimo plotui. Joje veikia vadinamas intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas: nuo trumpojo galinio skiemens kirtis atitraukiamas į prieš jį einantį ilgąjį skiemenį, pvz.: *džaũksmu, aũkas, koplytêłas, wiẽtas, łaũži, žmôna, łaĩki, łaũkus, wiẽni* (Specht, 1920, 104–109); *razum̃.ni, razum̃.nus, vaĩkus, viĩ.ku, rū̃bus, pir̃.štus, gaĩ.va, spaĩ.va, iĩ.gi* (Rybokai, 146)[3]; *uñksti,*

[2] Archyve rasti 23 šaltiniai (apie 500 puslapių) iš 18 punktų (žr. Ragaišienė, 2020a, 225). Šių šaltinių medžiagą papildo 1970 m. išleistoje chrestomatijoje „Lietuvių kalbos tarmės“ skelbiami to paties laikotarpio tekstai iš beveik visų patarmės punktų. Tiriamuoju laikotarpiu įrašytų tekstų galima rasti XXI a. pr. publikuotuose leidiniuose.

[3] Skliaustuose nurodomi XX a. 6–7 deš. rankraštinių šaltinių metrikos duomenys – gyvenamųjų vietovių pavadinimai ir „Lietuvių kalbos atlaso“ punktų numeriai.

liñtas, jaũna, uñksti, nebegi̍.va, per laũkus, kar̃tu, viėna, per diėnas (Rukiškis, 270); *ilga, gal̃va, miñkšta, duñkčius, uñksti, diėna, viėni, viėna, liñtas, agur̃kus* (Andrioniškis, 272); *užmir̍štu*, *viėta, viėna, lãũkus*, *šim̍tus*, *gar̍sus*, *gri̍·če*, *var̍pus* (Markevičienė, 2001, 63–70) ir kt.

Šaltinių medžiaga rodo, kad anykštėnų akcentuacijos sistemos pokyčiai glaudžiai yra susiję su kirčio atitraukimo raida. Iš A. Baranausko pateiktų tekstų matyti, kad XIX a. antrojoje pusėje anykštėnų patarmėje kirčio atitraukimo dėsnis veikęs dar ne vienodai intensyviai (žr. 1 paveikslą). Subačiaus parapijos tekstuose kirtis dėsningai atkeliamas nuo trumposios galūnės į ilgąjį skiemenį (rastos tik kelios kirčio neatitraukiančios formos, kurios statistiškai yra nereikšmingos). Kitokia situacija šiuo požiūriu buvusi Anykščių apylinkėse. Čia kirtis nuo trumpojo galinio skiemens į prieš į einantį ilgąjį skiemenį nebuvo atitraukiamas, pvz.: *gwołtù, yrà, żmogùs, turtùs, żodžùs, gaiłù, patiekà* ir kt. (Specht, 1920, 36–47). Antrinio, arba „dviviršūnio“, kirčio žymėjimas specialiu transkripcijos ženklu kai kurių žodžių priešpaskutiniame ilgajame skiemenyje rodo, kad Anykščių šnektoje jau formavosi atitrauktinis kirtis (plačiau žr. Stundžia, 1989, 435; Ragaišienė, 2015, 174–175; 2018b, 182–184; 2020a, 215)[4]. A. Baranausko medžiaga rodo kirčio atitraukimo kaip dėsnio anykštėnų plote netolygų formavimąsi: Subačiaus parapijos tekstai liudija šį procesą jau pasibaigus, o Anykščių apylinkėse užrašyti pasakojimai – dar tik prasidedant (Ragaišienė, 2015, 180–183; 2020a, 215). Šią prielaidą remia analogiška reiškinio raida kaimyninėje kupiškėnų patarmėje (Ragaišienė, 2018b, 180–183; 2020b, 90).

XX a. 6–7 deš. anykštėnų šnektų rankraštiniai šaltiniai rodo, kad, nors ir nevienodai intensyviai, kirtis buvo atitraukiamas visame patarmės plote (žr. 1 paveikslą). Remiantis aprašų medžiaga anykštėnų plotas skirtinas į du didesnius arealus, kuriuose kirtis nuo trumposios galūnės į prieš jį einantį ilgąjį skiemenį buvo atitraukiamas gana reguliariai (Ragaišienė, 2020a, 215–218; 2020b, 90–92). Šiaurinėje ploto dalyje, išskyrus arealą Verksnionys (208) – Svėdasai (239) – Mičionys (273), vyravo atitrauktinis kirtis. Pietinėje anykštėnų ploto dalyje tiriamuoju laikotarpiu vienose šnektose kirtis nuo trumposios galūnės į priešpaskutinį ilgąjį skiemenį buvo atitraukiamas retai, kitose – gana dėsningai. Reguliarus kirčio

[4] Dėl termino *dviviršūnis* kirtis žr. Girdenis & Rosinas, 1976, 193, 20 išn.

atitraukimas užfiksuotas areale Kurkliai (341) – Knitiškiai (375) – Juodausiai (447). Likusioje pietinio ploto dalyje XX a. 6–7 deš. vyravo nereguliarus kirčio atitraukimas. Apibendrinant galima teigti, kad XX a. 6–7 deš. šaltiniai rodo anykštėnų patarmės plote intensyvesnio sąlyginio kirčio atitraukimo dėsnio formavimosi raidą. Šiuo laikotarpiu gretimoje kupiškėnų patarmėje įsitvirtinęs reiškinys toliau ėjo šiaurės pietų kryptimi ir plito anykštėnų plote (Ragaišienė, 2018b, 185–187).

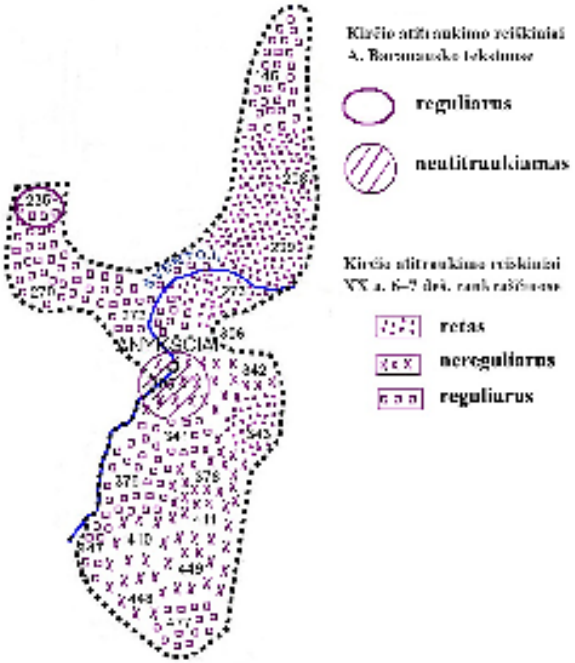

1 PAVEIKSLAS. Kirčio atitraukimo pobūdis A. Baranausko tekstuose ir XX a. 6–7 deš. rankraštiniuose šaltiniuose

XX a. pab.–XXI a. pr. tiriamose šnektose įrašyti pasakojimai rodo vykstančius, kad ir nedidelius, reiškinio pokyčius (žr. 2 paveikslą). Akivaizdu, kad kirčio atitraukimas vis labiau įsitvirtina visame anykštėnų plote (Ragaišienė, 2020a, 218–221). Pirma, kirtis, nors ir nevienodai intensyviai, nuo trumposios galūnės į priešpaskutinį ilgąjį skiemenį atitraukiamas visose šnektose. Antra, Anykščių apylinkėse, kuriose reiškinys formavosi palaipsniui, jau galutinai įsitvirtinęs atitrauktinis

kirtis (AAT, 27). Reiškinio kaita būdinga ir pietinei anykštėnų ploto daliai. Jei 6–7 deš. tekstuose kirčio atitraukimas čia buvo nenusistovėjęs, „banguojantis“, tai XX a. pab.–XXI a. pr. pagal kirčio atitraukimo intensyvumą šis plotas skyla į du didesnius arealus. Gana reguliariai kirtis atitraukiamas vakariniame šio ploto pakraštyje – Anykščių (305), Kurklių (341) ir Lyduokių (410) šnektose, vis dar nereguliarus išlieka rytinėje dalyje – Svėdasų (239), Skiemonių (343), Balninkų (411) ir Kiauklių (477) apylinkėse (Ragaišienė, 2020a, 220; plg. AAT, 27; RAA, 36; Markevičienė, 2001, 15).

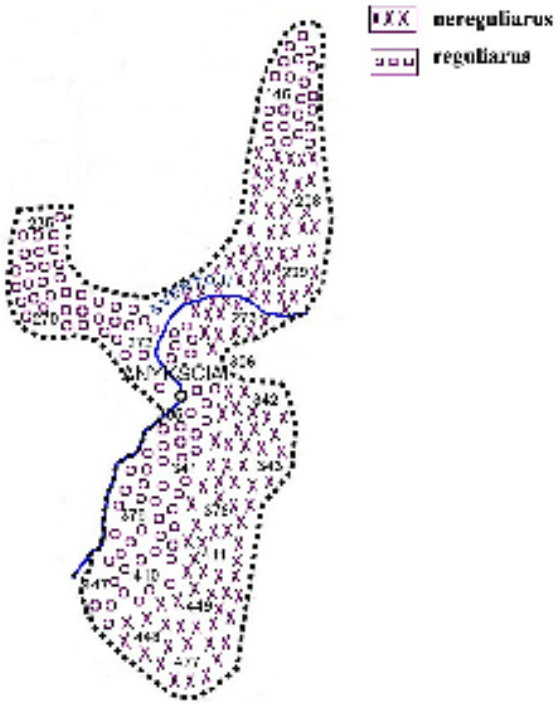

2 PAVEIKSLAS. Kirčio atitraukimo pobūdis XX a. pab.–XXI a. pr. šaltiniuose

Atliktas tyrimas remia prielaidas, kad inovacinė kirčio atitraukimo banga XIX a. antrojoje pusėje slinko iš šiaurinės lietuvių kalbos ploto dalies, kurioje jo būta gana reguliaraus, rytinio pakraščio link (žr. Zinkevičius, 2006, 30, 73; Ragaišienė, 2018b, 187).

3. Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo polinkiai

Su kirčio atitraukimo raida neabejotinai susijęs ir linksniuojamųjų žodžių akcentuacijos variantiškumas. Kitaip sakant, tam tikrų akcentinių modelių formavimasis arba jų nykimas. Kirčio atitraukimas pirmiausia sietinas su morfonologiniu akcentinės paradigmos išlyginimu, t. y. koloninio kirčiavimo tipo formavimusi (plg. Urbanavičienė, 2010, 177)[5]. Tai rodo du dalykai, kurie fiksuojami skirtingo laikotarpio tekstuose, pateiktuose iš viso patarmės ploto. Pirma, kirtis gana reguliariai atitraukiamas cirkumfleksinio kamieno vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formose, pvz.: *džaũksmu, (seṙgi) gelṭu, vaṙdu, aũkas, koplytėłas, wiẽtas, šeĩmas, liñtas, naủjus, piėtus, vaṙles, viḷkus* ir kt. Antra, kirtis atitraukiamas nuo trumposios galūnės į priešpaskutinį skiemenį, kurio pagrindą sudaro ilgieji balsiai ir monoftongai *ie, uo,* pvz.: *diėna, krủ·va, šviėsa, viėna, vi̇̀šne, žmọ́·na, sọ́·dы, biėdni, duṙni, viėni, diėnas, gė̇̀les, rủ·bus, sli̇̀·vas, svogủ·nus* ir kt. Pietinėse anykštėnų šnektose, kuriose dėsnio veikimas iki šiol yra nereguliarus, palyginti dėsningai kirtis atitraukiamas į priešpaskutinį skiemenį, kurio pagrindą sudaro monoftongai *ie, uo.* Tikėtina, kad pirmiausia rytinio pakraščio link slinko silpnojo sąlyginio kirčio atitraukimo banga, kuri, regis, jau pasiekusi ir pietų aukštaičių šnektas (plačiau žr. Ragaišienė, 2010, 53).

Su kirčio atitraukimo dėsniu pirmiausia sietinas polinkis kamiene kirčiuoti antrosios akcentinės paradigmos žodžius. Cirkumfleksinės šaknies baritonų, kurių priešpaskutinis skiemuo yra ilgas, galima sakyti, apibendrintas pastovaus kirčiavimo tipas, pvz.: *rañka, rañkos, su rañka, rañkos, rañkų, rañkas…* Anykštėnų patarmėje vyrauja priesaginis ir palyginti neseniai į šnektas atėjusių žodžių *mokýkla, siuvýkla, skalbýkla, taisýkla* ir kt. kirtis (plg. AAT, 27–28)[6]. Šiais atvejais, ko gero, veikia ne tik kirčio atitraukimo dėsnis, bet ir to paties kamieno ir (arba) darybos tipo analogija.

---

[5] Dviejų kirčiavimo tipų – koloninio ir galūninio – modelis vis labiau įsigali kirčio neatitraukiančiose pietų aukštaičių, rytų aukštaičių vilniškių ir kt. aukštaičių patarmėse (Grumadienė, 1994, 104; Ragaišienė, 2016b, 163; 2019, 11).

[6] Lingvistinėje literatūroje atkreiptas dėmesys, kad anykštėnai, kaip ir kitų aukštaičių patarmių atstovai, kamiene linkę kirčiuoti neseniai į patarmę atėjusius (nelietuviškus) žodžius, pvz.: *dokùmentas* / *dokumeñtas, kilògramas* / *kilogrãmas, kòlūkis* / *kolũkis* ir kt. (AAT, 27; plg. dar ŠRAV, 21; Leskauskaitė, 2006, 39; Ragaišienė, 2016b, 178–179, 461 išn.).

Akcentuacijos pokyčiai būdingi ir priesagos *-iena* daiktavardžiams. Mokslinėje literatūroje teigiama, kad prieš Sosiūro-Fortunatovo dėsnį priesagų vediniai paprastai išlaikydavę pamatinio žodžio akcentinę paradigmą, t. y. buvo kirčiuojami šaknyje ir galūnėje (pagal pirmąją ir trečiąją kirčiuotes), pvz.: *jáutis* (1) → *jáutiena* (1), *žąsìs* (4) → *žąsienà* (3) ir kt. (Girdenis, 1972, 70; plg. dar Skardžius, 1935, 73)[7]. Pastovus priesaginis kirtis atsiradęs jau po Sosiūro-Fortunatovo dėsnio (Girdenis, 1972, 70)[8]. Rytų aukštaičių kupiškėnų, vilniškių ir kitų aukštaičių patarmių medžiaga rodo, kad priesaginį (vėliau – dar ir priesaginį-galūninį) kirtį pirmiausia turėję apibendrinti vediniai, sietini su baritoninio kirčiavimo cirkumfleksinės šaknies žodžiais, pvz.: *kiaũlė* (2) / *kiaũlis* (2) → *kiaũliena* (1), *kiaulíena* (1) → *kiaulienà* (3) ir kt. (plačiau žr. Ragaišienė, 2018a, 147; 2019, 4; plg. Stundžia, 2010, 207). Ilgainiui analogijos būdu šiuos vedinius imta kirčiuoti priesagoje ir (arba) galūnėje neatsižvelgiant į pamatinio žodžio priegaidę, pvz.: *ántis* (1) → *ántiena* (1) → *antìena* (1) → *antienà* (3) ir kt. XX a. 6–8 deš. šaltinių duomenys liudija, kad anykštėnų plote šio akcentinio rango vediniai kirčiuoti pagal pastovaus kirčiavimo paradigmą, pvz.: *antíena, kiaulíena, vištíena* ir kt. (plg. LKA II, 129; žml. Nr. 111). Taigi galima prielaida, kad aptariamų vedinių priesaginis-galūninis kirtis anykštėnų šnektose XIX a. antrojoje pusėje nebuvo susiformavęs. Tiriamuose šaltiniuose rasta tik pavienių priesaginio-galūninio kirčiavimo atvejų, plg. *antienõs, kiaulienõs, vištienõs* ir kt. (jie sudaro apie 18 %). Šios formos kaip gretiminės užrašytos pietiniame patarmės plote ir šnektose, besiribojančiose su rytų aukštaičių kupiškėnų patarme, pvz.: *antienõs* (Balninkai, 411), *kiaulienõs* (Rybokai, 146; Želva, 449), *vištienõs* (Verksnionys, 208; Kiaukliai, 477) ir kt.[9] Palankias sąlygas priesagos kirčiui įsitvirtinti sudaro ir tai, kad vedinių, reiškiančių mėsos pavadinimus, šnektose dažniau vartojamos vienaskaitos formos (jos sudaro apie 80 % užrašytų atvejų). Trečiosios kirčiuotės žodžių atitraukus kirtį į priešpaskutinį ilgąjį skiemenį tik vienaskaitos kilmininkas išlaiko kirtį galūnėje, pvz.:

---

7 Straipsnyje laikomasi požiūrio, kad senojoje lietuvių kalbos kirčiavimo sistemoje vediniai buvo kirčiuojami pagal pamatinius žodžius (žr. Girdenis, 1972, 70).

8 Kai kuriose priesagose kirčio atsiradimas nesiejamas su Sosiūro-Fortunatovo dėsniu (plačiau žr. Rinkevičius, 2015, 50–52).

9 Kupiškėnų šnektose priesagos *-iena* vedinių vyrauja oksitoninio kirčiavimo modelis (Ragaišienė, 2018a, 147–149).

kiaulíena, kiaulienõs, kiaulíenai, kiaulíeną, (su) kiaulíena, kiaulienõj / kiaulíenoj[10].

Akcentuacijos pokyčiai būdingi ir senąjį kilnojamąjį kirtį išlaikiusioms priesagos *-iena* daiktavardžių formoms, pvz.: *rugỹs* (4) → *rugienà* (3) → *rugíena* (1). Visame patarmės plote vedinys *rugiena* XX a. 6–8 deš. kirčiuotas pagal trečiąją kirčiuotę (LKA II, 129; žml. Nr. 111). XX a. pab.–XXI a. pr. šiaurinėse šnektose, kuriose kirčio atitraukimas reguliarus, užrašytuose tekstuose matyti polinkis šį daiktavardį kirčiuoti priesagoje, plg. *rugíena, rugíenos* (pastovaus kirčiavimo atvejai sudaro apie 20 %). Analogiška akcentuacijos raida, regis, būdinga ir vediniams *linienà* ir *žąsienà*, darybiškai sietiniems su senaisiais oksitonais *lìnas* (4) ir *žąsìs* (4). Pietiniame anykštėnų ploto pakraštyje, kuriame iki šiol kirčio atitraukimas yra nenusistovėjęs, vyrauja kilnojamojo kirčiavimo formos. Taigi priesagos *-iena* vedinių kirčiavimas iš vienos pusės yra veikiamas po Sosiūro-Fortunatovo dėsnio priesagoje įsitvirtinusio kirčio, iš kitos pusės – kirčio atitraukimo dėsnio ir akcentuacijos analogijos. Šie veiksniai lemia pastovaus kirčio priesagoje apibendrinimą ir priesaginio-galūninio kirčiavimo tipo nykimą, plg. *žąsìs* → *žąsienà, žąsienõs* → *žąsíena, žąsienõs* / *žąsíena, žąsíenos*.

Dėl kirčio atitraukimo ir su juo susijusių akcentuacijos sistemos pokyčių dažnai nelengva nustatyti moteriškojo linksniavimo tipo žodžių kirčiavimo įvairavimo polinkius. Ne visada aišku, susidariusi visa žodžio antrinė akcentinė paradigma ar įvairuoja tik paskirų linksnių formų akcentuacija, pvz.: *balà* (2/4), *gul̃bė* (2) / *gùlbė* (1), *ùgnis* (2) / *ugnìs* (4), *bóba* (1), *su bóba* / *bobà*, *žmonà* (3), *žmónas* / *žmonàs* (plg. AAT, 27; RAA, 107)[11]. Anykštėnų šnektose rasta palyginti nedaug kirčiavimo gretybių turinčių moteriškojo linksniavimo tipo žodžių. Dažniausiai dvejopai kirčiuojami daugiaskiemeniai žodžiai, pvz.: *aviẽtė* (2) / *avietẽ* (4), *Jõninės* (1) / *Jonìnės* (2)[12], *mãšina* (1) / *mašinà* (2), *sãvaitė* (1) / *saváitė* (1), *bùlbinė* (1) / *bulbìnė* (2), *pienínga* (1) / *píeninga* (1), *raudonà* (3) / *raudóna* (1) ir kt. Toje pačioje šnektoje moteriškojo linksniavimo tipo įvairiai kirčiuojamų žodžių formų pasitaiko gana retai.

---

10 Vienaskaitos ir daugiskaitos vietininko formų kirtis gali įvairuoti nepriklausomai nuo žodžio akcentinės paradigmos. Neretai šio linksnio formos šnektose kirčiuojamos dvejopai. Taigi vietininkų formų kirčio vieta ne visada rodo žodžio akcentinę paradigmą.

11 Pirmasis nurodomas pagrindinis kirčiavimo variantas.

12 Antrosios kirčiuotės varianto atsiradimas aiškinamas bendrinės kalbos įtaka (AAT, 28).

Aiškesni yra vyriškojo linksniavimo tipo produktyviųjų kamienų žodžių kirčiavimo polinkiai. Šio tipo linksniuojamųjų žodžių variantiškumas yra dvejopas: 1) kai skiriasi žodžio to paties kamieno formų kirčio vieta (arba) priegaidė, pvz.: *brolỹs* (3) / *brólis* (1), *káimas* (3/1), *kálnas* (3/1), *kilògramas* (1) / *kilogrãmas* (2), *véidrodis* (1) / *veĩdrodis* (1), *bùlbinis* (1) / *bulbìnis* (2), *raudónas* (3) / *raudónas* (1); *víenas* (3), *víenus* / *vienùs, žíedas* (3), *žíedus* / *žiedùs*; 2) kai įvairuoja žodžio skirtingų kamienų formų kirčio vieta ir (arba) priegaidė, pvz.: *popierỹs* (3[b]) / *põpierius* (1), *riešutỹs* (3[a]) / *ríešutas* (3[a]) ir kt. Kirčiavimo gretybių turintys vyriškojo linksniavimo tipo daiktavardžiai kirčiuojami ne pramaišiui, o pagal vieną kurią akcentinę paradigmą, t. y. vienas iš variantų yra pagrindinis, kitas (kiti) – gretiminis. To paties pateikėjo kalboje polinkis į variantiškumą nėra didelis, dažniausiai žodis kirčiuojamas pagal vieną iš patarmėje vartojamų akcentinių paradigmų.

Vyriškojo linksniavimo tipo daiktavardžius anykštėnų šnektose linkstama kirčiuoti pagal pastovaus ir kilnojamojo kirčiavimo paradigmas, pvz.: *beržýnas* (1/3), *kuõlas* (2/4), *brolỹs* (3) / *brólis* (1), *lãtvis* (2) / *latvỹs* (2), plg. dar naujai atsiradusias dvejopai kirčiuojamos daiktavardžio *sūnùs* daugiskaitos *a* kamieno formas *sūnaĩ* / *sū́nai*, iš vartosenos stumiančias senąją *u* kamieno fleksiją *sū́nūs*. Nors šakninio ir galūninio kirčiavimo formų užrašyta daugumoje šnektų, jų vartojimo dažnumas ir paplitimas patarmės plote yra skirtingas. Oksitoninio kirčiavimo formos dažniau vartojamos pietinėje ploto dalyje, kurioje kirčio atitraukimo dėsnis yra nereguliarus.

Aptariamų daiktavardžių akcentinių paradigmų įvairavimas ir polinkis į oksitonezę aukštaičių patarmėse siejamas su dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – modeliu, pvz.: *kálnai*/*kalnaĩ*, *sūnaĩ*/*sū́nai, pjáutuvai*/*pjautuvaĩ, vaikìnai*/*vaikinaĩ, válgymai*/*valgymaĩ*, *vók(i)ečiai*/*vok(i)ečiaĩ* ir kt. (Stundžia, 1981, 191–193; 1995, 62; Grumadienė, 1994, 102–104; Mikulėnienė, 1996, 148–153; 2005, 164–166; Lazauskaitė-Ragaišienė, 2001, 162; Ragaišienė, 2010, 44–50; 2016a, 137–138; 2018b, 193). Jį buvus rodo ne tik dvejopai kirčiuojamos žodžių daugiskaitos formos, pavyzdžiui, *muzikántai*/*muzikantaĩ*, bet ir kuopine reikšme vartojami galūninio kirčiavimo atvejai, pvz.: *kap dabar̃ va bũna vestùvės – muzikantaĩ*

ar penkì šeši̇̀, tei ką̃ te, baisùs gi dalỹkas (RAA, 108)[13]. Kuopine reikšme vartojamos galūninio kirčiavimo daugiskaitos formos žymi neskaidomą visumą, įvardija daiktų (ar asmenų) kuopą, reiškia jų sankaupą, pvz.: *Tuõm´at tas żmogùs, prikrówīs pílnu w´ażĩmu wisókiu walgymũ ir kitũ reikalin´gẽsniu daiktũ, iszk´alãwīs* (Specht, 1920, 40); *broliaĩ labaĩ daininỹkai bùvo* (Verksnionys, 208); *žiũri, kad namaĩ jų baĩgia dègt, tai rãdo tik kaulų̃ krūvýtę* (Markevičienė, 2001, 104) ir kt.

Kuopinę reikšmę aukštaičių patarmėse iki šiol išlaikiusios tik tam tikros mikrosistemos – šeimų vardai, giminystės terminai ir tautybių pavadinimai, pvz.: *vi̇enas iš broliū̃ kùnigu bùvo* (Želva, 449); *Baniuliaĩ siuvėjaĩ gerì bùvo* (Lyduokiai, 410); *vokečiaĩ greĩtai sàvo tvarką įvedė* (Kurkliai, 341) ir kt. (Stundžia, 1981, 192–193; 2010, 210–212; Tuomienė, 2005, 70; plg. dar Senkus, 1960, 214; Urbanavičienė, 2005, 108; Ragaišienė, 2010, 44). Kuopinę reikšmę gali turėti galūnėje kirčiuojamos daiktavardžių, įvardijančių asmenis pagal tautybę, daugiskaitos formos *gudaĩ*, *lenkaĩ*, *švedaĩ*, *žydaĩ*, *latviaĩ*, *lietuviaĩ*, *vok(i)ečiaĩ*. Išvardytų žodžių galūninio kirčiavimo formos gali reikšti tautas ir valdžią, tautų pagrindu sudarytas kariuomenes, o šakninio kirčiavimo variantai įvardyti atskirus tautos narius, plg. *paskiaũ bùvom lenkū̃ apsuptì* (Skiemonys, 342) / *abudu žentai buvo lénkai* (Anykščiai, 305). Tačiau tokių vartosenos atvejų rasta palyginti nedaug. Tiriamose šnektose, paprastosios ir kuopinės daugiskaitos reikšmės dažniausiai jau neskiriamos. Pavyzdžiui, šaknyje kirčiuojamos daiktavardžio *žỹdai* formos gali reikšti ir tautą, ir atskirus jos narius, pvz.: *labaĩ daũg žỹdų bùvo Svėdasuõs* (Markevičienė, 2001, 67)*, atvažiãvo dù žỹdai vìštų pi̇̃rkt* (Mičionys, 273). Turima medžiaga rodo, kad anykštėnų šnektose, kaip ir visame aukštaičių plote, akcentinė ir semantinė dviejų daugiskaitų opozicija neišlaikyta, plg. dar *o màno vestùvės, tei ką̃ gi – du pamergiaĩ buvo* (RAA, 108) / *pamergiaĩ gražiaĩ dainúoja, šóka* (Želva, 449). Tikėtina, kad išnykus šiai opozicijai pagal tą patį akcentinį modelį (neretai – kilnojamąją paradigmą) imta kirčiuoti žodžius, priklausančius tam pačiam darybos tipui ir (arba) semantinei žodžių grupei. Pavyzdžiui, priesagos *-(t)uvas* vedinių anykštėnų plote vyrauja galūninio kirčiavimo formos, pvz.: *keltuvaĩ*, *kultuvaĩ*, *mintuvaĩ*, *pjautuvaĩ* / *pjáutuvai, šautuvaĩ* ir kt. Buvus dviejų daugiskaitų akcentinę priešpriešą gali rodyti ir baritoninio kirčiavimo žodžių aptinkamos

[13] Sakiniai pateikti transponuoti.

gretiminės oksitoninės daugiskaitos formos. Neįprastai kirčiuojamų formų daugiausia rasta pietinėje anykštėnų ploto dalyje, pvz.: *vaikinaĩ, dviračiaĩs, viedraĩ, kaulỹ* ir kt. (Markevičienė, 2001, 17). Palyginus XX a. 6–7 deš. anykštėnų ir kupiškėnų patarmių rankraštinių šaltinių duomenis matyti, kad anykštėnų šnektose tokių pavienių galūninio kirčiavimo atvejų aptikta gerokai mažiau (žr. Ragaišienė, 2018b, 193–195).

Pietinėse anykštėnų šnektose užrašyta ir pavienių vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko akūtinio kamieno žodžių galūnininio kirčiavimo formų, pvz.: *tė̃vù, vė̃žiù, vĩ·rù, langùs, rū·mùs, stȯ·gùs, sū̃nùs, šȯ·nùs, vĩ·rùs, žiė̃dùs* ir kt. (Markevičienė, 2001, 16)[14]. Sinchroniniu požiūriu jų atsiradimas gali būti siejamas su akcentiniu paradigmos išlyginimu (Mikulėnienė, 1996, 152; 2005, 165, 196; Lazauskaitė-Ragaišienė, 2001, 163, 165; Urbanavičienė, 2005, 108). Kita vertus, dalis jų gali būti paveldėtos iš seno, t. y. kilusios iš kuopinės daugiskaitos ar net oksitoninės paradigmos (Mikulėnienė, 2005, 156, 165; Kuzavinis, Girdenis, 1997, 76–77). Šių formų nereikėtų laikyti atsitiktinėmis, jų gausu kirčio neatitraukiančiose pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių patarmėse (Ragaišienė, 2010, 54–55, 67).

Išvados

1. Gretinamoji tiriamų šaltinių analizė rodo kirčio kaip reiškinio rytų aukštaičių anykštėnų patarmėje formavimosi raidą – intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimo dėsnis patarmėje pradėjo formuotis palyginti vėlai ir formavosi netolygiai (šiaurinėje ploto dalyje įsigalėjo ne anksčiau kaip XX a. antrojoje pusėje, pietiniame areale jis iki šiol yra nereguliarus, vertintinas kaip besiformuojantis). Inovacinė kirčio atitraukimo banga XIX a. antrojoje pusėje slinko iš šiaurinės dalies, kurioje jo būta gana reguliaraus, rytinio pakraščio link.

2. Su sąlyginio kirčio atitraukimo dėsniu sietina linksniuojamųjų žodžių kai kurių kirčiavimo modelių kaita. XX a. antrojoje pusėje ima ryškėti moteriškojo ir vyriškojo linksniavimo tipų akcentuacijos skirtumai, t. y. *ā* kamieno vardažodžius linkstama kirčiuoti pagal baritoninio kirčiavimo

[14] Šalutinis kirtis šaknyje gali rodyti ir sąsają su nereguliariu kirčio atitraukimu.

modelį, vyriškojo linksniavimo *a* ir kitų kamienų žodžiams būdingas polinkis į oksitonezę ir akcentinį variantiškumą. Jį lemia tarpusavyje susijusių veiksnių kompleksas: 1) dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – akcentinio ir semantinio modelio nykimas; 2) to paties kamieno žodžių ir darybos tipo vedinių akcentuacijos analogija; 3) kamienų tarpusavio sąveika ir raida; 4) nereguliarus intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas.

3. Geolingvistinė duomenų analizė rodo, kad oksitoninio kirčiavimo formos labiau paplitusios pietinėje anykštėnų patarmės ploto dalyje, kurioje kirčio atitraukimo dėsnis iki šiol yra nereguliarus. Čia užrašytos galūnėje kirčiuojamos vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formos leidžia daryti prielaidą, kad linksniuojamųjų žodžių oksitoninio kirčiavimo modelis galėjęs veikti ne tik pietų aukštaičių šnektose, bet ir rytų aukštaičių patarmių plote. Reguliariai kirtį atitraukiančiose šnektose šios formos išnyko kirtį nuo trumposios galūnės atitraukus į žodžio priešpaskutinį ilgąjį skiemenį.

LITERATŪRA

AAT – Rinkauskienė, R. (2020). *Anykščių apylinkių tekstai.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Gerullis, G. (1930). *Litauische Dialektstudien*. Leipzig: Markert & Petters Verlag.

Girdenis, A. (1972). Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas. *Baltistica*, *I priedas*, 66–72.

Girdenis, A., & Rosinas, A. (1976). Keletas samprotavimų dialektologinės fonetikos klausimais. *Baltistica*, *12*(2), 188–197.

Grinaveckis, V. (1961). Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, *4*, 117–140.

Grumadienė, L. (1994). Keletas naujesnių Punsko šnektos linksniavimo ir kirčiavimo ypatybių. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, *34*, 97–106.

Kuzavinis, K., & Girdenis, A. (1997). Kelios mintys dėl baltų vardažodžio kirčiavimo paradigmų ir jų raidos. *VIII tarptautinio baltistų kongreso „Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje“ pranešimų tezės*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 76–78.

Lazauskaitė-Ragaišienė, V. (2001). Dviskiemenių *u* kamieno daiktavardžių kirčiavimo raida pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. *Baltistica*, *35*(2), 159–169.

Leskauskaitė, A. (2006). *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LKA II – Morkūnas, K. (ats. red.). (1982). *Lietuvių kalbos atlasas, II: Fonetika*. Vilnius: Mokslas.

LKT – Grinaveckienė, E., & Morkūnas, K. (red.). (1970). *Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija*. Vilnius: Mintis.

LKTCH – Bacevičiūtė, R., Ivanauskienė, A., Leskauskaitė, A., & Trumpa, E. (sud.). (2004). *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Markevičienė, Ž. (2001). *Aukštaičių tarmių tekstai* (2 d.). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Markevičienė, Ž. (2004). Aukštaičių tarmių pokyčiai. *Kalbotyra*, *53*(1), 39–45.

Mikulėnienė, D. (1996). Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, *36*, 148–155.

Mikulėnienė, D. (2005). *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

RAA – Markevičienė, Ž., Markevičius, A., & Salienė, V. (sud.). (2013). *Rytų aukštaičiai anykštėnai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Ragaišienė, V. (2010). *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose* [Daktaro disertacija, Lietuvių kalbos institutas].

Ragaišienė, V. (2015). Aukštaičių kirčiavimo ypatybės Antano Baranausko tekstuose. In V. Ragaišienė, & V. Meiliūnaitė (sud.), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* (t. IV). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 166–210.

Ragaišienė, V. (2016a). Accentuation models of disyllabic nouns in the Southern Aukštaitian dialect. *Kalbotyra*, *68*, 125–147.

Ragaišienė, V. (2016b). Akcentuacijos sistema ir jos pokyčiai. In D. Mikulenienė, A. Leskauskaitė, & V. Ragaišienė, *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 120–204.

Ragaišienė, V. (2018a). Daugiaskiemenių priesaginių daiktavardžių kirčiavimo modeliai rytų aukštaičių kupiškėnų patarmėje. *Prace Bałtystyczne*, *7*, 143–164.

Ragaišienė, V. (2018b). Rytų aukštaičių kupiškėnų akcentuacijos sistemos kaita XIX a. 7–9 deš.–XX a. 6–7 deš. In J. Urbanavičienė, & R. Petrokienė (sud.), *Rytų aukštaičių patarmė: kaita ir pokyčiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 176–203.

Ragaišienė, V. (2019). Daugiaskiemenių daiktavardžių kirčiavimo polinkiai XX a. 6–7 dešimtmečio vakarų aukštaičių kauniškių šnektų rankraštiniuose šaltiniuose. *Lietuvių kalba*, *13*, 1–19. Prieiga: https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22489/21753.

Ragaišienė, V. (2020a). Kirčio atitraukimas rytų aukštaičių anykštėnų patarmės tekstuose. *Acta Linguistica Lithuanica*, *83*, 211–226.

Ragaišienė, V. (2020b). New systematic approach to stress retraction in the East-Eastern Aukštaitian subdialects. In D. Mikulėnienė, & V. Meiliūnaitė (Eds.), *Lithuanian Dialectology Profiles: Problems and Findings.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 85–94.

Rinkevičius, V. (2015). *Baltų ir slavų kalbų kirčiavimo istorija* (1 d.). Vilnius: Vilniaus universitetas.

Senkus, J. (1960). Daiktavardžių linksniavimo kapsų ir zanavykų tarmėse bruožai. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, A serija*, *2*(9), 157–171.

Skardžius, P. (1935). *Daukšos akcentologija.* Kaunas: V. D. U. Humanitarinių Mokslų Fakulteto leidinys.

Specht, F. (1920). *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski 1. Texte*. Leipzig: Verlag von K. F. Koehler.

Stundžia, B. (1981). Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, *21*, 185–198.

Stundžia, B. (1989). Antanas Baranauskas akcentologas. *Baltistica*, *3*(2), 434–442.

Stundžia, B. (1995). *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema.* Vilnius: Petro ofsetas.

Stundžia, B. (2010). Daugiaskiemenių vardažodžių kilnojamosios kirčiavimo paradigmos raida lietuvių kalboje. *Baltistica*, *45*(2), 205–220.

ŠRAV – Kardelis, V., Kardelytė-Grinevičienė, D., Navickaitė, A., & Strungytė, I. (2006). *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Tuomienė, N. (2005). *Ramaškonių šnektos daiktavardžio kaityba: sociolingvistinis tyrimas* [Daktaro disertacija, Lietuvių kalbos institutas].

Urbanavičienė, J. (2005). *Svirkų šnektos (rytų aukštaičių vilniškių) fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija* [Daktaro disertacija, Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas].

Urbanavičienė, J. (2010). *Svirkų šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Zinkevičius, Z. (1966). *Lietuvių dialektologija.* Vilnius: Mintis.

Zinkevičius, Z. (2006). *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LATVIEŠU VALODAS DIALEKTU ATLANTĀ NEIEKĻAUTO DOTUMU NOZĪME LEJASKURZEMES IZLOKŠŅU IZPĒTĒ[1]

The Importance of Lower Kurzeme Subdialects' Data not Included in the Atlas of the Latvian Dialects

IEVA OZOLA

[1] Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai" projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā" (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:
Lower Kurzeme, dialectology, the Atlas of the Latvian Dialects, morphosyntax, dative of purpose

The Atlas of the Latvian Dialects (LVDA) is based on survey with 670 questions carried out in all Latvian regions in different periods. However, not all questions have been considered developing the Vocabulary, Phonetics, and Morphology volumes of the LVDA. The excluded data are precisely dated (the 1950s to 1970s) reference points for characterizing subdialects. One of these is Question No. 320, usage of the dative of purpose and preposition *priekš*.

The aim of this article is to research the grammatical variants of expressing purpose and their dynamics in Lower Kurzeme by examining answers to LVDA Question No. 320 and comparing these variants with possibly the oldest (17th-century) and the newest (21st-century) Lower Kurzeme data.

In most subdialects, LVDA answers indicate that both variants of expressing purpose are used, e.g., *atstât kaŕtupeļus sę̄klaî // priêkš sę̄klas* in Dunika. In almost all areas, the preposition *priêkš* is also used in temporal constructions (*priekš* 'before, ago'), but there are no data about its usage in local semantic constructions in LVDA. Conversely, in the 17th-century Johannes Langius dictionary, the preposition *preeksch* is recorded only in local semantic constructions, which are comparatively consistent in old written language (Nītiņa, 2007, 39). There are not enough data about the purpose constructions in the first half of the 20th century, although data about some subdialects testify that the analytical constructions with the preposition *priekš* could have been dominant.

The tendencies of *priekš* usage recorded in LVDA continue in the language of Lower Kurzeme in the

second half of the 20th century and the 21st century (this corresponds with its usage in the Latvian language in its entirety): in the meaning of purpose (usefulness), both analytical constructions and dative of purpose can be heard; usage in temporal semantic constructions is rare (characteristic to the older generation), while usage in local semantic constructions is sporadic. In temporal and local meanings, as well as in written language, the preposition *pirms* is used.

Ievads

Latviešu valodas dialektu atlanta (LVDA) izstrādes pamats ir visos dialektos, tostarp vidus dialekta kursiskajās izloksnēs Lejaskurzemē[2], iegūtie dotumi, kas iegūti no vienotas aptaujas 670 jautājumiem (sk. LVDAjaut.). Atlantā (LVDAl; LVDAf; LVDAm) nav bijis iespējams kartografēt visu aptaujas jautājumu atbildes, bet kāda vārda, skaņas vai formas plašāku dotumu iegūšanai izmantoti teksti no citām aptaujas daļām, turklāt ir izloksnes, kurās uz kādu no jautājumiem atbilde vispār nav dota[3]. Tas nemazina pētnieku interesi par aptaujas manuskriptos fiksētajām, bet nekartografētajām atbildēm: arī tās atklāj izlokšņu tipiskās iezīmes vai to trūkumu noteiktā laikposmā un ir precīzi datēts atskaites punkts izlokšņu pārmaiņu plašākai raksturošanai. Lejaskurzemes izloksnēs LVDA aptauja veikta 20. gadsimta otrajā pusē: no 50. gadu vidus (1955. gadā – Aizvīķos, Gramzdā, Kalētos, Purmsātos u. c.) līdz 70. gadiem (1978. gadā – Pērkonē), pēc tam visās areāla izloksnēs iegūtos dotumus papildinot un precizējot.

Starp LVDA jautājumiem ir tādi, kas var atklāt valodas attīstības tendences plašākā latviešu valodas areālā, kā arī sarunvalodā vai rakstu valodā kopumā. Viens no tādiem ir LVDA 320. jautājums „Vai dzīvs ir nolūka datīvs, piem., *atstāt kartupeļus* ***sēklai*** jeb .. ***priekš sēklas*** vai kā citādi?" (LVDAjaut., 102).

Raksta mērķis: analizēt nolūka izteikšanas gramatiskos variantus (datīva forma vai prievārda *priekš* konstrukcija) un to lietojuma dinamiku Lejaskurzemē, balstoties LVDA atbildēs un salīdzinot šo materiālu ar iespējami senākajiem (17. gadsimta) un jaunākajiem (21. gadsimta) Lejaskurzemes dotumiem.

LVDA atbildes, rādot locījuma (nolūka datīvs) un prievārda konstrukcijas konkurenci, vienlaikus rosina pārbaudīt arī prievārda *priekš* iespējamo

---

[2] Par Lejaskurzemes kultūrvēsturiskā apgabala robežām un to, kuras vidus dialekta kursiskās izloksnes iekļaujas vai varētu tikt iekļautas Lejaskurzemes kultūrvēsturiskajā apgabalā, plašāk sk. Ozola & Markus-Narvila, 2021, 26–39.

[3] Tas minēts visu LVDA daļu ievadā, piemēram, „Lai gūtu plašākas un ticamākas atbildes par vienu vai otru programmas jautājumu, tad papildus ilustratīvajiem vārdiem pie konkrētā jautājuma fonētikas daļas kartografēšanā ir tikuši izmantoti piemēri, kas atrodami atbildēs uz programmas citu daļu jautājumiem" (LVDAf, 9), „Šajā atlantā nav kartografētas atbildes uz jautājumiem, kas attiecas uz formām, kuras daļā izlokšņu netiek lietotas, vai arī pārprastas, nepilnīgas vai neprecīzas atbildes" (LVDAm, 13).

lietojumu pārējās nozīmēs – vietas (*priekš duru* 'durvju priekšā') un laika (*priekš svētku* 'pirms svētkiem'). Par prievārda *priekš* lietojumu laika semantikas konstrukcijās netieši var liecināt LVDA aptaujas atbildes uz 201. jautājumu „Vai aiz ģenitiva prepozicijām arī daudzskaitlī piederīgais vārds var tikt lietots ģenitivā?", kur starp parauga konstrukcijām ir arī *priekš svētku* // *priekš svētkiem* (LVDAjaut., 75–76).

Pētījuma **avotu** pamats ir LVDA aptaujas manuskripti no Aizvīķu, Bārtas, Dunikas, Gramzdas, Grobiņas, Kalētu, Nīcas, Pērkones, Purmsātu, Rucavas izloksnes (rokraksti atrodas LU Latviešu valodas institūtā (LU LaVI)). Senākie iespējamie dotumi ir 17. gadsimta Nīcas un Bārtas mācītāja Johana Langija (*Johannes Langius*) latviski vāciskās vārdnīcas un tai pievienotās īsās latviešu gramatikas manuskripts (datējums – 1685). 19. gadsimtā Lejaskurzemes vidē tapušos rakstus pārstāv Nīcas un Bārtas mācītāja Gustava Bražes (*Gustav Brasche*) darbi. 20. gadsimta 1. puses galvenie avoti ir „Filologu biedrības rakstos" publicētie Lejaskurzemes izlokšņu apraksti – Annas Ābeles Rucavas izloksnes apraksts (1927; 1928) un Gramzda draudzes četru izlokšņu apraksts (1929), kā arī Emmas Valteres Pērkones izloksnes apraksts (1938).

20. gadsimta 2. puses un 21. gadsimta Lejaskurzemes dotumi iegūti galvenokārt Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārā institūta (KHI) ekspedīcijās un studentu vākumos (kolekcija atrodas KHI), daļa tekstu publicēti izdevumos „Rucavā, tur Paurupē… Etnogrāfija, folklora, valoda" (Rucavā, 2007; atkārtots izd. 2008), „No Sventājas līdz Ancei: Latviešu izloksnes Rietumkurzemes piekrastē 20. gs. beigās / 21. gs. sākumā" (NSLA, 2008; atkārtots e-izd. 2018). LU LaVI pētījumā „Avoti vēl neizsīkst: Latviešu valodas dialekti 21. gadsimtā" (2016) iekļauts ap 70 lpp. Bārtas un Rucavas tekstu, bet monogrāfijā „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme" (Ozola & Markus-Narvila, 2021) – 57 lpp. iepriekš nepublicētu Lejaskurzemes izlokšņu tekstu.

Minētie 20. un 21. gadsimta izlokšņu vākumi iegūti galvenokārt no teicējiem, kas izvēlēti atbilstoši tradicionālās dialektoloģijas principiem: vecākās paaudzes vietējie iedzīvotāji. Tāpēc pētītie teksti neļauj izdarīt secinājumus par nolūka izteikšanas formu un konstrukciju atšķirībām dažādu paaudžu runā.

1. LVDA 320. jautājuma Lejaskurzemes dotumi

Lielākajā daļā Lejaskurzemes izlokšņu 320. jautājuma atbildes uzrāda abus nolūka izteikšanas variantus: no 10 aplūkotajām areāla izloksnēm gan nolūka datīvs, gan analītiskā prievārda konstrukcija fiksēta sešās (sk. 1. tabulu).

*1. **tabula.*** LVDA 320. jautājuma atbildes Lejaskurzemē

Izloksne, aptaujas gads	Nolūka datīvs	Konstrukcija ar prievārdu *priekš*
Aizvīķi, 1955	*viẽnu daļu rãceņu atlasa sę̃klai*	atbildē nav fiksēta
Bārta, 1960	atbildē nav fiksēts	*actâ daļu kaŕtupeļus priêkš êšanas* un *priêkš sę̃klas*
Dunika, 1958	*atstât kaŕtupeļus sę̃klaî* *atstât kaŕtupeļus sę̃klî*	*atstât kaŕtupeļus priêkš sę̃klas*
Gramzda, 1955	*skaĵganᵘs saûc, kad cę̃rpus sašķeļ maĵkaî*	*šitã* [zāle] *priêkš siẽvišķiêm, ka siẽvišķi slimi* *rãceņus atstãj priêkš sę̃klas*
Grobiņa, 1960	*actât kaŕtupeļus sę̃klaî*	*actât kaŕtupeļus priêkš sę̃klas* (biežāk)
Kalēti, 1955	*acstât sę̃klaî kaŕtupeļᵘs*	*priêkš sę̃klᵃs*
Nīca, 1963	*ķiĵķinus mîcîja saîmeî*	atbildē nav fiksēta
Pērkone, 1978	*ja labi izziêmuôs, ta* [pampāļus] *actâs sę̃klaî cũkâm kâdreĩz taĩsijᵃ riķᵘ žuôgu*	*priêkš sę̃klas* *krupᵢ priêkš tâdâm zâlêm turêjᵃ*
Purmsāti, 1955	atbildē nav fiksēts	*atstât priêkš sę̃klᵃs* *krâsnê iêkšâ žâvê rudzᵘs priêkš maĩzᵉs*
Rucava, 1967	*daũg jau naụ, liẽkaŕstam̧* ['zālēm'] *piêtiks*	*priêkš liẽkaŕsta*

Ievērojot LVDA kartografēšanas pieeju – meklēt papildu dotumus citu aptaujas daļu tekstos –, arī šajā pētījumā iespējamie 320. jautājuma atbilžu papildinājumi meklēti visā atbilstīgās izloksnes manuskriptā, ja atbildē bijusi pierakstīta tikai viena no nolūka izteikšanas iespējām. Tā Bārtas LVDA manuskripta leksikas daļas tekstos blakus analītiskajai konstrukcijai (kā 320. jautājuma atbildes dotumos), piemēram, *iẽvas ziêd baĵtiêm ziêdiêm, labas priêkš ruõzes, izraûn karŝtumus / tĩteŗines ziêd baĵti, tẽjas zâle priêkš plaûšiêm / agrâk biị pa divâm abrâm, viêna*

mazâka priêkš baĩtmaîzes, izlasāms arī viens nolūka datīva lietojums: [vīgriezes] *liêtuô tẽjaî* [nolūka datīvs], *tẽjâ liêtuô ziêdus, saknes taĩsa arî spiŕtu. priêkš nẽŕviêm, kram̃pjiêm liêtuô. vīdiŕkšņa priekš nẽŕviêm*[4].

201. jautājuma (prievārdu pārvaldījums) atbildes gandrīz visās areāla izloksnēs iekļauj arī *priekš* 'pirms' fiksējumu laika semantikas konstrukcijās, piemēram, Aizvīķos *priêkš svẽtkiêm*, Bārtā *priêkš svệtku* // *priêkš svệtkiêm*, Dunikā *priêkš svệtkiêm*, Gramzdā *priêkš svẹ̃tkiêm*, Grobiņā *priêkš svệtkiêm*, Kalētos *priêkš svệtkiêm*, Nīcā *priêkš svệtku*, Pērkonē *priêkš svệtkiêm*, *priêkš Jāņiêm*. Tas liecina, ka 20. gadsimta vidū izlokšņu vecākās paaudzes runātājiem šāda *priekš* semantika ir aktīvajā lietojumā. Par *priekš* lietojumu vietas (novietojuma) nozīmē LVDA īpašu jautājumu nav.

Variantu lietojuma biežumu aptaujas laikā varēja ietekmēt arī tas, kā jautājumi uzdoti (paraugteikuma ietekme), vai teicēji īpaši rosināti teikt tautasdziesmas. Brigita Bušmane Nīcas izloksnē konstatējusi, ka „tautasdziesmās nav pamanīts prepozīcijas *priekš* lietojums noderības nozīmē" (Bušmane, 1989, 240)[5]. Tas atbilst Alfrēda Gātera secinājumam par dainu sintaksi: tautasdziesmās vācu *für* ietekmētās konstrukcijās *priekš* lietojumi ir tikai sporādiski (*nur sporadisch*), bet vietas nozīmē *priekš* ļoti spēcīgi konkurē ar *pret*, laika nozīmē – ar *pirms*, *pirma*, *pirmāk* (Gāters, 1993, 439–440). Tātad visos gadījumos, kad aptaujas veicēji vai aprakstu autori balstījušies galvenokārt tautasdziesmu tekstos, rosinājuši tās teikt, *priekš* konstrukciju pieraksti būs reti.

2. Nolūka datīva un *priekš* lietojums Lejaskurzemes tekstos 17.–20. gadsimtā

17. gadsimtā J. Langija vārdnīcas un tās gramatikas pielikuma manuskriptā prievārds *preeksch* reģistrēts tikai vietas (novietojuma) nozīmē, piemēram, *Preeksch Atzeems* (Lj, 201), *Sawu Noseeĝum' nhe buhs mums nei preeksch Deew nei preeksch Basnihts Kung' leekt* (Lj, 181). Gramatikas daļā J. Langijs

[4] Ne visu aptaujas izlokšņu manuskriptos iekļauti plašāki teksti.

[5] Turpretim ikdienas runā Nīcas izloksnē nolūka konstrukcijas ar *priekš* ir izplatītas (Bušmane, 1989, 240).

apraksta latviešu valodai ieteicamo (pareizo) *priekš* lietojumu (Lj, 423), norādot, ka arī laika semantikas konstrukcijās *priekš* nav vēlams – latviešu valodā labāk lietot *pirms*[6]. (sk. 1. attēlu).

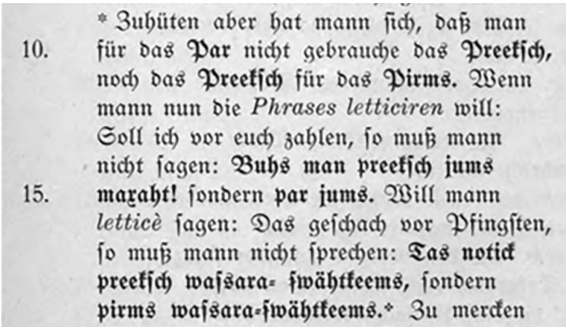
* Zuhüten aber hat mann ſich, daß man
10. für das **Par** nicht gebrauche das **Preekſch**,
noch das **Preekſch** für das **Pirms.** Wenn
mann nun die *Phrases letticiren* will:
Soll ich vor euch zahlen, ſo muß mann
nicht ſagen: **Buhs man preekſch jums**
15. **maxaht!** ſondern **par jums.** Will mann
letticè ſagen: Das geſchach vor Pfingſten,
ſo muß mann nicht ſprechen: **Tas notick**
preekſch waſsara- ſwähtkeems, ſondern
pirms waſsara-ſwähtkeems.* Zu mercken

1. ATTĒLS. J. Langija dotais prievārda *priekš* lietojuma raksturojums (Lj, 423)

Lakoniskie piemēri un to komentāri ļauj spriest, ka J. Langijs par latviešu valodai pieņemamu uzskatījis *priekš* lietojumu tikai vietas nozīmē. Šo lietojumu par veco rakstu valodai „samērā konsekventu" atzinusi arī Daina Nītiņa (2007, 39), taču citos 17. gadsimta tekstos rodamas gan laika, gan nolūka semantikas konstrukcijas, kuras J. Langijs neatzīst. Nolūka datīva piemēru J. Langija tekstos ir maz (tas izriet arī no vārdnīcas tekstveides specifikas), piemēram, *Peen' mih=ziht Śeeram* (Lj, 248).[7] Ņemot vērā G. Manceļa tekstu ietekmi, nav iespējams noteikt, cik lielā mērā J. Langija fiksētais *priekš* lietojums atbilst 17. gadsimta Lejaskurzemē runātajai valodai.

19. gadsimtā mācītājs G. Braže Liepājā izdotas vāciešiem paredzētas praktiskas ievirzes vārdnīcas „Allererste Anleitung zum Gebrauch der lettischen Sprache für Deutsche" (1875) šķirklī *preeksch* dod lietojuma skaidrojumu 'vor (von Zeit und Ort)', norādīdams, ka vācu 'für' nozīmē

---

6 Prievārda konstrukciju *pirms Śwähtkeems* gramatikas pielikumā J. Langijs lietojis vairākkārt (arī Lj, 431 u. c.).

7 Pētnieki norādījuši uz Georga Manceļa (*Georg Mancelius*) tekstu (vārdnīcas „Lettus" un tās pielikumu) ietekmi uz J. Langija vārdnīcas manuskriptu (par to ar atsaucēm uz citiem pētniekiem sk. Ozola & Markus-Narvila, 2021, 17, 21, 202 u. c.). Arī šim nolūka datīva lietojumam ir paralēles ar G. Manceļa tekstu: sk. *Milch kneten / Peenu mieziet śeeram* (Manc1638_PhL_323$_{15}$). Atbilsmes ir arī prievārda *pirms* lietojuma piemēros: sal. G. Manceļa tekstu *waśche der Kuhe die Zitzen rein / nomaśgha tai Ghowei tahß Puppas / pirrms tu to ślautz* (Manc1638_PhL_268$_{22}$) un J. Langija tekstu *Goh Puppi ja=nomaśga, pirms to ślautz* (Lj, 205).

latvietis *priekš* nelieto („braucht es der Lette nie") – šīs nozīmes izteikšanai lietojams datīvs (Brasche, 1875, 131).[8]

Paša G. Bražes darbos blakus nolūka datīvam gadās arī pa kādai prievārda *priekš* konstrukcijai – sk., piemēram, darbu „Kā Paleijas Jānis savu būšanu kopis" (1844): *Arri zeenigs kungs dab=bujis dsirdeht, ka winna dohmajoti śewim jaunu śaim=neeku prezzeht* [..] (11), *Jahnis jaw ścho pirmo seemu pee trihsdeśmit zelmeem iswedde, wissus sarrus wahk=dams malkai* (57), *Jaw pee kahdeem trihsdeś=mit baļķeem eśmu isweddis jaunai istabai* [..] (58), *ļaudis sahka kartuppeļeem śuhdus west* (83), *tikkai weenu pa=śchu zuhku un kahdas trihs woi tśchetras awis paturre=dams preekśch waiślas* (26).

20. gadsimta 20.–30. gados „Filologu biedrības rakstos" publicēto Lejaskurzemes izlokšņu aprakstu autori, kas balstījušies galvenokārt tautasdziesmu tekstos (Ābele, 1927; 1928; 1929), nolūka izteikšanu un *priekš* lietojumu neapraksta: kā iepriekš minēts, *priekš* konstrukcijas tautasdziesmās ir sporādiskas. Turpretim E. Valtere Pērkonē tam uzmanību pievērsusi: „Bieži dzird prēpoz. [..] *priêkš*, kur vienkārši dat. locījumu vajadzētu: *priekš guôvêm saplûc*; runā arī vietas nozīmē: *priêkš tavu acu zaļš kuôks*" (1938, 133). Tā kā E. Valteres vērojumi balstās galvenokārt ikdienā runātajā valodā, piesardzīgi var secināt, ka konstrukcijas ar *priekš* nolūka datīva vietā 20. gadsimta 1. pusē varētu būt dominējošās vismaz daļā Lejaskurzemes izlokšņu.

D. Nītiņa secinājusi, ka 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma rakstu valodā konstrukcijas ar prievārdu *priekš* nolūka datīva vietā vēl ir visai izplatītas (2007, 75), bet, normētajai rakstu valodai nostiprinoties, veidojas arī izpratne par šādu konstrukciju neatbilstību latviešu valodai.[9] Par to

---

[8] Šim G. Bražes skaidrojumam ir lingvistiska un leksikogrāfiska saikne ar Karla Kristiana Ulmaņa (*Carl Christian Ulmann*) latviešu-vācu vārdnīcu un paša G. Bražes līdzautorību vārdnīcas 2. daļas (vācu-latviešu) pabeigšanā. Prievārda *priekš* vietas un laika semantikas konstrukcijas aprakstītas latviešu-vācu vārdnīcā (Ulmann, 1872, 210), bet vārdnīcas 2. daļā, *für* šķirklī, izvērsti skaidrotas šī prievārda konstrukciju atbilsmes latviešu valodā, uzsverot nolūka izteikšanu labāk ar datīvu nekā ar biežāk dzirdamo prievārda konstrukciju: „besser durch den bloßen Dativ als durch das häufig gehörte *preeksch*" (Ulmann & Brasche, 1880, 310).

[9] Jānis Endzelīns darba „Dažādas valodas kļūdas" ceturtajā izdevumā atzīst: „Ka *priekš* nav jālietā tur, kur var izteikties ar vienkāršo datīvu, to nu gan daudzi jau ir iegaumējuši. Bet tomēr arī tagad vēl bieži var sastapt, piem., šādus savienojumus: *meklē dalībnieku priekš ādu fabrikas* [..]" (Endzelīns, 1932/1980, 30).

liecina arī Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcas" (ME) *prìekš* šķirkļa izkārtojums: ar piemēriem raksturota vietas nozīme (piem., *priekš tiesas iet*), laika nozīme (piem., *priekš Jāņu* // *Jāņiem*), bet šķirkļa beigās sīkā drukā (bez piemēriem) – nevērīgas runas ģermānisms vācu *für* (*zu*) konstrukciju ietekmē (ME III, 393).

Semantiski daudzveidīgs prievārda *priekš* lietojums (arī nolūka nozīmes konstrukcijās) 20. gadsimta lejzemnieku izloksnēs fiksēts plaši, Kurzemē – kā vidus dialekta kursisko, tā arī lībisko izlokšņu areālā. Stendes izloksnē *priêkš* lietots laika nozīmē, piemēram, *priêkš pulĩkìm gadìm*, vietas nozīmē, piemēram, *raîps* (-bs) *priêkš acìm*, kā arī vācu *für* nozīmē, piemēram, *màn priêkš tevìm jastrâda* (Draviņš & Rūķe, 1958, 83). Skrundas izloksnē „nolūka datīvu nelieto. Saka – *atstât rāceņus priêkš sę̃klas*" (Pīrāga, 2006, 60). Marta Rudzīte prievārda *priekš* lietojumu nolūka nozīmē kā diezgan biežu minējusi Vidzemes lībiskajās izloksnēs (1964, 251). Vidus dialekta Ērģemes izloksnē tam ir plašs lietojums, kas aizstāj nolūka datīvu (ĒIV III, 129–131).

3. Prievārda *priekš* konstrukcijas un nolūka datīvs Lejaskurzemes izloksnēs un to pētījumos 20. gadsimta 2. pusē un 21. gadsimta sākumā

Maigone Beitiņa pētījumam „Adverbiālo attieksmju izpausme izloksnēs" (2007) izmantojusi publicētos tekstus no 25 Kurzemes izloksnēm (apmēram ceturtdaļa Kurzemes – gan vidus dialekta, gan lībiskā dialekta – izlokšņu), lai analizētu visu adverbiālo nozīmju realizāciju.[10] Par nolūka semantikas konstrukcijām secināts: „Tipiskākais nolūka apstākļa izteikšanas veids visu pētīto izlokšņu tekstos ir prievārds *priekš* ar lietvārda ģenitīvu kursiskajās izloksnēs [..] un prievārds *priekš* ar lietvārda akuzatīvu lībiskajās izloksnēs [..]" (Beitiņa, 2007, 6). M. Beitiņa atzīst, ka Kurzemes izloksnēs tiek izmantots arī nolūka datīvs, bet retāk nekā konstrukcijas ar *priekš* (2007, 7).

[10] M. Beitiņas pētījumā tekstu pierakstīšanas un publicēšanas dažādie laiki nav nošķirti: konstatēta kādas adverbiālas semantikas formas vai konstrukcijas esamība vairāk nekā gadsimtu ilgā laikaposmā (19. līdz 21. gadsimtā).

Plašākā Lejaskurzemes tekstu un leksikas kolekcija LU LaVI pieder Nīcas izloksnei (Bušmane, 1989; NIV I, II, III), tās zinātniskā izpēte un publicēšana turpinās. Nīcas izloksnes vārdnīcā (NIV) kā pilna tipa dialektālās leksikogrāfijas darbā bagātīgi iekļauti šķirkļu teksti, kas noder ne tikai leksikas, semantikas, bet arī morfoloģijas un sintakses pētījumiem.[11] Rakstā analizēts prievārda *priekš* lietojums NIV I un II sējuma šķirkļu tekstos, nosakot tā lietojumu trijās nozīmēs: nolūka, vietas, laika.

NIV dotumi apliecina, ka Nīcas izloksnē prievārds *priekš* visbiežāk lietots nolūka konstrukcijās, piemēram, *âdu izǵērēja priêkš kamanu deķa* (NIV II, 50); *nuô priēdes stum̃bra labi skalus plę̃st priêkš ķuōcu pîšanas* (NIV II, 229); *vasaru vaîg atlicinât priêkš ziêmas âbuôlus* (NIV I, 183); *meîtas savēra aûdęklu priêkš gaĺddrānêm* (NIV I, 206); *aûzu piļavas bi priêkš ķiseņiêm* (NIV I, 273); *četrkaňtîga blašķe maň vêl bi priêkš braňdava iêliêšanas* (NIV I, 291); *turêja viênu cūkumāti, divus veprus priêkš kaûšanas* (NIV I, 385); *tas čūčis bûs priêkš gaļas rudeni* (NIV I, 399) u. c.

Šajā semantiskajā grupā NIV daudz tekstu, kas norāda uz prievārda *priekš* lietojumu kā nevēlama likvidēšanai (*priekš* 'pret'), piemēram, *čigānine, suôlîdama iêduōt zâles priêkš kāju sâpêm, apmānija* (NIV II, 34); *sīpuōls i zâles priêkš kâsus, ka sàaūkstêjiês* (NIV II, 78); *priêkš vêža dzêra kṛupi* [..] *ta tuõ liêtuôja priêkš vêža* (NIV II, 155); *aûzu tēja i priêkš sàaūkstêšanâs* (NIV I, 234); *tā* [pienenes] *sakne dikti laba priêkš astmas* (NIV I, 158); *cūku žuĺti liêtuôja priêkš âdas saspręg̃âjumiêm* (NIV I, 150) u. c.

Retāk NIV tekstos *priekš* lietots laika semantikas ('pirms') konstrukcijās, piemēram, *kârstâ laīkâ dzina mājâs guôvis puzdiênâ – jaû priêkš Jāņu* (NIV II, 67); *priêkš Jāņiêm pļāva âbuliņu* (NIV I, 3); *gavēnis i priêkš Liēldiênâm* (NIV II, 81); *tas bija nuōticis jaû priêkš manas dzim̂šanas*

[11] „Nīcas izloksnes vārdu krājums sistemātiski ir apzināts pagājušā gadsimta 70., 80. gados, par teicējiem izraugoties galvenokārt vecākās vai visvecākās paaudzes, pat vēl 19. gadsimta 70., 80. gados dzimušus, nīceniekus. Kopš 2011. gada ir precizētas vārdu nozīmes, pārbaudīts vairāku leksēmu lietojums pārsvarā vecākās paaudzes pārstāvju valodā. Tādējādi apkopotais vārdu krājums, sastatot to ar publicētajiem materiāliem, pamatos sniedz ieskatu nīcenieku valodā, tās izmaiņās gadsimta gaitā" (NIV I, IV).

(NIV I, 496); *šuôrît agri cêluôs – priêkš saŭles* (NIV I, 351); [aitu] *cirpšana bi aprilî – mēnesi priêkš ganuôs laîšanas* (NIV I, 144) u. c.

Ļoti reti Nīcas izloksnē *priekš* lietots vietas (novietojuma) semantikas konstrukcijās (par to sk. arī Bušmane, 1989, 240), piemēram, *buĩlim̃ liêk dubgali priêkš acu – dēlgalîti tâdu. ta viš pretî nęręds* (NIV I, 428), tomēr NIV I šķirklī *ace*, arī *acs* pie 3. nozīmes 'acu priekšā' ir piemēri tikai ar *priekšā*: *te·pat acu priêkšâ viņi* [bērni] *bûs! / mazdęls te uzaûga manu acu priêkšã / kâdu pazudušu liêtu meklê uñ atruôd acu priêkšâ / piēskati tuōs bęrnus! te·pat jaû acu priêkšâ viņi bûs! / vaî es teû neliku* [aitas] *turęt acu priêkšâ! kâ tu neredzēji, ka sâka iēt* [āboliņā]? (NIV I, 7).

NIV šķirkļu teksti, uzrādīdami daudzveidīgu *priekš* lietojumu un biežumu, tomēr nevar sniegt atbildi uz jautājumu par šī lietojuma pārmaiņu gaitu, jo dotumi (lietojuma piemēri) nav datēti.

20. gadsimta 2. pusē un 21. gadsimtā Lejaskurzemes izloksnēs rets ir *priekš* lietojums laika semantikas konstrukcijās. KHI un LU LaVI kolekcijas rāda, ka *priekš* 'pirms' raksturīgs atsevišķiem vecākās paaudzes izloksnes runātājiem, piemēram, Bārtā: [dzērvenēs] *vęcuôs laīkuôs jaû nevarêja priêkš laīka iēt. mežsarĝi ķêra ruôkâ / uñ tad varî manît, ka tā âbra irî pacęlusês, tad jaû priêkš laīka kurina krâsni* (Avoti, 170–173); Rucavā: (par zāļu tējām) *priêkš Līguô diênu ka raûn, i priêkš zâlêm* (Rucavā, 402); *ciênija taî Paŭrupê jaû sabraûkt priêkš laīka* (Rucavā, 463).

Gan laika, gan vietas nozīmē Lejaskurzemē dominē prievārds *pirms*, piemēram, Aizvīķos *te viņam̃ kaût kurî pirîms meža, turî bija viņa mājiņas* (KHI kolekcija, 2018); Gramzdā *gaļu klapê, isklapê, kad cęp, – pirîms cepšanas* (Jankevics, 1985); Rucavā *te jaû pirîms tiēm kriêvu laīkiêm es zinu, ka zemes nebiį̣ daŭdz* (Avoti, 177) u. c.

D. Nītiņa secina: „Kopš 20. gs. vidus literārajā valodā ir uzvarējis prievārda *pirms* lietojums, un prievārds *priekš* laika nozīmē vairs tikpat kā nav atrodams. Prievārds *priekš* vairs tikpat kā nav sastopams arī vietas nozīmē" (Nītiņa, 2007, 86). Tātad Lejaskurzemes izloksnēs vērojamais prievārda *priekš* vietas un laika semantikas konstrukciju sporādiskais

lietojums 21. gadsimtā atbilst šī prievārda lietojuma pārmaiņām latviešu valodā kopumā.[12]

Nolūka izteikšanai visā Lejaskurzemes areālā dzirdamas gan prievārda konstrukcijas, gan nolūka datīvs:

Bārtā *liẽluôs, asuôs dadžus griêza, plucinâja cũkãm* (Avoti, 146); *brûklenîtes, tãs râva a visãm uôgãm tẽjaî / meĺlenes arî visiêm râva ârâ va griêza nuõst a visãm uôdziņâm, žâvêja tẽjãm* (Avoti, 162); *pelašķis arî labi priekš klępus bija* (Avoti, 168); abas nolūka konstrukcijas var funkcionēt pat blakus, vienā izteikumā, piemēram, *klępum̂ viņa irî. viņa i priêkš klępus laba* (Avoti, 163);

Nīcā, piemēram, *braǵus taīsīja nuô četriêm liẽliẽm stabiêm, tajuõs izurîba caũrumiņus dzę̂lzu buĺtaî, laî turę̂tuôs jûmtiņš / tâdi zili pęlę̂ki* [zirgi] *dikti lępni unî smuki braûkšanaî* (KHI kolekcija, 1988); *priêkš klępus dikti labas irî tītarenes, citûr saka pęlašķi / katru vasaru sêja sluôtas priêkš pirîc* (KHI kolekcija, 1988);

Gramzdā, piemēram, *saraû rãceņus puzdiênâm! / kâdreīz tãs sęrîmuôkšļu uôgas citti žâvêja tẽjaî / rabarîbaru kâtus liêtuô ķīselêm, cituî jaụ ne / kâdreīz jaụ mẽs sẽjãm tuõs cikuõriņus, aûʒêjãm kaffijaî / trîszaru dakšas liêtuô siêna dakšuôšanaî, saĺmu dakšuôšanaî / vẽdluôʒiņš – tâc atveŗam̂s, vẽdinâšanaî viš irî* (Jankevics, 1985); *bīdelę̂ti miĺti biị baĺtmaîzes cepšanaî / cepļa sluôta – garîš kâc, sluôta saliẽkta lîka maîzes krâsn̥s slaũcîšanaî / riẽre – iêduôbum̃s krâsnî zeķķu unî cim̂du žâvêšanaî* (Jankevics,1986); *mẽs saûcam iĺkšu arkli – tiẽ jaụ tik biị priêkš rãceņiêm, kuô vaguôt rãceņus / priêkš vĩriêšiêm kręklus šuja strĩpaînus / cikcagu ecêšas 'arî liêtuôja priêkš sastrâdâšanas / četrîzaru dakšas biị priêkš mę̂slu meššanas / slẽǵi – nu, vakarâ aîstaīsa slẽǵus. viņi priêkš siĺtuma 'arî duõmâti* (Jankevics, 1985);

Rucavā, piemēram, *te teụ ęzęrâ bi pļavas, ku tu braûci niêdres pļaũt jum̂tam̂ unî siênu vâkt* (Avoti, 177); *ķęrus* ['saknes, celmus'] *las:ija unî*

[12] Tēzaurā *priekš* 5. nozīme 'Norāda uz objektu, kura priekšā (kas) atrodas' klasificēta kā novecojusi, taču 1. nozīmei 'Norāda uz laikposmu, laika momentu, kas tuvojas, kad notiek kāda darbība, norise, eksistē kāds stāvoklis' lietojuma biežums vai citi ierobežojumi nav norādīti (https://tezaurs.lv/priek%C5%A1).

varêja vęst mājā maĹkaî (NSLA, 54); *ka viņč paŕnāca nuô tâ kara, ęsuôt iêdalîti baĺķi mājas celtniêcîbaî* (NSLA, 71); *meĺleņu lap:as priêkš acîm.* [..] *vaĩvariņi. tâ viņi skaîtâs iñdîgi, bet tâ priêkš klępus viņi iŕ tâ* (Avoti, 180); *šęŕmūkslis, nu tas i priêkš ļaũnas acis* (Avoti, 184); *veŕmeļu tēja i priêkš apetîtes* (Avoti, 189); *tuŕ kûdru pacirta, cę̃rpus, kâ mēs sakām, priêkš kurinâšanas* (NSLA, 72–73); *rānas aûdzêja, raũ, priêkš aûsīm* (Rucavā, 405); *kadreĩz bi gṛũti laĩki priêkš, priêkš visu tuô isdarîbu* (Rucavā, 433).

Ja rakstu valodā „literārās valodas normu sistēmas nostiprināšanās apstākļos vārdu savienojumi ar prievārdu *priekš*, kuri nevajadzīgi aizstāj latviešu bezprievārdisko datīvu vai arī citus izteiksmes variantus, pakāpeniski tiek lietoti arvien retāk" (Nītiņa, 1978, 160), par ikdienas runu (tostarp Lejaskurzemes izloksnēm) to apgalvot nevar.[13] Lejaskurzemes izlokšņu 20. gadsimta beigu – 21. gadsimta pieraksti un ieraksti liecina: prievārda *priekš* lietojums nolūka nozīmes izteikšanai saglabājas aktīvajā lietojumā.

Ja šie LVDA nekartografētie dotumi tiktu analizēti vēl citās izlokšņu grupās, kurās ir plašāki tekstu vākumi arī 20. gadsimta nogalē un 21. gadsimtā, piemēram, Vidzemes un Kurzemes lībiskajās izloksnēs, vidus dialekta zemgaliskajās un Vidzemes izloksnēs, tas būtu pamats secinājumiem par prievārda *priekš* lietojuma dzīvotspēju latviešu sarunvalodā kopumā.

Secinājumi

1. Gan kartografētie, gan nekartografētie LVDA aptauju dotumi ir pētniecībai droši teksti: precīzi datētais pieraksta laiks un teicēju apraksts ir pamats izlokšņu turpmāko pārmaiņu raksturošanai.

2. LVDA 320. (arī 201.) jautājuma atbildes liecina:

[13] Tēzaurā *priekš* 2. nozīme 'Norāda uz dzīvu būtni, kam par labu vai sliktu ko dara, kas notiek, ir paredzēts; norāda uz dzīvu būtni, kam (kas) ir piemērots, noderīgs' klasificēta kā sarunvalodas nozīme, bet 3. nozīmei 'Norāda uz to (objektu, darbību, stāvokli), kam kas ir noderīgs, piemērots, paredzēts' lietojuma ierobežojumi nav norādīti (https://tezaurs.lv/priek%C5%A1).

1) 20. gadsimta vidū Lejaskurzemes izloksnēs darbības nolūks izteikts gan ar nolūka datīvu, gan analītisko prievārda *priekš* konstrukciju;

2) vismaz vecākās paaudzes pārstāvju valodā aktīvajā lietojumā ir arī prievārda *priekš* laika semantikas konstrukcijas (par lietojumu vietas nozīmē LVDA dotumu nav).

3. 20. gadsimta 2. puses un 21. gadsimta Lejaskurzemē turpinās LVDA fiksētās prievārda *priekš* lietojuma tendences, kas atbilst latviešu sarunvalodai: nolūka (noderības) nozīmē tiek lietotas gan prievārda konstrukcijas, gan datīvs (variējas arī viena cilvēka runā); rets ir lietojums laika semantikas konstrukcijās; tikai sporādisks ir lietojums vietas semantikas konstrukcijās.

AVOTI

Avoti – Markus-Narvila, L. (2016). Dienvidkurzemes izlokšņu paraugi. In A. Stafecka, L. Markus-Narvila (sast.), *Avoti vēl neizsīkst. Latviešu valodas dialekti 21. gadsimtā*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 142–211.

Brasche, G. (1875). *Allererſte Anleitung zum Gebrauch der lettiſchen Sprache für Deutſche von G. Braſche*. Libau: Verlag von G. L. Zimmermann.

Braže, G. (1844). *Kā Paleijas Jānis savu būšanu kopis. Arāja ļaudīm par priekšzīmi sarakstīts*. Jelgava.

ĒIV – Kagaine, E., & Raģe, S. (1977–1983). *Ērģemes izloksnes vārdnīca* (I–III sēj.). Rīga: Zinātne.

Jankevics – Alfrēda Jankevica vākums Lejaskurzemē 20. gadsimta 80. gadu 2. pusē, rokraksts LU Latviešu valodas institūtā.

KHI kolekcija – Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārā institūta dialektoloģijas kolekcija.

Lj – Langijs, J. (1936). *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. (Pēc manuskripta fotokopijas izdevis E. Blese.) Rīga: Latvijas Universitāte.

LU LaVI kolekcija – Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta dialektoloģijas kolekcija.

Manc1638_PhL – Mancelius, G. (1638). *Phraseologia Lettica*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_PhL.

ME – Mīlenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns.) Rīga: Izglītības ministrija.

NIV – Bušmane, B. (2017–2021). *Nīcas izloksnes vārdnīca* (I–III sēj.). (Atb. red. A. Timuška.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts. Pieejams https://lavi.lu.lv/arhivs-publikacijas/.

NSLA – Laumane, B. (red.). (2008, atkārtots izd. 2018). *No Sventājas līdz Ancei: Latviešu izloksnes Rietumkurzemes piekrastē 20. gs. beigās / 21. gs. sākumā*. Liepāja: LiePA. Pieejams https://dom.lndb.lv/data/obj/571526.html.

Rucavā – Laumane, B., Ozola, I., & Girņus, G. (red.). (2007, atkārtots izd. 2008). *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklora, valoda*. Liepāja: LiePA.

Tēzaurs. (2009–2022). (Sast. A. Spektors.) LU MII Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams https://tezaurs.lv/; skatīts 14.05.2022.

Ulmann, C. C. (1872). *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann*. Riga.

Ulmann, C. C., & Brasche, G. (1880). *Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch.* Riga, Leipzig: Verlag von H. Brutzer.

LITERATŪRA

Ābele, A. (1927). Par Rucavas izloksni. *Filologu biedrības raksti*, *7*, 112–128.

Ābele, A. (1928). Rucavas izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *8*, 135–144.

Ābele, A. (1929). Gramzda draudzes izloksnes. *Filologu biedrības raksti*, *9*, 90–113.

Beitiņa, M. (2007). Adverbiālo attieksmju izpausme Kurzemes izloksnēs. *Baltu filoloģija*, *16*(1/2), 5–30.

Bušmane, B. (1989). *Nīcas izloksne*. Rīga: Zinātne.

Draviņš, K., & Rūķe, V. (1958). *Verbalformen und undeklinierbare Redeteile der Mundart von Stenden*. Lund: Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet.

Endzelīns, J. (1980). Dažādas valodas kļūdas. In J. Endzelīns, *Darbu izlase* (III sēj. 2. daļa). Rīga: Zinātne, 9–45. (Pirmizdevums: 1932)

Gāters, A. (1993). *Lettische Syntax: die Dainas*. (Hrsg. von H. Radtke.) Frankfurt am Main: Peter Lang.

LVDAf – Sarkanis, A. (sast.). (2013). *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

LVDAjaut. – *Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materialu vākšanas programa*. (1954). Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

LVDAl – Bušmane, B., Laumane, B., & Stafecka, A. (1999). *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Rīga: Zinātne.

LVDAm – Kurzemniece, I., Markus-Narvila, L., & Stafecka, A. (sast. un atb. red.) (2021). *Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija, I.* Rīga: Zinātne.

Nītiņa, D. (1978). *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne.

Nītiņa, D. (2007). Prepozīcija (prievārds). In K. Pokrotniece (atb. red.), *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 31–99.

Ozola, I., & Markus-Narvila, L. (2021). *Valoda. Laiks. Lejaskurzeme*. Liepāja, Rīga: Liepājas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts.

Pīrāga, M. (2006). *Skrundas izloksnes apraksts*. Liepāja: LiePA.

Rudzīte, M. (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Valtere, E. (1938). Pērkones izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *18*, 123–135.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

DZIĻO TĀMNIEKU IZLOKŠŅU MORFOLOĢISKĀS SISTĒMAS ATTĪSTĪBAS TENDENCES[1]

Developmental Tendencies of the Morphological System of the Deep Tamian Subdialects

DAIRA VĒVERE

[1] Raksts izstrādāts projektā „LU doktorantūras kapacitātes stiprināšana jaunā doktorantūras modeļa ietvarā" (Nr. 8.2.2.0/20/I/006).

ABSTRACT

Keywords:
Tamian subdialects, Livonic dialect, morphological changes, phonetic variants, dialect levelling

The present paper aims at actualization of the changes in the morphological system of the deep Tamian subdialects belonging to the Livonic dialect, while also attempting to learn possible reasons and predictions for the developmental processes of those changes in the future.

The following linguistic analysis is based on speech data acquired by interviewing the speakers of eight Courland Livonic subdialects from 2008–2019: *Piltene, Ziras, Zlēkas, Ugāle, Pope, Puze, Ance, Dundaga*. Speech data are mostly taken from older-generation speakers, while data gathered from younger speakers show the dynamics of dialectal features.

In the morphological system, changes occur mostly in the declension of nouns, conjugation of verbs, and the use of other parts of speech (such as adjectives, adverbs, numerals, and pronouns). The analysis of morphological features does not exclude the presence of phonetic variation, for example, in the word endings and suffixes.

The main results show that the morphological system of studied subdialects has changed in recent decades, mostly through the influence of standard Latvian, resulting in dialect leveling, even paradigmatic leveling; structural convergence has been observed, especially in the system of nouns and verbs, while the parallel use of several dialect and standard language forms has been noted, even in the speech of the older generation.

Ievads

Teritoriālo dialektu pastāvēšanu gadsimtu gaitā sekmējuši dažādi vēsturiski, kultūrvēsturiski, politiski, ekonomiski, sociālekonomiski un sociāli apstākļi, to turpmāku attīstību bez minētajiem ārējiem faktoriem lielākoties nosaka valodas iekšējie, sistēmiskie un dažādi sociolingvistiskie procesi, piemēram, komunikācijas loka paplašināšana, izglītības, profesionālās vai publiskās telpas noteiktie ierobežojumi valodas lietojumam, valodas apguves vai pārmantojamības problēmas. Tas viss un vēl daudzi citi apstākļi, kas saistāmi ar literārās valodas ietekmi, ir radījuši pārmaiņas valodas reģionālo variantu lietojumā, ietekmējot pat veselas gramatiskās struktūras, un šis attīstības ceļš vēl aizvien turpinās, jo valoda, kā zināms, nepārtraukti mainās, un tas nav tikai lingvistisks process, bet var būt sociālu, politisku, dažādu ar apkārtējo vidi saistītu faktoru rezultāts (sk. arī McMahon, 1994, 228–229).

Marta Rudzīte (1958, 146) paudusi: „Attīstības iekšējās tendences, kas sākušas darboties kāda dialekta gramatiskajā uzbūvē, grūti pakļaujas literārās valodas normām, ja tās nesaskan ar šā dialekta attīstības iekšējām tendencēm". Dialektu un to izlokšņu morfoloģiskās uzbūves attīstība (jo sevišķi mūsdienās) ir visai sarežģīta parādība. Lībiskā dialekta dziļajās tāmnieku izloksnēs ir vērojama tendence, ka vairāku intralingvistisku un ekstralingvistisku faktoru ietekmē mainās visa to sistēma, turklāt sistemātiskas pārmaiņas sevišķi jūtamas ne tikvien šo izlokšņu gramatikā, bet arī fonētikā.

Valodniecībā procesu, kad lokālās valodas parādības samazinās un līdzinās tām, kas tiek lietotas plašākā reģionā, sauc par dialektu nivelēšanos (*dialect levelling*), tradicionālo dialektu vietā veicinot pat jaunu valodas paveidu – reģiolektu – veidošanos (par to sk., piem., Pedersen, 1996, 78; Mikulėnienė & Meiliūnaitė, 2014, 282).

Zinātniskajā literatūrā teritoriālo dialektu nivelēšanās minēta jau pagājušā gadsimta otrajā pusē, kad, piemēram, angļu sociolingvists Pīters Tradgils (*Peter Trudgill*) grāmatā „Dialects in Contact" norādījis, ka dialektu nivelēšanās ir marķēto valodas paveidu reducēšana vai novājināšana, kas var rezultēties ar jaunu reģionālo valodas paveidu rašanos nosacīti tuvos ģeogrāfiskos areālos (Trudgill, 1986, 98). Par latviešu valodas dialektu

nivelēšanos rakstījusi latviešu dialektoloģe M. Rudzīte, uzsverot, ka tās pirmsākums rodams jau 19. gadsimta sākumā, bet straujāk izlokšņu nivelēšanās Latvijā sākusies 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā, kad sākās lielāka iedzīvotāju migrācija. Ikvienam izloksnes runātājam bija saskare ar latviešu literāro valodu un citos novados runātajām izloksnēm un dialektiem (Rudzīte, 1964, 35–37). Arī skolu attīstība veicināja pārmaiņas izlokšņu pastāvēšanā.

Citviet pasaulē dialektu nivelēšanās problemātikai veltīti pētniecības projekti. Tā, piemēram, Zviedrijā no 2007. līdz 2011. gadam tika īstenots projekts „Dialect Levelling in West Sweden" („Dialektu nivelēšanās Rietumu Zviedrijā"), lai noskaidrotu, kā zviedru valodas dialekti, sevišķi Zviedrijas rietumos – Gēteborgas apvidū –, ir mainījušies kopš 20. gadsimta vidus. Projektā analizētas attieksmes starp dažādiem valodas paveidiem: standartvalodu, tradicionālajiem dialektiem un jaunizveidotajiem reģionālajiem variantiem (ģeolektiem, reģiolektiem), kā intralingvistiskie apstākļi (piem., indivīda runas pielāgošana, pārmainīšana apkārtējiem) ietekmē teritoriālo dialektu pastāvēšanu, un kā mūsdienās arvien vairāk pieaug jaunu sajauktu valodas paveidu resp. reģiolektu lietojums. Pētnieki secinājuši, ka dialekta situācija pētāmajā areālā ir mainījusies vairāk nekā dialekts kā lingvistiskā sistēma kopumā, rosinot noteikt, kā jaunu teritoriālo valodas paveidu lietojums konkrētajā areālā maina lingvistisko sistēmu kopumā (vairāk par šī projekta rezultātiem sk. Nilsson, 2009).

Lietuvā ir realizēts projekts „Mūsdienu ģeolingvistikas pētījumi Lietuvā: punktu tīkla optimizācija un interaktīvā informācijas izplatīšana" (2010–2013), kas veltīts ne vien lietuviešu valodas izlokšņu aktuālā stāvokļa apzināšanai un to izplatības robežu noteikšanai, bet jauno terminu – reģiolekta un ģeolekta – iepazīšanai un pielāgošanai tradicionālajiem dialektiem. Ar tradicionālajiem dialektiem tuvāk ir saistīts ģeolekts, kas ir heterogēns reģionālās valodas variants bez noteikta ģeogrāfisko robežu areāla. Ģeolekts ir tradicionālā dialekta turpinājums, jauns izlokšņu variants, kas saglabājis noteiktas seno dialektu īpatnības. Savukārt reģiolekts ir jaunizveidots izlokšņu variants, kas tiek lietots noteiktā reģionā un kura īpatnības tuvinājušās literārajai valodai, un kas var būt saistīts gan ar konverģenci, gan nivelēšanos. Tas var ietvert vairāku ģeolektu areālus. Reģiolektam ir divas nozīmes: 1) noteiktas

reģionālās valodas pārmaiņas, kas var būt saistītas ar vispārlietojamās valodas ietekmi; 2) starpvariants starp ģeolektu un vispārlietojamo valodu (Mikulėnienė & Meiliūnaitė, 2014, 282).

Šādi projekti ir labs paraugs latviešu valodas dialektu situācijas padziļinātākai izpētei nākotnē, kā arī latviešu dialektoloģijā lietotās terminoloģijas aktualizēšanai un sakārtošanai.

Kaut arī mūsdienās ir vērojams, ka šajā rakstā pētāmās izloksnes arvien vairāk tuvojas nedziļo tāmnieku izlokšņu un pat literārās valodas lietojumam, vairākas ir pat ievērojami mainījušās savā struktūrā, kopumā tās vēl ir saglabājušas raksturīgākās dziļo tāmnieku izlokšņu parādības, tāpēc par jauniem veidojumiem attiecībā uz šīm izloksnēm vēl nebūtu jārunā, bet, redzot tempu un virzienu, kādā tās attīstās, tuvākā vai tālākā nākotnē, iespējams, nāksies domāt par to statusa un nosaukuma maiņu.

Mūsdienās pārmaiņām ir pakļauta visa dziļo tāmnieku izlokšņu morfoloģiskā sistēma: kā vārddarināšana, tā substantīvu deklinācija, verbu konjugācija un citu vārdšķiru gramatiskās pazīmes un lietojums. Arvien biežāk saklausāmas svārstības dziļo tāmnieku izlokšņu morfoloģiskajā sistēmā, kas izpaužas dažādu formu lietojumā pat viena indivīda runā, turklāt ne tikvien jaunākās, bet arī vidējās un vecākās paaudzes runā, un šāds process liecina par pakāpenisku pāreju no izloksnes formām uz standartvalodā lietotām, veicinot paradigmu maiņu.

Tāmnieku izloksnēs joprojām ir izplatītas galvenās lībiskajam dialektam raksturīgās morfoloģiskās parādības – sieviešu dzimtes formu aizstāšana ar vīriešu dzimtes formām, kad atšķirībā no literārās valodas sieviešu dzimtes vārdiem tiek pievienotas uz tiem attiecināmas vārdformas vīriešu dzimtē, proti, trūkst gramatiskā saskaņojuma, un 3. personas verbu formu vispārināšana, kad 3. personas formas tiek lietotas arī 1. un 2. personā gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī. Tomēr pat šīm relatīvi noturīgajām lībisko izlokšņu parādībām ir tendence mazināties, jo ir manāma samērā spēcīga literarizēšanās tendence dzimšu un personu lietojumā – literārās valodas ietekmē arvien biežāk tiek izmantotas sieviešu dzimtes formas blakus vīriešu dzimtes formām un jauktas vai lietotas paralēli dažādu personu verbu formas, ko iespējams fiksēt pat vienā izteikumā arī vecākās paaudzes teicēju runā: *te es i dzimuš, te es i viš mû:ž nuôstrâdaļs* < *te es*

ir 'esmu' *dzimusi, te es ir* 'esmu' *visu mūžu nuostrādājis* 'nostrādājusi' (Zlēkās, siev., dz. 1924. g.)[2], *tâ tā dzîu̯ i pagâi̯s* < *tā tā dzīve ir pagājis* 'ir pagājusi' (Ancē, siev., dz. 1931. g.), *šitâs saîmniêcips bii̯ adalijušiês* < *šitās saimniecības bija atdalījušies* 'atdalījušās' (Dundagā, vīr., dz. 1972. g.). Par spēcīgu literārās valodas ietekmi liecina formu jaukšana, piemēram, *mum̂s i galv̂ęnas tās galuôtn̥s, tuōs jaû mēs nuôrijam̂* < *mums ir galvęnās tās galuotnes, tuos* 'tās' *jau mēs nuorijam* (Popē, siev., dz. 1944. g.). Jau 1936. gada Popes aprakstā minēts, ka tomēr parastāks ir sieviešu dzimtes formu lietojums (Krautmane, 1936, 119). Mūsdienās nivelēšanās ir konstatēta arī citās gramatiskajās kategorijās.

No iepriekš minētā izriet šī raksta mērķis – aktualizēt pārmaiņas lībiskā dialekta dziļo tāmnieku izlokšņu morfoloģiskajā sistēmā, rast to iespējamos cēloņus un mēģināt paredzēt turpmākos procesus.

Raksta pamatā ir autores ierakstītais, transkribētais un ekscerpētais astoņu dziļo tāmnieku izlokšņu – Piltenes, Ziru, Zlēku, Ugāles, Popes, Puzes, Ances un Dundagas – materiāls, kas iegūts lauka pētījumos no 2008. līdz 2022. gadam. Kopumā to veido 65 intervijas. Dati iegūti pārsvarā no vecākās paaudzes tāmnieku izlokšņu runātājiem, kas dzimuši laikā no 20. gadsimta 20. gadiem līdz 60. gadiem, jaunāku runātāju (dzimušu 80.–90. gados) dati ir izmantoti izlokšņu pārmaiņu izsekojamībai. Jāatzīmē, ka ne aiz katra piemēra tiek dots tā teicējs, tas darīts tikai unikālu piemēru gadījumos, kas sevišķi atšķiras no citu tāmnieku runātā vai ir reti saklausāms.

1. Fonētikas ietekme morfoloģiskajā sistēmā

Morfoloģisko parādību analīzē nav vienkārši nošķirt fonētiskās iezīmes no morfoloģiskajām, jo fonētikas klātbūtne vērojama arī morfoloģiskajā sistēmā, abām sistēmām mijiedarbojoties un ietekmējot citai citu. Fonētiskās atšķirības lielākoties sastopamas substantīvu, pronomenu un adjektīvu daudzskaitļa formu galotnēs, piemēram, *o*-celma dsk. substantīvu instrumentāļa formas var beigties gan ar *-im*, gan *-em* resp. *-ęm*, gan *-am*: *a zirĝim̂, a zirĝęm̂, a zirĝam̂* 'ar zirgiem'. Līdzīgi procesi sastopami arī citos lietojumos, kā,

[2] Šeit un turpmāk izlokšņu piemēru teicējiem rādīta dzīvesvieta, dzimums un dzimšanas gads.

piemēram, daudzskaitļa datīva/instrumentāļa kopēji lietojamās formās, kas saistījušies ar dažādiem prievārdiem: *pa kal̦pęm̂* 'par kalpiem', *pa cil̦vękam̂* 'par cilvēkiem', *pa darb̂am̂* 'pa darbiem', *us cir̂kim̂* 'uz cirkiem', *piê radim̂* 'pie radiem', *vęcīm̂ cil̦vę̂kim̂* 'veciem cilvēkiem', *tę̃vęm̂* 'tēviem'. Tādi paši procesi fiksēti arī citu celmu substantīvu formu lietojumā. Tā kā šī parādība mūsdienās ir saklausāma arvien retāk, tā pamazām izzūd. Jaunākā paaudze lieto literārajai valodai pietuvinātās formas – *ar̂ zir̂giêm, piê radiêm, vęcīêm cil̦vę̂kiêm.*

Citu nomenu paradigmā vērojami līdzīgi procesi kā iepriekš aprakstītajiem substantīviem. Adjektīvu paradigma saskan ar atbilstošo celmu substantīvu paradigmu, kur arī sastopamas svārstības un paralēlu formu lietojums, piemēram, dsk. lokatīvā: *labes laīkes* // *labęs laīkęs* // *labas laīkas* // *labuôs laīkuôs* 'labos laikos', kas uzskatāmi rāda tuvināšanos literārajai valodai. Mūsdienās visbiežāk svārstības manāmas datīva formu lietojumā, tā, piemēram, pronomens *viņi* tāmnieku izloksnēs var tikt locīts šādi: *viņim̂*, *viņim̂s, viņęm̂s, viņam̂s, viņiêms* 'viņiem'. Tomēr arī šī parādība vairs vērojama tikai pašu vecāko tāmnieku runā.

2. Substantīvu deklinācija

Pētāmajās izloksnēs substantīvu celmi, līdzīgi kā citās lībiskajās izloksnēs, gala zilbju patskaņu zuduma dēļ ir sakrituši, tā, piemēram, *u*-celmi ir pārgājuši *o*-celmos, līdzskaņu celmi – *(i)i̯o*-celmos, savukārt *i*-celmi ir pārgājuši *ē*-celmos. Tomēr būtiski ir atzīmēt, ka šādas substantīvu celmu maiņas mūsdienās ir vērojamas galvenokārt vecākās paaudzes teicēju runā, jaunākā paaudze paralēli tām lieto arī literārajā valodā sastopamās formas, piemēram, *pîls* tāmniekiem ierastā *pîl* vietā.

Pārmaiņas ir ievērojami ietekmējušas visu celmu substantīvu deklinēšanas sistēmu, to paradigmu. Piemēram sniegti līdzskaņu celma (formāli *(i)i̯o*-celma) *akmens* un *i*-celma *sirds* (kas pārgājis *ē*-celmā) deklinēšanas paraugi, kur vairākos locījumos vērojami formu varianti (sk. 1. un 2. tabulu).

Abās tabulās (1. un 2.) vispirms rādītas senās izloksnes formas, kam seko tās, kas pakāpeniski tuvinājušās literārajai valodai, beigās – tās, kas vismazāk vai nemaz neatšķiras no literārajā valodā lietotajām formām

(tas atkarīgs no attiecīgā locījuma). Tā kā senākās formas pamatā ir saklausāmas vecākās paaudzes runātāju valodā, tas negarantē, ka jaunākās formas lieto tikai jaunākā paaudze – tās mēdz būt arī vecāko izlokšņu pārstāvju runā, un tas liecina par arvien pieaugošu izlokšņu formu literarizēšanās tendenci mūsdienās.

1. TABULA. Substantīva *akmens* deklinēšanas paraugs

	Vsk.	Dsk.
N.	*akmęńs // akmeńs*	*akmęņ̂ // akmeņ̂ // akmiņ̂*
Ģ.	*akmęņ̂ // akmeņ̂*	*akmęņ̂ // akmeņ̂ // akmiņ̂*
D.	*akmęņ̂aṁ // akmeņaṁ // akmeniṁ*	*akmęņiṁ // akmęņiṁ // akmiņęṁ // akmeņiêm*
A.	*akmęńn // akmeńn*	*akmęńs // akmeńs // akmińs*
I.	*akmęńn // akmeńn*	*akmęņiṁ// akmeņiṁ// akmiņęṁ// akmeņiêm*
L.	*akmęńę // akmęnę // akmene // akmeni*	*akmęņes // akmeņes // akmiņes // akmeņuôs*

Kā redzams substantīva *akmens* paradigmā, vienskaitlī vārda celmā fonētiski var būt kā *ę* (vecākās paaudzes lietojumā), tā *e* (visu paaudžu lietojumā): *akmęńs* // *akmeńs*, daudzskaitlī – arī senāks *i*: *akmiņ̂* (sk. arī ME I, 64). Vsk. datīvā galotne *-im* arvien biežāk stājas galotnes *-am* vietā, tuvinādamās līdzskaņu celmu substantīvu galotnei. Galotne *-im* gan dsk. datīvā, gan dsk. instrumentālī mūsdienās ir pielīdzinājusies literārajā valodā lietotajai galotnei *-iem*. Vsk. lokatīvā galotne *-e* resp. *-ę* ir pietuvinājusies visā lībiskajā dialektā lietojamai galotnei *-i*, savukārt dsk. lokatīva galotnes *-es* resp. *-ęs* vietā arvien biežāk tiek lietota galotne *-uos*.

2. TABULA. Substantīva *sirds* deklinēšanas paraugs

	Vsk.	Dsk.
N.	*sîrd*	*sîrds*
Ģ.	*sîrd // siŕc*	*sîrd // siŕž*
D.	*siŕde // siŕdę // siŕdeı̯ // siŕdiı̯*	*siŕdeṁ// siŕdęṁ// siŕdiṁ*
A.	*sîrd*	*sîrds*
I.	*sîrd*	*siŕdeṁ // siŕdęṁ// siŕdiṁ*
L.	*siŕde // siŕdę // siŕdi*	*siŕdes // siŕdęs // siŕdis*

Substantīva *sirds* paradigma rāda, ka tas pakāpeniski līdzinās standartvalodas *i*-celmam, jo vsk. datīvā arvien biežāk saklausāma galotne *-iį*, tāmnieku izloksnēm raksturīgā galotne *-e*, *-ę* mūsdienās fiksējama ļoti reti pat vecākās paaudzes teicēju runā, galotne *-eį* veido starppakāpi starp šīm abām formām, pakāpeniski tuvinoties literārajai valodai. Dsk. datīvā un dsk. instrumentālī galotnes *-em* // *-ęm* vietā arvien biežāk tiek lietota galotne *-im*. Līdzīgi attīstības procesi vērojami arī vsk. un dsk. lokatīvā, kur regulārāk sastopamas literārajai valodai pietuvinātās, bet vēl lībiskajam dialektam raksturīgās galotnes *-i*, *-is*, senās galotnes *-e* // *-ę*, *-es* // *-ęs* gan fiksējamas vairs retumis.

Pēc šo paraugu (sk. 1. un 2. tabulu) apskata ir iespējams prognozēt izlokšņu formu turpmāku attīstību, jo, kā zināms, līdz ar lielāku literārās valodas ietekmi un runātāju paaudžu nomaiņu nivelējas vai pat izzūd tipiskākās izlokšņu parādības un neatgriezeniski tiek ietekmētas pat veselas lingvistiskās struktūras, kā šajā gadījumā – izloksnēm tipiskie substantīvu celmi tuvinās standartvalodā pastāvošiem.

3. Verbu konjugācija

Būtiskas pārmaiņas skārušas verbu formas. Saistībā ar īso galazilbes patskaņu zudumu un 3. personas formu vispārinājumu dziļajās tāmnieku izloksnēs ir sakrituši vairāki celmi. Tā, piemēram, netiek šķirti *o*-celmi un *ā*-celmi: *raksī* < *raksta* ‘rakstām’, *laī* < *lasa* ‘lasām’, *nęs* ‘nesam’. Tas pats vērojams arī pārējās personās. Dziļajām tāmnieku izloksnēm ir raksturīgi 2. konjugācijas verbi, kam celms beidzas ar *-ę* gan vienkāršajā tagadnē, gan pagātnē visās personās un abos skaitļos, piemēram, vsk. 1. personā tiek lietotas tādas formas kā *duõmę* ‘domāju’, *runę* ‘runāju’, *męlę* ‘meloju’, *kavę* ‘kavēju’, tādēļ ir grūti atšķirt ne tikvien verbu celmus, bet arī skaitli, personu un laiku. Šī īpatnība mūsdienās strauji sarūk – biežāk tiek lietotas formas, kas tuvinājušās nedziļajām tāmnieku izloksnēm, piemēram, *duõma, runa, męluô, kave*, īsinot piedēkļu patskaņus, bet saglabājot vispārinātās verbu formas, tomēr arvien biežāk vsk. 1. personā tiek lietotas tādas literārajai valodai pietuvinātas formas kā *duõmaį, runaį, męluôį, kaveį*, paglābjot visam lībiskajam dialektam raksturīgo gala zilbju īso patskaņu zudumu. Pārmaiņas veicina svārstības formu lietojumā, kas tās tuvina nedziļajām tāmnieku izloksnēm vai pat literārajai

valodai. Pat viens vecākās paaudzes izloksnes runātājs var vienlaikus lietot vairākas paralēlformas, piemēram, *es duõmę* // *es duõma* // *es duõmâ* // *es duõmai̯* // *es duõmâi̯* 'es domāju', kas apstiprina progresējošas izmaiņas izlokšņu formu lietojumā un iezīmē attīstības tendenci tāmnieku izloksnēm raksturīgo verbu formu turpmākā pastāvēšanā.

Atgriezeniskās verbu formas pētāmajās izloksnēs pamatā veido tāpat kā latviešu literārajā valodā, piemēram, *kavętiês* // *kavetiês* < *kavēties*, *vę̃lętiês* < *vēlēties*, *saṇęm̃tiês* < *saņemties*. Šādas formas sastopamas visās pētāmajās izloksnēs visu paaudžu runā. Atsevišķu vecākās paaudzes izlokšņu pārstāvju runā vēl aizvien ir saklausāmas fonētiskās atšķirības refleksīvo verbu galotnēs, piemēram, *daũztes* < *dauzīties*, *kul̃tes* < *kulties* (Dundagā, vīr., dz. 1947. g.), *izgulÎtęs* < *izgulēties*, *palaîstęs* < *palaisties* 'izlaisties' (Piltenē, siev., dz. 1924. g.), tāpat arī personu formās, piemēram, *spuõkjęs* < *spuokuojas*, *ķīvęs* < *ķīvējas*, *izlâmjas* < *izlamājas*, *iêduõmjęs* < *ieduomājas*, *nuôgrę̂kęs* < *nuogrę̂kuojies* (Piltenē, siev., dz. 1924. g.). Minētajos piemēros redzams, ka 3. personā ir sakrituši tagadnes *o*- un *ā*-celmi, verbu formām beidzoties ar *-ęs* vai *-es*. Galotnes *-ęs* rašanās skaidrojama nevis ar galotnes *-ās* > *-as* saīsināšanos un tālāku pārveidi par *-ęs*, bet gan ar imperatīva galotni *-ies* > *-ęs*, pēc kā parauga veidotas arī 3. personas indikatīva formas ar *-ęs*, izskaužot seno galotni *-as* (sk. Endzelīns, 1951, 907; arī Rudzīte, 1964, 245). Tagadnes *o*- un *ā*-celmu 3. personas refleksīvo verbu galotnes *-ęs* izplatību rāda arī V. Rūķes izoglosu karte (sk. Rūķe, 1940, 110–111), kur redzams, ka šī parādība bijusi raksturīga tāmnieku izlokšņu areālam, sevišķi Dundagā, ko apstiprina arī raksta autores vākumi, kaut ar nelieliem izņēmumiem Piltenes izloksnē, kur piemēri ir ņemti no 1924. gadā dzimušas, bet jau 2012. gadā mirušās Piltenes izloksnes runātājas, līdz ar kuru no reālā valodas lietojuma varētu būt izzudušas vairākas arhaiskas dziļajiem tāmniekiem raksturīgās izloksnes parādības Piltenes apvidū. Pārējās tāmnieku dienvidu izloksnēs biežāk tiek lietotas verbu atgriezeniskās formas ar *-as*, kas konsekventi vērojamas arī vecākās paaudzes runātāju valodā, sevišķi Piltenē, Zirās, Zlēkās, piemēram, *es ne·maz vaĩrs ari lâb ne-acę̄ras* 'es nemaz vairs arī tik labi neatceros' (Piltenē, siev., dz. 1928. g.), *velÎ nuô rîc̄ mę̄tajas tukš̄ kañns* 'vēl no rīta mētājās tukšas kannas' (Zirās, vīr., dz. 1922. g.), *te jaû, vę̄ls, kâ:d deš̄mit reī:z maīnijas nuôsaûkum̄* 'te jau, velns, kādas desmit reizes mainījās nosaukumi' (Zirās, vīr., dz. 1931. g.), *viê:n stuñ:d jũs atpûšas*

piê mân uz dīvanî! 'vienu stundu jūs atpūtieties pie manis uz dīvāna!' (Zlēkās, siev., dz. 1924. g.), *uñ a tiẽm mẽs mazgajas* 'un ar tiem mēs mazgājāmies' (Zlēkās, siev., dz. 1935. g.).

Pētāmajās izloksnēs netiek šķirtas indikatīva un imperatīva formas: tāpat kā indikatīvā, tā arī imperatīvā viena no raksturīgākajām īpatnībām ir 3. personas formu lietošana arī 2. personas formu vietā gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī, piemēram, *nāk tik iêkš!* 'nāciet tik iekšā!', *laîž âra!* 'laid // laidiet ārā!', *paņęm̂, uzę̂d!* 'paņemiet, uzēdiet!', *sêd tik!* 'sēdi tikai!', *paciêmuôjas pie mân!* 'paciemojieties pie manis!', *ę̂d tik druôš̄, nebaîdas!* 'ēdiet droši, nebaidieties!' (Zlēkās, siev., dz. 1924. g.); *aīciñ iêkšę – nāč a uzę̂st!* 'aicini iekšā – nāc arī uzēst!' (Dundagā, vīr., dz. 1931. g.); *ceĻ̂ aûkša vîņ!* 'cel augšā viņu!' (Dundagā, vīr., dz. 1972. g.). Ir arī 2. personas formas, kas neatšķiras no literārajā valodā lietotajām, piemēram, *liêc apakaĻ̂!* 'liec atpakaļ!', *nāc iêkša!* 'nāc iekšā!', un mūsdienās to lietojums arvien pieaug, priekšroku dodot literārajai valodai pietuvinātām formām.

4. Citu vārdšķiru lietojums

Kā jau minēts raksta ievadā, pārmaiņas skārušas arī citas vārdšķiras, ne tikai substantīvus un verbus, tomēr jāuzsver, ka lielākās atšķirības no literārās valodas vērojamas fonētikas, mazāk morfoloģijas līmenī.

4.1. Adjektīvi

Tāmnieku izloksnēs adjektīvi daudz neatšķiras no literārajā valodā lietotiem, atšķirīgas ir to locījumu formas, kas mēdz būt dažādas ne tikai starp dažādu izlokšņu runātājiem, bet var atšķirties arī katrā izloksnē, turklāt pat viena teicēja runā. Adjektīvu formas, tāpat kā citās vārdšķirās, vairāk atšķiras fonētiski, mazāk morfoloģiski. Mūsdienās reģistrēti šādi noteikto un nenoteikto adjektīvu piemēri, kur redzams adjektīvu lietojums saskaņojumā ar citām vārdšķirām: *liẽl dzęĻ̂tęn̂ mãi̯, tâd a baÕ̃tiêm luôgim̂* 'liela dzeltena māja, tāda ar baltiem logiem' (Dundagā, siev., dz. 1921. g.), *labib nęvar̂ sę̃t vęca laīkę* 'labību nevar sēt vecā laikā', *kar̂tupeĻ̂s nęvar̂ stādt jaûnę laīkę* 'kartupeļus nevar stādīt

jaunā laikā' (Dundagā, siev., dz. 1931. g.), *balĩ smilĩkt* 'balta smilts' (Ancē, vīr., dz. 1937. g.), *ta tuŕ bi tiê liēliê talĩk* 'tad tur bija tās lielās talkas' (Ancē, siev., dz. 1955. g.), *viš paŕ tiēm vęcaṁ laīkaṁ vaŕbût vaīrak vaŕ isstâs̄t* 'viņš resp. viņa par tiem veciem laikiem varbūt vairāk var izstāstīt' (Dundagā, vīr., dz. 1947. g.); *ka šķire rāciņs, sîkęs liêk luõpeṁ uṅ liēlęs pašaṁ, uṅ sę̃kl̥ atsevišk̄* 'kad šķiro rāceņus [kartupeļus], sīkos liek lopiem un lielos pašam, un sēklu atsevišķi', *tiē kârstę dzeîraṅ* 'tie karstie dzērieni' (Dundagā, siev., dz. 1948. g.). Kā redzams, noteiktie adjektīvi, kas beidzas ar *-ę*, vēl aizvien tiek lietoti Dundagā un Ancē atsevišķu vecākās paaudzes runātāju valodā, kaut gan senāk tādi konstatēti arī citās dziļajās tāmnieku izloksnēs, piemēram, Piltenē: *sârknę* 'sarkanā', *sârknęs* 'sarkanais' gan nominatīvā, gan citos locījumos (Ēvalde, 1940, 50). Diemžēl arī šī tāmniekiem raksturīgā parādība pamazām līdz ar paaudžu nomaiņu izzūd.

4.2. Adverbi

Pētāmajās izloksnēs mūsdienās vēl joprojām ir sastopami šādi fonētiski pārveidotu vietas adverbu varianti: *ârę* // *âre̱* // *âre* // *âra* < *ārā*, *iêkšę* // *iêkše̱* // *iêkše* // *iêkša* < *iekšā*, *aûkšę* // *aûkše̱* // *aûkše* // *aûkša* < *augšā*, *viŕsę* // *viŕse̱* // *viŕse* < *viŕsa* < *virsā* 'virsū'. Ar plato *ę* tie ir reģistrēti visās pētāmajās izloksnēs, ar šauro *e* – Ances un Dundagas izloksnē, ar pusplato *e̱* – Zlēkās. Toties arī šīs tāmnieku izloksnēm raksturīgās formas pamazām kļūst par retumu.

Daļā pētāmo izlokšņu fiksētas arī vietas adverbu formas ar *-ęn*, *-en* vai *-e̱n*: *iêkšęn̂* // *iêkše̱n̂* // *iêkšen̂*, *âręn̂* // *âre̱n̂* // *âren̂* (sk. arī Rudzīte, 1964, 253).

Mūsdienās tāmnieku izloksnēs ir vērojama tendence, ka pat viens runātājs mēdz lietot paralēli vairākas vietas adverbu formas. Tā, piemēram, kāds teicējs Zirās (dz. 1941. g.) blakus lieto bezgalotnes adverbu formas un literārajai valodai pietuvinātas formas: *gāi̯ iêkša, uzkrit̄ viŕs* 'gāja iekšā, uzkrita virsū', savukārt cits teicējs tajā pašā izloksnē (dz. 1922. g.) paralēli mēdz lietot gan *iêkš*, gan *iêkšęn̂*, gan *iêkšen̂*. Tomēr mūsdienās arvien aktīvāk tiek lietoti vietas adverbi ar saīsināto galotni: *iêkša*, *âra*, *aûkša*, *viŕsu*, kas norāda uz tuvināšanos ne tikvien nedziļajām

tāmnieku izloksnēm, bet iezīmē pāreju no tāmnieku izloksnēm uz standartvalodas lietojumu.

Pētāmajās izloksnēs nereti saklausāmi vietas adverbi ar tām tipisko galotņu zudumu, piemēram, *âr*, *iêkš*, *aûkš* // *oûkš*, *viŕs*, kas vēl joprojām aktīvi tiek lietoti vecākās paaudzes tāmnieku izloksnē (sevišķi pētāmo izlokšņu dienvidu daļā), piemēram, *tuõs izvêd âr, mašīna iêkš uñ pruôm* 'tos izveda ārā, mašīnā iekšā un prom', *nāc iêkš sę̃ta* 'nāc iekšā sētā', *miêriks stāu̯, nelęc aûkš!* 'mierīgs stāvi, nelec augšā!' (Zirās, vīr., dz. 1941. g.), *uzlei̯ ûdeñ viêrs!* 'uzlej ūdeni virsū!' (Zlēkās, siev., dz. 1924. g.).

Adverbu *ārā* mēdz noreducēt līdz pat vārdam *â*, kas biežāk dzirdams vecāko piltenieku runā, tātad pētāmo izlokšņu dienvidu daļā.

4.3. Numerāļi

Lībiskajās izloksnēs tiek lietoti tādi numerāļi kā literārajā valodā, atšķirības galvenokārt ir vērojamas fonētikas līmenī.

Ancē un Dundagā vēl mūsdienās saklausāmi numerāļi, kas dažādos locījumos beidzas ar fonētiski atšķirīgu galotni (*-e*, *-es*), piemēram, *nuô astuôņdesmit devite gâd septiņpacmite decemb̃eŕ* 'no astoņdesmit devītā gada septiņpadsmitā decembra' (Dundagā, siev., dz. 1948. g.), *iêkâpā vakare iêkšeñ pus·sepītiņes* 'iekāpa vakarā iekšā pusseptiņos [vilcienā]' (Ancē, vīr., dz. 1937. g.). Pārējās pētāmajās izloksnēs mūsdienās pārsvarā tiek lietotas literārajai valodai pietuvinātas numerāļu formas, piemēram, *aštuôņuôs nuô rītī* 'astoņos rītā', *nuô deviņdeŝmit piêktuô gâd* 'no deviņdesmit piektā gada'.

Dziļajām tāmnieku izloksnēm ir raksturīgi kārtas numerāļi, kas beidzas ar *-ęs*: *piŕmęs* // *piŕmes* 'pirmais', *uõtręs* // *uõtres* 'otrais', *trešęs* // *trešes* 'trešais', *cetuŕtęs* // *cetuŕtes* 'ceturtais', *piêktęs* // *piêktes* 'piektais', *sęstęs* // *sęstes* 'sestais', *septitęs* // *septites* 'septītais', *astitęs* // *astuôtęs* // *astuôtes* 'astotais', *devitęs* // *devites* 'devītais', *desmitęs* // *desmites* 'desmitais' utt., tomēr jāatzīst, ka šādas formas mūsdienās vairs saklausāmas tikai vecākās paaudzes tāmnieku runā, galvenokārt Ancē un Dundagā, citās izloksnēs un jaunāko paaudžu runā arvien vairāk tiek lietotas tādas pašas formas kā literārajā valodā, proti, *piŕmaîs*, *uõtraîs*, *trešaîs* utt., lai gan agrākie

pētījumi liecina, ka plašākā dziļo tāmnieku izlokšņu areālā lietoti numerāļi, kas beidzas ar *-ęs* (sk. Grauds-Graudevics, 1927, 26; Paulu, 1927, 51; Krautmane, 1936, 124; 1940, 22; Ēvalde, 1940, 51).

4.4. Pronomeni

Tāmnieku izloksnēs pronomeni maz atšķiras no literārajā valodā lietotajiem. Vēl pēdējos desmit gados atsevišķu teicēju runā saklausīts fonētiski pārveidotais dsk. 1. personas pronomens *mę̃s* < *mēs*: *mę̃s biį liēl ģimeń* 'mēs bijām liela ģimene' (Dundagā, siev., dz. 1931. g.), *ne ju mę̃s dîvata vęń* 'ne jau mēs divatā vien' (Ancē, vīr., dz. 1937. g.), *Liēldiē:ns akaĺ mę̃s mājas svineį. mę̃s viš krāsuôį uõ:ls* 'Lieldienas atkal mēs mājās svinējām. mēs visi krāsojām olas' (Piltenē, siev., dz. 1926. g.). Tā kā autorei ir zināms, ka Piltenes izloksnes teicēja, kura vienīgā šajā izloksnē aktīvi vēl 2008. gadā lietoja pronomenu *mę̃s*, vairs nav šaisaulē, var apstiprināt, ka pronomens *mę̃s* Piltenē vairs netiek aktīvi lietots. Mūsdienās tas vēl aizvien, kaut arī retos gadījumos, saklausāms Ancē un Dundagā. Agrāk šī parādība bijusi visai plaši izplatīta Piltenē un Zirās (sk. Ēvalde, 1940, 39), Ugālē (sk. Grauds-Graudevics, 1927, 15), arī Popē savulaik fiksēts pronomens *mę̃s* (sk. Krautmane-Lohmatkina, 2002, 334). Dziļajām tāmnieku izloksnēm raksturīgais fonētiski pārveidotais vsk. 1. personas pronomens *ęs* gan saklausāms vēl retāk nekā pronomens *mę̃s* – autore to ir fiksējusi tikai divos gadījumos – kādas 1926. gadā dzimušas dundadznieces runā: *ęs neziń* < *es nezinu*, un kāda 1943. gadā dzimuša ancenieka runā (kaut arī neskaidri). Jau agrākos avotos ziņots, ka pronomens *ęs* sastopams paretam (sk. Krautmane-Lohmatkina, 2002, 334). Citos izlokšņu aprakstos minēts, ka pronomens *ęs* agrāk lietots arī pētāmo izlokšņu dienvidu daļā – Piltenes un Ziru izloksnē (sk. Ēvalde, 1940, 51) un Popes izloksnē (sk. Krautmane, 1936, 124).

Atšķirīgs ir 3. personas pronomena *viš* < *viņš* morfoloģiskais lietojums, proti, pētāmajās izloksnēs vēl joprojām ir saglabājusies lībiskajam dialektam raksturīgā iezīme: minētais pronomens tiek attiecināts uz abām gramatiskajām dzimtēm, tā, piemēram, kāda 1919. gadā dzimusi Popes iedzīvotāja ir teikusi, ka *viš iŕ visuŕ – vaî viņč i siēviêt̄ vaî vīriêc̄ – tas i viš* 'viš [resp., viņš] ir visur – vai viņš ir sieviete vai vīrietis – tas ir *viš*'.

Secinājumi

Vērojot pēdējā laika attīstības tendences lībiskā dialekta dziļajās tāmnieku izloksnēs, secināms, ka to morfoloģiskā sistēma kopā ar tai piederīgajām fonētiskajām iezīmēm diezgan strauji nivelējas un līdzinās latviešu kopvalodā lietotajām formām. Pārmaiņas konstatētas visu vārdšķiru lietojumā: substantīvu deklinācijā, verbu konjugācijā, adjektīvu, adverbu, numerāļu, pronomenu lietojumā. Mūsdienās vairāku lingvistisko procesu rezultātā vērojama morfoloģisko formu paradigmatiskā nivelēšanās, sevišķi verbu un substantīvu lietojumā, pakāpeniski pārejot no izlokšņu morfoloģiskās sistēmas uz standartvalodā lietoto.

Būtiski, ka pārmaiņu progress ir izsakāms ne tikai kopējā dziļo tāmnieku izlokšņu mērogā, bet arī individuālā līmenī (katras izloksnes, katra runātāja), ko ietekmējuši vairāki raksta ievadā nosauktie izlokšņu pastāvēšanas apstākļi un to pārmaiņas ietekmējošie intralingvistiskie un ekstralingvistiskie faktori.

Kaut arī dziļās tāmnieku izloksnes pēdējo gadu laikā ir krietni mainījušās un tuvinājušās nedziļajām tāmnieku izloksnēm un pat latviešu literārajai valodai, autoresprāt, tās vēl ir uzskatāmas par izloksnēm to tradicionālajā izpratnē, jo vēl aizvien saglabājušas tipiskākās šai lībisko izlokšņu grupai raksturīgās fonētiskās un morfoloģiskās parādības, tomēr, pārmaiņām arvien progresējot, ar laiku būtu jāpārskata un, iespējams, jāpielāgo līdz šim latviešu dialektoloģijā lietotā terminoloģija aktuālajam reģionālo valodas paveidu stāvoklim ne vien lībiskajā, bet arī pārējos latviešu valodas dialektos.

Izvērtējot aizvien progresējošās izmaiņas pētāmo izlokšņu morfoloģiskajā sistēmā, tomēr jāatzīst, ka šādas sistemātiskas pārmaiņas ir vērtējamas kā dabisks, nenovēršams valodas attīstības process, jo, kā zināms, valoda ir „dzīvs" organisms, kas nemitīgi mainās dažādu iekšēju un ārēju faktoru ietekmē.

AVOTI

2008. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Piltenē.

2010. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Zirās.

2010. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Zlēkās.

2014. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Popē.

2014. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Ugālē.

2015. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Dundagā.

2017. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Ancē.

2019. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Dundagā.

2022. gadā D. Vēveres ierakstītie audiomateriāli Puzē.

LITERATŪRA

Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Ēvalde, L. (1940). Piltenes un Ziru pagasta izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *20*, 36–58.

Grauds-Graudevics, Ž. (1927). Ugāles izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *7*, 12–30.

Krautmane, L. (1936). Popes pagasta izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *16*, 108–129.

Krautmane, L. (1940). Puzes pagasta izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *20*, 6–30.

Krautmane-Lohmatkina, L. (2002). *Pope un kaimiņizloksnes*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

McMahon, A. M. S. (1994). *Understanding language change*. Cambridge: Cambridge University Press.

ME I – Mīlenbahs, K. (1923). *Latviešu valodas vārdnīca* (I sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns.) Rīga: Izglītības ministrija.

Mikulėnienė, D., & Meiliūnaitė, V. (sud.). (2014). *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai su komentarais.* Vilnius: Briedis.

Nilsson, J. (2009). Dialect change? *Nordic Journal of Linguistics*, *32*(2), 207–220.

Paulu, L. (1927). Zlēku izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *7*, 31–55.

Pedersen, I. L. (1996). Regionalism and linguistic change. *Sociolinguistica*, *10*, 75–89.

Rudzīte, M. (1958). Ziemeļvidzemes izloksnes Braslavā, Vecatē, Bauņos un Vilzēnos. *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta raksti*, *6*, 101–256.

Rudzīte, M. (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Rūķe, V. (1940). Kurzemes un Vidzemes lībiskais apgabals. *Filologu biedrības raksti*, *20*, 75–128.

Trudgill, P. (1986). *Dialects in Contact*. Oxford: Blackwell.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

GEOLINGVISTINĖS-SOCIOLINGVISTINĖS ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ PATARMĖS SOMATONIMŲ KLASIFIKACIJOS PROBLEMOS

Problems of Geolinguistic and Sociolinguistic Classification of Somatonyms in Northern Samogitian Subdialect

Ziemeļžemaišu somatonīmu ģeolingvistiskās un sociolingvistiskās klasifikācijas problēmas

- **DALIA PAKALNIŠKIENĖ** (DAĻA PAKALNIŠĶIENE)
- **JURATĖ LUBIENĖ** (JŪRATE LUBIENE)

ABSTRACT

Keywords:
Northern Samogitian subdialect, geolinguistics, sociolinguistics, somatonyms, mouth names

The article focuses on the problem of the prevalence of the somatonyms (i.e. names of body parts) in the subdialect of Northern Samogitian. Analyzing Northern Samogitian somatonyms from a geolinguistic point of view, the primary aim of this article is to discover which somatonyms can be found only in the Samogitian dialect and which are used throughout the wider territory of Lithuania. The latter are analyzed in detail not only on the basis of geolinguistics, but also under sociolinguistic criteria; therefore, two more subgroups of the names of the body parts are established, representing the main Lithuanian vocabulary and slang.

This study reveals that the dialectal lexicon dominates in the subdialect. The majority of dialectisms used only in the area of Northern Samogitia are recorded: they make up 60 percent of somatonyms. Several names of body parts belong to a wider layer of the lexicon of the Samogitian dialect. Somatonyms belonging to the common vocabulary of the Samogitian and Aukštaitian dialects are less-often recorded. These names of body parts are also axiologically marked and connotative, and it is extremely difficult to distinguish them from the widely used colloquialisms of the spoken Lithuanian language. Names that belong to subgroups of the main Lithuanian vocabulary and slang are used very little by the people of Northern Samogitia.

KOPSAVILKUMS

Rakstā pievērsta uzmanība ķermeņa daļu nosaukumu jeb somatonīmu (resp. somatismu) izplatības problēmai ziemeļžemaišu apakšdialektā. Pētot ziemeļžemaišu somatonīmus no ģeolingvistiskā viedokļa, pirmkārt, mērķis ir noskaidrot, kuri no tiem ir izplatīti tikai žemaišu dialektā un kuri tiek lietoti plašākā Lietuvas teritorijā. Pēdējie analizēti ne tikai pēc ģeolingvistiskajiem, bet arī sociolingvistiskajiem kritērijiem, tāpēc izveidotas vēl divas relatīvi neatkarīgas ķermeņa daļu nosaukumu apakšgrupas, kas pārstāv lietuviešu pamatleksiku un žargonu.

Pētījumā tika atklāts, ka ziemeļžemaišu apakšdialektā dominē dialektālā leksika. Lielākā daļa dialektismu, kas lietoti tikai Ziemeļžemaitijas apgabalā, ir fiksēti avotos: tie veido 60 % no somatonīmiem. Vairāki ķermeņa daļu nosaukumi pieder plašākam žemaišu dialekta leksikas slānim. Daudz retāk sastopamas leksēmas, kas pieder žemaišu un aukštaišu dialektu leksikas kopējam slānim. Šie ķermeņa daļu nosaukumi ir arī aksioloģiski marķēti, konotēti, un tos ir ārkārtīgi grūti atšķirt no plaši lietotajiem kolokviālismiem. Vārdus, kas pieder pie lietuviešu pamatleksikas un žargona apakšgrupas, Ziemeļžemaitijas iedzīvotāji lieto ļoti maz.

Atslēgvārdi:
ziemeļžemaišu apakšdialekts, ģeolingvistika, sociolingvistika, somatonīmi, mutes nosaukumi

Įvadas

Siekiant sistemiškai tirti leksiką, tikslinga ją skaidyti teminėmis grupėmis. Somatonimai, vienas svarbiausių ir įdomiausių visų pasaulio kalbų leksikos sluoksnių, kaip tik ir sudaro tokią iki šiol lietuvių kalboje kompleksiškai netirtą teminę grupę: nėra nei bendrinės kalbos, nei tarmių kūno dalių pavadinimų registro. Šis tyrimas yra pirmasis bandymas surinkti šiaurės žemaičių (toliau – ŠŽ, žr. 1 paveikslą) patarmės kūno dalių pavadinimus iš įvairių **rašytinių šaltinių ir gyvosios kalbos**.

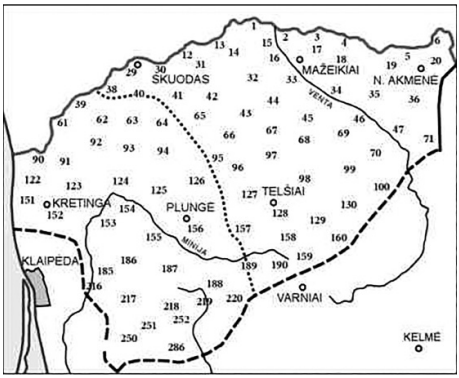

1 PAVEIKSLAS. Šiaurės žemaičių patarmės žemėlapis (sudarė Laura Geržotaitė)

Medžiaga rinkta nuosekliai. Pirmiausia iš rašytinių šaltinių surinkti visi šiaurės žemaičių plote užfiksuoti somatonimai: iš „Lietuvių kalbos žodyno“ (LKŽe) ir jo kartotekų (LKŽePgK; LKŽePpK), ŠŽ tarminių žodynų (KrtnŽ; ŠVŽŽ) ir vieno senosios raštijos teksto, parašyto kretingiškių patarme, 1759 m. „Ziwato“ (ŽCh). Sąrašas pildytas iš šiaurės žemaičių tekstų bei mokomųjų knygų (AkmT; CŠŽKT; Girdenis, 2008; 2013; GTrk; LKTCH; LŠT; ŠŽT1; ŽLP). Siekiant nustatyti somatonimų paplitimą remtasi pietų ir vakarų žemaičių žodynais ir knygomis (DūnŽ; VŽMK). Žemaitiškasis korpusas toliau gretintas su kitų tarmių žodynų (DkšŽ; DrskŽ; DvŽ; KčT; KltŽ; KpŽ; KzRŽ; LtvnŽ; LzŽ; PpaŽ; ZtŽ) ir „Lietuvių kalbos atlaso“ (LKA I, 3) duomenimis. Galiausiai surinkti duomenys papildyti dabartinės lietuvių kalbos žodynų medžiaga (Dže; Bže).

Antrame etape buvo siekiama nustatyti, ar rašytiniuose šaltiniuose užfiksuoti žodžiai vartojami gyvojoje tarmėje: 32-juose Šiaurės Žemaitijos punktuose[1] – 004 (Mžk), 029 (Skd), 031 (Yl), 034 (Vkš), 040 (Ms), 043 (Sd), 046 (Vt), 047 (Pp), 061 (Įplt), 066 (KlvrŽ), 069 (Kpn), 091 (Dr), 092 (Gršl), 093 (Slnt), 094 (Gntl), 099 (Trš), 100 (Rdn), 123 (Krt), 124 (Klpn), 128 (Tl), 151 (Plng), 152 (Krtn), 156 (Pln), 160 (Lk), 185 (Lap), 188 (Dgd), 189 (Mdg), 216 (Grg, Vž), 218 (End), 219 (Rt), 250 (Vvr), 252 (Ždv) – apklausta bent po šešis trijų kartų vietinius gyventojus (apie 200 pateikėjų) pagal parengtą anketą[2]. Pateikėjų, pavyzdžiui, buvo klausiama, kaip jūs vadinate *galvą*, *vietą po akimi* ir pan.; kaip vadinate tam tikrą kūno dalį juokaudami, pykdami; kokiame kontekste sakote vieną ar kitą pavadinimą; kodėl taip vadinate ir t. t. Esant neaiškumų buvo rodomos kūno dalys ir sritys, vietos. Rečiau naudotu rašytinio anketavimo metodu buvo papildytas leksemų sąrašas, patikslintos reikšmės ir pan. Patikra gyvojoje kalboje paliudijo didžiosios rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotų ŠŽ somatonimų dalies gyvybingumą, leido nustatyti išnykusius, nebevartojamus kūno dalių pavadinimus ir nemenkai papildė registrą rašytiniuose šaltiniuose nefiksuotais žodžiais. Tokie netiesioginių ir tiesioginių klausimynų metodai gyvuoja nuo tarmėtyros pradžios, pradedant Georgu Venkeriu (*Georg Wenker*) ir Žiuliu Žiljeronu (*Jules Gilliéron*) XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, ir tebėra aktualūs bei naudojami iki šių dienų kalbų variantiškumui ir kalbos reiškinių geografijai tirti (Aliūkaitė et al., 2014, 49–54; Schilling, 2013, 66–133).

Akcentuotina, kad ŠŽ somatonimų registrą sudaro leksemos, t. y. žodžiai, turintys vieną reikšmę. Todėl žodynuose pateikiamos daugiareikšmės onomatemos buvo išskaidytos į kelias leksemas, atspindinčias referentus – konkrečias kūno dalis ar sritis, pavyzdžiui: *burna 1* ‘ertmė tarp lūpų ir gerklės’ ir *burna 2* ‘veidas’. Santykiai tarp leksemų yra gana komplikuoti, mat ne visada įmanoma nustatyti reikšmių hierarchiją ir tarpusavio ryšį: atskiros reikšmės gali būti

---

[1] Rašytinių šaltinių gyvenamųjų vietų santrumpos tokios pat kaip LKŽe. Gyvosios kalbos geografiniam paplitimui nustatyti taikyta naujoji optimizuotų tarminių punktų klasifikacija (Atlasas, 2014, 439–454). Siekta šiek tiek vienodinti LKŽe ir LKA I pateikiamų geografinių vietovių sutrumpinimus: jei LKŽe sutrumpinimų sąraše nepateikiama LKA I nurodytos vietovės raidinė santrumpa, ji sukuriama iš pirmųjų priebalsių (kartais ir balsių), bet paliekamas ir LKA I nurodytas vietovės numeris, pavyzdžiui: 185 (Lap) – Lapiai, 188 (Dgd) – Daugėdai.

[2] Apklausos vykdytos abiejų straipsnio autorių 2017–2020 metais.

susijusios spinduliniu (išsirutuliojusios iš vienos, dažniausiai pagrindinės reikšmės), grandininiu (kai kiekviena reikšmė siejasi su vis kita) ar mišriuoju ryšiais (Jakaitienė, 2009, 88–98). Šios semantinės nominacijos rezultatas – metaforiniai ir metoniminiai somatonimai – sudaro gana didelę ŠŽ kūno dalių pavadinimų dalį (tiriamųjų somatonimų homonimai pateikiami išnašose).

Sudarytasis registras laikytinas išsamiuoju: pateikiami visi ŠŽ patarmėje vartojami (ar vartoti) kūno dalių pavadinimai, ne tik besiskiriantys nuo bendrinės kalbos. Tokia tarmių leksikos samprata ne visuotinai pripažįstama. Paprastai leksinėmis tarmybėmis laikomi tik tam tikroje teritorijoje vartojami žodžiai, neįeinantys į bendrinės kalbos leksiką ir vartojami tik šnekamojoje kalboje (Jakaitienė, 1980, 67–68; 2009, 176–178; DūnŽ, 9; Vitkauskas, 2001, 176–185; Akelaitienė & Žiliūtė-Batavičienė, 2011, 5–12; LKE, 539–540). Tačiau Lietuvoje gausiai leidžiami (pa)tarmių, šnektų žodynai dažniausiai esti išsamieji, t. y. į juos įtraukiami „visi kurios nors tarmės žodžiai: a) tarmių ir bendrinės kalbos bendroji leksika; b) nebendrinė šnekamosios kalbos leksika; c) tarmių leksika, vartojama plačiame areale; d) tarmybės, vartojamos vienoje ar keliose šnektose“ (Jakaitienė, 2006, 108)[3]. Taigi, tarminės leksikos klasifikacija vis dar yra problemiška, kryžiuojasi skirtingi požiūriai: tradicinės dialektologijos, konstruojančios statišką regioninį kalbos variantą, grindžiamą NORM'o pateikėjo kriterijumi, ir dinamiškosios dialektologijos, arba geolingvistikos, aktualizuojančios erdvės, laiko ir kalbos kaitą (Aliūkaitė & Mikulėnienė, 2014, 29–47). Straipsnyje bandoma sieti abu požiūrius – tradicinį, grindžiamą rašytinių šaltinių faktais, ir modernųjį, leidžiantį fiksuoti kalbos kaitą stebimuoju laiku.

Šio tyrimo tikslas – nustatyti ŠŽ patarmės somatinės leksikos vartojimo sluoksnius.

[3] Tokie yra ir pagrindiniai ŠŽ somatonimų šaltiniai – KrtnŽ, ŠVŽŽ.

Šiaurės žemaičių patarmės somatonimų klasifikacija

ŠŽ patarmėje vartojamus kūno dalių pavadinimus tiriant geolingvistiniu aspektu, visų pirma siekta išsiaiškinti, kurie somatonimai paplitę tik šioje patarmėje, kurie plačiau:

1) žemaičių tarmės plote;
2) žemaičių ir aukštaičių tarmių plote[4].

Be to, pirminė somatonimų analizė parodė, kad gana nemaža tiriamųjų kūno dalių pavadinimų dalis priklauso bendratautei pagrindinio žodyninio fondo leksikai, o nedidelė jų dalis sietina su žargonine leksika. Norint išryškinti šiuos du somatonimų sluoksnius, diferencijuojamus ne tiek geolingvistinio, kiek sociolingvistinio kriterijaus, į du sąlygiškai savarankiškus pogrupius skiriami bendrataučiai pagrindinio žodyninio fondo ir žargoniniai kūno dalių pavadinimai.

ŠŽ somatonimų klasifikacijos problematika straipsnyje aptariama pasitelkiant vienos konceptosferos – burnos, tiksliau, burnos ertmės, pavadinimų[5] – pavyzdžius: ŠŽ patarmėje nustatyta per 40 invariantinių leksemų.

Dauguma ŠŽ somatonimų yra aksiologiškai žymėti – turi konotacinį požymį, dažniausiai neigiamą. Rašytiniuose šaltiniuose tokie žodžiai charakterizuojami pažymomis *vulgarusis*, *niekinamasis*, *menkinamasis*, *mažybinis*, *maloninis*, *juokaujamasis*, *ironiškasis*, *familiarusis*. Aksiologinė šių pažymų vertė nėra visai aiški, skirtingu laiku ir skirtinguose šaltiniuose jos įvairuoja, vertinimo ribos neryškios, persidengiančios, interpretacinės. Todėl šiame straipsnyje teikiama apibendrinta pažyma

---

[4] Nustatant leksemų paplitimą už tiriamosios ŠŽ patarmės ribų remtasi LKŽe bei LKŽe kartotekomis ir tarminių žodynų duomenimis.

[5] Pažymėtina, kad burną sudaro daug įvairiais ryšiais susijusių etnosomatinių dalių ar jų sistemų: lūpa / lūpos, burnos ir gerklės angos, palūpis, paburnis; dantis / dantys ir dantų sritis; liežuvis, gomurys, liežuvėlis. Šiame straipsnyje pateikiami burnos ir gerklės angų pavadinimai. Semantinė analizė rodo, kad etnoanatomijoje šie konceptai sudaro vieną bendrą konceptosferą, todėl kai kurių burnos ir gerklės sinonimų semantikoje jų skirtį nustatyti keblu. Žodynų definicijos ne visada tiksliai apibrėžia reikšmę, pavyzdžiui, *zūbai* ‘vieta apie lūpas, burna, vepšlos’ LKŽe. Paradigminių ir sintagminių ryšių analizė rodo, kad ši leksema priskirtina lūpų sinoniminei eilei, plg. sakinius: *Žiemą šalta, šąla trūbai, °zūbai supunta* LKŽe (Plt); *Ka motina išgirdo, par zūbas uždrėbė* LKŽe (Plt); *Anos tie zūbai kaip trūbai (apie storas lūpas)* KrtnŽ, 494; *Zūbas nusišluostyk* ŠVŽŽ II, 469 (Ms). Todėl šiame tyrime ŠŽ somatonimų definicijos buvo kruopščiai tikslinamos semasiologiniais ir onomasiologiniais metodais.

knt. (konotuotasis). Aksiologinė tokių kūno dalių pavadinimų vertė „išskaitoma“ iš iliustracinių sakinių, pavyzdžiui: *Ar netylėsi – kad brauksiu per tą bliūdlaižę, ir dantys išbyrės!* LKŽe (Skd); *Užmesk par ėdalą, kad neklauso* LKŽe (Dr); *Gausi par bliurboką už tokias kalbas* LKŽe (Šts); *Tylėk! Jeigu netylėsi, tai murmulį sumuš* LKŽe (Brs); *Gausi su kepesiu par plepesį* LKŽe (Ggr); *Šviežus muno pienas: iš papo ir į snapą* LKŽe (Plng). Dažniausiai neigiamas kūno dalies vertinimas yra nulemtas jos išorės neatitikties įsivaizduojamam standartui, arba stereotipui, jos negebėjimo atlikti jai priskiriamas (realias ar įsivaizduojamas) funkcijas.

1. Žemaitybių pogrupiui priklauso tie somatonimai, kurių paplitimas paliudytas tik žemaičių tarmės plote. Žemaitybėms skiriama ir nedidelė grupelė somatonimų, kurie neabejotinai paliudyti žemaičių teritorijoje ir tik viename kitame aukštaičių tarminiame punkte arba vienoje kitoje vietovėje, esančioje žemaičių-aukštaičių paribyje (taip pat ŽLP, 4). Net be tarminės nuorodos į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ (toliau – DŽe) įtraukta leksema, kitų tirtų šaltinių duomenimis paliudyta tik žemaičių tarmės plote, taip pat interpretuojama kaip žemaitybė.

Tyrimo tikslas lėmė dviejų žemaitybių grupelių skirtį.

1.1. Tik **šiaurės žemaičių** patarmėje paplitusios leksinės arba semantinės žemaitybės sudaro didžiausią burnos pavadinimų dalį (27)[6]:

> 1) *blerbalas* ŠŽT LKŽe (Vkš), ŠŽK 156 (Pln), ŠŽT 004 (Mžk), 029 (Skd), 031 (Yl), 034 (Vkš), 040 (Ms), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn), 099 (Trš) / *plerpalas* ŠŽT 040 (Ms) knt. ‘burna’;

[6] Nurodomas kiekvienos leksemos paplitimas: pirmiausia pateikami ŠŽ (ŠŽK – šiaurės žemaičių kretingiškių, ŠŽT – šiaurės žemaičių telšiškių) **rašytinių** šaltinių – LKŽe, LKŽePgK, LKŽePpK, žemaitiškų žodynų ir tekstų – duomenys, po to **gyvosios kalbos** duomenys: greta nuorodų ŠŽK, ŠŽT užrašomi tirtų punktų numeriai (kaip LKA I) ir tų punktų santrumpos (kaip LKŽe ir LKA I). Toliau pateikiamos kitų tarmių ir patarmių nuorodos iš rašytinių šaltinių (LKŽe bei kartotekų, tarminių žodynų) tokia tvarka: žemaičių (VŽ – vakarų žemaičiai, PŽV – pietų žemaičiai varniškiai, PŽR – pietų žemaičiai raseiniškiai), aukštaičių (VAŠ – vakarų aukštaičiai šiauliškiai, VAK – vakarų aukštaičiai kauniškiai, RAP – rytų aukštaičiai panevėžiškiai, RAK – rytų aukštaičiai kupiškėnai, RAU – rytų aukštaičiai uteniškiai, RAA – rytų aukštaičiai anykštėnai, RAŠ – rytų aukštaičiai širvintiškiai, RAV – rytų aukštaičiai vilniškiai, PA – pietų aukštaičiai). Jeigu leksema yra paplitusi visose tarmėse, žymima ŽA (žemaičiai-aukštaičiai). Bendrataučiai somatonimai žymimi BT. Visuose apklaustuose ŠŽ punktuose iš gyvosios tarmės paliudytos leksemos žymimos ŠŽK ir ŠŽT (be punktų santrumpų).

2) *bliubezas* ŠŽT 040 (Ms) ret. knt. 'burna';

3) *bliurbokas* ŠŽT LKŽe (Yl, Šts), ŠŽK 061 (Įplt), ŠŽT 004 (Mžk), 029 (Skd), 069 (Kpn) knt. 'burna';

4) *bliūdlaižė* ŠŽT LKŽe (Skd), ŠŽK 061 (Įplt), 092 (Gršl), 093 (Slnt), 124 (Klpn), 156 (Pln), ŠŽT 004 (Mžk), 029 (Skd), 031 (Yl), 034 (Vkš), 040 (Ms), 043 (Sd), 046 (Vnt), 066 (KlvrŽ), 069 (Kpn), 099 (Trš), 128 (Tl), 160 (Lk) / *bliūdlaižis* ŠŽT 128 (Tl) knt. 'burna';

5) *ėdalas* ŠŽK LKŽe (Dr), 216 (Vž), ŠŽT 004 (Mžk), 040 (Ms) knt. 'burna';

6) *ėdalinė* ŠŽK 188 (Dgd), 218 (End) knt. 'burna';

7) *ėdis* ŠŽT LKŽe (Šts), ŠŽK 124 (Klpn), ŠŽT 029 (Skd) knt. 'burna';

8) *gamarija* ŠŽT LKŽe (Žr), 004 (Mžk), 099 (Trš) knt. 'gerklė, burna';

9) *kąsnoklis* ŠŽK LKŽe (Pln) knt. 'burna';

10) *kniutė* ŠŽK LKŽe (Plt), 094 (Gntl), ŠŽT 029 (Skd) knt. 'burna';

11) *kriokalinė* ŠŽT LKŽe (Šts), ŠŽK 061 (Įplt), 092 (Gršl), 093 (Slnt), 094 (Gntl), 124 (Klpn), 156 (Pln), 250 (Vvr), 252 (Ždv), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 040 (Ms), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn), 099 (Trš), knt. 'burna';

12) *murmulėza 1*[7] ŠŽT LKŽe (Lk), ŠŽK 093 (Slnt), 156 (Pln), 160 (Lk), ŠŽT 004 (Mžk), 099 (Trš) knt. 'burna';

[7] Plg. *murmulėza 2* knt. 'veidas'.

13) *nasrinė* ŠŽT LKŽe (Trk), ŠŽK 092 (Gršl), 124 (Klpn), 156 (Pln), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn), 128 (Tl) knt. 'burna';

14) *plepesys* ŠŽT LKŽe (Ggr), ŠŽK 061 (Įplt), 093 (Slnt), 156 (Pln), ŠŽT 031 (Yl) knt. 'burna';

15) *pliurza* ŠŽK 185 (Lap), 218 (End), 250 (Vvr), ŠŽT 043 (Sd) knt. 'burna';

16) *pliurpalas* ŠŽK 124 (Klpn) ret. knt. 'burna';

17) *putralaižė* ŠŽT LKŽe (Žr) ret. knt. 'burna';

18) *putrasrėbė* ŠŽT 043 (Sd) ret. knt. 'burna';

19) *sprogtuvė* ŠŽT LKŽe (Šts), ŠŽK 093 (Slnt), ŠŽT 031 (Yl), 034 (Vkš), 043 (Sd), 046 (Vnt), 066 (KlvrŽ), 099 (Trš), 128 (Tl) knt. 'burna';

20) *sproklė 1*[8] ŠŽK LKŽe (Nt, Slnt), KrtnŽ, 385, ŠŽT LKŽe (Šts, Simono Daukanto raštai), ŠŽK 094 (Gntl), 124 (Klpn), 156 (Pln), ŠŽT 031 (Yl) knt. 'gerklė, burna';

21) *srėbalas* ŠŽK 124 (Klpn), 185 (Lap) / *sriaubalas* ŠŽT LKŽe (Vkš), ŠŽT 031 (Yl), 046 (Vnt), 069 (Kpn) knt. 'burna';

22) *srėbalinė* ŠŽK 218 (End) ret. knt. 'burna';

23) *srebiamoji* ŠŽT034 (Vkš), 046 (Vnt), 069 (Kpn) knt. 'burna';

24) *sriaubla* ŠŽK 156 (Pln), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 069 (Kpn); VAŠ LKŽe (Šln)[9] knt. 'burna';

---

8 Plg. *sproklė 2* knt. 'užpakalis'.

9 Vakarų aukštaičių šiauliškių punktas 228 Šiaulėnai yra netoli PŽR ribos.

25) *šnekėtuvai* ŠŽK LKŽe (Vvr), ŠŽK 061 (Įplt), 093 (Slnt), 094 (Gntl), 156 (Pln), ŠŽT 004 (Mžk), 031 (Yl), 043 (Sd), 046 (Vnt), 099 (Trš) knt. pl. 'lūpos; burna';

26) *vepskė* ŠŽK LKŽe (Vvr), ŠŽT 040 (Ms), 046 (Vnt) knt. 'burna; pl. lūpos';

27) *žiomenys* ŠŽT LKŽe (Šts), ŠŽK 093 (Slnt), 124 (Klpn), 156 (Pln), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 040 (Ms), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn); BT / *žiodmenys* ŠŽK LKŽe (End), KrtnŽ, 501, ŠŽT LKŽe (Als, Žr), ŠVŽŽ II, 490, ŠŽK 061 (Įplt), 093 (Slnt), 094 (Gntl), 124 (Klpn), 152 (Krtn), 156 (Pln), 185 (Lap), 218 (End), 252 (Ždv), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 034 (Vkš), 04 (Ms), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn), 099 (Trš), 128 (Tl); BT[10] pl. 'burna'.

Dauguma ŠŽ burnos pavadinimų fiksuojami rašytiniuose šaltiniuose ir tebevartojami gyvojoje patarmėje. Kai kurie LKŽe užrašyti žodžiai gyvojoje patarmėje nefiksuojami, pavyzdžiui, *kąsnoklis* knt. msl. 'burna', kurį vertinti vartosenos požiūriu keblu, nes tai mįslės žodis: *Išėjo penki vyrai į mišką medžioti ir sugavo dzingilio jautį ir parvedė pro girdyklą, pro regyklą, pro uoslės kiemą į kąsnoklio vartus* LKŽe (Lietuvių tautosakos rankraštynas (Pln)). Tačiau gyvojoje patarmėje užrašyta burnos pavadinimų, nefiksuotų rašytiniuose šaltiniuose, pavyzdžiui: *ėdalinė* ŠŽK 188 (Dgd), 218 (End) knt. 'burna'; *pliurza* ŠŽK 185 (Lap), 218 (End), 250 (Vvr), ŠŽT 043 (Sd) knt. 'burna'; *srebiamoji* ŠŽT 034 (Vkš), 046 (Vnt), 069 (Kpn) knt. 'burna'.

Dalis somatonimų, ypač tik rašytiniuose šaltiniuose paliudytų, yra siauri dialektizmai, užrašyti ar išgirsti viename kitame punkte, plg.: *bliubezas* ŠŽT 040 (Ms) ret. knt. 'burna', *pliurpalas* ŠŽK 124 (Klpn) ret. knt. 'burna', *putralaižė* ŠŽT LKŽe (Žr) ret. knt. 'burna', *putrasrėbė* ŠŽT 043 (Sd) ret. knt. 'burna', *srėbalinė* ŠŽK 218 (End) ret. knt. 'burna'.

[10] Leksema skirtina ŠŽ, nes LKŽe paliudyta tik iš šiaurės žemaičių ploto ir gausiai fiksuojama gyvojoje ŠŽ patarmėje.

1.2. Kitą negausią grupelę sudaro ne tik ŠŽ patarmės plote paplitusios žemaitybės. Vienos iš jų vartojamos visose – **šiaurės**, **pietų** ir **vakarų** – žemaičių patarmėse, kitos – tik **šiaurės** ir **pietų** patarmėse (kartais gretimose nežemaičių patarmėse).

Ne tik ŠŽ patarmės plote paliudytų burnos pavadinimų labai nedaug (6). Iš jų **visose** žemaičių patarmėse paliudyta viena leksema *ėdmenys* ŠŽK LKŽe (Grg, Vvr, Pl, End), ŠŽK 093 (Slnt), 124 (Klpn), 156 (Pln), ŠŽT 004 (Mžk), 029 (Skd), 031 (Yl), 066 (KlvrŽ), 069 (Kpn); VŽ LKŽe (Kin); PŽV LKŽe (Kv) / *ėdmenė* ŠŽT 099 (Trš), pavyzdžiui: *Apsistok lojęs*, *o gausi par ėdmenis!* LKŽe (Vvr).

Šiaurės ir **pietų** žemaičių plote paliudyti 5 burnos pavadinimai:

1) *gomurinė* ŠŽK LKŽe (Žemaitės raštai), 124 (Klpn), 218 (End), ŠŽT 004 (Mžk), 029 (Skd), 031 (Yl), 034 (Vkš); PŽV LKŽe (Up, Varn); RAP LKŽe (Rgv)[11] / *gomarinė* ŠŽT LKŽe (Vkš) / *gamarinė* ŠŽT LKŽe (Vkš), 004 (Mžk) knt. ‘gerklė, burna’;

2) *murmulis* ŠŽT LKŽe (Brs, Šts), ŠŽK 093 (Slnt), 156 (Pln), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 040 (Ms), 099 (Trš), 069 (Kpn); PŽV DūnŽ, 207 knt. ‘burna’;

3) *mūza 1*[12] ŠŽK LKŽe (Dr, Kal, Kl), KrtnŽ, 247, ŠŽK 151 (Plng), 152 (Krtn), 218 (End), 219 (Rt), 250 (Vvr), 252 (Ždv), ŠŽT 040 (Ms); PŽV LKŽe (Šv) knt. ‘lūpos; burna’;

4) *vampla* ŠŽT LKŽe (Krp, Tv), 031 (Yl), 034 (Vkš), 046 (Vnt); PŽR LKŽe (Rs); VAŠ LKŽe (Škn); VAK LKŽe (Jrb, Snt, Šk); BT[13] knt. ‘burna’;

---

[11] Leksema priskiriama žemaitybėms, nes gausiai paliudyta ir LKŽe, ir gyvojoje tarmėje; vienintelis pavyzdys iš kitos patarmės, rytų aukštaičių panevėžiškių, užrašytas LKŽe (Rgv).

[12] Plg. *mūza 2* ‘veidas’.

[13] Leksema įtraukta į DŽe, tačiau LKŽe duomenimis, ji vartojama žemaičių ir gretimose patarmėse, taigi gali būti laikoma žemaitybe.

5) *vepelė 2*[14] ŠŽK KrtnŽ, 480, ŠŽT LKŽe (Mžk, Šts, Trk, Žd); PŽV LKŽe (Šll).

2. Žemaitiškų-aukštaitiškų tarmybių pogrupį sudaro tie burnos pavadinimai, kurių vartojimas paliudytas ne tik žemaičių, bet ir aukštaičių tarmės teritorijoje (9). Paprastai tai aksiologiškai žymėta, dažniausiai neigiamai konotuota leksika. Ypač plačiai žemaičių ir aukštaičių tarmėse paliudytos konotuotos leksemos yra kartu ir visuotinai vartojami šnekamojo stiliaus žodžiai, kolokvializmai[15], galimi traktuoti kaip bendratautės leksikos dalis. Pogrupio viduje labai sąlygiškai brėžiama riba tarp žemaitiškų-aukštaitiškų tarmybių, kurios, turimais duomenimis, paliudytos tam tikroje dalyje aukštaičių ir žemaičių patarmių (a), ir kolokvializmų (b), kurie fiksuojami DŽe be jokių tarmiškumo žymų, plg.:

a) **žemaitiškos-aukštaitiškos tarmybės:**

ėdamoji ŠŽT LKŽePpK (Trk), ŠŽT 034 (Vkš), 046 (Vnt), 069 (Kpn); VAK LKŽe (Skr, Šn, Vv, Žvr), LKŽePpK (Ldvn, Plv); RAV LKŽe (Ml, Tvr) knt. ‘burna’;

mutė ŠŽK KrtnŽ, 246, ŠŽT LKŽe (Simono Daukanto raštai), ŠŽK061 (Įplt), 124 (Klpn), ŠŽT 029 (Skd); RAU LKŽe (Slk); PA LKŽe (Lp) knt. ‘burna’;

putralakė ŠŽT LKŽe (Mžk, Šts, Tl), ŠVŽŽ II, 120, ŠŽK 092 (Gršl), 093 (Slnt), 124 (Klpn), 156 (Pln), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 034 (Vkš), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn), 128 (Tl); VAK LKŽe (Alk, Kn); RAU LKŽe (Rk, Vaižg)[16] / *putralakis* ŠŽK LKŽe (Slnt, Tv), ŠŽT LKŽe (Lk, Vkš), ŠŽK 093 (Slnt), 156 (Pln), ŠŽT 031 (Yl), 034 (Vkš), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn), 128 (Tl), 160 (Lk); RAP LKŽe (Brž) knt. ‘burna’;

---

14 Plg. *vepelė 1* knt. ‘atvipusi apatinė lūpa’, *vepelė 3* knt. ‘veidas’.

15 Kolokvializmai – tai „plačiai išplitę, visuotinai vartojami liaudies šnekamosios kalbos žodžiai“ (Jakaitienė, 2009, 174). Neretai dalis šiam pogrupiui skiriamų somatonimų pateikiami „Bendrinės kalbos žodyne“ (BŽe) be jokių tarmiškumą nurodančių žymų, taigi formaliai laikytini kolokvializmais. Tačiau minėtame žodyne „sudėta dar daugybė į bendrinę leksiką nepatekusių žodžių“ (ten pat, 15 išnaša).

16 Leksema fiksuojama DŽe, tačiau, remiantis paplitimu, reikėtų laikyti ŽA tarmybe.

snapas 2[17] ŠŽK KrtnŽ, 279, LKŽe (Pln, Plng), LKŽePpK (End, Plt), ŠŽT ŠVŽŽ II, 219, LKŽePpK (Rdn), ŠŽ; VŽ LKŽe (Plik), RAK KpŽ III, 779; ŽA knt. 'burna';

Šiai grupelei skirtinas ir deminutyvas *burnikė 1* ŠŽK LKŽe (End), ŠŽKrtn, 099 (End)[18]. „Lietuvių kalbos atlaso" duomenimis, deminutyvai su priesaga *-ikė* plačiai vartojami vakarinėje Lietuvos dalyje ir nedideliame plote Lietuvos pietryčiuose (LKA III, 131, žemėlapis nr. 116). Akademinėje gramatikoje teigiama, kad priesaga „labai įprasta ir dari žemaičių, o iš dalies ir kai kuriose gretimose aukštaičių tarmėse" (LKG I, 278). „Dabartinėje lietuvių gramatikoje" priesaga *-ikė* laikoma žemaitiška, paplitusia bendrinėje kalboje (DLKG, 93), tačiau „Lietuvių kalbos tekstyne" leksema *burnikė* užfiksuota tik 3 kartus. Lietuvos pietrytinėje dalyje gausiai vartojami priesagos *-ikė* vediniai neleidžia šių deminutyvų laikyti žemaitiškosios darybos modeliu.

b) **kolokvializmai:**

1) *kakarinė* ŠŽK LKŽe (Plng, Vvr), KrtnŽ, 140, ŠŽT LKŽe (Akm, Simono Daukanto raštai, Skd), ŠVŽŽ I, 250, ŠŽ; ŽA, BT / *kakarynė* ŠŽT LKŽe (Mžk), ŠŽT 004 (Mžk), 034 (Vkš), 040 (Ms), 046 (Vnt), 069 (Kpn); RAP LKŽe (Nj); RAK KpŽ II, 134; RAU LKŽe (Skdt, Rk); RAA LKŽePpK (Tr, An) / *gagarinė* ŠŽK LKŽePpK (End), ŠŽT LKŽe (Vkš), ŠŽK 061 (Įplt), 093 (Slnt), 156 (Pln), ŠŽT 029 (Skd), 031 (Yl), 034 (Vkš), 043 (Sd), 046 (Vnt), 069 (Kpn), 128 (Tl); PŽV LKŽe (Varn), LKŽePpK (NmŽ); PŽR LKŽePpK (Trg, Vdk); PA LKŽe (Vrn) knt. 'burna';

2) *marmūzė 1*[19] ŠŽK KrtnŽ, 228, ŠŽT LKŽe (KlvrŽ), ŠVŽŽ I, 418, LKŽe (Als), ŠŽ; PŽR LKŽe (Rs); VAK LKŽe (Gs, Lkš, Vdžg); RAP LKŽe (Ssk); RAK LKŽe (PnmR); RAU LKŽe (Ds), PA LKŽe (Rdm); BT knt. 'burna';

---

17 Plg. *snapas 1* knt. 'nosis', *snapas 3* knt. 'veidas'.

18 Straipsnyje minimi tik tie deminutyvai, kurių vartosena ŠŽ patarmėje paliudyta pavyzdžiais.

19 Plg. *marmūzė 2* knt. 'veidas'.

3) *nasrai* ŠŽK LKŽe (Krtn), ŠŽT LKŽe (Šts), ŠŽ; ŽA; BT[20] knt. pl. 'burna';

4) *srėbtuvė* ŠŽK LKŽe (Vvr), ŠŽT (Skd), ŠŽ; VAK LKŽe (Mrj, Plv), KzRŽ II, 269; VAŠ LKŽe (Jnš); RAP LKŽePpK (Tr); PA LKŽe (Vs); BT knt. 'burna'.

Žemaitiškos-aukštaitiškos tarmybės interpretuotinos dvejopai: jos gali būti nuo seno plačiai vartojamos leksemos arba iš kitų tarmių į ŠŽ žodyną sąlygiškai naujai įsilieję burnos pavadinimai. Ribos tarp tarmių ir patarmių yra labilios, difuzinės, formuojasi nauji tarminės kalbos arealai – geolektai, regiolektai, įvairios regioninių standartų atmainos (Aliūkaitė & Mikulėnienė, 2014, 29–47), taigi leksikos mobilumas yra natūralus reiškinys.

3. Atskirą pogrupį sudaro **bendratautės pagrindinio žodyninio fondo leksikos** sluoksniui priklausantys somatonimai. Tai neabejotinai bendrinėje kalboje, tarmėse ir netarminėje kalboje vartojami somatonimai, kurie yra pagrindiniai, aksiologiškai nežymėti tam tikros kūno dalies koncepto reprezentantai lietuvių kalboje. Didžioji jų dalis įeina į mokslinę medicinos terminų sistemą. Iš tradicijos greta tokių žodžių pateikiami ir jų vediniai su plačiai paplitusiomis deminutyvinėmis priesagomis. Burnos pavadinimų semantinėje eilėje tokia leksema yra somatonimas *burna 1* ŠŽK LKŽe (Grg, Krt, Vvr, Simono Daukanto raštai), ŽCh, 92, ŠŽT (Brs), ŠVŽŽ I, 83, ŠŽ; ŽA; BT 'ertmė tarp lūpų ir gerklės'.

Bendratautei leksikai galėtų būti priskiriamas ir deminutyvas *burnelė 1*, tačiau tokia reikšme jis nepaliudytas nei ŠŽ žodynuose, nei gyvojoje patarmėje. Vienintelis ŠŽ patarmės pavyzdys tokia reikšme LKŽe užfiksuotas iš Gargždų: *Nesrėbk karštą*, *išdegsi °burnelę* LKŽe (Grg). Kitos leksemos su priesaga *-elė* turi reikšmes 'veidas', prk. 'nedidelis kiekis degtinės, vienu sykiu išgeriamas, stikliukas' ŠŽK LKŽe (Krt), ŠVŽŽ I, 83; PŽV LKŽe (Kv); VAŠ LKŽe (Jnš); VAK LKŽe (Gs); PA LKŽe (Alv). Deminutyvų su priesaga *-elė* skyrimas bendratautei pagrindinio

[20] DŽe teikiama antroji reikšmė menk. 'burna, lūpos'. Pejoratyvine reikšme žodisvartojamas ir gyvojoje ŠŽ patarmėje. Tačiau LKŽe duomenys rodo, kad tarmėse ir ypač senojoje raštijoje vartota aksiologiškai neutrali leksema.

žodyno leksikai grindžiamas šios priesagos darumu ir paplitimu visose tarmėse ir bendrinėje kalboje (LKA III, 131–132, žemėl. nr. 117; LKG I, 254–261).

4. Žargonybių pogrupiui priklauso somatonimai, sietini su žargoninės leksikos sluoksniu. Sąsajos nustatomos remiantis žodynų duomenimis: jei somatonimas nefiksuojamas LKŽe ir/ar tarminiuose žodynuose, bet pateikiamas žargonybių žodynuose (LŽŽ, LŽB), jis laikomas žargonybe, į ŠŽ patarmę patekusia iš žargoninės kalbos. Papildomas kriterijus galėtų būti šių leksemų kilmė – žargonybės paprastai į lietuvių žargoninę kalbą yra pasiskolinamos iš kitų kalbų žargono. Šiai grupelei skiriamas vienintelis ŠŽ paliudytas burnos pavadinimas *stalčius* ŠŽK 124 (Klpn); LŽB, 213–214, gyvojoje patarmėje užrašytas tik iš jaunųjų kalbos vartotojų, nefiksuotas nei tarminiuose, nei dabartinės kalbos žodynuose, tik „Lietuvių žargono bazėje“.

Reikia pažymėti, kad daugiausia žargonybių fiksuojama semantinės nominacijos somatonimų grupėje. Itin svarbus vaidmuo semantinės nominacijos procese tenka metaforai – įvardijamosios realijos (jos koncepto) asociatyviam panašumui į kitą realiją (jos konceptą), kurios pavadinimas pasirenkamas nominatoriumi, pavyzdžiui: *čiukuras* ‘stogo viršus, šelmuo, kraigas’ → ‘viršugalvis’, *garankštis* ‘susisukimas, susivijimas, susiraitymas kilpomis; raukšlė’ → ‘krūminis dantis’, *kaltas* ‘stalių ir račių įrankis skylėms iškalti’ → knt. ‘dantis’, *dišlius* ‘vežimo rodiklis, grąžulas’ → ‘vyro lytiniai organai’ ir kt. Ypač greita kasdienių daiktų ir realijų kaita veikia to paties konceptualiojo motyvacijos požymio kalbinę raišką, plg.: *podiškelė* → *pagalvelė (piršto)*, *širdis* → *variklis*, *motoras*; *plikė* → *aredromas*, *čiukuras* ‘viršugalvis’ → *stogas*, *kleckai* ‘moters krūtys’ → *buferiai*. Modelio bendrumas leidžia suprasti, kodėl žargonybės (ir bendrinės kalbos žodžiai) prigyja šiaurės žemaičių patarmėje.

Apibendrinimas

Autentiška klasifikacija, kurioje derinami geolingvistiniai ir sociolingvistiniai klasifikavimo kriterijai, padėjo nustatyti vienos ŠŽ somatonimų teminės grupelės (konceptosferos) – burnos pavadinimų – vartosenos specifiką[21].

1. ŠŽ patarmėje dominuoja tik šiame areale paplitę leksiniai ir semantiniai dialektizmai – jie sudaro 60 procentų ŠŽ vartojamų burnos pavadinimų. Visi šie pavadinimai yra savakilmiai ir aksiologiškai žymėti žodžiai.

2. Žemaitiškosios leksikos sluoksniui priklauso keli burnos pavadinimai. Visose trijose žemaičių patarmėse užfiksuotas vienintelis invariantinis somatonimas *ėdmenys* / *ėdmenė*. Kiti burnos pavadinimai, visi aksiologiškai žymėti, fiksuojami dviejose – šiaurės ir pietų (dažniausiai pietų žemaičių varniškių) – patarmėse: *gomurinė* / *gomarinė* / *gamarinė*, *murmulis*, *mūza 1*, *vampla*, *vepelė 2*.

3. Bendram žemaičių ir aukštaičių sluoksniui priklausančių leksinių ir semantinių dialektizmų užfiksuota nedaug, pavyzdžiui: *ėdamoji*, *kakarinė* / *kakarynė* / *gagarinė*, *marmūzė 1*, *nasrai*, *mutė*, *putralakė* / *putralakis*, *snapas 2*; *srėbtuvė*, *burnikė 1*. Šie burnos pavadinimai yra aksiologiškai žymėti, konotuoti, juos atskirti nuo visuotinai vartojamų šnekamojo stiliaus kolokvializmų itin keblu. Bendrataute konotuotąja leksika galėtume laikyti žemaičių ir aukštaičių leksemas, paliudytas iš visų ar didžiosios dalies (pa)tarmių. Toks tyrimas galėtų pasitarnauti ir atrenkant žodžius „Bendrinės lietuvių kalbos žodynui“.

4. Tik du ŠŽ patarmėje užfiksuoti burnos pavadinimai skirtini bendratautei pagrindinio žodyninio fondo leksikai, aksiologiškai neutraliai: tai *burna 1* bei deminutyvas *burnelė 1* su plačiai vartojama priesaga.

5. ŠŽ patarmėje užfiksuotas vienintelis žargoninis burnos pavadinimas *stalčius*. Tačiau kitų konceptosferų pavadinimų, sietinų su žargonine leksika, kad ir negausiai, esama. Naujai į ŠŽ leksikos sistemą iš žargono bando

[21] Straipsnio autorių tyrimo duomenimis, ši klasifikacija relevantiška viso ŠŽ somatonimų registro leksemų vartosenai.

įsilieti kitų kalbų žargono skoliniai arba vertiniai. Problemiška nustatyti kai kurių senesnių skolinių ar netipiškų darinių, dabar funkcionuojančių žargoninėje kalboje, santykį su ŠŽ patarmės leksika. Galimas dalykas, kad iš žargono į tarmę ateina žodžiai, nefiksuojami LKŽe, taigi netarminiai. O senieji tabu žodžiai iš tarmių galėjo patekti į žargoną (pavyzdžiui, lytinių organų pavadinimai ir pan.).

6. Dauguma ŠŽ burnos pavadinimų fiksuojami rašytiniuose šaltiniuose ir tebevartojami gyvojoje patarmėje. Dar daugiau: gyvojoje patarmėje užrašyta burnos pavadinimų, nefiksuotų rašytiniuose šaltiniuose, pavyzdžiui: *ėdalinė*, *pliurza*, *srebiamoji*.

7. Dalis somatonimų, ypač tik rašytiniuose šaltiniuose paliudytų, yra siauri dialektizmai, užrašyti ar išgirsti viename kitame punkte, pavyzdžiui: *bliubezas*, *pliurpalas*, *putralaižė*, *putrasrėbė*, *srėbalinė*. Tačiau formaliuoju ir semantiniu požiūriu jie yra tipiški ŠŽ burnos pavadinimai, plg. plačiai vartojamus somatonimus *nasrinė*, *plerpalas*, *putralakė* ir pan.

8. Akcentuotina, kad šio tyrimo išeities taškas – ŠŽ patarmės leksika. Geolingvistinis ir sociolingvistinis kitų tarmių somatonimų tyrimas leistų patikslinti čia teikiamą klasifikaciją.

Santrumpos

Tarmių, patarmių ir kitų plotų pavadinimų santrumpos

BT – bendratautis
PA – pietų aukštaičiai
PŽR – pietų žemaičiai raseiniškiai
PŽV – pietų žemaičiai varniškiai
RAA – rytų aukštaičiai anykštėnai
RAK – rytų aukštaičiai kupiškėnai
RAP – rytų aukštaičiai panevėžiškiai
RAŠ – rytų aukštaičiai širvintiškiai
RAU – rytų aukštaičiai uteniškiai
RAV – rytų aukštaičiai vilniškiai
ŠŽK – šiaurės žemaičiai kretingiškiai

ŠŽT – šiaurės žemaičiai telšiškiai
VAK – vakarų aukštaičiai kauniškiai
VAŠ – vakarų aukštaičiai šiauliškiai
VŽ – vakarų žemaičiai
ŽA – žemaičiai-aukštaičiai

LKŽe ir LKA I gyvenamųjų vietų (punktų) santrumpos

Als – Alsėdžiai
Alv – Alvitas
An – Anykščiai
Brs – Barstyčiai
Brž – Biržai
Dgd – Daugėdai (Alkas)
Dr – Darbėnai
Ds – Dusetos
End – Endriejavas
Ggr – Gegrėnai
Gntl – Gintališkė
Grg – Gargždai
Gršl – Grūšlaukė
Gs – Geistarai (Didvyžiai)
Yl – Ylakiai
Įplt – Įpiltis
Jnš – Joniškis
Jrb – Jurbarkas
Kal – Kalnalis
Kin – Kintai
Kl – Kuliai
Klpn – Kūlupėnai
KlvrŽ – Žemaičių Kalvarija
Kpn – Kapėnai (Dauginiai)
Krp – Kruopiai
Krt – Kartena
Krtn – Kretinga
Kv – Kvėdarna
Lap – Lapiai
Ldvn – Liudvinavas
Lk – Luokė
Lkš – Lukšiai
Lp – Leipalingis
Mdg – Medingėnai
Ml – Mielagėnai
Mrj – Marijampolė
Ms – Mosėdis
Mžk – Mažeikiai (Laižuva)
Nj – Naujamiestis
NmŽ – Žemaičių Naumiestis
Nt – Notėnai
Pl – Palėvenė
Plik – Plikiai
Pln – Plungė
Plng – Palanga (Pryšmančiai)
Plt – Plateliai
Plv – Pilviškiai
PnmR – Panemunis
Pp – Papilė
Rdm – Rudamina
Rdn – Raudėnai
Rgv – Raguva
Rk – Rokiškis
Rs – Raseiniai
Rt – Rietavas
Sd – Seda

Skd – Skuodas
Skdt – Skudutiškis
Skr – Skirsnemunė
Slk – Salakas
Slnt – Salantai
Snt – Sintautai
Ssk – Siesikai
Šk – Šakiai
Škn – Šakyna
Šll – Šilalė
Šln – Šiaulėnai
Šn – Šunskai
Šts – Šatės
Šv – Švėkšna
Tl – Telšiai
Tr – Traupis
Trg – Tauragė
Trk – Tirkšliai
Trš – Tryškiai
Tv – Tverai
Tvr – Tverečius
Up – Upyna
Varn – Varniai
Vdk – Viduklė
Vdžg – Vadžgirys
Vkš – Viekšniai
Vnt – Vainutas
Vrn – Varėna
Vs – Veisiejai
Vt – Venta (Avižliai)
Vv – Veiveriai
Vvr – Veivirženai
Vž – Vėžaičiai
Žd – Židikai
Ždv – Žadvainai
Žr – Žarėnai
Žvr – Žvirgždaičiai

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Akelaitienė, G., & Žiliūtė-Batavičienė, D. (2011). Romualdo Granausko kūrinių leksinės tarmybės. *Žmogus ir žodis*, *1*, 5–12.

AkmT – Murinienė, L. (red.). (2018). *Akmenės apylinkių tekstai* (su CD). Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Aliūkaitė, D., Jaroslavienė, J., & Meiliūnaitė, V. (2014). Teoriniai medžiagos rinkimo pagrindai. Anketų (klausimynų) sudarymo principai. In D. Mikulėnienė, & V. Meiliūnaitė (sud.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai su komentarais*. Vilnius: Briedis, 49–54.

Aliūkaitė, D., & Mikulėnienė, D. (2014). Geolingvistika: ideologija, teorija ir metodai. Pagrindinės sąvokos. In D. Mikulėnienė, & V. Meiliūnaitė (sud.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai su komentarais*. Vilnius: Briedis, 29–47.

Atlasas – Mikulėnienė, D., & Meiliūnaitė, V. (sud.). (2014). *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir*

sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai su komentarais. Vilnius: Briedis.

BŽe – Liutkevičienė, D. (red.). (2022). *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Lietuvių kalbos institutas. Prieiga https://ekalba.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas/.

CŠŽKT – Babickienė, Z., Jasiūnaitė, B., Pečeliūnaitė, A., & Bagužytė, R. (red.). (2007). *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė: tarmės tekstai su komentarais ir žodynėliu.* Vilnius: Baltos lankos.

DkšŽ – Labutis, V. (2002). *Daukšių krašto žodynas*. Vilnius: Alma littera.

DLKG – Ambrazas, V. (red.). (2005). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (4 patais. leid.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

DrskŽ – Naktinienė, G., Paulauskienė, A., & Vitkauskas, V. (1988). *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas.

DūnŽ – Vitkauskas, V. (1976). *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*. Vilnius: Mokslas.

DvŽ – Grumadienė, L., Mikulėnienė, D., Morkūnas, K., & Vidugiris, A. (red.). (2005–2010). *Dieveniškių šnektos žodynas* (t. I–II). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

DŽe – Keinys, S. (red.). (2021). *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (8-as patais. ir papild. leid.; elektroninis variantas). Prieiga: doi.org/10.35321/dlkz; https://ekalba.lt.

Girdenis, A. (2008). *Žemaičių dzūkai: tekstai su komentarais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis, A. (2012). *Šiaurės žemaičių Skuodo zona: tekstai su komentarais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

GTrk – Girdenis, A. (red.). (1996). *Taip šneka tirkšliškiai: Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Jakaitienė, E. (1980). *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius: Mokslas.

Jakaitienė, E. (2006). *Žodynų istorijos apybraiža*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Jakaitienė, E. (2009). *Leksikologija.* Studijų knyga. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

KčT – Leskauskaitė, A. (2006). *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

KltŽ – Vilutytė, A. (2008). *Kaltanėnų šnektos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

KpŽ – Vosylytė, K. (2007–2013). *Kupiškėnų žodynas* (d. I–IV). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

KrtnŽ – Aleksandravičius, J. (2011). *Kretingos tarmės žodynas*. (Red. D. Mikulėnienė, & D. Vaišnienė). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

KzRŽ – Pupkis, A. (2008–2009). *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* (d. I–II). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LKA I – Morkūnas, K. (ats. red.). (1977). *Lietuvių kalbos atlasas, I: Leksika*. Vilnius: Mokslas.

LKA III – Morkūnas, K. (ats. red.). (1977). *Lietuvių kalbos atlasas, III: Morfologija*. Vilnius: Mokslas.

LKE – Morkūnas, K., & Ambrazas, V. (red.). (2008). *Lietuvių kalbos enciklopedija* (2-asis patiksl. ir papild. leid.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKG I – Ulvydas, K. (red.). (1965). *Lietuvių kalbos gramatika, I: Fonetika ir morfologija*. Vilnius: Mintis.

LKTCH – Bacevičiūtė, R. et al. (red.). (2004). *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

LKŽe – Naktinienė, G. (vyr. red.). (2005, atnaujinta versija, 2018). *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas/.

LKŽePgK – „*Lietuvių kalbos žodyno*“ *Pagrindinė kartoteka.* (2015). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga https://ekalba.lt/lkz-pagrindine-kartoteka/.

LKŽePpK – „*Lietuvių kalbos žodyno*“ *Papildymų kartoteka.* (2015). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga https://ekalba.lt/lkz-papildymu-kartoteka/.

LŠT – Girdenis, A. (red.). (1978). *Luokės šnektos tekstai: Mokymo priemonė lituanistams.* Vilnius: Lietuvos TSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba.

LtvnŽ – Jokužytė, Ž., Liutkutė, L., & Veiverienė, V. (sud.). (2014). *Lietuvininkų tarmių žodynas.* Vilnius: Eugrimas.

LzŽ – Petrauskas, J., & Vidugiris, A. (1985). *Lazūnų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas.

LŽB – *Lietuvių žargono bazė*. (2010). Vilniaus universitetas, Filologijos fakultetas. Prieiga https://www.flf.vu.lt/dokumentai/mokslas/lietuviu_zargono_baze.pdf.

LŽŽ – Zaikauskas, E. (2007). *Lietuvių žargono žodynėlis*. Vilnius: Alma littera.

PpaŽ – Leskauskaitė, A., & Ragaišienė, V. (2016). *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas* (t. I, A–M). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Schilling, N. (2013). *Sociolinguistic Fieldwork*. Cambridge: Cambridge University Press.

ŠVŽŽ – Vanagienė, B. (2014–2015). *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas* (t. I–II). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

ŠŽKrtn – Lubienė, J., & Leskauskaitė, A. (sud.). (2020). *Šiaurės žemaičiai kretingiškiai: Mokomoji knyga.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

ŠŽT1 – Pabrėža, J., Marcišauskaitė, V., & Leskauskaitė, A. (sud.). (2013). *Šiaurės*

žemaičiai telšiškiai: Mokomoji knyga. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Vitkauskas, V. (2001). *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai*. Vilnius: Žara.

VŽMK – Bukantis, B., Leskauskaitė, A., & Salienė, V. (sud.). (2006). *Vakarų žemaičiai: Mokomoji knyga*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

ZtŽ – Vidugiris, A. (1998). *Zietelos šnektos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

ŽCh – Girdenis, A., & Skirmantas, P. (red.). (1998). *1759 metų „Ziwatas“: Faksimilinis leidinys*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

ŽLP – Grinaveckis, V. (1985). *Žemaičių leksikos pagrindai: Mokymo priemonė*. Vilnius: Lietuvos TSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

KALBINIO IR KULTŪRINIO VIETOVĖS INTEGRALUMO RAIŠKA ŠALČININKŲ RAJONO GATVIŲ PAVADINIMUOSE

The Expression of Linguistic and Cultural Integrity in the Street Names of the Šalčininkai District

Apvidus valodiskās un kultūras integritātes izpausmes Šaļčininku rajona ielu nosaukumos

VIOLETA MEILIŪNAITĖ (VIOLETA MEIĻŪNAITE)

ABSTRACT

Keywords:
cultural memory, linguistic landscape, identity, cultural integrity, linguistic integrity, Šalčininkai district

Cultural (including linguistic) integrity is one of the most important and widely-discussed topics of the first quarter of the 21st century. Exposed to various cultural (including linguistic), social, and economic factors, every individual inevitably experiences the need to choose, particularly in ethnically-diverse regions.

This article focuses on the integrity of one such region – the district of Šalčininkai in southeastern Lithuania. The degree to which the official linguistic landscape of the area reflects the country's geographical, historical, and cultural realities is discussed and analyzed through three conceptual lenses – local, regional, and national. The author of the article argues that strengthening links at the national level could create favorable conditions for the Lithuanian identity to be more widely adopted in the region.

However, research shows that the area's integrity is mostly realized through local and regional links. So-called local identity is considered to be more relevant. This is based on strong links with surrounding locations and familiar historical figures representing the Romantic-era perception of the Lithuanian identity as being part of the Grand Duchy of Lithuania. However, it should be noted that such perception is completely disassociated from the current understanding of the Lithuanian identity, which centers around Lithuanian language and culture.

KOPSAVILKUMS

Kultūras (tostarp valodiskā) integritāte ir kļuvusi par vienu no aktuālākajiem un visvairāk apspriežamajiem tematiem 21. gadsimta pirmajā ceturksnī. Acīmredzams, ka, saskaroties kultūras (tostarp lingvistiskajiem), sociālajiem un ekonomiskajiem faktoriem, ikvienai personai nākas izdarīt izvēli. Tas ir īpaši aktuāli etniski jauktos reģionos.

Šajā rakstā tiek skatīti Lietuvas Dienvidaustrumu reģiona vienas daļas – Šaļčininku rajona – integritātes jautājumi. Tiek vērtēts, cik lielā mērā oficiālā lingvistiskā ainava atspoguļo saikni ar ģeogrāfiskajām, vēsturiskajām un kultūras reālijām Lietuvā. Šī saikne tiek analizēta trīs koncentriskos līmeņos – lokālajā, reģionālajā un valsts. Tiek izteikts pieņēmums, ka minētās saiknes stiprināšana valsts līmenī radītu labvēlīgākus apstākļus, lai šajā reģionā izplatītos lietuviskums.

Tomēr pētījumi liecina, ka teritorijas integritāte galvenokārt tiek īstenota, izmantojot vietējos un reģionālos aspektus. T. s. lokālā identitāte tiek uzskatīta par nozīmīgāku. Tās pamatā ir spēcīgas saiknes ar apkaimi un pazīstamiem vēsturiskiem personāžiem, kas pārstāv romantisma laikmeta izpratni par lietuvisko identitāti kā Lietuvas dižkunigaitijas daļu. Tomēr jāatzīst, ka šāds priekšstats ir pilnīgi nošķirts no mūsdienu lietuviskās identitātes izpratnes, kuras centrā ir lietuviešu valoda un kultūra.

Atslēgvārdi:
kultūratmiņa, lingvistiskā ainava, identitāte, kulturālā integritāte, valodiskā integritāte, Šaļčininku rajons

Įvadas

Etniniu požiūriu mišriose bendruomenėse neišvengiama ne tik kultūrų, bet ir kalbų konkurencija. Komunikacijos akte (ir viešame, ir privačiame) susidarius situacijai, kai tenka rinktis vieną iš potencialiai galimų kalbų, svarbūs tampa kiti, nekalbiniai, faktoriai: valstybinis reguliavimas, pašnekovų kalbinė kompetencija, atskirų kalbų prestižas, susiklosčiusios tradicijos ir pan. (Karaliūnas, 2008). Šie veiksniai formuojasi ir veikia skirtingu intensyvumu ne vienus metus ir formuoja tam tikrą vietos žmonių tapatybę, todėl svarbu kultūriškai mišrius regionus panagrinėti nuodugniau, pasižiūrėti, kokie veiksniai įgauna lemiamos svarbos.

Vienas iš tokių heterogeniškų Lietuvos regionų – Šalčininkų rajonas (Buchaveckas, 1992; Zinkevičius, 1993b). Remiantis statistikos duomenimis, čia dominuoja slavų tautų (lenkų, baltarusių, rusų) atstovai (2021 m. duomenimis rajone gyvena 79,5 % lenkų, 10,4 % lietuvių, 5,0 % rusų, 2,9 % baltarusių, žr. Lietuvos statistika, 2022), dažniausiai vartojantys gimtąsias savo kalbas (ir lokalius jų variantus). Kalbinė situacija ir motyvacija pasirinkti vieną ar kitą vietos kultūrą (ir kalbą) labai priklauso nuo to regiono kultūrinio ir kalbinio integravimosi Lietuvoje. Taigi šiame straipsnyje vertinama, kiek stipriai Šalčininkų rajono kalbiniame kraštovaizdyje (tiksliau šio rajono miestų ir miestelių gatvėvardžiuose) atsispindi rajono susietumas (arba integralumas) su pagrindiniu Lietuvos respublikos plotu (dėl termino *integralumas* vartosenos tradicijos žr. Naujųjų skolinių duomenų bazė, 2013).

1. Tyrimo objektas, medžiaga ir analizė

Tyrimui pasirinktas vienas iš Šalčininkų rajono miestų ir miestelių kalbinio kraštovaizdžio elementų – gatvėvardžiai. Analizuojami 173 Šalčininkų rajono gatvių pavadinimai, siekiant palyginti su kitais Lietuvos miestais gretinimo tikslais dar peržiūrėta: 103 gatvėvardžiai Pasvalyje, 536 – Panevėžyje, 508 – Klaipėdoje. Taigi bendras duomenų kiekis – 1320 gatvėvardžių. Pagrindinis tyrimo tikslas nustatyti, kaip šiuose pavadinimuose realizuojami kultūriniai ryšiai su likusia Lietuvos Respubliukos teritorija. Remiamasi nuostata, kad kalbiniame kraštovaizdyje

atspindima istoriškai susiklosčiusi kultūrinė (kolektyvinė) atmintis. Pasakytina, kad kultūrinės (kolektyvinės) atminties apraiškų Lietuvos miestuose tyrimų publikuota ne vienas (plg. Mačiulis, 2009; Rubavičius, 2013; Gaižutytė-Filipavičienė, 2015; Mykolaitytė, 2020; Račaitytė, 2021), tačiau juose dažniausiai nesiremiama kalbinio kraštovaizdžio duomenimis. Be to, dažniausiai analizuojamos kalbiškai ir kultūriškai palyginti vienalytės aplinkos, su dominuojančia lietuvių populiacija (pvz., Kaune ir Šiauliuose apie 93 % gyventojų yra lietuviai, žr. Lietuvos statistika, 2022).

Taigi šiame straipsnyje analizuojama, kiek Šalčininkų rajono gatvėvardžiai rodo geografines analizuojamosios teritorijos sąsajas, arba integraciją, su kitu Lietuvos Respublikos plotu (apie kalbinio kraštovaizdžio ir etniškumo ryšius žr. Landry & Bourhis, 1997). Remiantis iš oficialiųjų šaltinių imtais duomenimis, šiuo atveju, viešosios įstaigos „Registrų centras“ pateikiama informacija apie Šalčininkų rajono gyvenviečių gatvių pavadinimus pristatoma, koks rajono integracijos intensyvumas lokaliuoju, regioniniu ir nacionaliniu lygmenimis. Ši analizė siejama ir su regionų tvarumo tyrėjų išskirtais žodžio „įsišaknijimo“ aspektais, kurie pritaikomi ir kalbinio kraštovaizdžio „įsišaknijimui“ respublikoje aptarti (dar plg. pagal Augustinaitis et al., 2017; Meiliūnaitė et al., 2021). Paprastai kalbinio kraštovaizdžio duomenys ir gatvių pavadinimuose įtvirtinami smulkesnių geografinių vietovių pavadinimai tyrėjų vertinami kaip puikus būdas įamžinti šiuos oikonimus, parodyti kalbamosios vietovės sąsajas su artimąja geografine aplinka, atskleisti jos išskirtinumą (plg. Puzey, 2009; Jones & Merriman, 2009; Augustinaitis et al., 2017). Tačiau mėginimų įvertinti, kokį santykį ne tik su artimuoju, bet ir platesniuoju geografiniu kontekstu perteikia konkretaus regiono gatvių pavadinimai, iki šiol nėra buvę.

Remiantis gatvėvardžių teikiama informacija analizuojama, kokie kolektyvinės kultūrinės atminties aspektai yra aktualizuojami. Kultūrinė atmintis paprastai apima ilgalaikius kultūrinius santykius, jų vertinimus ir simboliką. Pati trumpiausia yra komunikacinė kultūrinė atmintis, apimanti maždaug trijų kartų, arba vidutiniškai 90 m., laikotarpį. Kur kas ilgiau trunka tokia kultūrinė atmintis, kuri pasiekia mūsų laikus per atskirtus objektus, o ne per žmonių pasakojimus (Gaižutytė-Filipavičienė, 2015). Vadinasi, gatvėvardžiais atspindimos realijos atskleidžia per

itin ilgą laiką susiklosčiusius kultūrinės atminties akcentus, kurių atskleidimas sudarytų prielaidas koreguoti Šalčininkų rajono integracijos į bendrą kultūrinį Lietuvos arealą procesus, tikslingai adresuojant veiklas. Kitaip tariant, tam, kad būtų galima atlikti korekcijas, būtina išsiaiškinti, su kokiu kultūriniu paveldu susiduriama, nes kultūrinė atmintis ir jos raida yra tiesioginė sinchronijos ir diachronijos sąveika (Mykolaitytė, 2020).

2. Šalčininkų rajono integralumo prielaidos

Integruota arba įvietinta teritoriją galima pavadinti, kai ji pasižymi bent kelių tipų sąsajomis: geografinėmis, istorinėmis, kultūrinėmis ir pan., su aplinka. Todėl čia paranku perfrazuoti žodžio „įsišaknijimo“ modelį, apimantį istorines, kultūrines, etnokultūrines ir socialines šaknis, ir jį pritaikyti vietovei (žr. 1 paveikslą).

1 PAVEIKSLAS. Vietovės integralumo, arba įsišaknijimo, prielaidos (pagal Augustinaitis et al., 2017)

Taigi galime teigti, kad natūraliai besivystančiose gyvenamosiose vietose iš tiesų susiklosto bent keturių tipų „šaknys". Istoriniu aspektu vertinant galima paaiškinti susiklosčiusią vietos kultūrą ir jos integraciją nacionaliniu ar globaliuoju aspektu, socialinius žmonių ir administracinių vienetų ryšius ir, žinoma, etninę sudėtį. Priklausomai nuo to, kokiu istoriniu laikotarpiu administracinis vienetas kūrėsi, formuojasi jo demografinė sudėtis, pvz., viduramžiais įsikūrusiuose miestuose prekybininkų sluoksnį iš esmės sudarė žydai, aplink prolenkiškus dvarus išsiplėtojusios vietose gausiau lenkų ir pan.

Šiame tyrime aptariama didesnių Šalčininkų rajono gyvenviečių (Šalčininkų, Eišiškių, Baltosios Vokės miestų, Jašiūnų ir Dieveniškių miestelių) integralumo raiška per vieną iš kalbinio kraštovaizdžių dedamųjų – gatvių pavadinimus (gatvių ir gyventojų skaičiaus santykį vietovėse žr. 1 lentelėje). Oficialus gatvių pavadinimų sąrašas imtas iš viešosios įstaigos „Registrų centras" adresų duomenų bazės (www.registrucentras.lt).

1 LENTELĖ. Šalčininkų rajono miestų ir miestelių gatvių skaičius

Vietovė	Gatvių skaičius	Gyventojų skaičius
Šalčininkai	66	6715
Eišiškės	34	3006
Baltoji Vokė	18	1056
Jašiūnai	45	642
Dieveniškės	10	720

Gatvių pavadinimai paprastai atspindi tam tikros vietos specifiką: aktualizuoja aplinkines vietoves, vietos ir šalies istorijai svarbius įvykius ar asmenybes. Šiame straipsnyje pasirinktų Šalčininkų rajono vietovių gatvėvardžiai analizuojami daugiausia geografiniu požiūriu, t. y. vertinama, kiek jais realizuojamos sąsajos su lokaliuoju, regioniniu ir nacionaliniu geografiniu kontekstu. Kadangi pasaulinio koncentro realizacija menkai susijusi su valstybiniu integralumu, į šį gatvėvardžių lygmenį išsamiau nesigilinama.

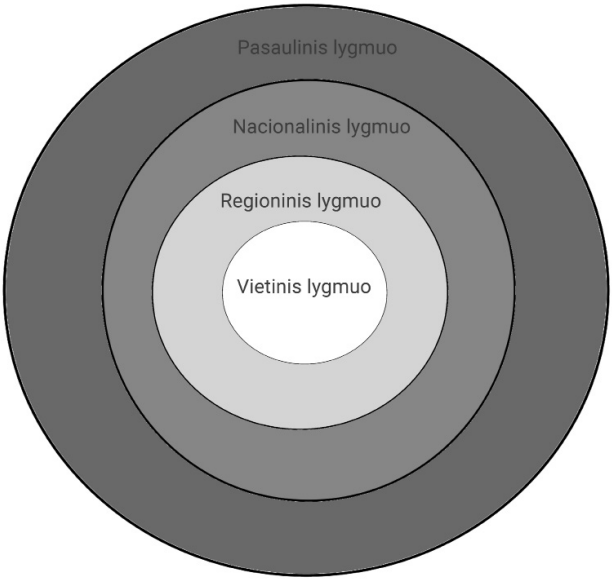

2 PAVEIKSLAS. Vietovių integralumo lygmenys (vertinant geografiniu aspektu) (dar plg. pirminį šios schemos variantą Meiliūnaitė et al., 2021)

Šių ryšių realizacija gali parodyti, kiek sąsajų tiriamosios vietos turi su šiais trimis koncentrais, kitaip tariant, ar per kalbinio kraštovaizdžio elementus – gatvėvardžius – realizuojamas lokalusis, regioninis ir nacionalinis integralumas. Keliama prielaida, kad stipriau išreikštas ryšys su Lietuvos Respublika rodytų polinkį ir palankias sąlygas stiprėti valstybinės lietuvių kalbos pozicijoms.

3. Šalčininkų rajono gatvėvardžiai ir skirtingo lygmens integralumas

Visus Šalčininkų ir jų rajone esančių miestų gatvėvardžius galima suklasifikuoti pagal motyvacijos pagrindą – ar jie siejami su apeliatyvais, ar su tikriniais įvardijimais. Pavyzdžiui, iš 66 Šalčininkų mieste esančių gatvių 47 (arba per 70 %) pavadinimus galima sieti su apeliatyvais (žr. 2 lentelę).

2 LENTELĖ. Šalčininkų gatvėvardžiai pagal įvardijimo motyvaciją

Apeliatyvai	Alyvų g., Architekto g., Ateities g., Aušros g., Azalijų g., Bažnyčios g., Draugystės g., Gėlių g., Girininkų g., Jaunimo skg., Jaunystės g., Jovarų g., Jubiliejinė g., Kaštonų g., Krantinės g., Lauko g., Lelijų g., Mėlynių g., Mėnulio g., Miškininkų g., Mokyklos g., Naujakurių g., Naujoji g., Nepriklausomybės g., Olandų g., Pavasario g., Plento g., Pramonės g., Pušyno g., Pušų g., Ramunėlių g., Rugiagėlių g., Saulės g., Saulėtoji g., Serbentų skg., Sodų g., Sporto g., Statybininkų g., Tylusis skg., Uogų g., Užmiesčio g., Užupio g., Vyšnių g., Žalioji g.
Vietovardžiai	Čiužiakampio g., Dainavos g., Eišiškių g., Lydos g., Merkinės g., Pamūrinės g., Šalčios skg., Vilniaus g., Dzūkų g.
Istorinės asmenybės	M. Balinskio g., P. Bžostovskio g., Jogailos g., Šv. Jono Pauliaus II g., T. Kosciuškos g., A. Mickevičiaus g., Česlovo Milošo g., Stanislavo Moniuškos g., J. Sniadeckio g., Karolio Vagnerio g., Vytauto g.
Istoriniai įvykiai	Kovo 11-osios (sietina su Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. diena) g., Spalio 25-osios (sietina su Konstitucijos, priimtos 1992 m. spalio 25 d., diena) g.

Tiesa, negalima pasakyti, kad šie apeliatyvinės kilmės pavadinimai yra visiškai „bereikšmiai“ ir neatspindi vietinio kolorito. Taip yra toli gražu ne visuomet. Kai kurie gali įgyti papildomų reikšmių ir turėti paslėptą prasminį krūvį. Pavyzdžiui, tiek Šalčininkuose, tiek kitose šio rajono gyvenvietėse gausiai eksploatuojami girios, šilo, pušyno, miško įvardijimai labai dera su tuo, kad visame analizuojamame areale dominuoja spygliuočių miškai, kurie kuria aplinkinių gyvenviečių gamtinį kontekstą.

Taigi čia galima įžvelgti pačią lokaliausią, siauriausią integraciją, grindžiamą aplinkinės floros kolorito išryškinimu. Panašūs įvardijimai aktualizuoja pačios gatvės vietą: Mokyklos g. eina Jono Sniadeckio gimnazijos Šalčininkuose link, o Bažnyčios gatvė paprastai veda prie maldos namų (tokios gatvės tiriamosiose vietose yra Šalčininkuose ir Eišiškėse); Dieveniškių Girininkijos gatvėje rasime Šalčininkų miškų urėdijos Dieveniškių girininkiją. Tokią pačią semantiką turi Eišiškių Ligoninės g. (čia įsikūrusi Eišiškių slaugos ir palaikomojo gydymo ligoninė), o Pirties gatvėje iki antrojo pasaulinio karo buvusi žydų pirtis. Taigi tokie pavadinimai padeda susiorientuoti vietovėje ir pasigilinus atskleidžia tam tikrus istorijos dalykus. Vis dėlto šie pavadinimai kultūros ir kalbos požiūriu yra neutralūs – jie fiksuoja faktus, tačiau ne kultūrinę, istorinę ar geografinę priklausomybę, iš kurių jau galima konstruoti tam tikrus tapatybinius aspektus.

Apžvelgiant pasirinktų Šalčininkų rajono vietovių gatvėvardžiu pasirinkta juos grupuoti pagal reprezentuojamas sąsajas į regioninius (siejamas objektas priklauso dabartiniam Šalčininkų rajonui) ir nacionalinius (siejamas objektas yra dabartinėje Lietuvos respublikos teritorijoje už Šalčininkų rajono ribų).

3 LENTELĖ. Geografinio Šalčininkų rajono gatvėvardžių integralumo lygmenys

REGIONINIAI RYŠIAI	NACIONALINIAI RYŠIAI
Šalčininkų gatvėvardžių geografinės sąsajos	
Čiužiakampio g. *Dainavos g.* Eišiškių g. Pamūrinės g. Šalčios skg.	Merkinės g. *Dainavos*[1] *g.* Vilniaus g.
Eišiškių gatvėvardžių geografinės sąsajos	
Dainavos g.	*Dainavos g.* Varėnos pl. Vilniaus g.
Jašiūnų gatvėvardžių geografinės sąsajos	
Keidžių g. Popierinės g. Rūdninkų g. Tartoko g.	Merkio g. Pirčiupio g.
Baltosios Vokės gatvėvardžių geografinės sąsajos	
Macelių g. Rudnios g.	Vilniaus g.
Dieveniškių gatvėvardžių geografinės sąsajos	
	Vilniaus g.

Kaip matyti iš lentelės, esama 12 regioninio ir 10 nacionalinio lygmens integralumo realizacijų. Taigi iš 173 tiriamajame areale funkcionuojančių gatvių pavadinimų, integruotais Lietuvos respublikoje laikytini 22, arba 12,72 % visų atvejų. Tiesa, jei skaičiuotume pasikartojančius pavadinimus, turėtume teigti, kad nacionalinis lygmuo išreiškiamas vos 6 skirtingomis

[1] Lentelėje dviejose grafose greta pasviru šriftu pateikiamas gatvėvardis „Dainavos“, nes sunku tiksliai nustatyti jo pamatavimą. Jis gali turėti dvejopas sąsajas – su etnogrtafiniu Dzūkijos (Dainavos) etnografiniu regionu arba su netoliese esančiais bent keliais Dainavos kaimais.

sąsajomis, nes beveik visur turima sąsajos su valstybės sostine – Vilniumi – realizacija.

Matyti, kad gausiausi **regioniniai** įvardijimai – gatvės pavadinamos netoliese esančių gyvenviečių ar gretimai tekančių upių vardais. Pats Šalčininkų rajonas neretai tapatinamas su Šalčios apylinkėmis. Šis upėvardis atsiranda ne tik gatvių, bet ir spaudos leidinių pavadinimuose, pvz., dviem kalbomis leidžiami regioniniai laikraščiai „Šalčia“ („Šalčja“) ir „Šalčios žinios“ („Vesti Šalči“), arba net meniniuose regiono atspindžiuose, pvz., spektaklis „Nežinoma žemė: Šalčia“ (rež. J. Tertelis).

Kartais, integralumo laipsnį nustatyti sunku dėl galimos dvejopai vertintinos gatvėvardžio sąsajos. Pavyzdžiui, sunku nusakyti gatvėvardžio, siejamo su Dainava, pagrindimą. Tokio pavadinimo gatvės yra Šalčininkuose ir Eišiškėse, netoliese randame bent kelis kaimus, pavadintus Dainava, tačiau tai taip pat ir vienas iš etnografinio regiono įvardijimų. Kad aliuzijų į vietinį etnografinį regioną esama, rodo ir gatvės pavadinimas Dzūkų (Šalčininkų miestas). Taigi šiuo atveju galėtume turėti daugiaprasmį – regioninį ir nacionalinį – pagrindimą. Giluminį vietos gyventojų ryšį su etnografiniu regionu pastebi ir kiti tyrėjai – Vidos Savoniakaitės tyrimai rodo, kad Butrimonių (Šalčininkų rajonas) lenkai save sieja su Dzūkija, o save įvardija kaip dzūkus (Savoniakaitė, 2009).

Kalbant apie **nacionalinio** lygmens semantinius ryšius tenka pastebėti, kad jų raiška palyginti skurdi: aktualizuojamas ryšys su sostine Vilniumi (tokio pavadinimo gatvės nerandame tik Jašiūnuose) ir aplinkiniu Dzūkijos (arba Dainavos) etnografiniu regionu (beje, jam geografiškai priklausytų ir valstybės sostinė), pvz.: Merkinės g. (Šalčininkų miestas), Pirčiupio ir Merkio g. (Jašiūnai), Varėnos pl. (Eišiškės). Tačiau skirtingai nuo kitų tirtų miestų gatvėvardžių čia nerandama labiau nutolusių Lietuvos Respublikos objektų įvardijimo. Jei lygintume su kitų Lietuvos miestų gatvėvardžiais, pastebėtume, kad nacionalinio lygmens objektai realizuojami aktyviau: pavyzdžiui, Klaipėdoje, Mažojo Kaimelio mikrorajone, dominuoja gatvėvardžiai, susiję su Lietuvos miestų, neretai ir gerokai nutolusių, pavadinimais – Panevėžio, Kupiškio, Utenos, Raseinių, Prienų, Rokiškio, Molėtų; Panevėžyje, Pilėnų mikrorajone, gatvėvardžiai taip pat siejami su gerokai nuo paties Panevėžio susijusiu kontekstu – Pilėnų, Baltijos, Nemuno gatvės.

Taigi tenka konstatuoti, kad nacionalinio lygmens ryšiai realizuojami gana menko nuotolio spinduliu, susitelkiant į artimą istoriniu, kultūriniu ir etnografiniu požiūriu sritį ir sąsajų su kitomis geografinėmis dabartinės Lietuvos Respublikos vietovėmis, nėra.

Tokią išvadą stiprina ir kiti duomenys, pavyzdžiui, vietos gyventojams prieinamo viešojo transporto schema. Kaip matyti iš Eišiškių autobusų stoties nuotraukų (3 paveikslas), vietos gyventojų judumas vyksta trimis kryptimis: Vilniaus, Šalčininkų ir Varėnos (pastebėtina, kad Vilniaus ir Varėnos rajonai betarpiškai ribojasi su Šalčininkų rajonu), o istoriškai buvusių galimybių lengvai nukakti į Lydą nebėra.

3 PAVEIKSLAS. Eišiškių autobusų stoties siūlomi kelionių maršrutai (V. Meiliūnaitės nuotrauka)

Be to, maršrutų kiekis rodo aiškią judėjimo artimojoje geografinėje aplinkoje tendenciją – daugiausia maršrutų Šalčininkų ir Kalesninkų (žr. Varėnos krypties nuotraukoje pateikiamus maršrutus) kryptimis. Kitaip tariant, toje pačioje kalbinėje ir kultūrinėje zonoje. Tai tik pastiprina ryšį su tam tikru „vietiniu“ regionu ir neskatina platesnės valstybinės kalbos vartosenos kasdienėje aplinkoje vartosenos.

Dar verta atkreipti dėmesį į tai, kad kai kurie gatvėvardžiai sieja Šalčininkų rajoną su užsienio vietovėmis: Lyda, Rodūnia, Ašmena, Subatninkais, Geranainiais. Plačiau nesigilinant į istorinius dalykus, pasakytina, kad šiais gatvėvardžiais realizuojamos sąsajos labai priklauso nuo istorinės perspektyvos ir tik formaliai, griežtai sinchroniškai žiūrint būtų galima kalbėti apie ryšius su užsienio valstybe. Istoriškai šios vietovės glaudžiai susijusios tiek su Lietuva, tiek ir su istoriniu lietuvių kalbos plotu (Buchaveckas, 1992; Zinkevičius, 1993a; VLE).

Tokia regioninio integralumo tendencija atitinka sociologų tyrimais apibrėžtą vietinių gyventojų tapatinimąsi su gyvenamuoju kraštu, bet ne su kuria nors valstybe (Czech & Wróblewska, 1993; Daukšas, 2008; Kazėnas et al., 2014; Šliavaitė, 2015; Šutinienė, 2015; 2016; Vyšniauskas, 2020a; 2020b). Taigi kalbėtina apie palyginti kompaktišką lokaliąją tapatybę, panašią į tą, kuri buvo susiklosčiusi XIX–XX a. sandūroje Mažojoje (arba Prūsijos) Lietuvoje (Strakauskaitė, 2012).

4. Kultūrinės Šalčininkų rajono integracijos bruožai

Regioninį sutelktumą patvirtina ir gatvėvardžiuose aktualizuojamos asmenybės. Vertinant sąsajas su Lietuvos respublika ir lietuvybe apskritai tenka konstatuoti, kad gatvių pavadinimuose randami vos keli tokie pavadinimai: Vytauto g. (Šalčininkuose ir Eišiškėse), Jogailos g. (Šalčininkuose), P. Cvirkos ir S. Rapolionio g. (Eišiškėse). Atskirą grupę sudaro XVIII–XIX a. istorinių asmenybių vardais pavadintos gatvės: Šalčininkuose M. Balinskio, P. Bžostovskio, A. Mickevičiaus, Stanislavo Moniuškos, J. Sniadeckio, Karolio Vagnerio gatvės; Eišiškėse ir Baltojoje Vokėje A. Mickevičiaus gatvės; Šalčininkuose ir Baltojoje Vokėje T. Kosciuškos gatvės; Jašiūnuose M. Balinskio ir Jono Sniadeckio gatvės.

Didžioji dalis pavadinimų siejasi su Vilniaus universitetu: Mykolas Balinskis – istorikas, lenkų kalba publikavęs darbų apie Vilnių ir Vilniaus universitetą, dalyvavęs 1831 m. sukilime (VLE); Adomas Mickevičius – romantizmo literatūros atstovas, studijavęs Vilniaus universitete, siekęs dalyvauti 1831 m. sukilime, „Vėlinėse“ atspindėjęs Lietuvos įvykius ir papročius (Miłosz, 1996; Venclova, 2019); Jonas Sniadeckis – astronomas, matematikas, filosofas, Vilniaus universiteto rektorius (VLE; Venclova, 2019); Stanislavas Moniuška – kompozitorius romantikas, 1840–1858 gyvenęs Vilniuje, dirbęs Šv. Jonų bažnyčios vargonininku, Vilniaus miesto teatro orkestro dirigentu, sukūręs kantatų lietuviškomis temomis, kurios anuomet laikytos tam tikra egzotika (VLE; Venclova, 2019); Povilas Ksaveras Bžostovskis – kunigas, idilių autorius, publicistas, 1762–1774 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didysis raštininkas, 1774–1787 m. referendorius, vėliau įsikūręs netoli Turgelių ir ten įkūręs valstiečių savivaldos bendruomenę (VLE; Venclova, 2018); Tadas Andrius Bonaventūra Kosciuška – Lenkijos ir Lietuvos politikas, karininkas, save laikęs lietuviu, laiškuose (1790) pabrėždavęs, kad yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilietis (VLE; Venclova, 2018).

Beveik visi šie asmenys atstovavo romantizmo pasaulėžiūrai, pasižymėjusiai pasipriešinimu mechaniškoms ir statiškoms mąstymo formoms, aukštinamomis laisvės, gamtos, prigimties, tautos idėjomis. Tiesa, tautos samprata šiuo atveju ne visai sutampa su dabartiniu suvokimu, besiremiančiu kalbiniu kriterijumi. Pastarasis XVIII–XIX a. sandūroje nebuvo keliamas. Todėl visai nenuostabu, kad daugelis kūrinių rašomi lenkų kalba, bet priskiriami Lietuvai. Įdomu tai, kad Šalčininkų rajono Jašiūnų miestelyje Mykolui Balinskiui įsigijus dvarą, šis tapo to meto Vilniaus universiteto šviesuomenės traukos centru. Taigi kultūrinis gyvenimas čia buvęs aktyvus ir pastebimas, todėl ir ilgalaikėje kultūrinėje atmintyje palikęs ryškų pėdsaką.

Panašu, kad ir aptariamojo regiono lokalumas, arba stipri lokalioji tapatybė, susieta su istorija ir tikyba (dėl vietos lenkų tapatybės specifikos plačiau žr. Kazėnas et al., 2014; Norkūnaitė, 2016, 75–116). Zigmas Zinkevičius šitaip apibūdino Pietryčių Lietuvos tapatybės išskirtinumą: „dauguma pietryčių Lietuvos gyventojų kalba iš savo tėvų, vietomis senelių ar net prosenelių paveldėta gudų [...] kalba, bet save laiko lenkais, labiausiai

dėl to, kad yra katalikai ir gyveno tarpukario Lenkijos valstybėje“ (Zinkevičius, 2013). Aptariamojo krašto tapatybės suvokimas išlaiko XIX–XX a. sandūroje susiformavusias vakarinės gudų teritorijose gyvenančių katalikų nuostatas. Jie aiškiai atsiribojo nuo lenkų ir vadinosi arba lietuviais, arba kraštiečiais. Kultūrinis tapatinimasis su Lietuvos teritorijomis siekia dar Mindaugo laikus, o kraštiečių fenomenas tuo laiku buvo visai naujas. Jie savo tėvyne laikė Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir nesisiejo nei su lietuvių, nei su gudų tautomis. Lenkų kalba atliko kultūros, tam tikros *lingua franca* vaidmenį, tačiau nebuvo siejama su lenkų tauta (Kamuntavičius, 2021).

Taigi, apibendrinant reikia dar kartą akcentuoti tai, kad dėl istoriškai susiklosčiusių aplinkybių susiformavęs specifinis Šalčininkų rajono gyventojų tapatybės suvokimas atsispindi ir tirtų teritorijų (Šalčininkų, Eišiškių, Baltosios Vokės, Jašiūnų, Dieveniškių) gatvėvardžiuose. Ši, lokalioji, tapatybė rodo silpną valstybinį integralumą, vertinant geografiniu ir iš dalies kultūriniu aspektais.

Išvados

Galima garyti išvadą, kad etniniu ir kalbiniu požiūriu heterogeniško Šalčininkų rajono integracijos Lietuvos Respublikos kontekste tyrimui galima remtis gatvėvardžių analize. Jos duomenys koreliuoja su sociologų išvadomis apie vietinę, regioninę, šios arealo gyventojų tapatybę. Tokią tapatybę reprezentuoja ir analizuojami gatvėvardžiai. Juose dominuoja vietinės, artimiausios, aplinkos objektai, kuriais akcentuojama miestų ar miestelių geografinė sąranka bei reprezentuojamas gamtinis kontekstas. Regioninio lygmens sąsajas rodos gatvėvardžiai, kuriais aktualizuojami Šalčininkų rajone esantys geografiniai objektai ir čia veikusios asmenybės. Minimos asmenybės dažniausiai siejamos su Romantizmu ir tuo metu susiformavusia tautos samprata (pabrėžtina, kad šioje sampratoje kalbinis kriterijus neegzistavo). Kitaip tariant, atskleidžiamas vietos integralumas remiasi menko geografinio nuotolio ir palyginti trumpo krašto istorijos laikotarpio sąsajomis. Nacionalinio lygmens sąsajos nei geografiniu, nei asmenybiniu aspektu beveik nerealizuojamos, skirtingai nuo kitų Lietuvos Respublikos miestų, kur tokia raiška aktyvesnė. Taigi galima kalbėti

apie tai, kad gatvėvardžiai Šalčininkų rajoną pristato kaip gana uždarą, su likusia valstybės teritorija semantiškai silpnai susijusią sritį.

LITERATŪRA

Augustinaitis, A., Zabarskaitė, J., Mikulėnienė, D., Meiliūnaitė, V., Labanauskas, L., Kiškienė, A., Venckus, R., & Rudokas, K. (2017). *Naujos regionų tapatybės konstravimas. Integralumas, sumanumas, konkurencingumas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Kazimiero Simonavičiaus universitetas.

Buchaveckas, S. (1992). *Šalčios žemė.* Vilnius: Mintis.

Czech, B., & Wróblewska, A. (1993). Różnice w obrzędach i zwyczajach Białorusinów, Polaków i Litwinów na wschodniej Litwie. *Konteksty: Polska Sztuka Ludowa*, *47*(3–4), 76–84.

Daukšas, D. (2008). Pase įrašytoji tapatybė: Lietuvos lenkų etninio/nacionalinio tapatumo trajektorijos. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, *8*(17), 57–72.

Gaižutytė-Filipavičienė, Ž. (2015). Kultūrinė atmintis, kultūrinis kapitalas ir vizualumas. *Logos*, *83*, 45–76.

Jones, R., & Merriman, P. (2009). Hot, banal and everyday nationalism: Bilingual road signs in Wales. *Political Geography*, *28*(3), 164–173. Prieiga https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2009.03.002.

Kamuntavičius, R. (2021). *Gudijos istorija. Baltarusijos istorija.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institutas.

Karaliūnas, S. (2008). *Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kazėnas, G., Jakubauskas, A., Gaižauskaitė, I., Kacevičius, R., & Visockaitė, A. (2014). *Lenkų tautinės mažumos Lietuvoje identiteto tyrimas*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

Landry, R., & Bourhis, R. Y. (1997). Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology*, *16*(1), 23–27. Prieiga https://doi.org/10.1177/0261927X970161002.

Lietuvos statistika. (2022). Valstybės duomenų agentūra. Prieiga https://www.stat.gov.lt/; žiūrėta 2022-10-05.

Mačiulis D. (2009). Kolektyvinė atmintis ir miesto įvaizdis: Šiaulių atvejis. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, *9*, 218–234.

Meiliūnaitė, V., Čepaitienė, A., Dambrauskienė, D., Šidlauskas, Ž., Tuomienė, N., Valentukevičienė, D., & Vyniautaitė, S. (2021). *Lietuvių dialektologijos profiliai: XXI amžiaus pradžios regioniniai variantai, jų santykiai ir perspektyvos*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga doi.org/10.35321/e-pub.22.lietuviu-dialektologijos-profiliai.

Miłosz, Cz. (1996). *Lenkų literatūros istorija.* Vilnius: Baltos lankos.

Mykolaitytė, A. (2020). Kultūrinės atminties procesai šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje. *Lituanistica*, *66*(3), 244–254.

Naujųjų skolinių duomenų bazė. (2013). Lietuvių kalbos institutas. Prieiga http://nsdb.sociolingvistika.lt/zodziai.htm?zodis=integralumas&id=784; žiūrėta 2022-10-05.

Norkūnaitė, M. (2016). Valstybė, mažesnė už savo teritoriją. Kovos dėl valstybinio tapatumo Šalčininkų krašte. *Politologija*, *82*(2), 75–116. Prieiga https://www.zurnalai.vu.lt/politologija/article/view/10105/7962.

Puzey, G. (2009). Opportunity or Threat? The Role of Minority Toponyms in the Linguistic Landscape. In W. Ahrens, S. Embleton, & A. Lapierre (Eds.), *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences.* Toronto: York University, 821–827.

Račaitytė, K. (2021). Viešosios erdvės kauniečių atsiminimuose ir jų poveikis miesto gyventojų tapatybei. *Lituanistica*, *67*(4), 305–318.

Rubavičius V. (2013). Miestas ir miestiečiai: kultūrinė atmintis ir tapatumas. *Acta Academia Artium Vilnensis*, *71*, 111–125.

Savoniakaitė, V. (2009). Šiuolaikiniai dzūkai ir suvalkiečiai. In R. Paukštytė-Šaknienė, V. Savoniakaitė, Ž. Šaknys, & I. Šidiškienė, *Lietuvos kultūra. Dzūkijos ir Suvalkijos papročiai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 153–188.

Strakauskaitė, N. (2012). Lokalios tapatybės (Prūsijos Lietuva) aktualizavimo tradicija Rytų Prūsijoje XIX–XX amžių sandūroje: problemos atspindys Franzo Tetznerio ir Alberto Zwecko darbuose. In G. Blažienė, N. Morozova, & J. Zabarskaitė (sud.), *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai*. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 87–110.

Šliavaitė, K. (2015). Kalba, tapatumas ir tarpetniniai santykiai Pietryčių Lietuvoje: daugiakultūriškumo patirtys ir iššūkiai kasdieniuose kontekstuose. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, *15*(24), 27–51.

Šutinienė, I. (2015). Tautos istorijos pasakojimo raiška daugiakultūrėje aplinkoje: Pietryčių Lietuvos lenkų etninės grupės atvejis. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, *37*(2), 85–105. Prieiga https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2015.2.9866.

Šutinienė, I. (2016). Istorinė atmintis ir etninių grupių identitetas. In M. Frėjūtė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius, K. Šliavaitė, & I. Šutinienė, *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 78–106.

Venclova, T. (2018–2019). *Lietuvos istorija visiems* (I–II tomai). Vilnius: R. Paknio leidykla.

Vyšniauskas, V. (2020a). „Čia pas mus" – kraštietiškumas Pietryčių Lietuvoje: Šalčininkų rajono atvejis. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, *20*(29), 81–104. Prieiga https://doi.org/10.33918/25386522-2029004.

Vyšniauskas, V. (2020b). *Aš – miesjcova, o Jūs – przyjiezny:* identiteto ribos brėžimas Šalčininkų rajone. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, *46*(1), 29–47. Prieiga https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2020.1.19.

VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. (2022). Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. Prieiga https://www.vle.lt; žiūrėta 2022-10-05.

Zinkevičius, Z. (1993a). Pietryčių Lietuva nuo seniausių laikų iki mūsų dienų. In K. Garšva, & L. Grumadienė (sud.), *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 9–29.

Zinkevičius, Z. (1993b). *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Zinkevičius, Z. (2013). *Lietuviai. Praeities didybė ir sunykimas.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

MOKINIŲ KALBŲ VARTOJIMAS IR KALBINĖS NUOSTATOS LIETUVOS MIESTUOSE

Language Usage and Language Attitudes of Pupils in Lithuanian Cities

Skolēnu valodas lietojums un lingvistiskās nostādnes Lietuvas pilsētās

- **AURELIJA TAMULIONIENĖ** (AURELIJA TAMUĻONIENE)
- **NIDA PODERIENĖ** (NIDA PODERIENE)

ABSTRACT

Keywords:
language attitudes, language use, Lithuanian language, Lithuanian cities, pupils' language

Questions regarding the viability of the national language are inevitably entwined in the national educational policy, social trends, and attitudes towards the use of languages. This article showcases the data from a study of the use of language and language attitudes of Lithuanian pupils aged 10 to 14 that was conducted in 2018–2019. The article looks into the languages that dominate the pupils' vernacular, the pupils' attitudes towards the relationship between the Lithuanian language and identity, the prestige of the language, and the language's creative potential. The data from the study have revealed that, depending on the field, the daily vernacular of the pupils is dominated by two languages: Lithuanian and English. A majority of the pupils say they speak Lithuanian at home, and nearly all of them read Lithuanian books; however, on social media and in daily vernacular Lithuanian is used in tandem with English. Most of the pupils say they consider the ability to speak Lithuanian a part of their identity, yet only half of the pupils believe it to be irreplaceable, the language that expresses their feelings and ideas the best. Only slightly more than half of the pupils consider Lithuanian a modern language, while only one-third believe its resources need to be enlarged. Examining results in different cities, Šiauliai pupils tend to have weaker attitudes towards their Lithuanian language identity, more often than elsewhere preferring English, considering English a language with a higher degree of prestige. Klaipėda pupils stand out in their strong linguistic and national self-identity. Pupils in Panevėžys choose Lithuanian over other languages more often than pupils in any other city. Contrary to what might be expected, the attitudes that pupils in the multicultural capital city have towards their identity and the social value of the

Lithuanian language is similar to those of pupils from other cities. Vilnius has the lowest number of pupils who believe that Lithuanian is a dated language. The results point to differences of opinion on language-related topics across Lithuanian regions, though the overarching trends are similar: a strong personal relation with the Lithuanian language and little confidence in its creative potential.

KOPSAVILKUMS

Atslēgvārdi:
lingvistiskās nostādnes, valodas lietojums, lietuviešu valoda, Lietuvas pilsētas, skolēnu valoda

Nacionālās valodas vitalitātes jautājumi ir neizbēgami saistīti ar valsts izglītības politiku, valodu lietojuma tendencēm un nostādnēm sabiedrībā. Rakstā ir prezentēti 2018.–2019. gadā Lietuvas proģimnāzijās veiktā 10–14 gadus vecu skolēnu valodas lietojuma un lingvistisko nostādņu pētījuma dati. Darbā tiek analizēts, kuras valodas dominē skolēnu valodā, kāds ir skolēnu viedoklis par nacionālās identitātes saikni ar lietuviešu valodu, valodas prestižu un radošajām spējām. Pētījuma dati atklāj, ka skolēnu ikdienas valodā atkarībā no lietojuma jomas dominē divas valodas: lietuviešu un angļu valoda. Vairums skolēnu norāda, ka mājās runā lietuviski, gandrīz visi – ka lietuviešu valodā lasa grāmatas, taču sociālo mediju jomā, sarunvalodā angļu valoda tiek lietota līdzās lietuviešu valodai. Lielākā daļa skolēnu apgalvo, ka lietuviešu valodas prasme ir obligāts nacionālās identitātes saglabāšanas nosacījums, uzskata to par savas identitātes daļu, bet tikai aptuveni puse skolēnu domā, ka tā ir neaizvietojama valoda, kas vislabāk izpauž jūtas un domas. Tikai mazliet vairāk nekā puse skolēnu lietuviešu valodu vērtē kā mūsdienīgu valodu, tikai trešdaļa ir pārliecināta, ka jāpaplašina tās resursi. Izvērtējot datus atsevišķos reģionos, var secināt, ka Šauļu skolēniem saikne starp lietuviešu valodu un nacionālo identitāti ir vājāka, viņi biežāk izvēlas angļu valodu, uzskatot to par prestižāku. Klaipēdas skolēniem raksturīgs spēcīgs valodas un nacionālais pašvērtējums, savukārt Panevēžas skolēni biežāk izvēlas lietuviešu valodu, nevis citas valodas. Pretēji gaidītajam, multikulturālās galvaspilsētas skolēnu attieksme pret lietuviešu valodas identitāti un sociālo vērtību ir līdzīga citu pilsētu skolēnu attieksmei. Viļņā ir vismazāk to skolēnu, kuri uzskata, ka lietuviešu valoda ir novecojusi. Rezultāti rāda atšķirības dažos aspektos, bet vispārējās tendences ir līdzīgas – spēcīga personiskā saikne ar lietuviešu valodu un maz pārliecības par tās radošajām spējām.

Įvadas

Šiame straipsnyje aptariami Lietuvos skirtingų regionų miestų lietuvių mokomąja kalba mokyklose besimokančių mokinių lietuvių ir anglų kalbų vartojimo polinkiai ir nuostatos dėl lietuvių kalbos, siekiant nustatyti bendras tendencijas ir skirtumus, kuriems gali turėti įtakos gyvenamosios vietos socialinė ir kultūrinė aplinka. Straipsnyje pasirinkta nagrinėti polinkius dėl lietuvių ir anglų kalbų neatsitiktinai. Anksčiau atlikti tyrimai dėl skirtingo amžiaus mokinių kalbos pasirinkimo ir vartojimo rodo (žr. Tamulionienė, 2014; 2019; Poderienė & Vaičiakauskienė, 2019a; 2019b ir kt.), kad mokinių kalboje vyrauja dvi kalbos: lietuvių ir anglų.

Straipsnio **tikslas** – remiantis 2018–2019 m. Lietuvos miestų lietuvių mokomąja kalba progimnazijų 10–14 metų mokinių grupėse atlikto etnolingvistinio tyrimo duomenimis aptarti skirtingų regionų miestų mokinių kasdienėje kalbos vartosenoje lietuvių ir anglų kalbų sąveiką, kalbinę aplinką ir kalbines nuostatas, parodant bendras tendencijas ir skirtumus.

Siekiant tikslo, kelti šie pagrindiniai **uždaviniai**: 1) atlikti skirtingų Lietuvos miestų mokinių kalbos pirmumo pasirinkimo kitų kalbų atžvilgiu analizę: kuria kalba (kalbomis) mokiniai bendrauja namuose ir su draugais, žiūri filmus, skaito knygas, naršo internete; 2) nustatyti mokinių kalbines nuostatas dėl lietuvių kalbos socialinės vertės, kalbos ir tapatybės ryšio, asmeninio santykio su lietuvių kalba ir lietuvių kalbos kūrybinių galių skirtinguose Lietuvos miestuose; 3) išskirti bendras tendencijas ir skirtumus kalbos vartojimo polinkių ir kalbinių nuostatų aspektais.

Tyrimo teorinis pagrindas. Sudarant tyrimo klausimyną remtasi kalbinės bendruomenės etnolingvistinio gyvybingumo teorija, kurios pradininkas Howard Giles, paskelbęs etnolingvistinio gyvybingumo koncepciją (Giles et al., 1977, 307–348): etnolingvistinis gyvybingumas – tai, „kas įgalina grupę elgtis kaip savitą ir aktyvų kolektyvinį subjektą tarpgrupinėse situacijose“ (Giles et al., 1977, 308), H. Giles pateikia kalbinės bendruomenės gyvybingumo taksonomiją (Giles et al., 1977, 308–312), sudarytą iš trijų kintamųjų: 1) demografijos; 2) institucijų palaikymo ir 3) statuso (bendruomenės kalbos prestižo). Šie faktoriai formuoja kalbinės bendruomenės energiją ir išgyvenamumą. Etnolingvistinio

gyvybingumo taksonomija buvo pateikta kaip faktinės kalbinių bendruomenių būklės aprašymas, rodantis *objektyvų* bendruomenės gyvybingumą, jo struktūrinius elementus, kartu pažymima, kad *subjektyvus gyvybingumas* – tai, kaip kalbinė bendruomenė save suvokia pagal tuos pačius etnolingvistinio gyvybingumo kriterijus, yra ne mažiau svarbus. H. Giles etnolingvistinio gyvybingumo teorija remiamasi tiriant tautinių mažumų, tautinių bendrijų etnolingvistinį gyvybingumą, bet etnolingvistinio gyvybingumo teorija tinkama remtis analizuojant ir mažų valstybių valstybinės kalbos gyvybingumą, nes dėl istorinių aplinkybių (okupacijų, kalbos raidos) ir dabartinės globalizacijos patiria stiprų kitų kalbų poveikį.

Etnolingvistinio gyvybingumo teorija remiantis empiriniais tyrimais plėtojama, papildoma naujais aspektais. Ypač daug dėmesio mokslinėje literatūroje skirta klausimams apie etnolingvistinio gyvybingumo būklės rodiklius, kurie leistų prognozuoti kalbinės bendruomenės tvarumo perspektyvas. Marc L. Johnson, Paule Doucet (Johnson & Doucet, 2006, 17, 60) pažymi, kad bendruomenės gyvybingumo stiprumas priklauso nuo bendruomenės sukaupto kapitalo pagal tokius faktorius kaip demografinis, politinis, kultūrinis, ekonominis ir kt., ir nuo bendruomenės noro ir gebėjimo jį gausinti; mokslininkai (Johnson & Doucet, 2006, 47) pateikia Anne Gilbert 2005 m. paskelbtą etnolingvistinio gyvybingumo koncepciją, kurią sudaro trys gyvybingumo sritys: 1) demografinis; 2) ekonominis ir 3) kalbinis gyvybingumas. Iš visų trijų vertinamų sričių pirmenybė teikiama kalbiniam gyvybingumui, kuris garantuoja bendruomenės etnolingvistinį gyvybingumą.

Vertinant kalbinę situaciją galima numatyti etninės bendruomenės gyvybingumo perspektyvą. Kaip teigia Mark E. Karan (Karan, 2010, 34–45), kalbos kaita vyksta tuomet, kai bendruomenė vis labiau ima vartoti tam tikrą kalbą kitos kalbos atžvilgiu. Norint prognozuoti etnolingvistinį gyvybingumą, ypač svarbu suprasti motyvus, kuriais grindžiamas kalbos pasirinkimas, veiksnius, kurie turi įtakos kalbos kaitai. Tyrėjai (Plüddemann et al., 2004; Ying et al., 2018) išskiria tokius svarbius kalbos gyvybingumo kriterijus, kaip 1) kalbos dominavimą; 2) kalbos vartojimą; 3) kalbos pasirinkimą; 4) požiūrį į kalbą; 5) kalbos mokėjimą ir motyvaciją jos mokytis. Richard Clément ir Bonny Norton (Clément & Norton, 2021, 164) pažymi, kad objektyvus etnolingvistinis

gyvybingumas susijęs su kalbos mokėjimu ir kalbine tapatybe – klausimas, kiek bendruomenės nariai yra emociškai prisirišę prie kolektyvinės tapatybės turėtų būti papildytas klausimu, kokia yra jų investicija į savo kolektyvinį identitetą. Mokslininkai Sik Hung Ng ir Fei Deng (Ng & Deng, 2017) teigia, kad tarpasmeniniam ir grupių kalbiniam elgesiui daro įtaką ne tiek objektyvios demografinės, institucinės, kultūrinės stiprybės, o suvoktas kalbos gyvybingumas. Noémi Fazakas (Fazakas, 2014, 336, 349), atlikusi kalbinių nuostatų tyrimus, daro išvadą, kad etnolingvistiniam gyvybingumui įtakos turi pozityvios nuostatos dėl gimtosios kalbos išteklių įvairovės, variantiškumo, taigi šis aspektas gali būti vienas iš etnolingvistinio gyvybingumo vertinimo parametrų.

Tiriamoji medžiaga. Straipsnyje nagrinėjami šešių Lietuvos miestų lietuvių mokomąja kalba mokyklų 3–8 klasių mokinių 461 užpildyto klausimyno duomenys: Druskininkų (65 mokinių), Kauno (86), Klaipėdos (52), Panevėžio (40), Šiaulių (59), Vilniaus (159)[1].

Tyrimui atlikti buvo sudarytas mokinių klausimynas, kuris buvo pateiktas tyrime dalyvavusiems mokiniams. Pirmiausia buvo numatyta, kokios informacijos reikia tyrimui atlikti, vėliau buvo sudaryti klausimai iš keturių dalių:

1. Bendrieji duomenys (klasė, amžius, lytis, tėvų išsilavinimas, ar gyveno daugiau nei metus ne Lietuvoje).

2. Kalbos vartojimas komunikacinėse veiklose (kokia kalba (kalbomis) įprastai kalba namuose, skaito knygas, naršo internete, žiūri filmus).

3. Kaip sekasi mokytis lietuvių kalbos ir kitų mokomųjų dalykų (matematikos, užsienio kalbos, gamtos mokslų) ir kokia lietuvių kalbos mokymosi motyvacija.

---

[1] Duomenys rinkti dalyvaujant Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuojamame projekte „Kitų kalbų poveikis mokinių lietuvių kalbai ir savimonei: situacija, tendencijos ir galimybės“ (Valstybinės lietuvių kalbos komisijos pirmininko 2018 m. sausio 16 d. įsakymu Nr. V-10 patvirtinta programa „Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų programa“, vykdančioji institucija Lietuvių kalbos institutas, sutarties sudarymo data 2018 m. liepos 16 d., Nr. K-2/2018).

4. Kalbinės nuostatos. Formuluojant klausimus buvo svarbu, kad juos vienodai suprastų ir pradinių ir baigiamųjų progimnazijos klasių mokiniai, todėl jų formuluotės patikrintos atliekant bandomąjį tyrimą vienoje iš Vilniaus mokyklų ir patikslintos. Tyrime dalyvavo mokiniai, kurių tėvai davė sutikimą. Klausimynas buvo pildomas anonimiškai – nebuvo prašoma nurodyti vardo ir pavardės. Mokinių prašyta pažymėti, jų nuomone, tiksliausią atsakymą. Užpildyti klausimynai surinkti pačių tyrėjų. Šiame straipsnyje remiantis etnolingvistinio gyvybingumo koncepcija sudaryto klausimyno duomenys skirtingų regionų miestų mokinių grupėse analizuojami tokiais aspektais[2]:

1) kalbos dominavimo:
   * Kuria kalba ar kalbomis įprastai kalbi namuose? ☐ lietuvių, ☐ lenkų, ☐ rusų, ☐ anglų, kita (įrašyk)

2) kalbos pasirinkimas kitų kalbų atžvilgiu:
   * Įrašyk, kuria kalba paprastai Tu a) žiūri filmus? b) skaitai knygas? c) naršai internete?

3) kalbinės tapatybės:
   9. Svarbu gerai kalbėti lietuviškai, kad išlaikytume lietuviškumą.
   13. Aš didžiuojuosi lietuvių kalba, nes ji yra mano kalba.
   16. Tai, ką galvoju ir jaučiu, geriausiai galiu pasakyti lietuvių kalba.
   22. Daugiausia į savo kalbą įterpiu anglų kalbos žodžių.

4) kalbos prestižo:
   7. Norint įstoti į gerą mokyklą ar universitetą, reikia gerai mokėti lietuvių kalbą.
   17. Bendrauti su draugais angliškai madinga.
   24. Graži ir taisyklinga kalba rodo, kad žmogus yra išsilavinęs.

5) kalbos galių:

[2] Straipsnyje nagrinėjami tik tie atsakymai į klausimyną, kurie parodo ryšį tarp kalbos vartojimo, kalbinės tapatybės, kalbos prestižo bei galios.

3. Manau, kad reikėtų kurti daugiau naujų lietuvių kalbos žodžių.
12. Užsienio kalbos žodžiai lietuvių kalbą praturtina.
18. Lietuvių kalba yra pasenusi kalba.

Kalbos galių aspektas į mokinių lietuvių kalbos etnolingvistinio gyvybingumo tyrimą klausimyno rengėjų įtrauktas siekiant įvertinti pasitikėjimo lietuvių kalba, kaip šiuolaikine modernia kalba, lygį ir požiūrį į jos kūrybinių galių stiprinimą.

Nagrinėjant tyrimo medžiagą taikytas kiekybinis ir aprašomasis analitinis metodai. Tyrimo metu buvo sukaupti ir mokinių rašinėliai tema *Susipažinkime – tai aš!* Šiame straipsnyje jų medžiaga nenagrinėjama, pateikti rašinių fragmentai tik iliustruoja atsakymų į klausimyną a kalbos vartosenos ir kalbinių nuostatų aspektus[3].

1. Tyrimų apžvalga

Šiame straipsnyje nagrinėjama skirtinguose miestuose gyvenančių mokinių gimtosios lietuvių kalbos ir aukšto socialinio statuso tarptautinės anglų, *lingua franca*, kalbos sąveika apimant mokinių kasdienę vartoseną ir kalbines nuostatas. Šiam tyrimui svarbūs Lietuvos geolingvistų atlikti skirtingų regionų gimnazijos klasių mokinių (15–19 metų) geolingvistinės kompetencijos ir nuostatų dėl tarmės ir bendrinės kalbos tyrimai (Aliūkaitė et al., 2017), atskleidžiantys vietinės kalbos ir bendrinės kalbos vertę jaunosios kartos pasaulėžiūroje. Mokslininkių atlikto tyrimo duomenis sudarė dešimties Lietuvos gyvenamųjų vietovių sukaupti mokinių anketų duomenys apie tarmės vartojimo polinkius, verbalizuotos nuostatos (gimnazistų buvo prašyta apibūdinti tarminio kodo ir bendrinės kalbos atstovą) ir Lietuvos žemėlapiuose mokinių pažymėtos tarmiškumo zonos. Tyrimas atskleidė mokinių požiūrį į tarmę ir bendrinę kalbą per asociatus – tarmiškai ir bendrine kalba kalbančio žmogaus vaizdinį. Tarmiškai kalbantį žmogų gimnazistai apibūdina kaip vyresnės kartos kaimo gyventoją. Asocijuojant tarmiškai kalbantį

[3] Iš dalies surinktos medžiagos autorės jau yra paskelbusios publikacijų (Poderienė & Vaičiakauskienė, 2019a; 2019b; Tamulionienė, 2019).

žmogų su vyresniąja karta, praeitimi, atskleidžiamas mokinių požiūris, kad „tarminiai kodai yra praeinančio pasaulio požymis“ (Aliūkaitė et al., 2017, 86). Bendrine kalba kalbantįjį gimnazistai apibūdina kaip išsilavinusį miesto gyventoją. Pažymėtina, kad nors išsilavinimas nurodomas kaip ryškiausias bendrine kalba kalbančiojo vaizdinio dėmuo, tačiau kalbos „taisyklingumo matmuo yra absoliučiai periferinis“ (Aliūkaitė et al., 2017, 177), kalbos taisyklingumas nelaikomas svarbiu bendrinės kalbos atstovo požymiu, tik 7 % gimnazistų kalbos taisyklingumas asocijuojamas su bendrinės kalbos vartotojo vaizdiniu. Pasak tyrėjų, aukštas neutralaus bruožo *tiesiog lietuvis* dėmens bendrinės kalbos vartotojo vaizdinyje įtraukimo rodiklis yra lemiamas „kalbinio nesaugumo“, kai kalbinės gimtinės variantas laikomas menkavertiškesniu. O esant kalbiškai nesaugiems, stengiamasi sąmoningųjų nuostatų lygmeniu tapatintis su aukštesnės vertės kodais“. Pažymėtina, kad bendrinė kalba mokiniams stipriausiai asocijuojasi su didžiaisiais miestais – Vilniumi, Kaunu ir Klaipėda. Remiantis regionų gimnazijose atlikto tyrimo duomenimis, mokslininkės daro išvadas, kad Lietuvos regionuose „bendrinės kalbos sklaida intensyvėja, o tarmiškumas silpsta einant iš vakarų į rytus ir iš šiaurės į pietus“ (Aliūkaitė et al., 2017, 185, 286).

Lietuvos gimnazijų mokinių kalbinė tapatybė, grindžiama tarmiškumo ir netarmiškumo bruožų percepcija, kalbos variantiškumo vertinimas, plačiai aptarti ir kitoje geolingvisčių monografijoje „Lietuvių kalbos variantai“ (Aliūkaitė et al., 2020). Šiame mokslo darbe pristatomas plataus masto tyrimas, vykdytas dvidešimt keturiose žemaitiško ir aukštaitiško tarmiškumo zonose ir trijuose didžiuosiuose miestuose (Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje). Tyrimo rezultatai aptariami remiantis regiolektinių tekstų-stimulų percepcijos, verbalizuotų ir vizualizuotų pieštiniuose žemėlapiuose nuostatų tyrimo duomenimis. Į tyrimo imtį buvo įtraukti ir šiame straipsnyje analizuojamų miestų – Druskininkų, Kauno, Klaipėdos, Panevėžio, Šiaulių, Vilniaus – mokiniai, todėl respondentų, nors ir priklausančių vyresnio amžiaus mokinių grupei, tyrimo duomenys, tikėtina, atspindi gyvenamosios vietovės sociokultūrinio konteksto įtaką ir bendras tendencijas. Tyrimas atskleidė, kad jaunieji žemaičiai yra labiau linkę vartoti tarminį kodą – du trečdaliai (69 %) žemaičių kalba tarmiškai ir kiek mažiau nei pusė (48 %) aukštaičių gimnazistų. Dažniausiai tarmiškai bendraujama šeimoje, su draugais ir seneliais. Tyrimo duomenimis, aukštaičiai gimnazistai tarminį kodą

labiau kontroliuoja negu žemaičiai. Didžioji dalis (75 %) Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos gimnazistų teigė tarmiškai kalbėti nemokantys. Kad jų miestuose tarmiškai nekalbama nurodė 73 % mokinių – Vilniaus (64 %), Kauno (80 %), Klaipėdos (74 %) mokinių, penktadalis respondentų nurodė, kad tarminiai kodai vartojami namuose. Lyginant trijų didžiųjų miestų gimnazistų tarminio kodo naratyvus, silpniausios tarmiškumo apraiškos identifikuotos Kauno mokinių. Tyrėjos daro prielaidą, kad „jaunųjų kauniečių kalbinės gimtinės vaizdinys yra dažniau sutapatinamas su bendrinės kalbos vaizdiniu, todėl bet koks tarminis kalbinės gimtinės žymėtumas yra eliminuojamas“ (Aliūkaitė et al., 2020, 116). Lygindamos didžiųjų miestų ir žemaičių bei aukštaičių tarmiškumo zonų respondentų naratyvus, mokslininkės pažymi, kad nors „didmiesčių gimnazistai nelinkę aktyviai rinktis tarminio kodo, sąmoningųjų nuostatų lygmeniu 31,82 % jaunuolių deklaruoja, kad tarminis kodas tinka *visur*. Paskirų punktų tiriamųjų nuostatos išsiskiria. Kitas pažymėtinas aspektas yra tas, kad didmiesčių jaunuolių apriorinės nuostatos palankesnės tiek už jaunųjų aukštaičių, tiek už jaunųjų žemaičių“ (Aliūkaitė et al., 2020, 120). Galima daryti prielaidą, kad didžiųjų miestų mokinių nuostatas dėl tarmiško kalbėjimo tinkamumo visose kalbos vartojimo terpėse lemia aukšta didžiųjų miestų mokinių savivertė. Dar vienas aktualus aspektas – bendrinės kalbos lokacija, kurią mokslininkės išskyrė gimnazistų vizualizuotų nuostatų (pieštinių žemėlapių) analizės pagrindu. Vertinant iš visų tyrime dalyvavusių grupių – žemaičių, aukštaičių ir didžiųjų miestų respondentų – perspektyvos, bendrinės kalbos zonos koncentruojasi apie didžiuosius miestus – Vilnių, Kauną ir Klaipėdą. Tačiau, pavyzdžiui, didelė dalis Panevėžio, Šiaulių, Druskininkų gimnazistų pažymi, kad jų miestuose vartojamos kalbos variantas yra artimas bendrinei kalbai. Aptardamos išsamaus tyrimo duomenis mokslininkės atkreipia dėmesį, kad „paprastojo kalbos bendruomenės nario naratyvas *iš vidaus* yra ne tik labai susijęs, bet ir veikiamas naratyvo *iš šalies*“ (Aliūkaitė et al., 2020, 284). Apibendrinant mokslininkių atliktų tyrimų rezultatus ir įžvalgas galima daryti prielaidą, kad mokinių tarminio kodo ir (arba) bendrinės kalbos bei bendrinės kalbos ir (arba) tarptautinės anglų kalbos vertinimui ir pasirinkimui gali turėti įtakos panašūs argumentai.

Miestų ir rajonų gimnazistų požiūrį į lietuvių kalbos atmainas ir jų socialinę vertę yra tyrusi Loreta Vaicekauskienė. Tyrimų medžiaga surinkta 2012 m. taikant pusiau struktūruotus interviu, kalbos atmainų

reitingavimo metodą, kalbos atmainų vertinimą pasitelkiant kalbos įrašus, „kortelių eksperimentą", kurio metu mokinių buvo prašoma nurodytos kalbos atmainos vartotojui parinkti labiausiai jį apibūdinančias kortelėse pateiktus 56 asmens savybių apibūdinimus, siekiant ištirti, kokios savybės, mokinių nuomone, būdingiausios tarmiškai, bendrine kalba, Vilniaus kalba ir jaunimo kalba kalbančiam žmogui. Remdamasi atlikto tyrimo duomenimis, L. Vaicekauskienė teigia, kad Vilniaus kalbos atmainos atstovui mokiniai priskiria socialinio statuso ypatybės (*miestietis, plačių pažiūrų, šiuolaikiškas, jaunatviškas*), o bendrinės kalbos vartotojui – kompetencijos (*išsilavinęs, protingas, rimtas, atsakingas, siekiantis tikslo*). Tyrėja pažymi, kad „kalbos socialinė vertė randasi ne iš jos pačios vidinių savybių, o tada, kai kalbėtojo ar kalbos vartosenos erdvės (šiuo atveju, vilniečių ir Vilniaus) atributai asociatyviai perkeliami kalbai" (Vaicekauskienė, 2014, 21). Gimnazistų sudarytų lietuvių kalbos atmainų reitingų analizė parodė, kad mokiniai yra linkę labiausiai vertinti savo regiono kalbą, kitos aukščiausią vertę turinčios yra Vilniaus kalbos atmaina ir bendrinė kalba. Pasak L. Vaicekauskienės, bendrinė kalba ir Vilniaus kalbos atmaina hierarchinio santykio nesudaro, jos „konceptualizuojamos kaip integralus aukščiausio statuso, dinamiško ir kompetentingo kalbėtojo vaizdinys" (Vaicekauskienė, 2014, 26).

Lietuvos didžiųjų miestų gyventojų lietuvių ir kitų kalbų vartosenos polinkių ir tautinės tapatybės santykio, kalbinių nuostatų tyrimai atlikti 2007–2009 m. suaugusiųjų ir pradinių klasių mokinių grupėse (Ramonienė et al., 2010). Lietuvių ir kitų kalbų pasirinkimo, požiūrio į lietuvių ir kitų kalbų socialinę vertę tyrimo duomenimis, Lietuvos miestuose anglų kalba vertinama kaip aukštą prestižą turinti kalba. Iš visų tyrime dalyvavusių amžiaus grupių palankiausiomis nuostatomis dėl anglų kalbos vartojimo išsiskiria respondentai iki 29 m. Jų nuomone, anglų kalba tinkama vartoti įvairiose komunikacinėse terpėse – mokslo, verslo, mieste, bendraujant privačiai ir pusiau privačiai. Tyrimo duomenys atskleidžia, kad pradinių klasių mokiniai, kaip ir kitų grupių tiriamieji, anglų kalbą taip pat laiko prestižine kalba. Pateikdami nuomonę apie kalbą, kalbas, kuriomis labiausiai patinka kalbėti, du trečdaliai (70 %) nurodė lietuvių, kita labiausiai patinkanti – anglų kalba (paminėjo 27 %). Daugiau kaip prieš dešimtmetį atlikto tyrimo rezultatai yra svarbūs aptariant šiame straipsnyje pristatomo Lietuvos miestų mokyklose atlikto kalbos vartojimo ir kalbinių nuostatų tyrimo rezultatus.

2. Kalbų pasirinkimas ir vartojimas kasdieniame gyvenime skirtinguose Lietuvos miestuose

> *Sveiki! Mano vardas Aivaras gyvenu Kaune ir kalbu lietuvių, anglų, vokiečių kalbomis. Mėgstu filmus žiūrėti angliškai, nes nėra tokių žodžių apibūdinti lietuviškai. Tačiau knygas mėgstu lietuviškas, nes kartais reikia skaityti senesnias knygas, su tokiomis frazėmis kaip rupus miltai, po velniais, žalia rūta ir panašiomis kurių neįmanoma perteikti kokia kita kalba* (iš 7 kl. mokinio rašinio).

Kalbėjimas geriausiai parodo kalbos mokėjimą ir vartojimą. Niekam nekyla abejonių, kad tai, kaip mes bendraujame su tėvais, šeima, draugais ir kt., formuoja mūsų kalbą. Tinkamoje kalbinėje aplinkoje kalba nuolat auga ir vystosi, ir atvirkščiai, prastėja jai nepalankiose situacijose. Kiekvienas kalbos vartojimo atvejis yra veikiamas įvairiausių aplinkybių (Tamulionienė, 2019). Pastaruoju metu vis dažniau pabrėžiama kalbinės aplinkos ir kalbinių įgūdžių įtaka įvairiems gebėjimams, pavyzdžiui, skaitymui, rašymui. Vienas iš šio tyrimo siekių – išsiaiškinti, ne tik kuria kalba ar kalbomis įprastai mokiniai kalba namuose, atlieka kitas veiklas, bet ir ar kalbos pasirinkimas Lietuvos miestuose skiriasi. Klausiamieji galėjo pažymėti vieną ar kelias kalbas iš pateikto sąrašo[4].

2.1. Kalbos vartojimas bendraujant namuose buvo vertinamas pagal atsakymus į klausimą „Kokia kalba mokiniai įprastai kalba namuose“. Į šį klausimą atsakė beveik visi mokiniai, iš gautų atsakymų matyti, kad 82 % tyrime dalyvavusių mokinių nurodė, kad namuose kalba lietuviškai. Čia išsiskiria Druskininkų miesto rezultatai, mokinių, nurodžiusių, kad kalba lietuvių kalba yra apie 74 %, kad kasdieniame gyvenime renkasi ir anglų kalbą – 27 %. Duomenys įdomūs ir netikėti, nes dar prieš atliekant tyrimą buvo hipotetiškai manoma, kad anglų kalbos vartojimas turėtų būti ryškiausias Vilniaus mieste. Ankstesnė tų pačių duomenų analizė pagal lytį ir amžių parodė, kad kasdienio vartojimo kalbos pasirinkimas nepriklauso nuo mokinių lyties. Mokinių

[4] Ankstesnių tyrimų rezultatai parodė, kad mokinių kalboje atliekant beveik visas veiklas vyrauja dvi kalbos: lietuvių ir anglų.

amžius atsakymams lemiamos įtakos taip pat neturėjo. Dauguma mokinių nurodė, kad namie kalba tik lietuviškai, mažiau nei trečdalis šalia lietuvių kalbos vartoja ir anglų, rečiau – rusų kalbą, o lenkų kaba namuose bendrauja vos keli procentai mokinių (Tamulionienė, 2019, 5). Tokius rezultatus galima būtų paaiškinti lenkakalbių šeimų pasirinkimu veikus leisti į lenkų mokomąja kalba mokyklas.

2.2. Kalbos pasirinkimas žiūrint filmus tirtas analizuojant atsakymus į klausimą „Kokia kalba mokiniai įprastai žiūri filmus". Beveik pusė (beveik 50 % ir daugiau) mokinių visuose Lietuvos miestuose nurodė, kad filmus žiūri lietuvių kalba. Daugiausia tokių mokinių Šiaulių, Klaipėdos ir Panevėžio savivaldybėse. Kitas dažniausias pasirinkimas visuose miestuose – filmų žiūrėjimas dviem – lietuvių ir anglų – kalbomis. Tokių mokinių daugiausia Kauno, Klaipėdos, Panevėžio savivaldybėse ir Vilniaus mieste. Rečiausias dviejų kalbų pasirinkimas Šiaulių savivaldybėje. Kad žiūri filmus vien tik angliškai nurodė daugiausia Druskininkų ir Šiaulių savivaldybių ir Vilniaus miesto mokiniai. Atliekant šią veiklą sunku nustatyti vieną dominuojančią kalbą – visuose miestuose matyti beveik lygus pasidalijimas tarp lietuvių ir anglų kalbų.

Tyrimo rezultatai pagal amžiaus grupes (Tamulionienė, 2019, 7) rodo, kad žemesnių klasių mokiniai labiau linkę žiūrėti filmus lietuvių kalba, kuo vyresni mokiniai, tuo dažniau, be lietuvių kalbos, renkasi žiūrėti filmus ir anglų kalba. Kur kas rečiau filmų žiūrima rusų kalba (skirtingose klasėse nuo 10 iki 16 % mokinių).

2.3. Kalbos pasirinkimas naršant internete buvo vertinamas analizuojant atsakymus į klausimą „Kokia kalba mokiniai įprastai naršo internete". Svarbu pažymėti, kad atliekant šią veiklą dominuoja dviejų kalbų – lietuvių ir anglų kalbos – pasirinkimas. Daugiausia dviem kalbomis internete naršančių mokinių yra Klaipėdos, Druskininkų, Kauno ir Panevėžio savivaldybėse (apie 40 %), vien tik lietuviškai internete naršo daugiausia Šiaulių, Klaipėdos, Panevėžio savivaldybėse (36–42 %), kiek rečiau Vilniaus mieste (30 %). Vien tik angliškai dažniausiai naršo Druskininkų savivaldybėje (44 %) ir Vilniaus mieste (38 %). Anglų kalbos lygiavimasis su lietuvių kalba arba net ir vyravimas gali būti suprantamas ir dėl paprastų praktinių sumetimų – anglų kalba

internete galima rasti daug daugiau informacijos, na, o vėliau tai tampa tiesiog įpročiu.

2.4. Kalbos pasirinkimas skaitant knygas vertinamas analizuojant atsakymus į klausimą „Kokia kalba mokiniai įprastai skaito knygas". Didžioji dalis tiriamųjų visuose Lietuvos miestuose anketose pažymėjo lietuvių kalbą, ir tik nedidelė dalis mokinių skaityti knygas renkasi ir anglų kalba. Beveik visi Panevėžio ir Klaipėdos savivaldybės mokiniai nurodė skaitantys knygas tik lietuviškai (98 %), Druskininkų savivaldybėje ir Vilniaus mieste tokių apklaustų mokinių yra 90 %, mažiausiai lietuviškai skaitančių apklaustųjų Šiaulių ir Kauno savivaldybėse (80 %), pastaruosiuose miestuose dažniau nei kitur renkamasi skaityti knygas lietuvių ar anglų kalbomis.

Duomenys pagal amžiaus grupes (Tamulionienė, 2019, 8) apylygiai – visose klasėse skaitant knygas vyrauja lietuvių kalba (77–91 %).

2.5. Kalbų vartojimo polinkiai vertinti iš tiriamųjų kalbinės elgsenos įsivertinimo, refleksijos. Apibendrinant mokinių kalbinį paveikslą, galima teigti, kad Lietuvos mokinių kalbinėje aplinkoje priklausomai nuo atliekamos veiklos vyrauja lietuvių kalba, antra kalba, kurią mokiniai dažniausiai pasirenka – anglų kalba. Rusų kalbą pasirenka tik maža dalis mokinių, besimokančių lietuvių ugdomąja kalba mokyklose. Lietuvių kalba jie dažniau kalba namuose, lietuviškai jie skaito knygas, pasirinktinai lietuvių ar anglų kalbomis jie žiūri filmus ir naršo internete. Išsamus kiekvieno tirto miesto mokinių lietuvių ir anglų kalbų komunikacinėse veiklose pasirinkimas matyti 1 lentelėje.

1 LENTELĖ. Mokinių kalbos pasirinkimas skirtinguose Lietuvos miestuose, %

Savivaldybė	Kalba namuose			Naršo internete			Skaito knygas			Žiūri filmus		
	Lietuvių k.	Anglų k.	Abiem k.	Lietuvių k.	Anglų k.	Abiem k.	Lietuvių k.	Anglų k.	Abiem k.	Lietuvių k.	Anglų k.	Abiem k.
Druskininkų	74	27	0	13	44	45	91	2	8	46	23	27
Kauno	9	7	0	28	28	45	86	3	12	49	9	4
Klaipėdos	90	11	0	36	18	47	98	3	0	57	6	35

Panevėžio	82	19	0	36	24	42	98	2	0	52	13	37
Šiaulių	85	16	0	42	27	33	80	3	19	60	22	20
Vilniaus m.	90	11	0	30	38	14	90	1	10	45	21	35

3. Mokinių kalbinė tapatybė

> *Mano vardas Kristina ir man labai patinka Lietuvių kalba ir jos pamokos. Užaugusi norėčiau būti rašytoja. Taip pat man labai patinka gyvūnai aš domiuosi apie kiekvieną gyvūnų rūšį ir mėgstu nurašyti informacija apie juos Lietuviškai į savo sąsiuvinį. Mano šeimoje visi šneka Lietuviškai ir primena apie tai kitiems.* [...] *Gyvenime tikiuosi parašyti daug gerų knygų ir padėti saugoti Lietuvių kalbą!* (iš 6 klasės mokinės rašinio).

3.1. Norint ištirti mokinių požiūrį į lietuvių kalbą, kaip savo tapatybės dalį, mokinių prašyta įvertinti teiginius *Svarbu gerai kalbėti lietuviškai, kad išlaikytume lietuviškumą* ir *Aš didžiuojuosi lietuvių kalba, nes ji yra mano kalba*. Visų tyrime dalyvavusių mokyklų didžioji mokinių dalis (nuo 70 iki 83 %) įsitikinę, kad lietuvių kalbos mokėjimas yra būtina tautinės tapatybės išlaikymo sąlyga. Nepritariančių teiginiui, jog *Svarbu gerai kalbėti lietuviškai, kad išlaikytume lietuviškumą*, tėra vos keletas procentų. Emocinį tapatybinį ryšį su gimtąja kalba taip pat išreiškia didžioji dalis mokinių: teiginį *Aš didžiuojuosi lietuvių kalba, nes ji yra mano kalba* patvirtina nuo 68–81 % respondentų. Mokinių atsakymų duomenys pagal miestus pateikti 1 ir 2 paveiksluose.

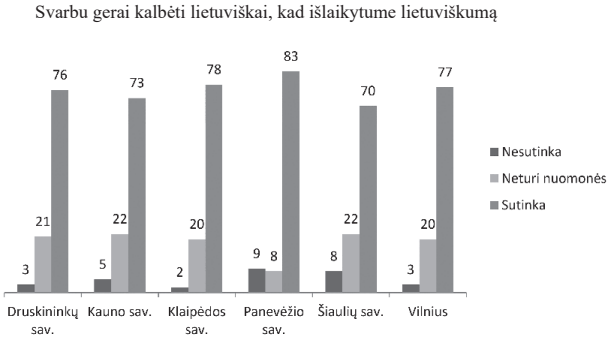

1 PAVEIKSLAS. Nuostatos dėl lietuvių kalbos, %

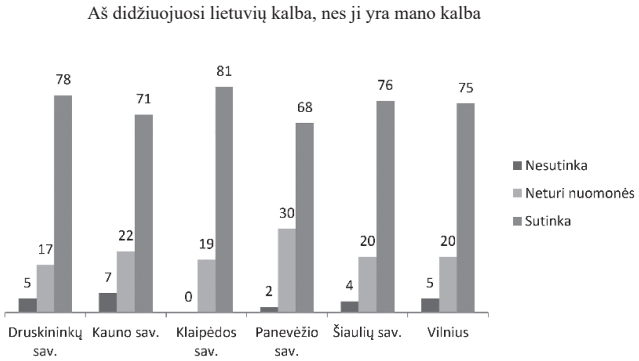

2 PAVEIKSLAS. Asmeninis santykis su lietuvių kalba kaip tautinės tapatybės dėmens, %

Kaip matyti iš tyrimo duomenų, stipriausia kalbine, tautine saviverte išsiskiria Klaipėdos savivaldybės mokiniai – pritariančių, kad didžiuojasi lietuvių kalba kaip savo kalba buvo didžiausia dalis iš visų miestų (81 %), nebuvo nė vieno mokinio, kuris nesutiktų su šiuo teiginiu Pastebėtina, kad Panevėžio mokinių didžiausia dalis patvirtina, kad lietuvių kalbos išlaikymas būtina lietuviškos tapatybės tvarumo sąlyga, tačiau mažiausia šio miesto mokinių dalis patvirtina emocinį santykį su lietuvių kalba. Nors Vilniuje stipriausias daugiakultūrės aplinkos poveikis, tapatybės savivokos aspektu sostinės mokyklų mokiniai iš kitų miestų neišsiskiria – 75 % respondentų teigia tapatybinį ryšį su lietuvių kalba.

Tyrimo rezultatai pagal amžiaus grupes (Poderienė & Vaičiakauskienė, 2019a, 310) rodo, kad didžioji dalis 3–8 klasių mokinių (daugiau kaip 70 %) patvirtina emocinį ryšį su lietuvių kalba, kaip savo kalba, ja didžiuojasi, lietuviškumo išsaugojimą sieja su kalbos stiprumu. Matyti tendencija, kad kuo vyresni mokiniai, tuo didesnė jų dalis neturi nuomonės dėl kalbos svarbos tapatybei (aštuntoje klasėje – ketvirtadalis respondentų).

3.2. Siekiant įvertinti, kaip koreliuoja mokinių nuostatos dėl lietuvių kalbos, kaip tapatybės dalies, su lietuvių kalbos pirmumo pasirinkimu kitų kalbų atžvilgiu, mokinių prašyta įvertinti teiginį *Tai, ką galvoju ir jaučiu, geriausiai galiu pasakyti lietuvių kalba*. Šio atsakymo kiekybiniai duomenys buvo netikėti: nors didžioji mokinių dalis lietuvių kalbą

vertina kaip savo tapatybės dalį, patvirtina emocinį ryšį su lietuvių kalba, tik apie pusė mokinių ją laiko nepakeičiama, vienintele asmenines patirtis ir jausmus geriausiai išreiškiančia kalba (nuo 43 % Šiaulių iki 55 % Panevėžio savivaldybėse) (3 pav.).

Nepritariančių, kad lietuvių kalba yra nepakeičiama kalba, daugiausia sostinės mokyklose – taip mano penktadalis (20 %) Vilniaus progimnazijų respondentų. Pastebėtina, kad nuo trečdalio iki pusės Lietuvos mokinių yra indiferentiški savo vartojamai kalbai. Kaip rodo jau aptarti mokinių kalbinės aplinkos duomenys – kalba, kurią, be lietuvių, mokiniai dažniausiai vartoja – anglų kalba. Pažymėtina, kad šiuo aspektu tyrimo duomenys pagal amžiaus grupes rodo, kad su amžiumi anglų kalbos įtaka mokinių kalboje auga – kuo vyresni mokiniai, tuo labiau jų kalboje daugėja anglų kalbos leksikos (Tamulionienė, 2019; Poderienė & Vaičiakauskienė, 2019a). Ir šis procesas yra savaiminis, susijęs su anglų kalbos dominavimu mokinių naudojamose medijose, viešojoje erdvėje pramaišiui girdima lietuvių ir anglų kalba, gausiais angliškais pertarais ir jausmažodžiais. Tai patvirtina ir mokinių atsakymai į vertinamąjį klausimą *Daugiausia į savo kalbą įterpiu anglų kalbos žodžių* (4 pav.) Šiam teiginiui nepritaria tik nuo 12 % iki 29 % tyrime dalyvavusių mokinių. Iš visos imties išsiskiria Šiaulių miestas – 63 % mokinių pritaria šiam teiginiui, kitų miestų mokinių atsakymai rodo, kad pritariančių ir neturinčių nuomonės dalis mažai tesiskiria. Galima daryti prielaidą, kad didžiajai daliai mokinių anglų kalbos vartojimas – kasdienis, natūralus reiškinys, kurio jie nereflektuoja.

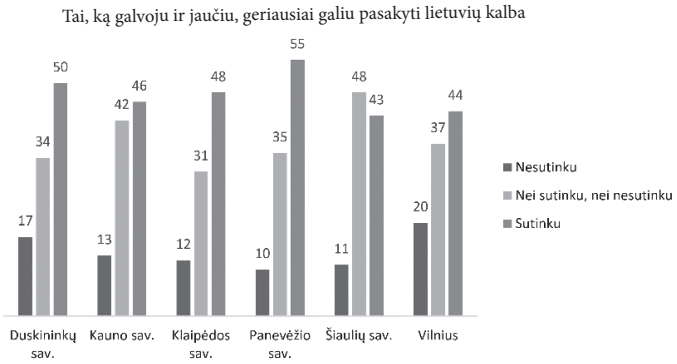

3 PAVEIKSLAS. Lietuvių kalbos pirmumo pasirinkimas, %

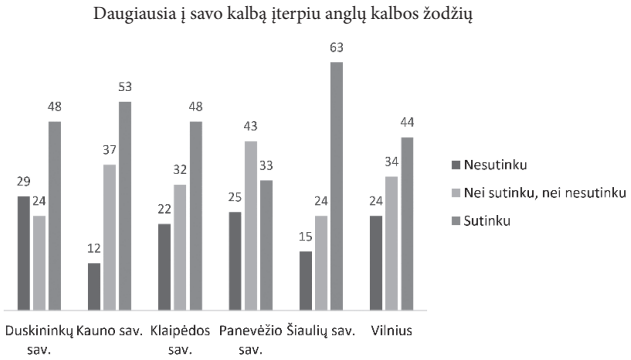

4 PAVEIKSLAS. Angliškų žodžių vartojimas mokinių kalboje, %

4. Lietuvių kalbos prestižas

> [...] *mokant tik Lietuvių kalbą nemanau ar daug pasiekčiau. Užaugus norėčiau būti veterinarė arba kažkas susyje su pardavimais* (iš 8 klasės mokinės rašinio).

Mokinių požiūris į lietuvių kalbos prestižą analizuotas keliais aspektais: 1) lietuvių kalbos mokėjimo svarba siekiant tolimesnio išsilavinimo; 2) anglų kalbos prestižą mokinių kalbinėje bendruomenėje ir 3) gerą lietuvių kalbos mokėjimą kaip asmens išsilavinimo požymį.

Kalbos socialinė vertė tiesiogiai susijusi su mokinių ateities perspektyvomis, todėl turi įtakos kalbos mokymosi motyvacijai, lemia paskatas rūpintis savo kalbos gebėjimais, ypač akademinės kalbos pasiekimais. Lietuvoje lietuvių kalbos egzaminas yra privalomas, visi mokiniai turi jį išlaikyti, kad įgytų vidurinį išsilavinimą. Norėdami įstoti į aukštąją mokyklą, mokiniai privalo išlaikyti lietuvių kalbos ir užsienio kalbos egzaminą (daugiau kaip 90 % abiturientų iš užsienio kalbų pasirenka laikyti anglų kalbos egzaminą). Šių abiejų kalbų mokymosi pasiekimai yra svarbūs norintiems mokytis stipresnėse gimnazijose, ir lietuvių, ir užsienio kalbos rezultatai vertinami stojant į prestižines gimnazijas, kuriose rengiami stojamieji egzaminai.

4.1. Visų miestų progimnazijose teiginiui, kad *Norint įstoti į gerą mokyklą ar universitetą, reikia gerai mokėti lietuvių kalbą*, nepritaria vos keletas

proc. mokinių (nuo 3 iki 6 %). Patvirtinančių, kad geras lietuvių kalbos mokėjimas būtinas siekiant geresnio išsilavinimo – nuo 65 % Panevėžio savivaldybėje (joje didžiausia dalis neturinčių nuomonės šiuo klausimu) iki 83 % Klaipėdos savivaldybėje. Kaip rodo duomenys, skirtumas tarp savivaldybių – 18 % (5 pav.). Galima daryti prielaidą, kad, nors visoms mokykloms rengiami vienodi lietuvių kalbos nacionaliniai mokinių pasiekimų patikrinimai, kiekvienoje savivaldybėje reikalavimai lietuvių kalbos mokėjimo pasiekimams stojant į gimnazijas yra skirtingi, todėl ir nors visose savivaldybėse ne mažiau kaip du trečdaliai mokinių patvirtina gero lietuvių kalbos mokėjimo reikšmę tolimesniam mokymuisi, atsakymai pagal savivaldybes skiriasi. Tyrimo rezultatai pagal amžiaus grupes (Poderienė & Vaičiakauskienė, 2019b, 211–212) rodo tendenciją, kad kuo vyresni mokiniai, tuo mažesnė dalis mano, kad geras lietuvių kalbos mokėjimas reikalingas siekiant išsilavinimo. Kad anglų kalba sietina su būsimomis studijomis ir karjera, rodo ankstesni tyrimai: anglų kalbos besimokančių mokinių procentinė dalis Lietuvos mokyklose lenkia Europos Sąjungos vidurkį. Net 91,5 % aukštesniųjų klasių mokinių mano, kad geros anglų kalbos žinios visada arba dažniausiai turi įtakos geresniam darbui gauti.

Anglų kalba mokinių kalbinėje bendruomenėje tampa įprasta kasdienio vartojimo kalba, įterpiant angliškus žodžius į savo lietuvių kalbą. Priešingai, nei tikėtasi, anglų kalba bendraujant su bendraamžiais nebėra prestižinė kalba (6 pav.). Teiginiui, kad *Bendrauti su draugais angliškai madinga*, pritaria tik nuo 20 % iki trečdalio mokinių. Kaip matyti iš duomenų, didelė dalis mokinių (nuo 33 iki 57 %) neturi nuomonės dėl šio teiginio.

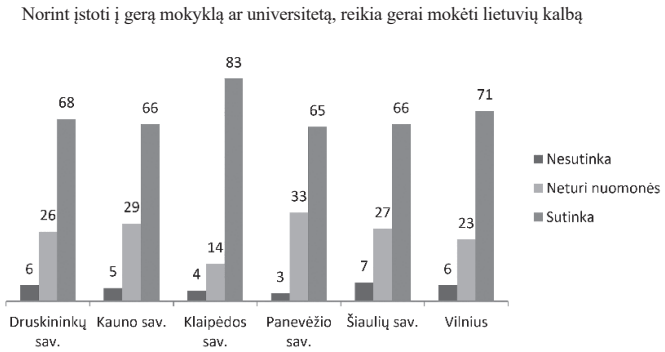

5 PAVEIKSLAS. Lietuvių kalbos vertė siekiant išsilavinimo, %

Nepritariančių dalis labiau įvairuoja skirtingose savivaldybėse – nuo 16 % Šiauliuose iki 36 % Klaipėdoje. Kaip minėta, Klaipėdos mokiniai iš kitų miestų respondentų išsiskiria stipria kalbine saviverte.

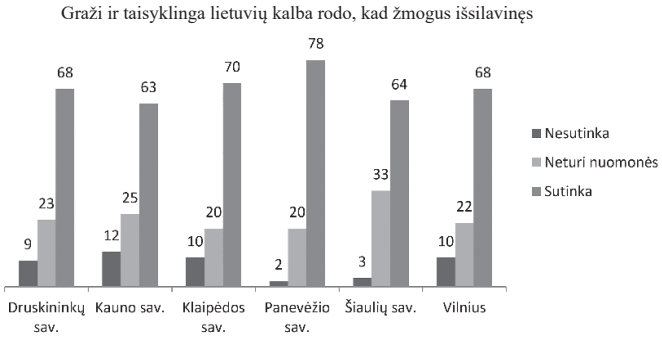

6 PAVEIKSLAS. Anglų kalbos prestižas bendraujant bendraamžiais, %

4.2. Kad iš žmogaus taisyklingos, žodingos lietuvių kalbos galima spręsti apie jo išsilavinimą, įsitikinę dauguma mokinių. Taip mano nuo 63 iki 78 % respondentų, nepritariančių šiam teiginiui tik 2–12 % (7 pav.)

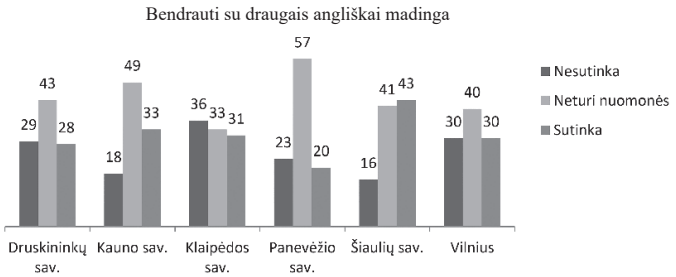

7 PAVEIKSLAS. Lietuvių kalba kaip išsilavinimo požymis, %

Kaip matyti iš duomenų, mokiniai linkę vertinti lietuvių kalbos mokėjimo reikšmę ateities studijoms, kalbos normų paisymą, kalbos žodingumą laikoaukštesnio išsilavinimo ir socialinio statuso požymiu. Pastebėtina, kad ir geolingvistų atlikti tyrimai rodo, kad išsilavinimas siejamas su bendrine kalba kalbančio žmogaus vaizdiniu (Aliūkaitė et al., 2017, 177).

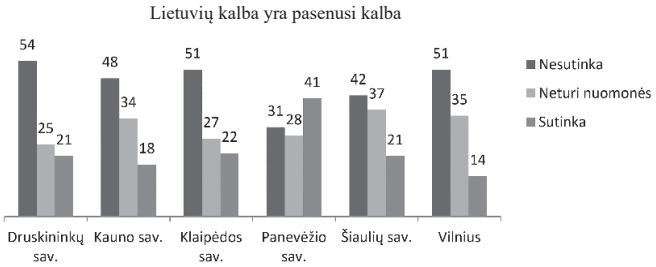

8 PAVEIKSLAS. Kalbos vertinimas šiuolaikiškumo aspektu, %

5. Lietuvių kalbos galia

> [...] *man sekasi lietuvių kalba, man ji yra lengva ir paprasta. Kalbu trim kalbom lietuvių, anglų, vokiečiu.* [...] *Lietuva yra mano gimtasis kraštas ir man jis patinka, nes jis turi daug miškų, upių, parkų, turi Baltijos jūrą. Ši kalba yra turtinga, nes leidžiama daug knygų lietuvių kalba ir yra daug filmų kurie taipogi ir lietuvių tauta. Mes turime saugoti lietuvių kalbą, nes ji gali išnykti* (iš 6 klasės mokinės rašinio).

5.1. Mokinių požiūrį apie lietuvių kalbos šiuolaikiškumą prašyta išreikšti įvertinant teiginį *Lietuvių kalba yra pasenusi kalba*. Lietuvių kalbos vertinimas šiuolaikiškumo aspektu yra paradoksalus. Nors dauguma mokinių vertina lietuvių kalbą kaip savo tapatybės dalį ir ja didžiuojasi, tik iki pusės mokinių įsitikinę, kad lietuvių kalba yra šiuolaikiška, moderni kalba (8 pav.). Kad lietuvių kalba yra pasenusi kalba mažiausiai pritariančiųjų Vilniaus (14 %), daugiausiai (41 %) – Panevėžio progimnazijose. Lietuvių kalbos, kaip modernios kalbos, žemas vertinimas rodo ne tik lietuvių kalbos vertės mokinių nuostatose menkėjimą, bet ir silpnėjančias mokinių lietuvių kalbos galias, kai, mokinių požiūriu, lietuvių kalba yra nepakankama kalbinei raiškai.

5.2. Kalbos variantiškumas, lietuviškų naujažodžių gausa, užuot pasirinkus skolinius, rodo jos gyvybingumą. Mokinių požiūrį, ar reikia plėsti lietuvių kalbos išteklius, išreiškia jų nuomonė apie teiginį *Manau, kad reikėtų kurti daugiau naujų lietuvių kalbos žodžių*.

Kaip matyti iš 9 paveiksle pateiktų duomenų, tik maždaug trečdalis mokinių pritaria, kad reikia plėsti lietuvių kalbos žodyną – kurti naujus žodžius. Didžioji dalis mokinių šiuo klausimu indiferentiški. Nuo 15 iki 30 % nepritaria, kad lietuvių kalbos išteklius svarbu gausinti. Ir tai nėra gera žinia, galvojant apie kalbos stiprumą ir jos gyvybingumo, tvarumo perspektyvą.

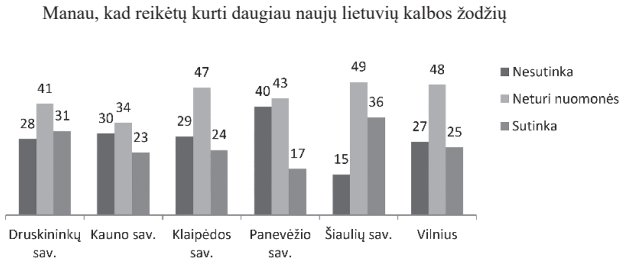

9 PAVEIKSLAS. Požiūris apie kalbos išteklių gausinimą, %

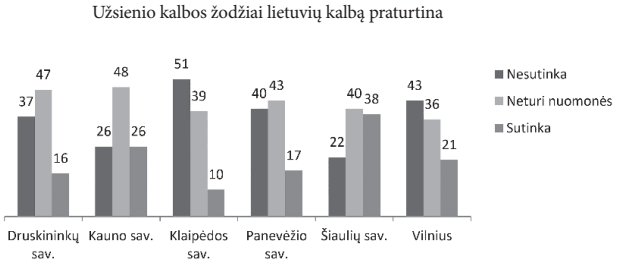

10 PAVEIKSLAS. Požiūris į angliškus žodžius lietuvių kalboje, %

5.3. Mokinių požiūris į anglų kalbos leksikos intarpus pateiktas 10 paveiksle. Teiginiui, kad *Užsienio kalbos žodžiai lietuvių kalbą praturtina* pritaria nuo 10 iki 38 % mokinių. Didžiausia dalis pritariančių – besimokantys Šiauliuose, mažiausia – Klaipėdoje. Nuomonės šiuo klausimu neturi net 30–50 % mokinių. Prieštaraujančių, kad anglų kalba lietuvių kalbą praturtina yra tik šiek tiek mažiau nei pritariančių. Ryškius skirtumus tarp miestų progimnazijų, tikėtina, lemia bendras visuomenės kultūros laukas, gimtosios kalbos mokymo praktika ir mokyklose formuojamos nuostatos dėl lietuvių kalbos vartosenos. Pažymėtina, kad požiūriui į lietuvių kalbos galių stiprinimą didelę įtaką turi mokinių literatūrinė (kultūrinė) patirtis. Tokią išvadą patvirtina mokinių požiūrio į teiginius: „Manau, kad reikėtų kurti daugiau naujų lietuvių kalbos žodžių“ ir „Mėgstu skaityti knygas“

reikšmingai teigiama koreliacija. Galima daryti prielaidą, kad mokykloje dėl prastėjančio raštingumo susitelkiant į kalbos taisyklingumo aspektus, klaidų taisymą, per mažai dėmesio skiriama lietuvių kalbos kūrybai, kalbos jausmo stiprinimui, pasitikėjimo kalbos kūrybinėmis galiomis, sąmoningų nuostatų dėl kalbos išteklių gausinimo formavimui.

Išvados

1. Tyrimo duomenys atskleidė, kad mokinių kasdienėje kalboje, priklausomai nuo komunikacinės veiklos, vartojamos dvi kalbos: lietuvių ir anglų. Dauguma mokinių nurodo, kad namie kalba lietuviškai, beveik visi – kad lietuvių kalba skaito knygas, tačiau socialinių medijų srityse, šnekamojoje kalboje anglų kalba vartojama greta lietuvių kalbos. Didžioji dalis mokinių teigia, kad lietuvių kalbos mokėjimas yra būtina tautinės tapatybės išlaikymo sąlyga, lietuvių kalbą laiko savo tapatybės dalimi, bet tik apie pusė mokinių mano, kad ji nepakeičiama, geriausiai jausmus ir mintis išreiškianti kalba. Tik kiek daugiau nei pusė mokinių lietuvių kalbą vertina kaip šiuolaikinę kalbą, tik trečdalis įsitikinę, kad reikia plėsti jos išteklius.

2. Vertinant mokinių lietuvių kalbos vartojimo polinkius pagal miestus, hipotetiškai spėta skirtis tarp Vilniaus miesto ir kitų Lietuvos miestų nepasitvirtino. Įvertinus lietuvių kalbos vartojimą, daugiausia veiklų lietuvių kalba atliekama Klaipėdos savivaldybėje (daugiau nei du trečdaliai mokinių), mažiausiai Druskininkų savivaldybėje (vos daugiau nei pusė mokinių). Vien tik anglų kalba dažniausiai (beveik ketvirtadalis mokinių) renkamasi Druskininkų savivaldybėje, Šiaulių savivaldybėje (beveik penktadalis mokinių), tiek pat Vilniaus mieste. Dviejų kalbų pasirinkimas įvairiose kasdienėse veiklose būdingiausias Kauno savivaldybėje (trečdalis mokinių), Klaipėdos savivaldybėje (mažiau nei trečdalis mokinių), Druskininkų savivaldybėje (daugiau nei ketvirtadalis mokinių). Žymesnės skirties tarp miestų nematyti, kaip tik duomenys išsiskiria viename mieste – Druskininkų savivaldybėje. Lietuvių kalba akivaizdžiai vyraujanti visuose miestuose yra skaitant knygas, atliekant kitas veiklas duomenys įvairuoja: daugelyje veiklų pirmenybė teikiama lietuvių kalba, išskyrus naršymą internete, kur anglų kalba sparčiai vejasi lietuvių kalbą, taip pat vaizdo filmų žiūrėjimą.

3. Šiaulių mokiniai pasižymi silpnesnėmis nuostatomis dėl lietuviškos kalbinės tapatybės, anglų kalbos vertinimu kaip turinčios aukštesnį prestižą. Klaipėdos mokiniai iš kitų miestų išsiskiria stipria kalbine ir tautine saviverte. Panevėžio mokiniai pasižymi dažnesniu lietuvių kalbos pasirinkimu kitų kalbų atžvilgiu. Skirtingai, nei buvo tikėtasi, daugiakultūrės sostinės mokinių kalbinės nuostatos dėl lietuvių kalbos tapatybinės, socialinės vertės iš kitų miestų nesiskiria. Vilniaus mokinių mažiausia dalis mano, kad lietuvių kalba yra pasenusi kalba. Galima daryti prielaidą, kad tokius rezultatus lemia aukšta sostinės mokinių savivertė. Tyrimo rezultatai rodo skirtumus miestuose atskirais aspektais, tendencijos panašios – patvirtinamas asmeninis ryšys su lietuvių kalba, kaip savo kalba, tačiau silpnos sąmoningos nuostatos dėl lietuvių kalbos pasirinkimo kitų kalbų atžvilgiu, kalbos gyvybingumo stiprinimo, pasitikėjimo lietuvių kalbos kūrybinėmis galiomis.

LITERATŪRA

Aliūkaitė, D., Mikulėnienė, D., Čepaitienė, A., & Brazaitienė, L. (2020). *Lietuvių kalbos variantai: tyrėjo ir paprasto bendruomenės nario perspektyvos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Aliūkaitė, D., Mikulėnienė, D., Čepaitienė, A., & Geržotaitė, L. (2017). *Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Clément, R., & Norton, B. (2021). Ethnolinguistic Vitality, Identity and Power: Investment in SLA. *Journal of Language and Social Psychology*, *40*(1), 154–171.

Fazakas, N. (2014). Linguistic Attitudes and Ideologies of the Students of the Sapientia Hungarian University of Transylvania. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, *6*(3), 335–356.

Giles, H., Bourhis, R. Y., & Taylor, D. M. (1977). Towards a theory of language in ethnic group relations. In H. Giles (Ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London: Academic Press, 307–348.

Johnson, M. L., & Doucet, P. (2006). *A Sharper View: Evaluating the Vitality of Official Language Minority Communities*. Ottawa: Office of the Commissioner of Official Languages. Prieiga https://www.clo-ocol.gc.ca/sites/default/files/vitality_vitalite_e.pdf.

Karan, M. E. (2010). Understanding and Forecasting Ethnolinguistic Vitality. In M. Ehala, & K. Yagmur (Eds.), *Traditional and innovative approaches to ethnolinguistic vitality*, 34–46. Prieiga http://lepo.it.da.ut.ee/~ehalam/pdf/EVT_SI_JMMD.pdf.

Ng, S. H., & Deng, F. (2017). *Language and Power*. Prieiga https://www.researchgate.net/publication/319306433_Language_and_Power.

Plüddemann, P., Braam, D., Broeder, P., & Extra, G. (2004). *Language policy implementation and language vitality in Western Cape primary schools* [interaktyvus]. Praesa: University of Capetown. Prieiga https://www.researchgate.net/publication/237117029_Language_policy_implementation_and_language_vitality_in_Western_Cape_primary_schools.

Poderienė, N., & Vaičiakauskienė, S. (2019a). Etnolingvistinis gyvybingumas mokinių santykio su kalba aspektais. *Lituanistica*, *65*(4), 302–317. Prieiga https://www.lmaleidykla.lt/ojs/index.php/lituanistica/issue/view/494.

Poderienė, N., & Vaičiakauskienė, S. (2019b). Lietuvių kalbos prestižas: mokinių nuostatos dėl lietuvių kalbos švietimo politikos kontekste. *Lituanistica*, *65*(3), 199–219. Prieiga https://www.lmaleidykla.lt/ojs/index.php/lituanistica/issue/view/488.

Ramonienė, M., Vilkienė, L., Kalėdienė, L., Kliukienė, R., Brazauskienė, J., Lichačiova, A., Geben, K., Vaicekauskienė, L., & Gudavičienė, E. (2010). *Miestai ir kalbos*. (Sud. M. Ramonienė.) Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Tamulionienė, A. (2014). Anglų kalbos žodžių vartojimas aukštesniųjų klasių mokinių tinklaraščiuose. *Bendrinė kalba*, *87*. Prieiga https://journals.lki.lt/bendrinekalba/article/view/200/257.

Tamulionienė, A. (2019). Mokinių požiūris į lietuvių kalbą: ryšys tarp kalbos vartojimo, mokėjimo ir mokymosi. *Bendrinė kalba*, *92*. Prieiga https://journals.lki.lt/bendrinekalba/article/view/407/494.

Vaicekauskienė, L. (2014). Didmiestis ir sostinė *geriausios lietuvių kalbos* percepcijose. *Taikomoji kalbotyra*, *6*. Prieiga https://www.zurnalai.vu.lt/taikomojikalbotyra/article/view/17484.

Ying, H. S., Abdullah, A. N., & Tan, H. (2018). Teachers' perception on the vitality of the English language among primary school students. *Journal of Language and Communication*, *5*(1), 46–62. Prieiga http://www.fbmk.upm.edu.my/upload/dokumen/20180418140720JLC_5-1_MARCH_2018.pdf.

KODŲ KAITOS FUNKCIJOS PIETRYČIŲ LIETUVOS DISKURSE

Functions of Code-Switching in the Discourse of Southeast Lithuania

Koda maiņas funkcijas dienvidaustrumu Lietuvas diskursā

NIJOLĖ TUOMIENĖ (NIJOLE TOMIENE)

ABSTRACT

Keywords:
sociolinguistics, language contacts, Southeast Lithuania, Šalčininkai district, type of code-switching, function of code-switching

The article analyzes dialectological and sociolinguistic data collected from the border regions of Southeast Lithuania. The data are mostly bilingual and multilingual audio recordings of residents recorded over nearly five decades (1964–2013). Two variants of the Slavic languages – the Belarusian dialect and the local version of the Polish language – began to spread there from the 19th century, but until the end of the 20th century Southern Aukštaitian Dzūkian was spoken there as well.

The work aims to analyze the features of live communication of the Southern Aukštaitians in the border areas where four languages were and still are used, to determine the types of code-switching and what functions code-switching performs in the language of representatives of the older and middle generations.

In the 21st century, people of all generations in the region no longer associate themselves with any nation but identify themselves simply as "locals". The repertoire of languages in the Šalčininkai district varies according to age. Older and middle-aged people are fluent and actively use several Slavic languages in relevant situations, namely the Belarusian dialect *poprostu*, the local Polish version *język tutejszy,* and the Russian language common in Soviet times. In addition to the languages listed, the younger generation also uses the general Lithuanian language, but their language skills differ from those of the older generations. During conversations, representatives of both generations easily exchange several languages. The vitality of several languages shows that multilingualism exists in the region at the ethnic level.

In communities where multiple languages are used side by side, the speaker must constantly choose a code. That choice depends on external and internal circumstances, so code-switching always is in progress. In the surveyed districts of Šalčininkai, code-switching is a common linguistic phenomenon, with speakers consciously or unconsciously switching from one language to another to either maintain or interrupt a conversation.

The results of the research show that the code-switching in 14 locations of the Šalčininkai district performs five functions, i.e. referential, directive, identity, metaphorical, and metalinguistic. Regardless of age, speakers tended to change codes both in the middle of a sentence and between sentences. Individual codes depend on the national or civic identity of the persons. Representatives of the older generation easily switch to the Belarusian dialect *poprostu*, often inserting Belarusian words into their dialogue. This shows that they communicate in this dialect daily. The middle and younger generations used the Polish, Russian, and Lithuanian languages more often than the Belarusian dialect.

KOPSAVILKUMS

Atslēgvārdi:
sociolingvistika, valodu kontakti, Dienvidaustrumu Lietuva, Šaļčininku rajons, koda maiņas veidi, koda maiņas funkcijas

Rakstā analizēti dialektoloģijas un sociolingvistiskie dati, kas 20. gadsimta beigās – 21. gadsimta sākumā iegūti no divvalodīgajiem un daudzvalodīgajiem teicējiem Lietuvas Dienvidaustrumu pierobežā ar Baltkrieviju. Ne tikai pētītajā Šaļčininku rajonā un tā apkaimē, bet arī visā baltu valodu Austrumu pierobežā notiek baltu pārslāviskošanas process, kam ir īpašs vēsturiskais un sociokulturālais konteksts, turklāt to neietekmē iedzīvotāju migrācija. Pētāmajā apvidū divi slāvu valodu paveidi – baltkrievu dialekts un vietējais poļu valodas variants – sāka izplatīties kopš 19. gadsimta, bet līdz 20. gadsimta beigām tur vēl tika runāts dienvidaukštaišu jeb dzūku izloksnēs.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot komunikācijas dzīvās īpatnības pierobežas apgabalos esošajās dienvidaukštaišu izloksnēs, kurās tika un joprojām tiek lietotas četras valodas, noteikt koda maiņas veidus un to, kādas funkcijas ir koda maiņai vecākās un vidējās paaudzes pārstāvju valodā.

Lielākā Dienvidaustrumu Lietuvas iedzīvotāju daļa ir poļu tautības, un poļu valodu viņi uzskata par savu dzimto valodu. 21. gadsimtā daļa aptaujāto vecākās paaudzes pārstāvju sevi neidentificē ar kādu noteiktu tautu, bet gan norāda, ka ir „vietējie iedzīvotāji".

Dažādām iedzīvotāju vecuma grupām Šaļčininku rajonā ir atšķirīgs valodu repertuārs. Vecākā un vidējā gadagājuma iedzīvotāji labi prot un atbilstošās situācijās lieto vairākas slāvu valodas: baltkrievu dialektu (*poprostu*), vietējo poļu valodas paveidu (*język tutejszy*) un krievu valodu, kas izplatījās padomju laikos. Bez iepriekšminētajām valodām jaunākā paaudze vēl lieto lietuviešu literāro valodu, taču tās prasme atšķiras

no vecākās paaudzes valodu prasmes. Sarunas laikā abu paaudžu pārstāvji mēdz pamīšus lietot vairākas valodas, tiesa, atšķiras to izmantojuma intensitāte. Vairāku valodu dzīvotspēja liecina, ka daudzvalodība reģionā pastāv etniskajā līmenī – kā komunikācijas ar „savējiem", „vietējiem" veids.

Kopienās, kur valodas tiek lietotas vienlaikus, runātājam pastāvīgi rodas koda izvēles jautājums. Izvēle ir atkarīga no ārējiem un iekšējiem apstākļiem, tāpēc arī notiek koda maiņa. Pētāmajās Šaļčininku rajona apkaimēs koda maiņa ir ierasta un dabiska valodas parādība, kad apzināti vai neapzināti notiek pāreja no vienas valodas uz otru ar mērķi uzturēt vai pārtraukt sarunu.

Pētījuma rezultāti atklāj, ka 14 izpētītajos Šaļčininku rajona punktos koda maiņai ir piecas funkcijas: references, pārvaldīšanas, identitātes, metaforiskā un metalingvistiskā funkcija. Neatkarīgi no vecuma ir vērojama nosliece mainīt kodu gan teikuma vidū, gan starp teikumiem. Konkrētā koda izvēli ietekmē personas etniskā identitāte vai valstiskā piederība. Visi runātāji visbiežāk viegli pāriet uz baltkrievu dialektu vai iestarpina tā vārdus.

Tas liecina, ka viņi ikdienā sazinās šajā valodas paveidā. Vidējā un jaunākā paaudze poļu, krievu un lietuviešu valodu lieto biežāk nekā baltkrievu dialektu.

Įvadas

Pietryčių Lietuvos regionas visą XX amžių buvo sudėtingų geopolitinių procesų centre, keitėsi jo valstybinė priklausomybė, o kartu krašto gyventojai tiesiogiai patirdavo skirtingą valstybių vykdomą etninę politiką ir jiems tekdavo taikytis prie vis naujų išorinių aplinkybių (Marcinkevičius, 2016, 22–33). Regionas pasižymi kitokia etnine gyventojų sudėtimi, nei likusi Lietuvos Respublikos dalis. Jame dominuoja lenkais save laikantys žmonės[1], tačiau ne visi jie savo gimtąja kalba įvardija lenkų kalbą.

Paribio miestų ir miestelių – Eišiškių, Butrimonių, Šalčininkų, Dieveniškių – istorija ir kultūrinis paveldas byloja apie ištisais šimtmečiais čia sąveikavusias įvairias kalbines, kultūrines ir religines tradicijas. Ligšioliniai tyrimai rodo, kad šiuose plotuose yra svarbi ne tik etninių grupių ir kultūrų įvairovė, bet ir tarp etninių grupių – lietuvių, lenkų, baltarusių, rusų – paplitęs suvokimas apie žmonių skirstymą į „vietinius“ (l. *tutejszy*, brus. *мясцовыя*), ir „nevietinius“ (l. *pszyjeżdży*, brus. *прыехаўшы*). Ši skirtis tarp vietinių ir atvažiavusiųjų yra įdomus multikultūrinis reiškinys, padedantis suprasti vietinių gyventojų pasaulėvaizdį. Savęs kaip „vietinio“ identifikavimas yra būdingas visoms paribio regiono gyventojų kartoms (Kalėdienė, 2017, 28–29; Korzeniewska, 2013, 168–171). Žodžio „vietinis“ reikšmė turi aiškiai geografinį aspektą. Ta geografinė „vieta“, kurią „vietinis“ laiko sava, yra apibrėžiama mažiausiai trimis būdais:

1) kalbiniu, žyminčiu vietinių dialektų ir kalbų (paprastai kelių), kurias „vietiniai“ moka, vartojimą;

2) bažnytiniu, administraciniu, sutapatinančiu „vietinį“ su vietos parapijos ar kaimyninės parapijos gyventoju;

3) geografiniu, apibūdinančiu „vietą“ kraštovaizdžio elementais (pvz., upė, ežeras, miškas) ir įgalinančiu skirti „savus“ ir „svetimus“ pagal atstumą nuo „vietos“.

---

[1] 2021 m. atlikto Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis visoje šalyje gyvena 6,5 % lenkų tautybės žmonių, lietuvių – 84,6 %. Vien Vilniaus rajone gyvena 46,75 % lenkų ir 38,52 % lietuvių, kitų tautybių – 11,24 %, o Šalčininkų rajone – 79,48 % lenkų tautybės gyventojų, lietuvių – 10,4 %. Šaltinis: https://storymaps.arcgis.com/stories/d7ac6efa3e99480992e956f440a1b3ec; žiūrėta 2022-09-23.

Kalba – viena iš svarbiausių tautinės tapatybės sudedamųjų dalių, o jos mokėjimas – dalyvavimo tautinėje kultūroje sąlyga, santykis su tautine kalba yra vienas iš tautinės tapatybės rodiklių (Kłoskowska, 1996). Ši aplinkybė ypač reikšminga Pietryčių Lietuvos gyventojų atveju, nes jų gyvenamose teritorijose per visą XX amžių valstybinė kalba keitėsi net tris kartus: 1920 m. – lenkų (baltarusių), 1945 m. – rusų, 1988 m. – lietuvių (Čekmonas, 2017, 72–107).

Šio tyrimo objektas – dvikalbiai ir daugiakalbiai pietrytinio Lietuvos paribio – dabartinio pasienio su Baltarusija – arealai, kurių gyvenvietėse ir kaimo vietovėse iki XX a. antrosios pusės kalbėta pietų aukštaičių patarmės šnektomis. Siekiama išnagrinėti XX a. pab.–XXI a. pr. surinktą dialektologinę ir sociolingvistinę medžiagą iš Šalčininkų rajone esančių 14-os pietų aukštaičių (iš dalies ir rytų aukštaičių vilniškių) patarmei priskiriamų punktų[2]. Tyrime laikomasi koncepcijos, kad daugiakalbį Rytų ir Pietryčių Lietuvos regioną formavo iš esmės istorinis ir sociokultūrinis kontekstas, o ne gyventojų migracija. Šį kontekstą labai detaliai ištyrė ir 1939 m. aprašė lenkų mokslininkė Halina Turska (1939/1995).

Geolingvistikos požiūriu tiriami Šalčininkų r. punktai lietuvių tarmės vartojimo atžvilgiu laikytini negyvybingais, nes vietinių lietuvių tarmės atstovų juose jau nelikę. Vidurinės ir jaunesniosios kartos atstovai tarmiškai nemoka. Kasdieniame gyvenime lietuvių kalba čia vartojama retai: oficialiuose renginiuose ar susitikimuose, lietuviškose mokyklose[3]. Taigi, dabartinis visas pietų aukštaičių patarmei priskiriamas Šalčininkų r. kampas – vietinio lenkų kalbos varianto, baltarusių ir rusų kalbų zona (plg. Meiliūnaitė & Mikulėnienė, 2014, 126).

Šio tyrimo tikslas – išanalizuoti pietų aukštaičių patarmės paribio plotuose, kuriuose buvo ir tebėra vartojamos keturios kalbos, gyvosios komunikacijos ypatumus, nustatyti kodų kaitos tipus ir kokias funkcijas kodų kaita atlieka vyresniosios ir vidurinės kartos atstovų kalboje.

---

[2] Pagal „Lietuvių kalbos atlasą“ (LKA I, 10–12, 21–30).

[3] Rajone veikia 14 lenkiškų mokyklų, 4 lietuviškos gimnazijos, rusų kalba ugdymas vyksta 1 gimnazijoje ir 1 pradinėje mokykloje. Šaltinis: https://www.salcininkai.lt/svietimas/svietimo-istaigos/svietimo-istaigos/1399; žiūrėta 2022-05-07.

Tyrimui pasitelktos kalbinės medžiagos laikotarpis – įvairūs tekstai visomis paribio regionui būdingomis kalbomis, įrašyti beveik per šešis dešimtmečius – nuo 1964 iki 2013 m. Jų apimtis – apie 78 val. įrašų, kuriuose pokalbiai didžiąja dalimi vyksta tarp vyresniosios (~60–95 m. amžiaus) ir vidurinės (~40–59 m. amžiaus) kartos žmonių. Mažiausiai duomenų surinkta iš jaunesniosios kartos atstovų (~19–39 m. amžiaus). Analizei atrinkti garso įrašai pietų aukštaičių patarme (yra ir keletas rytų aukštaičių vilniškių punktų), įrašyti 1964–1991 m., saugomi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo duomenų bazėje[4]: tai 54 val. įrašų, kur informantų pokalbiuose girdėti aktyvi kodų kaita. Kita tyrime panaudotos kalbinės medžiagos dalis surinkta 2011–2013 m. žvalgomųjų ekspedicijų metu[5] iš 14-kos Šalčininkų r. punktų: tai maždaug 24 val. įrašų iš: Rūdninkų (634), Jašiūnų (635), Tabariškių (637), Kurmelionių (652), Kaniūkų (665), Šalčininkų (666), Dailidžių (667), Daulėnų (668), Miežionių (669), Maciučių (670), Vėžionių (680), Eišiškių (681), Butrimonių (682), Daugidonių (691). Tekstai įrašyti lietuvių kalba, vietine lenkų kalba, vadinama *język tutejszy*, baltarusių tarme *poprostu* ir rusų kalba. Tam tikrose situacijose kalbėtojai visas šias kalbas vartojo pakaitomis, kitaip tariant, kodų kaita vyko įvairaus dydžio teksto atkarpose – nuo vieno žodžių junginio iki kelių sakinių ar frazių (plg. Tuomienė, 2006, 161–172).

Tyrime taikyta sociolingvistinė medžiagos nagrinėjimo metodika. Taip pat taikyti kalbos duomenų aprašomasis, lyginamasis ir apibendrinamasis metodai. Atliktas tyrimas yra aktualus ir naujas. Jo naujumą pirmiausiai lėmė pasirinktasis sudėtingas ir unikalus regionas – pietų aukštaičių patarmės plotui priskiriamas pietrytinis paribys. Pastaraisiais metais šie arealai daug aktyviau tiriami sociolingvistiniais ir moderniosios dialektologijos metodais[6].

---

[4] Tarminių įrašų sąrašą žr. Tuomienė, 2019, 89–90.

[5] Kalbiniai ir sociolingvistiniai duomenys buvo surinkti vykdant visuotinės dotacijos projektą „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji informacijos sklaida“, 2011–2013 m. vykusių kelių mokslinių ekspedicijų į Šalčininkų r. vietoves metu. Įrašai saugomi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve.

[6] Šalčininkų rajono vietiškumo akcentus kalbiniame kraštovaizdyje ir gyventojų tapatybės problematiką ištyrė Violeta Meiliūnaitė (2021, 141–156), dar žr. Dariaus Daukšo tyrimą (Daukšas, 2014, 89–106).

1. Kodų kaitos tipai ir funkcijos: teorinis pagrindimas

Sociolingvistiniu požiūriu kodų kaita yra suvokiama kaip įprastinis dvikalbių ar daugiakalbių verbalinio bendravimo reiškinys, lemiamas tokių veiksnių kaip pašnekovas, situacija, tema, požiūris, emocijos (Gardner-Chloros, 2009; Holmes, 2013, 23). Bendraudami įvairiose gyvenimo situacijose, kad vienas kitą geriau suprastų, kad perteikiama informacija pasiektų adresatą ir būtų priimta, žmonės kuria tam tikrą bendravimo strategiją: kad galėtų aptarti konkrečią temą, jie renkasi arba sukuria tam tikrą kalbos kodą. Ar pokalbio dalyviai nuosekliai laikysis pasirinkto kodo ar ims jį keisti, priklauso nuo daugybės socialinių ir kalbinių faktorių. Kodų pasikeitimui būdingas spontaniškumas arba natūrali kodų kaita, kai kalbėtojas prisitaiko prie iš anksto nenumatytų komunikacijos pokyčių.

Ankstesni tyrimai (Gumperz, 1982; Milroy & Muysken, 1995; Myers-Scotton, 1993; Poplack, 1980; Romaine, 1995) įrodė, kad kodo keitimą kaip vertingą kalbinę strategiją, naudoja dvikalbiai žmonės. Terminas „dvikalbis“ dažnai vartojamas kaip „daugiakalbis“, reiškiantis kalbantį „dviem ar daugiau kalbų“, kitaip tariant, ilgas dvikalbio ar daugiakalbio asmens naratyvas gali būti išsakomas vartojant dvi ar daugiau kalbų. Pasakymas gali būti pradedamas viena kalba, o baigiamas kita, žodžiai ar frazės iš skirtingų kalbų gali eiti vienas po kito, dviejų kalbų gramatikos gali būti integruojamos viena į kitą (Ramonaitė & Ramonienė, 2021, 4). Kadangi dvi ar daugiau kalbų vartojantis žmogus negalvoja viena kalba vienu metu, o jos visos daugiau ar mažiau yra aktyvios jo repertuare, todėl jomis lanksčiai operuojama siekiant dinamiškai ir kūrybingai reikšti mintis. Tuo metu kalbėtojui savaime iškyla kodo pasirinkimo klausimas, lemiamas išorinių ir vidinių aplinkybių, būtent todėl kalbos pasirinkimas negali būti visiškai atskirtas nuo kodų kaitos. Ne visuomet kodų kaita pabrėžiama vieno pokalbio epizode, dažnai ji apima vieną situaciją arba konkrečią sritį.

Šiame tyrime laikomasi nuostatos, kad pokalbio kodo keitimas yra ne tik kalbinis, bet ir socialinis, psichologinis ir pragmatinis reiškinys, kuris gali pasireikšti visais kalbos lygmenimis – fonetiniu, leksiniu, frazės ar sakinio, diskurso. Analizuojant sukauptą daugiakalbę medžiagą remiamasi tokio tipo darbams labiausiai tinkama mokslininkų Shanaʼos Poplack, taip pat René Appelo ir Pieter'io Muyskeno sukurta kodų kaitos tipų ir funkcijų

klasifikacija. Kalbant apie kodų kaitos tipus, svarbu pažymėti, kad pirmiausia jie nurodo skirtingų kalbų elementų pasiskirstymą komunikuojant (Auer, 1998; Winford, 2003, 126–167). Sh. Poplack (1980) išskyrė tris kodų kaitos tipus, kurie iki mūsų dienų išlieka aktualūs:

1) **kodų kaita tarp sakinių** gali būti siejama su emocine kalbėtojo raiška, kur kalbos rinkimąsi lemia kalbėtojo nuostatos, net afektiniai veiksniai. Vienas sakinys vartojamas viena kalba, kitas – kita, pvz.: *nic nie zrozumiałem* (lie. 'nieko nesupratau'), *nesupratau*, *žmogus turbūt lenkiškai nemoka*, *mówi nie po polsku, a po białorusku* (lie. 'kalba ne lenkiškai, o baltarusiškai'). Čia pakaitomis vienas sakinys pasakomas lenkiškai, kitas – lietuviškai. Išlaikoma pokalbio tema;

2) **kodų kaita sakinio viduje** gali apimti tiek vieną, tiek daugiau kitos kalbos leksinių vienetų, įterptų į sakinį, pvz.: *labai toli, jak iść do Warszawy* (lie. 'kaip eiti (pėsčiomis) iki Varšuvos') *neisiu*, *geriau važiuosiu*[7] – į lietuvišką sakinį įterptas žodžių junginys lenkų kalba. Kitame pavyzdyje: *sūnaus mergina tikra красавица* (lie. 'gražuolė') – į lietuvių kalbą įterptas žodis rusų kalba. Šis kodų kaitos tipas Sh. Poplack laikomas asmeninio (intymaus) daugiau ar mažiau pažįstamų žmonių tarpusavio pokalbio reiškiniu;

3) **diskurso žymeklių kaitą** apima šaukiamųjų, dažnai vartojamų arba skliaustuose pateikiamų kitos kalbos žodžių įterpimas į sakinį. Šį kodų kaitos tipą Sh. Poplack (1980, 91) dar kitaip vadina simboline kaita, ją apibūdina kaip dvikalbę sakinio viena kalba prigimtį (dar plg. Appel & Muysken, 2005, 118), pavyzdžiui, į sakinio: *не поняла* (lie. 'nesupratau'), *o kur mano kuprinė?* į pradžią įterpiamas diskurso žymeklis „не поняла" – ryškus minėto kodų kaitos tipo atvejis.

Kodų kaitos funkcijos nukreipia į semantinį skirtingų kalbų vartojimo krūvį, leidžiantį nustatyti pokalbio dalyvių skirtingų kalbų vartojimo diskurse intenciją. Tyrėjai Jan'as P. Blom'as ir John'as J. Gumperz'as (Blom & Gumperz, 1972) funkciniu požiūriu buvo išskyrę situacinę bei metaforinę

[7] Pavyzdžiai imti iš tiriamosios medžiagos.

kodų kaitą, pirmuoju atveju nulemtą situacijų, antruoju – socialinės kalbų reikšmės jose. Mokslininkų R. Appelo ir P. Muyskeno (Appel & Muysken, 2005) sukurta šešių kodų kaitos funkcijų klasifikacija[8] išplečia anksčiau minėtą klasifikaciją ir apima tiek situaciją, komunikacinį tikslą, tiek patį kalbėtoją ir jo santykį su pašnekovu.

Referentinė funkcija pripažįstama kaip labiausiai sąmoninga kodų kaita, dažnai pasitelkiama tais atvejais, kai trūksta vienos kalbos žinių arba laisvumo konkrečiam dalykui nusakyti (Appel & Muysken, 2005, 118). Labai dažnai minėta funkcija pasitelkiama keičiant temą, kadangi tam tikras temas lengviau aptarti viena, o ne kita kalba (plg. Holmes, 2013, 9). Pavyzdžiui, Jašiūnų miestelio „Aušros“ gimnazijos moksleiviams mokomuosius dalykus lengviau aptarinėti lietuvių kalba, kuria tie dalykai yra dėstomi, negu kasdieniame gyvenime vartojamomis lenkų, rusų kalbomis, pvz.: *kas nors man нормально ответит* (lie. ‘normaliai atsakys’), *rytoj bus savarankiškas darbas, или нет?* (lie. ‘ar ne’?).

Valdomąją funkciją taip pat galima suvokti kaip sąmoningą kalbinio kodo pasirinkimą, kadangi šiuo atveju atsižvelgiama į adresatą, jo kalbinę kompetenciją. Tokia nuoroda į klausytoją gali pasireikšti skirtingais būdais. Vienu atveju asmuo yra išskiriamas, neįtraukiamas į pokalbį, vykstantį ne jo kalba. Kitu atveju pašnekovas gali įsitraukti į pokalbį, jeigu interakcija vyksta jo kalba[9]. Pavyzdžiui, tėvai stengdamiesi, kad jų vaikai nesuprastų, apie ką jie kalba, vartoja užsienio kalbą. Kai ši strategija pasitelkiama dažnai, vaikai išmoksta užsienio kalbos arba, norėdami atsiskirti nuo tėvų, kuria savo kalbos variantą (Appel & Muysken, 2005, 119).

Tapatybinę funkciją galima laikyti stilistine pokalbio kūrimo priemone, kai kalbančiųjų individualumas, jų asmenybės kūrimas yra svarbiau negu aptariama tema ir adresatas. Kalbėtojai, vartodami dvi ar daugiau kalbų tame pačiame diskurse, išryškina savo mišrią, daugiakalbę

---

[8] Autoriaus skiriama šeštoji – poetinė funkcija – yra gana specifinė ir pokalbyje pasitelkiama labai retai. Pasireiškia tada, kai diskurse pasirodo žodžių žaismai – palyginimai, juokeliai, kalambūrai (Rickberg, 2015, 54) kita kalba. Šios kodų kaitos funkcijos tiriamuosiuose įrašuose neaptikta.

[9] Ši prielaida glaudžiai siejama su mokslininko Howard’o Giles’o ir kt. (Giles & Johnson, 1987) išplėtota akomodacijos teorija, kai kalbos vartotojai, tam tikrose situacijose siekdami sutarimo, prisiderina prie pašnekovo kalbos, kalbinės atmainos arba stiliaus (konvergencija) arba dėl tam tikrų priežasčių, pavyzdžiui, kalbinės kompetencijos trūkumo, socialinės tapatybės raiškos ir kt., neprisiderina (divergencija) (dar žr. Holmes, 2013, 246).

tapatybę. Iš kalbėtojo perspektyvos tokie kodų kaitos atvejai vertinami palankiai, kadangi asmenys per vartojamas kalbas neslepia savo tautinės, kalbinės tapatybės.

Metaforinę funkciją dvikalbiai, daugiakalbiai asmenys pasitelkia norėdami pabrėžti, intensifikuoti tam tikrą pokalbio dalį, įterpti komentarą skliaustuose (Rickberg, 2015, 50). Dažnai ji aptinkama netiesioginėje kalboje, citatose, nurodant kito pobūdžio diskursą, pavyzdžiui, lietuvių pasakyme įterpiama angliška citata: *gera pradžia – pusė darbo.* Let's go, let's start (lie. 'eime, pradėkim!'). Šią funkciją galima interpretuoti kaip kalbėtojo norą išsiskirti, suteikti savo pasakymams naujos prasmės.

Metalingvistinę funkciją galima paaiškinti kalbų sąveika, kai vienas kodas papildo kitą, tokiu būdu atsižvelgiant į informacijos perteikimo svarbą (Rickberg, 2015, 54). Ji paremta tiesioginiais arba netiesioginiais komentarais apie į pokalbį įtrauktas kalbas arba nepažįstamo žodžio reikšmės pabrėžimu kitos kalbos žodžiais (kabutėse arba skliaustuose). Pavyzdžiui, kalbos vartotojas, siekdamas sukelti įspūdį savo pašnekovams, keičia skirtingas kalbas aiškindamas Velykų reikšmę: *seniausia ir svarbiausia krikščionių šventė Velykos, lenkai vadina święta Wielkanocne*, *stačiatikiai vadina Пасха*, *angliškai skamba Easter*.

Pasitelkiant konkrečias kodų kaitos funkcijas (referentinę, metaforinę, metalingvistinę) pirmiausia atsižvelgiama į pranešimo perteikimo veiksmingumą. Tapatybinei funkcijai svarbus pats kalbėtojas, jo siekis vartojant kitas kalbas tapatintis su kalbine, tautine ir kitomis bendruomenėmis. Valdomoji, metalingvistinė bei poetinė funkcijos orientuotos į adresatą, kai kalbantysis, keisdamas kalbinius kodus, bando padaryti jam įspūdį, prisiderinti, arba atvirkščiai, atsiskirti nuo adresato.

2. Kodų kaitos funkcijų tyrimas daugiakalbiuose Pietryčių Lietuvos arealuose

Intensyviai ir atvirai asimiliuojami pietrytinio Lietuvos paribio gyventojai privalėjo išmokti, kaip žinome – dažnai ne savo valia, viešai susikalbėti keliomis slavų kalbomis iš karto. Tam, kad išgyventų lenkinimo, rusinimo

etapus, šios kalbinės bendruomenės nariams tekdavo nuolat pereiti nuo vienos kalbos prie kitos (Zinkevičius, 1993, 136–141), su kaimynais – baltarusių tarme *poprostu*, *prosta mova*; įstaigose ir bažnyčioje – vietine lenkų kalba, vadinama *tuteišų* (l. *tutejszy język*), o pokario metais – įsitvirtino rusų kalba (plg. Tuomienė, 2008, 25–45; 2018, 113–134).

Vis smarkiau įsibėgėjantis kalbų kaitos procesas vyko ir tebevyksta nenutrūkstamai: prasidėjęs nuo viešųjų įstaigų, viešosios kalbos, pasibaigia namų, šeimos aplinkoje. Mišrių miestelių, gyvenviečių, kaimų vietinių gyventojų sąmonėje kalbos irgi ėmė maišytis. Tai tapo šios bendruomenės kalbinio elgesio norma, kartu – žingsnis vienos kalbos – t. y. lietuvių kalbos – praradimo kryptimi. Garso įrašai iš Šalčininkų r. apylinkių rodo, kaip vietiniai gyventojai vis labiau abejoja, nepasitiki gimtosios lietuvių kalbos mokėjimu: daug vyresnio ir vidutinio amžiaus žmonių, kurie vietomis neblogai išlaikė dzūkų šnektą, tik kiek primiršę dėl vis menkėjančios galimybės gyvai ja bendrauti, galų gale sąmoningai atsisakė kalbėti lietuviškai.

Taigi tiriamuose Šalčininkų r. punktuose gyvenantys žmonės nuolat renkasi ir derina dviejų, ar trijų kalbos sistemų, ar posistemių taisykles. Šiame tyrime analizuojamos ir tokios situacijos, kuriose gyventojai yra priversti vartoti ne savo gimtąją, o svetimą, nors ir labai panašią, kalbos atmainą. Tą rodo ir anksčiau, ir pastaruoju metu mokslinių ekspedicijų metu surinkta kalbinė medžiaga: tiriamajame regione vietinių žmonių pokalbių tik viena kalba jau negirdėti.

Analizuojant medžiagą, neretai buvo sudėtinga priskirti prie konkrečios kodų kaitos funkcijos, kai kuriuos, ypač trumpesnius, pokalbius. Vieni įrašai buvo aiškiai sietini su konkrečia funkcija (valdomosios funkcijos atveju), bet kiti galėjo būti iš karto priskirti kelioms: tapatybinei, metaforinei ar referentinei. Dažnai reikėjo nuspręsti, kuriai tik vienai funkcijai priskirti vieną neilgą pasakymą ar kelis sakinius. Jeigu sakinys ar trumpas dialogas atitiko vienos, o ne kitos (pavyzdžiui, referentinės, o ne tapatybinės) funkcijos apibrėžtį, toks atvejis buvo priskirtas būtent referentinei funkcijai. Gyventojai, net specialiai paklausti, negalėjo atsakyti, kodėl vienu atveju vartoja vieną kalbą, o ne kitą. Todėl tyrimo rezultatai buvo pagrįsti straipsnio autorės įžvalgomis bei interpretacijomis. Pažymima, kad, siekiant tiksliau paaiškinti kodų kaitos atsiradimą,

įžvelgti visą kontekstą, taip pat buvo tiriamos užpildytos informantų sociolingvistinės anketos[10].

2.1. Referentinė kodų kaitos funkcija

Tiriamuose Šalčininkų r. apylinkių įrašuose buvo užfiksuota išties nemažai referentinės funkcijos atvejų. Tiek senesniuose pokalbiuose lietuvių šnekta, tiek naujesniuose pokalbiuose vietinėmis slavų kalbų atmainomis. Minėta funkcija pasireiškia kodų kaita sakinio viduryje, kai asmenys, nežinodami žodžio atitikmens kita kalba arba norėdami aiškiai nusakyti konkretų dalyką, pasitelkia savo turimus kalbinius išteklius. Pavyzdžiui, į sakinį įterpiami tokie posakiai (A), paaiškinamieji žodžiai ar jų junginiai (B, C), kurie iš patirties gal būti žinomi visiems pokalbio dalyviams, pvz.:

> A. *susietka* (lie. ‘kaimynė’) *eina ir eina bažnyčon kab daržinėn, svietas juokias: pazvelyk mužikui melscis, так ён лэп разабье* (lie. ‘tai jis kaktą prasiskels’) (Didžiosios Sėlos);
> B. *cielų vasarų kolchoze* (lie. ‘kolūkyje’) *darbujam ir cik dzvidziašimc penkis rublius gavau, от зарабіла, кінулі як сабаку косьць* (lie. ‘ot uždirbau, numetė kaip šuniui kaulą’) (Gudeliai);
> C. *vienon pusėn ūlyčios buvo lenkiška mokykla, o kiton pusėn lietuviška, suveina vaikai ir mušasi, ну праўда, дзяруцца як пятухі* (lie. ‘na iš tiesų, pešasi kaip gaidžiai’) (Didžiosios Sėlos).

Tokių posakių ir palyginimų įterpimą kita kalba galėjo nulemti jų atpažįstamumas – visi pokalbių dalyviai šias frazes yra girdėję, žino ir vartoja savo aplinkoje. Todėl kalbėtojai tokių įterpinių kita kalba neverčia ir papildomai nekomentuoja, pvz.:

> A. *гаворым по просту, а модлімся по польску* (lie. ‘kalbame *poprostu,* o meldžiamės lenkiškai’), *bo tut u nas polska wiara* (lie. ‘nes čia pas mus lenkų tikėjimas’) (Eišiškės);

[10] Saugomos Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo duomenų bazėje.

B. *rodzina była duża, brakowało jedzenia, zapasów niema* (lie. 'šeimyna buvo didelė, trūko maisto, atsargų nėra'), *каструли пустыя, у хаце хоть шаром покати* (lie. 'puodai tušti, namuose nors rutulį ridenk') (Rūdninkai);
C. *sąsiad jest o mnie zazdrosny i kłamie* (lie. 'kaimynas man pavydi ir meluoja'), *я ш нікаму вады у лышце нязамуціла* (lie. 'aš gi nesu niekam vandens šaukšte sudrumstus') (Rūdninkai).

Referentinė kodų kaitos funkcija įžvelgiama tuomet, kai informantai atsako į įvairius pateiktus klausimus. Tai gali būti mokslinių ekspedicijų dalyvių apklausos, vietinių žmonių klausimai kalbančiajam ir pan. Užfiksuota atvejų, kai kalbėtojai susvyruoja, stabteli, nes jiems per sunku greitai rasti tinkamą žodį ar jo atitikmenį ta kalba, kuria vyksta pokalbis. Todėl kalbėtojas siekdamas, kad žodis ar žodžių junginys adresatui taptų suprantamesnis, vartoją kalbą, kuri daugiau ar mažiau gali būti suprantama daugumai („savų" ir „svetimų") – daugiausia įterpinių pasitaiko rusų kalba. Retesni atvejai, kai pašnekovas savo kalboje pasitelkia net tris ar keturias kalbas, pvz.:

A. *žemės turėjom sepcyniolika aktarų, o gal dzieviętnaście* (lie. 'devyniolika'), *kiek žemės buvo, kur tas dziedas нячуя нічога* (lie. 'negirdi nieko') (Maciučiai);
B. *iš sūnaus карысьці* (lie. 'užuojautos') *nelauk, geras sūnaus, bet mamai карысьці nebus* (Kaniūkai);
C. *kas в сбербанке* (lie. 'taupomajam banke') *rublius laikė, dabar nieko neturi, reikėjo сняць* (lie. 'nuimti'), *ir kų tai pirkc, закрыць счет* (lie. 'uždaryti sąskaitą') (Kaniūkai);
D. *мы спяваям народныя песні* (lie. 'mes dainuojam liaudies dainas'), *этих красивых эстрадных не умеем* (lie. 'šitų gražių estradinių nemokam') (Turgeliai);
E. *в parduotuve не пойду* (lie. 'į parduotuvę neisiu'), *заўтра куплю што трэба, išpardavimas как раз* (lie. 'rytoj nupirksiu ką reikia, išpardavimas kaip tik') (Eišiškės);
F. *что там на завтра* (lie. 'kas ten rytdienai') *patų darbų задали* ('uždavė'), *так будем писать* (lie. 'tai rašysim') *kontrolinis* (Jašiūnai).

Taigi, Šalčininkų r. apylinkių vyresniosios kartos gyventojai amžių sandūroje neviešoje aplinkoje kalbėjo dviem kalbomis – lietuvių ir *poprostu*, o suprato ir galėjo susikalbėti visomis keturiomis šiam pasienio regionui būdingomis kalbomis. Po maždaug 10 metų (2011–2013 m.) gyvosios komunikacijos duomenys rodo kiek kitokį vaizdą – vyresnieji ir vidurinės kartos žmonės bendrauja vien tik slavų kalbomis. Jaunesnioji karta oficialioje aplinkoje vartoja ir bendrinę lietuvių kalbą. Bet tik esant tam tikroms aplinkybėms (viešose vietose, kuriose vartojama valstybinė kalba), kitaip tariant, situaciškai.

Pokalbiuose, kai vienos arba kitos kalbos vartojimą nulemia temos keitimas – taip pat įžvelgiama referentinė funkcija. Galima teigti, kad tema keičiama dažniausiai dviem būdais – sąmoningai, siekiant išvengti nemalonaus pokalbio ir vienam iš komunikacijos dalyvių uždavus (netikėtai) klausimą. Rečiau tema keičiama tada, kai prie pokalbio prisijungia naujas asmuo, pvz., kalbasi dvi kaimynės (Kalesninkai):

> A.: – *Jaunimas išvažiuoja miestan gyvenc, kaimiško darbo dirbc nenori.*
> B.: – *Kų tu sakai, ne visi važuoja, abu mano sūnai apsiženijo čionai.*
> A.: – *Ну што тут скажаш* (lie. ‘na ką čia pasakysi’), *kap kam, katrų valandų bažnyčon reikia būc?*
> B.: – *Vienuoliktai, pszychoccie na jadynasta* (lie. ‘ateikite vienuoliktai’).
> A.: – *Eisiu пяшком* (lie. ‘pėsčiomis’), *dviratis няспрауны* (lie. ‘sugedęs’).

Šiuo atveju tema keičiama dėl vienos iš pašnekovių noro išvengti temos apie jaunų žmonių išvykimą iš kaimo tąsos. Tą daryti skatina skirtingos pašnekovių patirtys. Šioje situacijoje taip pat patvirtinama, kad bažnyčios temą pašnekovams lengviau aptarti viena – lenkų kalba, kuri Lietuvos paribio regionuose išliko pirmiausia kaip konfesinė, religinių temų kalba.

Taigi, kalbėtojai šia kalba geriausiai išreiškia apibrėžtą temą (Appel & Muysken, 2005, 118). Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad abi kalbėtojos,

vartodamas dvi skirtingas – lietuvių ir baltarusių – kalbas, kartu nurodo į skirtingas temas. Manytina, kad antroji kaimynė savo kalba prisiderina prie kitos kalbos, pakeistos – kodų kaitos motyvacija šiuo atveju visiškai pagrįsta.

2.2. Valdomoji funkcija

Ši kodų kaitos funkcija, kaip minėta, gali būti suvokiama kaip sąmoningas komunikacijos proceso dalyvio (ar dalyvių) kalbinio kodo pasirinkimas. Šiuo atveju atsižvelgiama į adresatą, jo kalbinę kompetenciją ir kitus kriterijus, kurie gali būti reikšmingi komunikacijos dalyviams.

Valdomoji kodų kaitos funkcija atsispindėjo įvairaus amžiaus informantų pokalbiuose – ji atsispindi tiek prieš maždaug 50 metų įrašytuose tekstuose, tiek šio amžiaus pradžios įrašuose. Tačiau vyresniosios ir vidurinės kartos gyventojų pokalbiuose, ir vietinio jaunimo komunikacijoje pastebėti keli skirtumai, kurie išryškėjo tada, kai į pokalbį ar diskusiją įsitraukia asmuo (ar keli) iš kitos kalbinės aplinkos. Tokiu atveju vyresnieji kalbėtojai ne visuomet keičia kodą.

Ar pašnekovai atsižvelgs į pokalbį norintį įsitraukti asmenį, priklauso nuo pašnekovų požiūrio ar net asmeninio santykio su juo. Jeigu siekiama įsitraukti jį į pokalbį – derinamasi prie kito žmogaus kalbinės kompetencijos ir keičiamas kodas. Kitaip tariant, išskirtinai į jį kreipiamasi kita kalba arba visiškai pereinama prie naujojo komunikacijos dalyvio kalbos, ypač jeigu tai vietinei aplinkai pažįstamas ir svarbus asmuo, pvz. (pokalbis iš Šalčininkų):

> A.: – *Вчера мои были в Друскининкай, вернулись довольные, понравилось* (lie. ‘vakar maniškiai buvo Druskininkuose, sugrįžo patenkinti, patiko’).
> B.: – *Хорошо там, только дорого* (lie. ‘gerai ten, tik brangu’).
> A.: – *Дочка получит* (lie. ‘dukra gaus’) *pažymą iš poliklinikos и поедет с внучкой* (lie. ‘ir važiuos su anūke’) *vėl su savo Jurgita važiuos*.
> Prieina moteris (C.) ir kalbėtojos keičia kalbą:
> A.: – *Laba diena, mokytoja, kaip jums toj mokykloj, nu, kaip ten sekasi?*

C.: – *Neblogai, va kiek nešu darbo namo, vaikai daug rašo* (juokiasi), *kontrolinių*.
B.: – *Mano anūkas penktoj klasėj, так он не очень* (lie. 'tai jis nelabai') *namų darbus делает, ему только бегать* (lie. 'daro, jam tik bėgioti').

Šis trumpas pažįstamų moterų dialogas rodo, kaip trečiojo asmens įsitraukimas į pokalbį skatina kitus du kalbėtojus keisti kodą – prisitaikyti ir pereiti prie trečiam pašnekovui įprastos kalbos. Šiuo atveju – pašnekovės rodo dėmesį, matyt, vietinės mokyklos mokytojai ir pereina prie lietuvių kalbos. Taigi pokalbis prasidėjęs rusų kalba, pabaigiamas dviem kalbomis – lietuvių ir rusų.

Užfiksuota pavyzdžių, kai kalbėtojai naujojo pašnekovo nesiekia įtraukti (nepriima) į savo ratą, t. y. į jau anksčiau prasidėjusį pokalbį. Tokiu atveju neretai pokalbis nutraukiamas, pvz., su paskalas skleidžiančia kaimynė. Panašiai elgiamasi, jeigu prieina visiškai svetimas asmuo (Daugidonys):

A.: – *Pirktau senų arklį, ba jauno nejišauklinsiu, reikia mokėc su arkliu*.
B.: – *Regi, senas gali būc udušlyvas* (sunkiai alsuoja), *reikia разведаць* (lie. 'sužinoti') *visur susiedijoj, ar šitas senas arklys žemį ars*.
C.: – *У нас тут не найдёшь добраго каня, трэба ехаць у Эйшішкі* (lie. 'pas mus čia gero arklio nerasi, reikia važiuoti į Eišiškes').
A.: – *Rasiu, o kodėl gi ne, bus pinigai, bus ir arklys, ну всё* (lie. 'na, viskas'), *einu*.

Pokalbis lietuvių kalba arklio pirkimo tema nutrūko dėl netikėto trečiojo asmens įsitraukimo. Ir akivaizdu, kad nepageidaujamas pašnekovas baltarusių kalba įtakos neturėjo – pokalbio dalyviai kalbos nekeitė – tęsė lietuviškai.

Valdomosios funkcijos požiūriu kodų kaita vyksta tarp sakinių. Išnagrinėtos kelios konkrečios situacijos tokio pobūdžio kodų kaita atsiskleidžia keliais aspektais:

1) solidarumo su pašnekovu siekį, kai stengiamasi palaikyti tarpusavio santykius, atsižvelgti į adresato kalbinį elgesį ir iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad pašnekovai yra įtraukiami į pokalbį;

2) pašnekovo neįtraukimas į pokalbį, siekis visiškai arba iš dalies nuo jo atsiriboti.

2.3. Tapatybinė funkcija

Ši funkcija yra suvokiama kaip asmenų tapatybės išryškinimas dvikalbiame arba daugiakalbiame diskurse. Kai asmuo ima vartoti vieną kurią nors kalbą, tai gali reikšti, kad per tą kalbą bando save pateikti kaip tam tikros socialinės bendruomenės narį, siedamas tai ne tik su vartojamu kodu, bet ir su gyvenamąja vieta, darboviete ir kitais veiksniais. Minėta funkcija daugiausia pasitelkiama tarp sakinių, platesnėse pokalbio atkarpose, pvz. (Didžiosios Sėlos):

> A.: – *Pomėciju, nuėjau lietuviškon mokyklon, o kaimo jaunimas pasirašė Švento Kazimierų draugijon, gale kiemo pastatė kryžių, kunigas jų pašvencino*.
> B.: – *Мне тожа давялося два класы па літоўску кончыць, аля я мала помню, пісаць не умею* (lie. ‘man taip pat teko dvi lietuviškas klases baigti, bet aš menkai prisimenu, rašyti nemoku’). *Мама па літоуску ня умела, а тата гаварыу, у хаце гаварылі па просту* (lie. ‘mama lietuviškai nemokėjo, o tėtis kalbėjo, namuose kalbėjom *poprostu*’).
> A.: – *Ale regi, Anielia, tu viskų pranti, tavo dziedai cikri lietuviai buvo, giedojom draugi*.
> B.: – *Пасля вайны дзеці пашлі у рускую школу, потым тут і польская была* (lie. ‘po karo vaikai nuėjo į rusišką mokyklą, paskui čia buvo ir lenkiška’). *Мае унукі у літоўскую пашлі. Яны за мной па літоўску гаворацъ, а я па просту* (lie. ‘mano anūkai nuėjo į lietuvišką (mokyklą). Jie su manim lietuviškai kalba, o aš *poprostu*’).

Ši dviejų vyresnio amžiaus moterų dialogo ištrauka atskleidžia keletą svarbių dalykų: abi moterys yra lietuvių kilmės, abi lankė prieškario lietuviškas pradines mokyklas, prisimena švietėjišką „Šventojo Kazimiero“

draugijos veiklą Didžiųjų Sėlų kaimo apylinkėse. Antrosios (B.) pašnekovės šeimoje lietuviškai kalbėta vis mažiau, todėl šią kalbą ji supranta, tačiau jau nekalba. Pokalbis dviem kalbomis – lietuvių šnekta ir baltarusių *poprostu* – atskleidžia žmonių likimą suslavėjusiame krašte. Pirmoji (A.) pašnekovė puikiai supranta antrąją, nes pokariu vietiniai lietuviai mokėjo arba suprato vietinės slavų kalbas. Pokariu nebeliko lietuviškų mokyklų, kalbėtojų vaikai jau baigė rusiškas ir lenkiškas. Tačiau antroji pašnekovė džiaugiasi, kad jos vaikaičiai mokosi lietuviškose mokyklose. Matyti, šia žinia kalbėtoja parodo, kad jaunoji ir jauniausioji karta – Lietuvos piliečiai, suvoksiantys savo tapatybę. Ši žinia apibūdina besikeičiančią Šalčininkų apylinkių gyventojų savimonę.

Kitokį tapatybinės funkcijos atvejį galima įžvelgti šiame pavyzdyje (Eišiškės):

> A: – *W kościele odbędzie się msza w intencji wszystkich naszych bliskich* (lie. ‘bažnyčioje bus mišios už visus mūsų artimuosius’), *skambinau ir visus kviečiau*.
> B: – *Atvažiuos giminės iš Vilniaus? Bo tam brat żyje* (lie. ‘nes ten brolis gyvena’).
> A: – *Brat wrócił do Ejszyszek* (lie. ‘brolis grįžo į Eišiškes’). *Vilniuj jo vaikai gyvena*.
> B: – *To oni już modlisię po litewsku* (lie. ‘tai jie jau meldžiasi lietuviškai’)?
> A: – *Visaip moka, па беларуску гаворацъ* (lie. ‘baltarusiškai kalba’), *lenkiškai moka*.

Šiuo atveju kodų kaita vyksta sakinio viduje – vienoje frazėje vartojamos dvi – lenkų ir lietuvių – kalbos[11]. Pašnekovai, viename pasakyme vartodami du kalbinius kodus, kartu atskleidžia savo lokalią tapatybę. Jie gyvena daugiakalbiame Lietuvos regione, jų kalbėjimui įtaką daro kelių kalbų sąveika bei natūralus tarp regione nuo vaikystės gyvenančių žmonių polinkis – kodų kaita. Akivaizdu, kad toks kalbėjimas atskleidžia minėtą socialinį kontekstą (aptariamos būsimos mišios pašnekovų gerai pažįstamame Eišiškių mieste) bei atskirų kalbėtojų priklausymą tam tikrai vietovei (pranešama

[11] Trečia kalba – baltarusių – kurią pašnekovai, panašu, kad irgi moka, tepasakoma viena trumpa frazė. Toliau diskurse ji nevartojama.

giminėms, kurios gyvena kitur, kai kurie – ir Vilniuje) žmonių grupei ir pan. Pabrėžtina, kad Pietryčių Lietuvos plote visos kalbos turi savo funkcijas – t. y. atlieka svarbų vaidmenį kiekvieno informanto gyvenime. Todėl pakaitinė jų vartosena kasdienėje komunikacijoje yra įprastas reiškinys.

Tapatybinė kodų kaitos funkcija gali reikštis taip pat įterpiant įvairius diskurso žymeklius. Ypač vidurinės ir jaunesniosios kartos kalbėtojai mėgsta į sakinius ar trumpas frazes įterpti įvairių žodelių, jaustukų, pertarų kita kalba, pvz.:

> A. *man jau laikas*, *всё* (lie. 'viskas'), *bėgu!* (Jašiūnai);
> B. *бывало* (lie. 'būdavo'), *atvažiuoja sveciai, reikia juos prijimc, давай* (lie.'duok'), *nešk in stalo kų turi* (Rūdninkai);
> C. *negaliu acitraukc nuo ūkio а никак* (lie. 'niekaip') *nėra ko pasamdzyc* (Didžiosios Sėlos);
> D. *kopaliś my ziemniaki* (lie. 'kasėme bulves'), *ужас* (lie. 'siaubas'), *jak zmęczyliś my się* (lie. 'kaip pavargome') (Rūdninkai).

Tai kelios trumpos frazės, kurios dažnai pasakomos emocingiau. Beveik visi kalbėtojai įterpia trumpus rusiškus žodžius – diskurso žymeklius, kurie parodo įprastą įvairaus amžiaus žmonių tarpusavio bendravimo būdą, kuriame atsiskleidžia jų bendra lokali tapatybė: daugiakalbiai Šalčininkų apylinkių gyventojai.

2.4. Metaforinė funkcija

Senesniuose įrašuose lietuvių tarmės metaforinės funkcijos pavyzdžių užfiksuota daugiau, negu naujuosiuose tekstuose vietinėmis slavų kalbomis. Čia akivaizdu, kad vyresnioji Daugidonių, Didžiųjų Sėlų, Maciučių, Kalesninkų ir Vėžionių apylinkių gyventojų karta dar pamena savo gimtosios šnektos vaizdingumą ir tai demonstruoja. Galima teigti, kad vyresniųjų įrašai dažniausiai atlieka tokio pobūdžio kodų kaitos funkciją: konkrečiais pasakymais siekiama suteikti pokalbiui gyvumo, išraiškingumo. Šiuo požiūriu išskiriama nežymi diskurso žymeklių kaita, kai pasakymą konkrečia kalba lydi kitos kalbos diskurso žymekliai, pvz.:

> A. *darbas pac parodys, kap reikia daryc* (Vėžionys);
> B. *kokys tį gyvenimas, vaikeli, vargo vakarienė* (Vėžionys);

C. *švaru gražu ramu, man cia kap kokiam rojuj* (Didžiosios Sėlos);
D. *žanycis bernas nori, a galvoj vėjai dar* (Didžiosios Sėlos).

Kalbėtojai linkę keisti kodus, norėdamos suteikti kalbai vaizdingumo. Pasitelkiamos visos vietinės slavų kalbų atmainos – tokiu būdu pokalbio dalyviai stengiasi palaikyti pokalbį su visais pašnekovais. Taigi kalbinis spektras šiuo požiūriu yra gana platus, pvz.:

A. *einu namo, ruduo tamsu, хоць ока калі* (lie. 'nors akį durk') (Kalesninkai);
B. *nie pracujemy w niedzielę* (lie. 'nedirbame sekmadienį'), *святой день* (lie. 'šventa diena'), *chodzimy do kościoła* (lie. 'einame į bažnyčią') (Kalesninkai).

Norėdami praturtinti komunikaciją ir iš dalies suteikti savo pasakymui humoristinio atspalvio, taip pat pasitelkiami kitos kalbos intarpai, pvz.:

A. *kap bus pasogas*, *бацька заплаціць* (lie. 'tėvas sumokės'), *bus tau ir kavalierius* (Maciučiai);
B. *liepei ty nie śpievaj* (lie. 'geriau tu nedainuok'), *бо аш ушы вянут* (lie. 'nes net ausys linksta') (Kaniūkai).

Abiem atvejais kodų kaita atskleidžia žmonių tarpusavio santykius, o kitos kalbos intarpai praturtina komunikaciją ir suteikia jai socialinės prasmės. Įterpiamos eilėraščių, dainų citatos, pastovios frazės kitomis kalbomis, galima įžvelgti metaforinės funkcijos apraiškų, kur kiekvienas atskirai pavartotas kodas suteikia įrašui papildomo semantinio krūvio.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad metaforinė kodų kaitos funkcija vyresniosios kartos atveju dažniausiai matoma sakinio viduryje ir tarp sakinių lietuvių, rusų, *poprostu*, lenkų ir net anglų kalbomis.

2.5. Metalingvistinė funkcija

Tiriamojoje medžiagoje šios funkcijos atvejų užfiksuota nedaug. Ne visuomet ją lengva atskirti nuo tapatybinės. Kadangi gyvojoje kalboje tiriamų Šalčininkų apylinkių žmonės itin retai kalba ar diskutuoja apie

krašto kalbų specifiką, konkrečias kalbų funkcijas, žodžių reikšmes ar jų panašumą. Tokias temas dažniausiai išprovokuoja trečiųjų, „svetimų" asmenų klausimai, pvz., ekspedicijos dalyvio klausimas vietiniams Didžiųjų Sėlų žmonėms:

> A. *kaip čia žmonės vadina seniausią ir svarbiausią krikščionių šventę Velykas?*;
> B. *lietuviai sako Velykos, tep vadzina, o kap gi dar?*;
> C. *lenkai vadzina święta Wielkanocne, sako Wielkanoc, pravasalauni sako Пасха*;
> D. *cia pravasalaunų nėra, baltarusiškai žmonės cia vadzina Wielkanoc*.

Vietiniai lietuviai neretai garsiai pasvarsto, kad jų kalboje nuo seno vartojama daug slaviškų skolinių, ypač buitinių (Daugidonys):

> A. *pas mus nuo senų laikų sako tep*: *petelnia, bakonėlis duonos, kastrulia, lopeta*;
> B. *icie lenkai lietuviškų žodžių tai neturi, o mūs tai oi, daugiausia gudziškų*;
> C. *girdėjau gudai sako skerstuvi, ir lenkai tep vadzina*.

Apibendrinus pateiktus pavyzdžius galima teigti, kad konkretesnių atvejų, kuriuos galima priskirti metalingvistinei kodų kaitos funkcijai, rasta tik senesniuose lietuvių šnektos tekstuose. Užfiksuota tik trumpų frazių slavų kalbomis, kur žmones atsako į klausimus, kokia kalba jie bendrauja nuo vaikystės, kaip ją vadina ir kada apskritai vartoja kitas kalbas. Didžioji dauguma atsakymų – konkretūs ir trumpi, neišsiplėtoja į gilesnius svarstymus ar vertinimus.

Išvados

1. Šalčininkų rajono apylinkėse surinktų dialektologinių ir sociolingvistinių duomenų analizė parodė, kad kalbinė padėtis regione keitėsi dinamiškai. Iki XX a. vidurio apylinkėse vartotai lietuvių tarmei, amžių sandūroje laipsniškai ir kryptingai darė poveikį baltarusių ir lenkų dialektų sklaida.

2. Gyvojoje vyresniosios ir vidurinės kartos komunikacijoje kalbų kaita yra tapusi natūralaus bendravimo proceso dalimi. Vietos gyventojai daugiakalbiškumą suvokia kaip išskirtinį, specifinį regiono bruožą, laikomą svarbiu gyventojų tapatinimosi su regionu elementu. Kelių kalbų gyvybingumas rodo, kad kalba egzistuoja etniniu lygmeniu – kaip komunikacijos su „savais“, „vietiniais“, priemonė. Savęs kaip „vietinio“ identifikavimas yra būdingas visoms tirtoms vietovėms ir iš esmės visoms kartoms.

3. Daugiakalbėse bendruomenėse kalbėtojui savaime iškyla kodo pasirinkimo klausimas, lemiamas išorinių ir vidinių aplinkybių. Užfiksuoti kelių kalbų atmainų kaitos atvejai leidžia daryti prielaidą, kad kodų kaita – įprastas kalbinis reiškinys, kai sąmoningai pereinama iš vienos kalbos į kitą, ir kartu palaikomas arba nutraukiamas pokalbis.

4. Tyrimo rezultatai rodo, kad 14-os Šalčininkų rajono punktų vyresniosios ir vidurinės kartos informantų kalboje kodų kaita atlieka **penkias** funkcijas: referentinę, valdomąją, tapatybinę, metaforinę ir metalingvistinę (žr. 1 ir 2 lenteles):

1 LENTELĖ. Kodų kaitos funkcijų raiška vyresniosios gyventojų kartos kalboje

Kodų kaitos tipas	**Kodų kaitos funkcijos**				
	Referentinė	Valdomoji	Tapatybinė	Metaforinė	Metalingvistinė
Sakina viduje	+	–	+	+	+
Tarp sakinių	– (+)	+	+	+	+
Diskurso žymeklių kaita	–	–	–	–	+

2 LENTELĖ. Kodų kaitos funkcijų raiška vidurinės gyventojų kartos kalboje

Kodų kaitos tipas	**Kodų kaitos funkcijos**				
	Referentinė	Valdomoji	Tapatybinė	Metaforinė	Metalingvistinė
Sakinio viduje	–	–	+	+	+
Tarp sakinių	+	+	+	+	+
Diskurso žymeklių kaita	–	–	+	–	–

5. Visos kodų kaitos funkcijos atsispindėjo įvairaus amžiaus žmonių tarpusavio bendravime. Visi kalbėtojai buvo linkę keisti kodus tiek sakinio viduje, tiek tarp sakinių. Valdomoji funkcija rasta tada, kai kalbiniai kodai kito tik tarp sakinių, o tapatybinės ir metaforinės funkcijų raiška įžvelgta visuose trijuose kodų kaitos tipuose.

Atskirų kodų vartojimas atskleidė asmenų tautinę (lenkų kalbos atveju) arba pilietinę (lietuvių kalbos atveju) tapatybę, remiantis aplinka (kuria kalba, su kuo ta kalba bendraujama, kaip dažnai yra vartojama). Vyresnioji karta rečiau negu vidurinė buvo linkusi keisti kodus savo pilietinei (arba lokaliai) tapatybei išreikšti.

6. Visi kalbėtojai dažniausiai įterpdavo arba lengviausiai pereidavo prie vienos kalbos – *poprostu*. Šios kalbos vartojimą galėjo nulemti išsilavinimo lygis arba aplinka. Vidurinės ir iš dalies jaunesniosios kartų atžvilgiu buvo vartojama lenkų, rusų ir lietuvių kalba, rečiau vietinė *poprostu*.

Referentinė kodų kaitos funkcija diskurse pasitelkiama tada, kai siekiama tiksliai perteikti tuo metu kilusias mintis arba kai iš karto nerandama žodžio atitikmens reikiama kalba. Vyresnieji, kalbėdami lietuviškai, pavartoja įterpinių *poprostu* ir vietine lenkų kalba. O kalbėdami lenkiškai – *poprostu*, rečiau – lietuviškai.

Valdomoji funkcija įžvelgta tuo atveju, kai kalbėtojai prisiderina prie pašnekovo tuo metu vartojamos kalbos, tokiu būdu įtraukdami jį į komunikaciją. Vyresnioji karta ne visuomet linkusi keisti kodą – prisitaikyti prie pašnekovo kalbos.

Tapatybinė funkcija rasta tada, kai atsiskleidžia lokali asmenų tapatybė. Pokalbis dviem kalbomis – lietuvių šnekta ir baltarusių tarme *poprostu* – atskleidžia žmonių likimą suslavėjusiame krašte.

Metaforinė funkcija rasta tuomet, kai įrašuose vartojami kitų kalbų žodžiai, kuriais siekiama pabrėžti pasakymo esmę, suteikti jam papildomo semantinio atspalvio. Kalbėtojai siekia savo gimtajai kalbai suteikti vaizdingumo, išraiškingumo.

Metalingvistinė kodų kaitos funkcija pastebėta tuomet, kai gyventojai kalba apie savo krašto kalbų specifiką, konkrečias vartojamų kalbų funkcijas, žodžių reikšmes ar jų panašumą.

7. Kodų kaitos funkcijų tyrimai parodė, kad tradicinis požiūris į kalbą nebeatspindi ir neatitinka šiandienos daugiakultūrės ir daugiakalbės visuomenės poreikių. Komunikacija daugiakalbėje aplinkoje iš bendravimo dalyvių reikalauja praktiškai ir išmaniai (pri)taikyti kalbų mokėjimą bei sumaniai ir nevaržomai naudotis įvairiais kalbos ištekliais. Tai vertintina kaip privalumas. Tolimesni tyrimai gali būti nukreipti į Lietuvos paribio regionų jaunosios kartos, mokinių kodų kaitos ypatumus.

LITERATŪRA

Appel, R., & Muysken, P. (2005). *Language Contact and Bilingualism*. Amsterdam: Academic Archive.

Auer, P. (Ed.). (1998). *Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. London: Routledge.

Blom, J.-P., & Gumperz, J. J. (1972). Social meaning in linguistic structure: code-switching in Norway. In J. Gumperz, & D. Hymes (Eds.), *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Čekmonas, V. (2017). Dar sykį apie rankraščių likimą, arba įvadinio straipsnio pratarmė. In L. Kalėdienė (sud.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 61–107.

Daukšas, D. (2014). Paribio identitetai: Punsko ir Šalčininkų atvejai. *Etniškumo studijos*, *2014/2*, 89–106. Prieiga http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2015/05/Dauk%C5%A1as_Etni%C5%A1kumo-sudijos-2014-2.pdf.

Gardner-Chloros, P. (2009). *Code-Switching*. Cambridge: Cambridge University Press.

Giles, H., & Johnson, P. (1987). Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, *68*, 69–99.

Gumperz, J. J. (1982). *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics* (4th ed.). New York: Routledge.

Kalėdienė, L. (2017). Įžanga (įvadinis straipsnis). In L. Kalėdienė (sud.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 21–38.

Kłoskowska, A. (1996). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydownictwo Naukowe PWN.

Korzeniewska, K. (2013). „Vietinis" (tutejszy), lenkas, katalikas: Pietryčių Lietuvos gyventojų religinė-etninė tapatybė (tyrimas Dieveniškėse, Kernavėje ir Turgeliuose). *Etniškumo studijos*, *2013/2*, 149–179. Prieiga http://ces.lt/en/wp-content/uploads/2014/10/2013_2-Etniskumo-studijos.149-179.pdf.

LKA I – Morkūnas, K. (ats. red.). (1977). *Lietuvių kalbos atlasas, I: Leksika*. Vilnius: Mokslas.

Marcinkevičius, A. (2016). Pietryčių Lietuvos regiono tyrimų apžvalga. In M. Frėjūtė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius, K. Šliavaitė, & I. Šutinienė, *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai.* Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 22–33.

Meiliūnaitė, V. (2021). Vietiškumo akcentai kalbiniame kraštovaizdyje. In V. Meiliūnaitė, A. Čepaitienė, D. Dambrauskienė, Ž. Šidlauskas, N. Tuomienė, D. Valentukevičienė, & S. Vyniautaitė, *Lietuvių dialektologijos profiliai: XXI amžiaus pradžios regioniniai variantai, jų santykiai ir perspektyvos*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 141–156. Prieiga http://lki.lt/wp-content/uploads/2022/01/Lietuviu-dialektologijos-profiliai-1.pdf.

Meiliūnaitė, V., & Mikulėnienė, D. (2014). Trinaris optimizacijos modelis: punktų gyvybingumo laipsniai. In D. Mikulėnienė, & V. Meiliūnaitė (sud.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*. *Žemėlapiai su komentarais*. Vilnius: Briedis, 124–128.

Milroy, L., & Muysken, P. (Eds). (1995). *One speaker, two languages. Cross-disciplinary perspectives on code-switching.* New York, NY: Cambridge University Press.

Myers-Scotton, C. (1993). *Social Motivations for Codeswitching. Evidence from Africa*. Oxford: Clarendon Press.

Poplack, Sh. (1980). Sometimes I'll Start a Sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: toward a typology of code-switching. *Linguistics*, *18*(7–8), 581–618. Prieiga https://doi.org/10.1515/ling.1980.18.7-8.581.

Ramonaitė, J. T., & Ramonienė, M. (2021). Kaip, kada ir kodėl užmirštama gimtoji kalba? *Taikomoji kalbotyra*, *16*, 1–24. Prieiga https://www.zurnalai.vu.lt/taikomojikalbotyra/article/view/22990/23651.

Rickberg, K. (2015). *Las funciones de cambio de código en la comunicación mediada por ordenador entre los puertorriqueños bilingües en Facebook* [Tesina de máster, Universidad de Tartu]. Prieiga http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/47388/rickberg_karin.pdf.

Romaine, S. (1995). *Bilingualism.* Oxford: Blackwell.

Tuomienė, N. (2006). Ramaškoniškių šnekos kodų kaita. *Kalbos kultūra*, *79*, 161–172.

Tuomienė, N. (2008). *Ramaškonių šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Tuomienė, N. (2018). Nevaldomas skolinimasis kaip kalbos nykimo požymis. *Acta Linquistica Lithuanica*, *78*, 113–134.

Tuomienė, N. (2019). Pietų aukštaičių patarmės paribiai: sintaksinių konstrukcijų kaita. *Kalbotyra*, *72*, 87–106. Prieiga https://www.zurnalai.vu.lt/kalbotyra/article/view/16554/15787.

Turska, H. (1995). *O powstaniu polskich obszarów jæzykowych na Wileńszczyźnie*. Vilnius: Mintis. (Pirmasis leidimas: 1939)

Winford, D. (2003). Code-Switching: Linguistic Aspects. In D. Winford, *An Introduction to Contact Linguistics.* Malden, MA: Blackwell Pub, 126–167.

Zinkevičius, Z. (1993). *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

„IZLOKSNĒ RUNĀ... ZEME": MARTINS HEIDEGERS UN VALODAS BŪTĪBA DIALEKTOS UN IZLOKSNĒS[1]

"In Language Speaks...the Earth": Martin Heidegger and the Essence of Language in Dialects and Accents

RAIVIS BIČEVSKIS

[1] Raksts izstrādāts LZP projektā „Institutum Herderianum Rigense: Herdera institūts Rīgā kā zinātnes tīkls Eiropas zinātnes tīklojumā" (*Institutum Herderianum Rigense: Herder Institute in Riga as a Scientific Network in the European Science Constellation*) (Nr. lzp-2020/2-0083).

ABSTRACT

Keywords:
Martin Heidegger, the language, dialects, the Earth, the World

Martin Heidegger sought to look beyond the way in which language has been thematized since the beginning of European philosophy, particularly the way in which modern language has been sought in modern metaphysical systems to overcome the limitations of individual languages and dialects. Heidegger wanted to show that the search for a universal language is confined to a certain understanding of *human nature*, *truth*, and the *world* whose language is to be "expressed," and that these searches are guided by metaphysical presuppositions about the very essence of language. He emphasized that the essence of every language is not only to name and show (also uncoveredness), but also to keep it unconcealed, just as it has a time and a place where it is spoken. Unconcealment is part of the truth. The understanding of language in metaphysics as a universal means of communication focuses on the truth as the direct correspondence of thing and language (words denote things), which is also universal and objective – time and place are secondary. In the course of European metaphysics, a view of the world has emerged in which, behind diverse phenomena, one must look for a single, universal rational scheme encompassing all things and processes, which must then be expressed in one universal, streamlined, and tightly arranged language. In the course of his thought, M. Heidegger tried to destroy this view, i.e. to tear it down to its foundations and to look at the world and language differently. His efforts are also evident in reference to dialects and accents, which he addresses in his later works.

This article draws attention to Heidegger's examinations of dialects and accents, which are supplemented by his

statements about art, truth, pre-Socratic thinkers, and the essence of language. The second part of the article asks about Heidegger's views on language analogues (J. G. Hamann, the Romanticism).

Ievads

Umberto Eko (*Umberto Eco*) – rakstnieks un domātājs, kura mantojumā ir ne tikai plašie romāni, („Rozes vārds" un „Fuko svārsts" u. c.), bet arī teorētiskie apcerējumi, („Lector in fabula", „Interpretācijas robežas" u. c.) – vienā no šiem teorētiskajiem darbiem, proti, grāmatā „Perfektās (pilnīgās) valodas meklējumi eiropeiskajā kultūrā" (Eco, 1993) attēlo filozofu un zinātnieku, rakstnieku un izglītotu politiķu centienus izpētīt valodas pamatus un atklāt daudzajās valodās tās vienojošo sakni un vēl vairāk – radīt universālu valodu, kurā varētu sazināties un runāt visi cilvēki vai pat visas saprātīgas būtnes (t. sk. U. Eko apcer esperanto un jautājumus par Eiropu kā kulturāli politisku veselumu vienojošu valodu). Šī tendence *tiekties pēc vienas un vienojošas valodas* Eiropas kultūrā un zinātnēs ir bijusi ļoti spēcīga un novērojama jau kopš Eiropas kultūras sākumiem Senajā Grieķijā, Romas impērijā, kristīgā laikmeta sākumos un latinizētajā Eiropā. Ne mazāk izteikta tā bijusi arī jaunlaiku zinātnēs, meklējot skaitļu valodu, skaitļošanas universalizējamo pieeju pasaulei un informācijai, modernajā laikmetā meklējot un izgudrojot jaunas universālas valodas, cenšoties saskatīt aiz valodu daudzveidības un lokalitātes universalizējamo kodolu un globalizācijas procesos pragmatiski noderīgo un vienojošo, kultūru un valodu daudzveidību pārvarošo universālas un vienojošas komunikācijas līdzekli. U. Eko raksta par pārsteidzošo neatlaidību, ar kādu universālās valodas meklētāji Eiropas civilizācijas attīstības dažādos laikmetos ir nodevušies saviem sapņiem un utopijām, proti, atklāt (un, ja ne atklāt, tad radīt) visiem vienu valodu.

Tieši šo neatlaidību un tieksmi pēc vienotības un vienas valodas visiem par savu pārdomu priekšmetu savā vēlīnajā dzīves un domāšanas posmā ir padarījis 20. gadsimta ietekmīgākais vācu filozofs Martins Heidegers (*Martin Heidegger*). Viņš ir mēģinājis ielūkoties *aiz* tā veida, kurā kopš eiropeiskās filozofijas sākumiem ir tikusi tematizēta valoda un kura ietekmē jaunlaiku metafiziskajās sistēmās tikusi meklēta universālā valoda, kas būtu pārvarējusi atsevišķo valodu, valodas dialektu un izlokšņu ierobežotību un spētu izteikt lietas viņpus partikulāro valodu daudzbalsības un daudzveidības.

M. Heidegers vēlas parādīt, ka universālās valodas meklējumi ir savažoti ar noteiktu izpratni par *realitāti*, *patiesību* un *pasauli*, kuras valodai

„jāizsaka", un ka šos meklējumus vada metafiziski iepriekšpieņēmumi par paša cilvēka un valodas būtību. Viņš uzsver, ka ikvienas valodas būtībai piederas ne tikai nosaukt un parādīt, bet arī noklusēt un ļaut palikt apslēptībā – tāpat kā tai piederas laiks un vieta, kurā šī valoda tiek runāta. Apslēptība ir daļa no patiesības, kuru M. Heidegers skaidro kā ne-apslēptību: valodas kā universāla komunikācijas līdzekļa izpratne orientējas turpretī uz patiesību kā lietas un valodas tiešu atbilstību (vārdi apzīmē lietas), kura turklāt ir universalizējama un objektīva – laiks un vieta tai ir sekundāri. Eiropas metafizikas attīstības gaitā izveidojies tāds skatījums uz pasauli, kurā aiz daudzveidīgajām parādībām jāmeklē viena, universāla visas lietas un procesus aptveroša racionāla shēma, kuru pēc tam jāizsaka vienā, universālā racionalizētā un strikti sakārtotā valodā. Savā domas gaitā M. Heidegers pūlas šo skatījumu destruēt, t. i., nojaukt to līdz šo skatījumu balstošiem pamatiem un izmēģināt iespējas palūkoties uz pasauli un valodu citādi. Šie M. Heidegera centieni labi redzami arī viņa atsaucē uz valodas dialektiem un izloksnēm.

Valoda ir viena no M. Heidegera filozofijas centrālajām tēmām, un par to pētniecībā ir ļoti daudz publikāciju, turklāt tikai nesen ir noslēgusies M. Heidegera „Kopotu rakstu" („Gesamtausgabe") publicēšana 102 sējumu apjomā. Vairāki pēdējos gados publicētie sējumi, kuros apcerēta arī valoda, vācu domātāja pētniecībā vēl nav pienācīgi ņemti vērā un apgūti. To, ka M. Heidegers, pievēršoties valodai, akcentē tās piesaisti vietām, reģioniem, laikam un valodas būtības izpausmi saskata tieši dialektos un izloksnēs, par nozīmīgu un izpētes vērtu domu uzskatījuši vairāki vācu filozofa mantojuma pētnieki jau kopš 20. gadsimta vidus (sk. Allemann, 1954; Strolz, 1986). Šim M. Heidegera valodas izpratnes aspektam (dažādos kontekstos) tiek veltīta uzmanība arī mūsdienās (sk. Massa, 2020; Noveanu, 2021). Tomēr var apgalvot, ka tēma „dialekti un izloksnes M. Heidegera filozofijā" vēl nebūt nav pietiekami apgūta.

Raksta pirmajā daļā uzmanība tiek pievērsta M. Heidegera norādei uz dialektiem un izloksnēm viņa vēlīnajos darbos par valodu. Tā tiek kontekstualizējoši papildināta ar viņa izteikumiem par mākslas darbu, patiesību, par pirmssokrātiskā laika domātājiem un valodas būtību. Raksta otrajā daļā tiek runāts par M. Heidegera skatījuma uz valodu analogiem.

1. Zeme un izloksne

Vienā no saviem vēlīnajiem tekstiem „Valodas būtība" (1957/58) (Heidegger, 1985, 147–204), kas iekļauts rakstu krājumā „Ceļā pie valodas" (Heidegger, 1985), M. Heidegers raksta: „Izloksnē (*Mundart*) runā ainava (*Landschaft*), t. i., zeme (*Erde*)" (Heidegger, 1985, 194).

Visiem šiem vārdiem un jēdzieniem (*izloksne*, *ainava*, *zeme*) M. Heidegers piešķir īpašu nozīmi un uzsver to, ka tieši tajā, ko universālās valodas meklētāji uzskatījuši par šķērsli ceļā pie valodas būtības, proti, dialektos un izloksnēs, valodu lokalitātē un laiciskumā, vēsturiskumā un neskaidrībā, valoda parādās visā savā krāšņumā, ambivalentumā un būtībā.

Ar pāris piemēriem raksturosim M. Heidegera skatījumu tuvāk. Filozofs tātad raksta, ka valodas izloksnē runā *zeme*. Ko viņš ar to domā? Lai to paskaidrotu tuvāk, no viņa vēlīnajiem tekstiem par valodu jāatgriežas nedaudz senākā pagātnē un jāpievēršas viņa 20. gadsimta 30. gados rakstītajam.

1.1. Zeme

20. gadsimta 30. gadu vidus tekstā „Mākslasdarba sākotne" (1936) (Heidegers, 2022, 8–73), kas iekļauts rakstu krājumā „Malkasceļi" (1950) (Heidegger, 2022) M. Heidegers, aplūkojot mākslas darba tapšanu, pretstata divus jēdzienus: *pasaule* un *zeme*. *Pasaule* ir tas, ko mākslas darbs rāda, spēj atklāt – kam mākslas darbs dod vietu, ļauj parādīties. *Zeme* turpretim ir apslēptais, tumšais, neredzamais, ar kuru mākslas darbs sāk sarunu, lai no tā, t. i., apslēptā, neredzamā kaut ko ielaistu redzamībā, atklātībā. Šo ielaišanu M. Heidegers sauc par „rāvumu" – tas ir notikums, kurā kaut kas no savas apslēptības parādās neapslēptībā, taču tā, ka *saglabā* savu apslēptību. Mēģinājums pilnībā izgaismot kādu lietu noved tikai pie tā, ka radām lietas karikatūru – lietas aizstājēju.

M. Heidegers raksta: „Akmens spiež un apliecina savu svaru. Bet, kamēr šis smagums atrodas mūsu priekšā, mums nav ļauts tajā iedziļināties. Ja nu mēs pacentīsimies sašķelt klinti, tā savos gabalos tomēr mums

neatklās iekšējo un atvērto. Sašķelts akmens tūdaļ atgriežas sava smaguma trulumā un savu atsevišķo gabalu masīvumā. Ja mēs centīsimies to aptvert citā veidā, piemēram, noliksim akmeni uz svariem, tad tikai izteiksim tā smagumu svara vienībās. Šī, iespējams, pat ļoti precīzā akmens noteiksme paliks skaitlis, bet tā smagums mums nebūs atklājies. Krāsa iespīdas un tiecas tikai spīdēt. Bet, ja mēs sāksim to ar saprāta palīdzību mērīt un sadalīt svārstību skaitā, tā tūdaļ izgaisīs. Taču tā parādās mums, ja paliek neatklāta un neizskaidrota. Zeme ir tāda, ka jebkura tieksme tajā iedziļināties sašķīst pret to. Zeme ir tāda, ka jebkuru aprēķina uzmācību tā pārvērš izpostīšanā. Lai arī kā šī postošā uzmācība dižotos ar savu šķietamo varu un progresu dabas tehniski zinātniskās priekšmetiskošanas veidolā, tā mūždien paliks gribēšanas bezspēks. Atvērti izgaismojusies, zeme kā tāda parādās vienīgi tad, kad to glabā un sargā kā būtiski neatsedzamu [..]" (Heidegers, 2022, 37).

Bez *zemes* tumšuma un apslēptības nav arī *pasaules* pienācīgas redzamības un atklātības. Bet „pienācīgas" tās ir, ja tajās līdzi skan apslēptība. M. Heidegers nododas pārdomām par to, kā mākslas darbs (atšķirībā no zinātnes) ļauj „zemei būt zemei" (Heidegers, 2022, 36), t. i., kaut ko parādot, saglabā parādītā apslēptību.

Tāpat tas ir *valodā*: ikviens vārds un teikums atklāj (burtiskā nozīmē) lietas, dzīvas būtnes, norises, t. i., izved tās atklātībā; vārdā tās top „redzamas" (plašā nozīmē). Vārds nosauc un tādējādi dara redzamu, atklāj. Taču atklātība un redzamība, kurā lietas izved vārds, ir tikai viena puse no esamības, kuru M. Heidegers apraksta ar sengrieķu vārdu *alētheia* (*ἀλήθεια*) – 'patiesība' un interpretē kā ne-apslēptību. Lietas parādās atklātībā vārdā vai mākslas darbā un tomēr saglabā savu apslēptību un noslēpumu. Vārdi, kuri saglabātu šādu lietas apslēptību *un* neapslēptību vienlaikus, būtu īstas valodas vārdi, t. i., tādas valodas vārdi, kurā cilvēku runā esamība. M. Heidegera piemēri šādai valodai ir sengrieķu domātāja Hērakleita izteikumi, kuri atklāj *un* slēpj, skaidro *un* padara tumšāku. Tieši tā lieta ir te savā būtībā, kuru neizsmeļ vārds, kas pretendētu uz viennozīmīgu skaidrību par lietu un aptverošu izskaidrojumu par lietas būtību.

Tādējādi M. Heidegers met tiltu no sengrieķu pirmo filozofu (tādu kā Anaksimandrs, Hērakleits) tumšajiem izteikumiem un to valodiskās iedabas uz jaunu sākumu domā par valodu, kurā akcents likts uz valodas divatnīgo un ambivalento dabu – rādīt un apslēpt, atklāt un saglabāt noslēpumu. Hērakleits reiz vienā no fragmentiem (48. fragments), kas nonācis līdz mūsu dienām, izteicās, ka „dzīvība" (*bíos* (*βίος*)) – mainot tikai akcentu tajā pašā vārdā – ir „loks" (*biós* (*βιός*)): „Loka vārds ir dzīvība, bet darbs – nāve", vēsta Hērakleita izteikums (Hērakleits, 1994, 116), tādējādi norādot uz dzīves ambivalento un pretrunīgo dabu, kas izpaužas pat viena vārda ietvarā un kuras atklāšanos dzīvības spēlē un aizklāšanos un noslēpumu nāvē tas ietver.

1.2. Izloksne

Otrs piemērs M. Heidegera domai par valodu ir viņa akcents uz ainavu un izloksni. Vēlreiz atcerēsimies viņa izteikumu (nedaudz plašākā teksta „Valodas būtība" pasāžā):

„Izloksnē (*Mundart*) runā ainava (*Landschaft*), t. i., zeme (*Erde*). Taču mute (*Mund*) nav tikai orgāns par organismu uzskatītā miesā, bet gan miesa, un mute iederas zemes plūsmās un augsmēs, kurās mēs, mirstīgie, mītam un no kurām saņemam tā, kas izaudzis [t. i., šajā gadījumā: valodas], sakņu stiprumu" (Heidegger, 1985, 194).

Valodu nosaka vieta un laiks, tie dabiskie un vēsturiskie spēki, kas darbīgi noteiktā lokalitātē un noteiktā laiciskumā. Tie baro valodu un dod tai spēku, un tie nekad līdz galam nav izceļami gaismā un visi nosaucami. Tādējādi pie ikvienas īstas valodas piederas tās uzturošo un barojošo spēku apslēptība. Turklāt M. Heidegers apgalvo, ka tieši tas, kas nav atrauts no šīm neredzamajām saknēm, ir stiprs, t. i., dzīvo un pastāv. Valoda, kurai vairs nav sakņu zemē (M. Heidegera domā parādītajā nozīmē) –, tāda valoda klīst šķietamā skaidrībā par tajā nosaukto, jo izslēgusi no nosauktā visu nenosaucamo. Tieši nenosaucamais ir valodas spēka avots, un valoda, kas īpašā veidā saglabā šo nenosaucamo, ir īsta valoda. Piemēri ir dzeja, taču arī izlokšņu un dialektu krāšņie vai lakoniskie vārdi lietām un norisēm, kuras tieši tajos parāda savu neizsmeļamību un bagātību, neviennozīmīgo zaigošanu un noslēpumainību.

M. Heidegers tādējādi akcentē tautu un reģionu, vietu un novadu nozīmi, kura parādās tieši tad, kad „pārslimota" universālas, visiem vienas un stingri normētas valodas nepieciešamības dogma. Šī dogma balstās priekšstatā par pasauli kā viennozīmīgi aprakstāmu lietu un procesu kopumu, kuru var izteikt vienas valodas strikti regulētā veselumā. Šāds veselums izslēdz principiāli neizzināmo un nenosaucamo, neviennozīmīgo un nenormējamo lietās. Šī priekšstata dogmatisms ir virzījis eiropeiskā tipa zinātni un valodas teorijas. M. Heidegers vēlas saskatīt alternatīvu šai dogmatiskajai vērstībai uz atklāšanu, kas izslēdz neatklājamo; uz nosaukšanu, kas izslēdz apslēptības saglabāšanu vārdā; uz izziņu, kas izslēdz lietu pamata neizzināmību.

Savos vēlīnajos tekstos M. Heidegers ir ļoti daudz atsaucies uz vārdu etimoloģiju, akcentējot to arhaiskos un reģionālos slāņus. Šāda „ieklausīšanās vārdā, valodā" nav tikai un vienīgi sekundāra metode viņa pārdomās par valodu, kas būtu tikai pielikums viņa valodas „teorijai". Vārdu jēgas slāņi ved domātāju pie sākotnējām attiecībām ar esamību, kas nogulsnējušās vārdu skanējumā, to izcelsmē un iesakņotībā noteiktā vietā, laikā un kopienā. Lai arī pamatā M. Heidegers pievēršas vācu valodas vēsturiskajiem posmiem (senaugšvācu, vidusaugšvācu u. c.) un seno ģermāņu valodu vārdu saknēm, kā arī reģionālajām izloksnēm (Heidegger, 1983, 155–180), tomēr tāpat viņš rīkojas arī sengrieķu, latīņu un citu valodu piemēru gadījumā. Labs piemērs viņa pieejas veidam ir vārds *brīvība* (*die Freiheit*). *Brīvībā* skan nevis tikai „brīvais", „atbrīvojošais", „atraisītais", „nesavalgotais", bet arī „*fry*" (Heidegger, 1983, 148) – tas, kas dod vietu, pieļauj un tādējādi arī sargā, pasargā: valoda pati norāda uz esamību lietās kā brīvību – atvērto, ļaujošo un (sevi un lietas) sargājošo. Lai arī M. Heidegera „etimoloģizējošā" pieja ir tikusi arī kritizēta (Marten, 1982, 241–269), tomēr kontekstā ar viņa valodas skatījumu kopumā tai neapšaubāmi ir auglīgi aspekti.

Šo atgriešanos pie vārdu sākotnes M. Heidegera filozofijā papildina sigētika (Heidegger, 1994, 78–80) kā noklusēšana. Vēlīnajos tekstos šis vārds apraksta valodu nevis tikai kā atklājošo, bet arī kā slēpjošo (līdz ar to – pasargājošo), un tādējādi apraksta runas veidu, uz kuru M. Heidegers tiecas norādīt kā citu runu pretēji tādai, kurā vārdi figurē kā iepriekšdotu lietu apzīmējumi. Sigētika kā noklusēšana ir runa, kurā lietas tiek „noklusētas", t. i., kurā tās tiek nosauktas *un* netiek nosauktas –

kurā tām ļauts būt, nevis kurā tās tiek pakļautas objektivizējošam un tādējādi lietu būtību reducējošam vārdam.

2. Analoģisks skatījums uz valodu

Ja mēs jautātu par šī M. Heidegera skatījuma analogiem Eiropas domas vēsturē, tad modernitātes (18.–20. gadsimta) ietvarā uzduramies uz diviem mēģinājumiem pietiekami radikāli (un vismaz dažos aspektos līdzīgi M. Heidegeram) palūkoties uz valodas būtību. Šie mēģinājumi apzināti krasi nostājas pret apgaismības laikmetā izplatīto universālas, visiem vienas valodas ideju. Viens no šiem mēģinājumiem meklējams Johana Georga Hāmaņa (*Johann Georg Hamann*) darbos, bet otrs – agrīnā romantisma eksperimentālajos tekstos. Vai šie mēģinājumi var tikt uzskatīti par tiešiem analogiem M. Heidegera domai par valodu?

2.1. J. G. Hāmanis

Ar Baltijas kultūrvēsturisko laiktelpu saistītā J. G. Hāmaņa ideālās valodas kritikā, kuru viņš pauž, iebilstot apgaismības laika universālajiem ideāliem un valodas reformu plāniem, var saskatīt M. Heidegeram analogu mēģinājumu domāt par valodu, turklāt ņemot vērā to, ka J. G. Hāmanis šajās pārdomās tematizē *prātu* kā filozofijas galveno un centrālo domājošo subjektu un instrumentu. Tieši valoda ir tā, kas dzen J. G. Hāmani ierobežot prāta pretenzijas skaidri un viennozīmīgi tvert un izzināt pasauli.

M. Heidegers pats ir visai maz atsaucies uz J. G. Hāmani, turklāt šīs atsauces drīzāk ir marginālas. Tiesa, ir skaidrs, ka M. Heidegers bija labi pazīstams ar J. G. Hāmaņa laika (18. gadsimta otrā puse) filozofiju un viņa atsauces uz J. G. Hāmaņa skolnieku Johanu Gotfrīdu Herderu (*Johann Gottfried Herder*) valodas sakarā ir plašākas, lai gan arī to nav daudz (Bičevskis, 2018). Kas vieno J. G. Hāmaņa un M. Heidegera pievēršanos valodai?

Tekstā „Burta *h* jaunā apoloģija" (1773) J. G. Hāmanis vēršas pret valodas reformām, kurās paredzēts atmest un izdzēst vietas un laika nosacīto valodas

vēsturisko mantojumu un tā vietā ieviest racionalizētu un vienkāršotu valodu (Hamann, 1999b, 89–108). Teksta kritikas galvenais mērķis ir apgaismības autora Kristiāna Tobiasa Damma (1699–1778) (*Christian Tobias Damm*) darbs „Vērojumi par reliģiju" (1773), kurā autors iesaka īstenot ortogrāfijas reformas un vienlaikus izsakās par valodu kopumā. Ortogrāfijas reformas ir viens no apgaismības laika valodas izpratnes elementiem: jāpanāk atbilsme starp skaņu un zīmi, jāizskaužliekas zīmes un vēsturiski uzslāņojumi rakstībā, kas nav racionāli attaisnojami. Turklāt pareizrakstību vēsturiski ietekmējuši dialekti un izloksnes, kas atstājuši savu nospiedumu rakstībā un ir jāizskaužpareizās" vienotās pareizrakstības un valodas vārdā. Apgaismotāji, noteiktu priekšstatu vadīti, vēlas ieviest normas tur, kur pastāv valodas daudzveidīguma plašums un neviennozīmība, šķietamais skaņu un burtu nevajadzīgums izrunā un rakstībā.

J. G. Hāmanis vēršas pret šo unificējošo pieeju kā valodas būtībai neatbilstīgu. „Kāda gan ir tā vīra sirdsapziņa, kurš tik ļoti tiecas pēc noteiktākās skaidrības domā un pēc rūpīgākās vērības pret niansēm un kurš tomēr vēlas skaidrības un jēdzienu noteiktības vārdā izraidīt nelielo ortogrāfisko palīgu [t. i., burtu *h* tur, kur to raksta, bet neizrunā]?" (Hamann, 1999b, 95), J. G. Hāmanis retoriski jautā un norāda, ka tikai šķietami sekundārajā *h* burtā spoguļojas vesela etimoloģiska pasaule, vēsture un vieta un atklājas izrunas un lokālo īpatnību stāsti. Viņš vēlas pievērst uzmanību tam, ka pati valoda nevis atbilst apgaismotāju prasībai pēc racionālas kārtības un efektivitātes, bet gan rāda savu vēsturisko likteni, pārpilnību, neefektīvumu un krāšņumu. Tās normēšanas plāna neveiklums tieši uzrāda valodas vilkmi uz pasaules pārbagātības un neviennozīmības izteiksmi. J. G. Hāmanis uzskata, ka normēta valoda galu galā ierobežo arī pasauli, kurā mītam; valodas bagātums, kas cieši saistīts ar vietu, laiku un vēsturisko mantojumu, izsaka pasaules plašumu un daudzveidību – valodas robežas (daudzveidīgums) ir mūsu pasaules robežas (daudzveidīgums). Ierobežojot un normējot valodu, tiek ierobežota un padarīta nabadzīgāka pasaule.

J. G. Hāmaņa un M. Heidegera domas par valodu ir salīdzināmi (analogi) un tomēr arī atšķirīgi mēģinājumi būt ceļā pie valodas: viņus vieno centieni pēc tādas valodas, kurā sevi izsaka pasaule, kurai nav laupīta

tās daudzveidība, neviennozīmība un apslēptība, lai gan J. G. Hāmanis nav mēģinājis konsekventi aprakstīt noteiktu metafizisku pieņēmumu vēsturi, kas ir pamatā arī apgaismības laika valodas teorijām. Šim uzdevumam viņš visvairāk pietuvojas savā polemikā ar Imanuela Kanta (*Immanuel Kant*) „Tīrā prāta kritiku" (1781) nepabeigtajā tekstā „Prāta tīrības metakritika" (1784) (Hamann, 1999a, 281–289), saskatot I. Kanta nevērībā pret valodu ilgi pastāvējušu platoniski filozofisku dogmu par prāta vērojuma primaritāti pār valodu (Hamann, 1999a, 281–289). Tomēr šī nozīmīgā polemika neaplūko valodu saistībā ar *pasaules* un *patiesības* jēdzieniem, kā to dara M. Heidegers.

2.2. Romantisms

Otrs analogs M. Heidegera ceļam pie valodas ir romantisma laika valodiskie eksperimenti, kuru teoriju savos darbos, tādos kā „Par nesaprotamību" un „Monologs", pauž Frīdrihs Šlēgelis (*Friedrich Schlegel*) un Novāliss (Frīdrihs fon Hardenbergs) (*Novalis* (*Friedrich von Hardenberg*)). Romāna „Heinrihs fon Ofterdingens" (1800) 1. daļas noslēgumā Novāliss raksta: „Ienāciet mūsu mājvietā – tur mēs mājosim [..] un saglabāsim pasaules noslēpumu" (Novalis, 2001a, 258).

Mājvieta ir valoda. Tā ir lokāla un runāta ikreiz citur un citviet, tomēr tās būtiskā iezīme ir, ka tā nevis vienkārši atklāj, bet *saglabā* pasaules noslēpumu. Tāda valoda, kas to spēj, t. i., spēj atklāt *un* saglabāt, ir mājvieta, kurā dzīvot ir ne tikai mājīgi, bet arī īsti – tur lietas ir gaišas, bet arī pietiekami tumšas, lai cilvēks negrasītos tās padarīt par sava prāta konstruējamiem un pārvaldāmiem priekšmetiem. Ir zīmīgi tas – un uz to savulaik norāda gan J. G. Hāmanis un romantiķi, gan arī M. Heidegers –, ka Eiropas filozofijā bija vērojama slieksme prātu (*nūs, ratio, Vernunft, Reason*) atdalīt no valodas un definēt kā spēju caurskatīt lietas, atklāt to būtību. Tikai salikumā ar valodu, kas atklāj un slēpj, prāts iegūst pienācīgo samērīgumu un netiek dievišķots un glorificēts kā absolūts izziņas subjekts. Lietas atklājas un neatklājas valodā, parādās un slēpjas vārdā un tieši tādējādi valoda *un ar to nesaraujami saistītais* prāts paliek uzticīgi „pasaules noslēpumam", kuru tie saglabā, nevis pārvērš to iluzorā skaidrībā par visu.

Tiesa, romantisma autoru galvenā interese ir parādīt valodas radošo spēku – to, ka valoda ir veselas „pasaules ainas" (*Weltsicht, Weltbild*) nesēja, nevis tikai komunikācijas līdzeklis vai apzīmēšanas instruments. Valodisko enerģiju un ekspresivitāti īpaši izcēla jau J. G. Herders, kura izteikumi – tāpat kā viņa skolotāja J. G. Hāmaņa teksti par valodu – kalpoja par agrīnā romantisma autoru iedvesmojošiem impulsiem. Novāliss savā „Monologā" (1798) raksta:

„Patiesi, ar runāšanu un rakstīšanu ir viena vienīga traka lieta: īsta saruna ir tikai vārdu spēle. Var tikai apbrīnot tos, kas ir tik pārliecināti, ka cilvēki runā lietu dēļ. Valodas būtisko iezīmi – to, ka tā ir noslēgusies sevī, – nezina neviens. Tāpēc tā ir tik brīnišķīgs un auglīgs noslēpums, – ka runā, lai runātu, un tieši tā izsaka varenākās, oriģinālākās patiesības. Ja kāds turpretī grib runāt par kaut ko noteiktu, tad viltīgā valoda liek viņam izteikties smieklīgi un absurdi. No šejienes arī ceļas tas naids pret valodu, kurā iedegas daži nopietni cilvēki. Tie pamana tās pārdrošību, taču nemana to, ka viņu nicinātās pļāpas ir bezgalīgi nopietna valodas iedaba. Ja vien šie ļaudis varētu saprast, ka ar valodu ir tāpat kā ar matemātiskām formulām: tās ir pasaule par sevi – tās spēlējas ar sevi, izsaka neko citu kā vien savu brīnumaino dabu, un tieši tāpēc ir tik izteiksmīgas; tieši tāpēc tajās spoguļojas lietu dīvainā attiecību spēle. Tikai savā brīvībā tās ir vienotas ar dabu un tikai to brīvajās kustībās izpaužas pasaules dvēsele un padara tās par lietu smalko mēru un veidolu. Tā ir arī ar valodu – kam ir smalka izjūta par tās aplikatūru, takti, muzikālo garu, kas spējīgs uztvert valodas iekšējās dabas smalko darbīgumu un, vadoties no tā, kustina mēli vai roku, tas būs pravietis; turpretī tas, kurš visu to labi zina, taču nav pietiekami atvēris tai ausi un uztveri, rakstīs šādas te patiesības, lai gan valodas pašas pacilāts, bet tomēr cilvēku izsmiets – kā reiz trojiešu Kasandra. Ja man šķiet, ka tā esmu poēzijas būtību un aicinājumu jo labi izcēlis, tad tomēr es zinu, ka to nevar saprast neviens cilvēks un esmu pateicis kaut ko pavisam dīvainu, jo es to gribēju pateikt un tā nu netop nekāda diža poēzija. Bet kā būtu, ja man būtu jārunā un šī valodiskā dziņa būtu valodas iedvesmas, valodas darbīguma manī zīme? Un, ja mana griba arī gribētu visu to, kas man būtu jādara, tad bez manas ziņas un miņas taptu poēzija un tā atklātos valodas noslēpums? Un tā nu es būtu aicināts rakstnieks, jo rakstnieks laikam gan ir tikai valodas apgarotais?" (Novalis, 2001b, 426–427).

Valodu nevar vadīt – ja to padara par apzīmējumu lietām, tad valoda lietas tieši neizsaka. Tomēr, ja ļauj izteikties valodai pašai, tā atklāj pasaules pārbagātību, ar tās palīdzību lietas sāk runāt, atklāties. Novāliss akcentē valodas „bezgalīgi nopietno" iedabu, ko kontrastē ar valodas „viltīgumu". Bezgalīgi nopietna tā ir, jo spēj radīt veselu pasauli, kurā lietas un notikumi, procesi un norises iegūst savu nozīmi un jēgu. Tomēr uzmanīgi jāieklausās tajā, ka viņš šo „nopietnību" raksturo kā „bezgalīgu": vārdiem *bezgalīgais* un *bezgalība* ir īpaša vieta un loma romantisma filozofijā: pati realitāte ir *bezgalīgs ceļojums*, kurā virza *ilgas pēc bezgalīgā*, kā izsakās Novālisa draugs un romantisma programmatisko tekstu autors F. Šlēgelis (Schlegel, 1975, 418), t. i., tā nav tverama un aprakstāma vienā universālā izziņā (un to reprezentējošā filozofiskā sistēmā). Realitātei kā bezgalīgam ceļojumam atbilst valoda kā bezgalīgi nopietna spēle, kurā šīs realitātes potencialitāte izpaužas, artikulējas. Realitātes bezgalīgums tiek pausts valodā – pirmām kārtām romantisma bezgalīgās poēzijas – romāna un dzejas – medijā. Ikviens romāns, ikviens teksts, ikviena valodiska artikulācija „sevi radot pati sevi arī iznīcina" (Schlegel, 1967, 151), proti, realitātes absolūtais un tiešais reālums izpaužas valodā tā, ka valoda to *gan* izsaka, *gan* neizsaka: *piesaka* veselumu, kuru izteikt citādi kā tikai fragmentāri nav iespējams. Ne velti F. Šlēgelis izsakās, ka pasaule *pati* ir bezgalīgs ceļojums, tai atbilst tikai bezgalīga un nepabeigta poēzija, kas, ironiski, t. i., bezgalīgi atceļot prāta pretenzijas aptvert visu realitāti vienā sistēmā, romānā vai izteikt *vienā* valodā, rāda pasauli kā neaptveramas daudzveidības un iespējamību nenoslēdzamu un nepabeidzamu notikumu. Valodiskā radošā aizrautībā realitāte tiek izteikta aizvien no jauna un citādi, tādējādi nekad netiekot izteikta pilnībā: „tikai savā brīvībā [valoda] ir vienota ar dabu un tikai [savās] brīvajās kustībās izpaužas pasaules dvēsele" (Novalis, 2001b, 426). Lietu apslēptība, kuru M. Heidegers vēlētos redzēt ietvertu valodā, romantisma perspektīvā parādās kā bezgalības klātbūtne ikvienā galīgā izteikumā un dzejas rindā, dažādos un uz vienu skatījumu nereducējamos valodas veidos un izteiksmes formās.

Lai gan M. Heidegers ir īpaši pievērsies romantisma laika dzejai kā savu pārdomu par valodas būtību elementam, tomēr viņš nav savas filozofijas pamatā licis sistemātisku romantisma valodas teorijas analīzi. Romantismu viņš redz lielā mērā kā pret-kustību apgaismībai, kas paliek sava „pret" pozīcijā, nespējot tāpēc pilnībā aiziet no tā, pret ko vēršas.

M. Heidegeram nav pieņemams tradicionālu jēdzienu (*bezgalība*) lietojums, jo viņam šķiet, ka tie ietver metafiziskus pieņēmumus, no kuriem būtu jāatvadās. Tomēr analogi ir romantisma autoru un M. Heidegera centieni iedziļināties valodas un pasaules, lietas un vārda attiecībās un valodas poētikas akcentā: gan romantiķi, gan M. Heidegers uzskata, ka tas, kurš redz valodā tikai komunikācijas līdzekli vai pasaules izziņas instrumentu, ir fundamentāli sašaurinājis un pārpratis valodas būtību un tādējādi arī radījis pamatu šķietamai pasaules saprotamībai un skaidrībai.

Nobeigums

M. Heidegera valodas filozofija ir viens no modernitātes mēģinājumiem veidot sākotnējākas attiecības ar pasauli (Bičevskis, 2021). Šajā mēģinājumā vācu filozofs vēršas pret objektivizētu, tehnizētu un universalizējamu valodu, kas varētu aizstāt valodas dialektus un izloksnes. Šāda valoda vairs nespēj nosaukt un saglabāt lietas, atklāt tās un ļaut tām palikt arī apslēptībā. Līdz ar to šāda valoda arī objektivizē un shematizē pašu esamību un nivelē pasaules atklāšanās veidu un iespēju daudzveidību un nekontrolējamību. M. Heidegera pievēršanās dialektiem un izloksnēm ir nozīmīgs filozofa devums, kas var tikt likts par filozofisku pamatu dialektu un izlokšņu kopšanai un uzturēšanai.

LITERATŪRA

Allemann, B. (1954). *Hölderlin und Heidegger*. Zürich, Freiburg: Atlantis.

Bičevskis, R. (2018). "Wunder von ferne oder traum/Bracht ich an meines landes saum". Heideggers Beziehungen zu Riga und seine Herder-Auslegung im Seminar des Sommersemesters 1939 "Zur Wesung des Wortes". *Heidegger Studies*, *34*, 17–41.

Bičevskis, R. (2021). *Sabiedrība bez pasaules*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

Eco, U. (1993). *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea*. Roma, Bari: Laterza.

Hamann, J. G. (1999a). Metakritik über den Purismus der Vernunft. In J. G. Hamann, *Sämtliche Werke* (Bd. 3). Wuppertal: R. Brockhaus Verlag, 281–289.

Hamann, J. G. (1999b). Neue Apologie des Buchstabens h. In J. G. Hamann, *Sämtliche Werke* (Bd. 3). Wuppertal: R. Brockhaus Verlag, 89–108.

Heidegers, M. (2022). Mākslasdarba sākotne. In M. Heidegers, *Malkasceļi* (2. papild. izd.). (Tulk. R. Kūlis, filoz. konsultants R. Bičevskis.) Rīga: Intelekts, 8–73.

Heidegger, M. (1983). *Aus der Erfahrung des Denkens* (Gesamtausgabe, Bd. 13). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (1985). Das Wesen der Sprache. In M. Heidegger, *Unterwegs zur Sprache* (Gesamtausgabe, Bd. 12). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 147–204.

Heidegger, M. (1994). *Beiträge zur Philosophie* (Gesamtausgabe, Bd. 65) (2. Aufl.). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Hērakleits. (1994). Fragmenti. In *Pirmssōkrātisko domātāju darbu fragmenti* (tulk. M. Vecvagars, & I. Ķemere). Rīga: Vaga, 93–152.

Marten, R. (1982). Martin Heidegger: den Menschen deuten. In U. Nassen (Hrsg.), *Klassiker der Hermeneutik*. Paderborn: Schöningh, 241–269.

Massa, M. (2020). *Sprache, Ethik und Leben bei Heidegger und Wittgenstein.* Freiburg, München: Alber Verlag.

Novalis. (2001a). Heinrich von Ofterdingen. In Novalis, *Werke*. (G. Schulz, Hrsg.). München: Verlag C. H. Beck, 129–290.

Novalis. (2001b). Monolog. In Novalis, *Werke*. (G. Schulz, Hrsg.). München: Verlag C. H. Beck, 426–427.

Noveanu, A. (2021). *Hörenkönnen – Zum Verhältnis von Geschichtlichkeit und Leiblichkeit bei Martin Heidegger.* Tübingen: Morphé.

Schlegel, F. (1967). *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe* (Bd. 2). Paderborn, München, Wien: Verlag Ferdinand Schöningh.

Schlegel, F. (1975). *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe* (Bd. 18). Paderborn, München, Wien: Verlag Ferdinand Schöningh.

Strolz, W. (1986). Natur – Sprache – Heimat in Heideggers Denken. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, *83*(1), 111–136.

REĢIONĀLO VARIANTU PĒTNIECĪBA. BALTIJAS VĀCU VALODAS PIEMĒRS

Research into Regional Language Varieties: An Example of Baltic German

- INETA BALODE
- DZINTRA LELE-ROZENTĀLE

ABSTRACT

Keywords:
language history, regional variety, linguistic and extralinguistic factors, Middle Low German, High German, Baltic German, language acquisition, translation

Baltic German can be seen as a historical, regional variety of German. There are diverse linguistic and extralinguistic factors that have determined the development of this variety and characterize its shape through different times. The specificity of the Baltic German language manifests itself first through its long-term interaction with the native languages of the Baltic region, such as Latvian and Estonian, as well as other languages used in the region. This specificity can be sourced also to its cultural contacts with the countries that historically have German origin. Baltic German developed under specific external circumstances, which are found crucial when describing language history from a sociolinguistic perspective. Nevertheless, the so-called linguistic factors constitute the lingual substance and are of high importance. Therefore, the main goal of this paper is to emphasize the relevance of the mentioned linguistic factors in the history of the Baltic German language and its use.

The results of some pilot studies indicate the necessity of carrying out more serious research into language teaching materials, e.g. textbooks and grammar books used in German schools and partly adapted for Baltic German students. Some of the findings also suggest the need to study various translations, starting with documents translated from Latin into Middle Law German and in later periods, from Middle Law German into High German. Both fields are of high importance regarding the reconstruction of the oral and written communicative linguistic competence in the Baltic region. The new insights could enable us to acquire an additional and more detailed understanding of linguistic and extralinguistic factors, and knowledge of their interrelationship in Baltic German. Considering the

importance of this regional variety in the development of native languages such as Latvian and Estonian, the results could encourage studies into the history and development of these languages including how Baltic German manifests in modern diasporas.

Ievads

Reģionalitāte ir viens no galvenajiem un tradicionāli visplašāk aplūkotajiem aspektiem valodas variantu pētniecībā. Valodas reģionālo variantu izveidi un attīstību nosaka dažādi ārējie faktori (sociālekonomiskie, politiskie, reliģiskie u. c.) un iekšējie jeb lingvistiskie faktori. Abu faktoru dažādā sagrupēšanās un sinerģija var sekmēt reģionālā valodas varianta nostiprināšanos un reģionālās identitātes apzināšanos (līdz pat jaunu sociālu kopienu veidošanai un to autonomai attīstībai), taču citos gadījumos reģionālie varianti var ietekmēt arī valodas kopējo attīstību, jo līdzās diferenci uzsverošajiem faktoriem noteiktās situācijās darbojas arī pretēji vērstie – valodu izlīdzinošie un iekļaujošie procesi. Šie dažādie procesi un faktori, kuros mijiedarbojas gan atšķirīgais un kopīgais, gan stabilitāte un atvērtība pārmaiņām, savā būtībā ikreiz var izpausties tikpat daudzveidīgi, cik dažāds ir jēdzienā *valodas reģionālie varianti* implicētais saturs.[1]

Viens no reģionālā varianta traktējumiem ļauj tuvāk aplūkot, piemēram, jēdzienu *diasporas valoda* – gan mūsdienu, gan vēsturiskā skatījumā. Spilgts vēsturiskā skatījuma piemērs ir Baltijas vācu valoda (nereti lietojot arī paralēlu apzīmējumu vācu valoda Baltijā), kas atsauc atmiņā Baltijas reģiona, tostarp, Latvijas, kultūrvēsturei un valodām būtisku klātbūtnes un mijiedarbības elementu, kuram pievērsta uzmanība šajā rakstā. Viens no šā vācu valodas reģionālā varianta centrālajiem pētniecības jautājumiem ir cieši saistīts ar t. s. iekšējo un ārējo faktoru mijiedarbību, kas vienlaicīgi saistāms ar iespējām konstatēt būtiskas pazīmes jebkuras citas, arī mūsdienu diasporu valodas lietojumā.

Ārējo faktoru izšķirošā loma Baltijas vācu valodas pētniecībā ir vairākkārt konstatēta un īpaši uzsvērta sociolingvistiskas ievirzes pētījumos (sk. sevišķi Stegmann von Pritzwald, 1952; Schönfeldt, 1968). Toties lingvistiskie aspekti, piemēram, tekstveide, tulkošana un valodu apguve, kā arī šo aspektu sazobe ar ārpuslingvistiskajiem faktoriem Baltijas vācu valodas kontekstā vēl nav pietiekami izzināti. Apzinoties šos pētniecības deficītus un vienlaicīgi ievērojot konceptuālo

[1] Tēma plaši atspoguļota lingvistikas rokasgrāmatās, sk., piemēram, Goebl et al., 1996; Besch et al., 1998–2004.

perspektīvas maiņu (vācu) valodas vēstures pētniecībā, šā raksta galvenais mērķis ir pievērst uzmanību minētajiem iekšējiem valodas attīstības aspektiem, kuru tuvāka izpēte sniegtu jaunas atziņas Baltijas vācu valodas kā valodas reģionālā varianta pētniecībā un ļautu precīzāk novērtēt tās lomu plašākā ģeogrāfiskā perspektīvā, tostarp, uzsverot arī mijiedarbību ar latviešu valodas vēsturi.

Balstoties atsevišķās pētniecībai būtiskās izvēles studijās, tālākajā izklāstā tiek tuvāk izvērtēts, vai līdzās jau atzītajiem ārējiem jeb eksternajiem faktoriem par nozīmīgiem reģionālā varianta attīstības faktoriem ir uzskatāmas, piemēram, liecības par (dzimtās) valodas apguvi un oriģināltekstu tulkojumi, un vai analīžu rezultātā gūtie dati apliecina pieņēmumu par šo aspektu ietekmi uz reģionālā varianta – šajā gadījumā uz Baltijas vācu valodas – vēstures interpretāciju un periodizācijas pamatojumu.

1. Vācu valodas vēstures mainīgie izpētes aspekti

Vācu valodas vēstures izpēte laika gaitā ir mainījusi savu ievirzi un fokusējumu, ja salīdzina, piemēram, pētījumus, kas veikti 19. gadsimta vidū vēsturiski salīdzinošās valodniecības kontekstā, ar valodas vēstures traktējumu mūsdienās. Iedziļinoties Jākoba Grimma (*Jacob Grimm*) vācu valodas vēsturē (Grimm, 1848), secināms, ka tā, pirmām kārtām, balstās iekšējos jeb lingvistiskajos faktoros. Pētnieciskajiem secinājumiem un atziņām galvenokārt tiek izmantots valodas materiāls – leksēmas, konstrukcijas, literārie teksti, ar kuru palīdzību tiek izsecināta valodu radniecība, protovalodiskās formas u. tml. Šāda pieeja vērojama jau I nodaļā „Zeitalter und Sprachen" (iespējamais tulkojums „Valodas laika griežos"), kurā J. Grimms uzskaita četru metālu nosaukumus dažādās Eiropas valodās (*lett. warsch, selts, śudrabs, dselse*) un, kuros balstoties, piedāvā secinājumus par valodu radniecību: „Apkopojot Eiropas valodu nosaukumus četriem metāliem un izdarot secinājumus, kļūs redzams, ka tie attiecināmi uz visiem (iepriekš minētajiem) viedokļiem"[2] (Grimm, 1848 I, 9).

[2] Vācu val. (v.): *Es wird in alle diese gesichtspunkte treffen, dass ich die europäischen namen der vier metalle zusammenstelle und daraus folgerungen schöpfe*. (Šeit un turpmāk raksta autoru tulkojums.)

Kā liecina IV nodaļa „Falkenjagd" („Medības ar vanagiem"), valodas lietojuma vēsturisko fonu, piemēram, pievēršoties kreisās/labās rokas u. c. medībās lietotiem apzīmējumiem, J. Grimms attēlo poētiski un apcerīgi, kam iedvesma rasta senās literārās liecībās un tiesību tekstos: „Nav iedomājamas cēlākas medības, kā reiz, kad mednieks jāšus devās mežos, vanagu uz rokas turēdams, un suns traucās pa priekšu; diezin, vai gadījās kāds zvērs, kam te uz zemes vai debešos lemts izvairīties?"[3] (Grimm, 1848 I, 43).

Tomēr nenoliedzama ir šo 19. gadsimta valodas vēstures pētījumu nozīme mūsdienās, jo, pievēršoties fundamentālām un ļoti detalizētām interlingvālām studijām, tika veidota valodas datu bāze un daudzējādā ziņā sagatavots nepieciešamais empīriskais pamats paplašinātam valodas vēstures skatījumam. Turklāt svarīgs pētījumu avots bija arī vācu valodas varianti – izloksnes un dialekti (Grimm, 1848 XV).

Gadsimtu vēlāk viens no ievērojamākiem vācu valodas vēsturniekiem Pēters fon Polencs (*Peter von Polenz*) nošķir mūsdienīgo jēdzienu *valodas vēsture* no 19. gadsimta detalizētajiem pētījumiem vēsturiskajā gramatikā (*historische Grammatik*) un vēsturiskajā leksikoloģijā (*historische Wortkunde*), kuru uzdevums bijis iedziļināties atsevišķās valodas attīstības stadijās un atspoguļot valodiskās norises (sk. Polenz, 1978, 6). Atsaucoties uz P. fon Polenca izteikumiem, valodas vēsturei ir cits uzdevums, jo tā „no šo pētniecības virzienu rezultātiem izvēlas tās parādības, kas ir būtiskas valodas izmaiņām, un vienlaicīgi izzina iespējamos ārējos faktorus vai iedarbīgos aspektus, piemēram, politikā, sociālās dzīves un ekonomikas jomā, reliģijā un kultūrvēsturē, kā arī saistībā ar jautājumiem, kas skar mutvārdu un rakstu valodas attieksmes, saikni starp valodas kopienu un valodas telpu vai arī svešu valodu ietekmi. Tātad valodas vēsture izvirza jautājumu par valodas vēsturisko pozicionējumu kopējā attiecīgo valodas lietotāju grupu kultūras kontekstā"[4] (Polenz, 1978, 6–7).

---

[3] V.: *Es kann keine edlere jagd ersonnen werden, als wenn der jäger ausreitend durch die wälder den falken auf der hand hielt und den hund vor sich laufen hatte; welches thier auf dem feld oder in den lüften mochte ihnen entrinnen?*

[4] V.: [...] *wählt aus den Ergebnissen dieser Forschungsrichtungen die für die Entwicklung einer Sprache wesentlichen Erscheinungen des Sprachwandels aus und sucht auch nach ihren möglichen a u ß e r s p r a c h l i c h e n Ursachen oder Wirkungen, sei es im politischen, sozialen, wirtschaftlichen, religiösen oder geistesgeschichtlichen Bereich, sei es mit der Frage nach dem Verhältnis zwischen Sprache und Schrift, zwischen Sprachgemeinschaft und Sprachraum oder nach dem Einfluß von fremden Sprachen. Sprachgeschichte fragt also nach der historischen Stellung der Sprache in der Gesamtkultur der jeweiligen Sprechergruppen.*

Šī atziņa, kas lingvistikā tiek apzīmēta kā sociolingvistiskais pavērsiens valodas vēstures izpētē, pavēra jaunus ceļus, kā pietuvoties valodas historiogrāfijai, un rosināja izvērtēt, kāda ir dažādo valodas variantu loma šajā ārējo nosacījumu ietērpā. Turklāt atgādinot, ka valodas un valodas variantu datu apkopojums ir tikai viens, tiesa, primārs solis, kas diahroniskā skatījumā nozīmību iegūst tikai tad, ja tiek vērtēts plašākā vēsturiskā, sociālā un sociolingvistiskā kontekstā. P. fon Polenca skatījums nav pretrunā tradicionālajam vācu valodas vēstures dalījumam noteiktos attīstības periodos (sal. Schmidt, 2000), bet drīzāk vērš uzmanību uz būtiskiem ārējiem un iekšējiem valodas attīstības faktoriem un uz to mijiedarbību, kam iepriekš nav tikusi pievērsta pietiekama uzmanība. Atsaucoties uz P. fon Polenca un citu pētnieku secinājumiem, Vilhelma Šmita (*Wilhelm Schmidt*) vācu valodas vēstures atjaunotā izdevuma veidotāji uzsver sekojošo: „Balstoties līdzšinējos pētījumos, valodas vēsturei, tāpat arī valodniecībai kopumā tiek izvirzīts uzdevums aplūkot valodu un valodas lietojumu kā īpašu, cilvēku dzīvei raksturīgu izpausmes formu, proti, kā sociālās rīcības formu it visās izpausmēs – visos funkcionālajos, sociālajos, areāla un situāciju variantos" (Schmidt, 2000, 25).[5]

Atvērtība sociālajiem aspektiem vācu valodas historiogrāfijā ir rosinājusi pietuvoties valodas vēsturei no daudziem jauniem skatu punktiem, kas nozares literatūrā, proti, apcerējumu nosaukumos ieviesusi modeli ar saikli „kā" (v. *als*) hiperonīma „valodas vēsture" (v. *Sprachgeschichte*) fokusējumā, piemēram:

> 1995. – valodas vēsture kā mentalitātes vēsture (objekts: semantika) (sk. Hermanns, 1995);
> 1998. – valodas vēsture kā tekstveides vēsture noteiktās komunikācijas jomās (sk. Steger, 1998);
> 1999. – valodas vēsture kā kultūras vēsture (sk. Gardt et al., 1999);
> 2012. – valodas vēsture kā varas izpausmes un vardarbības vēsture (sk. Lobenstein-Reichmann, 2012, 224–227).

---

[5] V.: *Aus den bisherigen Darlegungen ergibt sich für die Sprachgeschichte wie für die Sprachwissenschaft allgemein die Aufgabe, Sprache und Sprachgebrauch als besondere Erscheinungsform des menschlichen Lebens, als spezifische Form sozialen Handelns zu erforschen, und zwar in all ihren funktionalen, sozialen, arealen und situativen Varianten.*

Norādes uz valodas vēstures koncepciju tās nosaukumā var variēt, piemēram, lietojot arī aditīvo saikli „un" (v. *und*) vai arī bez tā:

> 1988. – varianti (v. *Varietäten*) un to hierarhija valodas vēsturē (sk. Reichmann, 1988);
> 2002. – valodas vēsture un sabiedrības vēsture (sk. Polenz, 2002);
> 2002. – visaptverošāk: valodas vēsture mentalitātes, kultūras un sabiedrības attīstības kontekstā (sk. Cherubim et al., 2002).

Šiem vispārīgajiem valodas vēstures aspektiem organiski pieslejas reģionālie valodas lietojuma aspekti, kuros, atbilstoši izpētes situācijai, reģionalitāte ir sasaistīta ar jau iepriekš minētajiem pētniecības virzieniem. Vācu valodas kontekstā tiem ne vienmēr ir pievērsta pietiekama uzmanība, tomēr tie sasaucas ar tendencēm, kas novērojamas arī citu valodu historiogrāfijā, piemēram, angļu valodas vēstures traktējumā, ievērojot šās valodas reģionālo izplatību un statusa dinamiku. Piemēram, angļu valodas vēstures 5. sējumā atsevišķas nodaļas ir veltītas reģionālajiem variantiem Lielbritānijā, Īrijā, Austrālijā, Jaunzēlandē, Dienvidāfrikā u. c. (sk. Burchfield, 1994). Uzsverot ārējo faktoru un līdz ar to arī reģionālo variantu nozīmību, tiek uzsvērts, ka līdzās lingvistiskajām parādībām angļu valodas vēstures aplūkojumā nozīmīga vieta ir politisko, kultūras un ekonomisko faktoru apskatam, jo „iemesli angļu valodas izplatībai, pirmām kārtām, ir politiski, kulturāli un ekonomiski, nevis lingvistiski nosacīti. Un tieši tāpat šie faktori ir noteicošie, aplūkojot ievērojamu aizgūto vārdu skaitu angļu valodā"[6] (Hogg, 1994, XVI).

Secināms, ka līdzās jauniem meklējumiem plašākā un izsmeļošākā valodas vēstures atspoguļojumā reģionālais aspekts nebūt nav zaudējis savu aktualitāti. Baltijas reģionā šāds izvērtējums ir nepieciešams arī vācu valodai, kas daudzus gadsimtus bijusi viena no svarīgākajām kontaktvalodām visiem latviešu valodas variantiem un ietekmējusi gan vietējās Baltijas tautu valodas, gan pati attīstījusies šo valodu nepastarpinātā ietekmē.

---

[6] Angļu val.: *The reasons for the spread of English are political, cultural and economic rather than linguistic. So too are the reasons for such linguistic elements within English as the high number of borrowed words.*

2. Baltijas vācu valodas vēstures tradicionālie un jaunie izpētes aspekti

Ieskatam uzsverams, ka Baltijas vācu valoda, pirmām kārtām, tiek saistīta ar mūsdienu Igaunijas un Latvijas teritoriju.[7] Tāpat arī atzīts, ka, diahroniski un sociāli vērtējot, tā ir ļoti heterogēna. Tās līdzšinējā periodizācija ir saistīta gan ar vācu valodas kopējās vēstures tradicionālo periodizāciju (sk., piem., Schmidt, 2000, 30–34), gan ar pētniecības atziņām, kas gūtas Baltijas reģionā fiksētās rakstiskās liecībās, galvenokārt pārvaldes tekstos. Šajos datos balstoties, Baltijas vācu valodas vēsture sasaucas arī ar rakstu liecībām un reģionālās attīstības īpatnībām noteiktos laika posmos:

1) līdz 14. gadsimtam: latīņu valodas periods (atsevišķi teksti vlv.);

2) 14. gadsimts: latīņu-viduslejasvācu pierakstu maiņa;

3) 14.–16. gadsimts: lejasvācu valodas periods;

4) 16. gadsimts: lejasvācu-augšvācu valodas nomaiņa rakstos;

5) sākot no 17. gadsimta: augšvācu valodas periods.

Atzinumi par šādu attīstību ir galvenokārt balstīti pētījumos līdz 21. gadsimta sākumam (sk. Balode & Lele-Rozentāle, 2016). Turklāt jāuzsver, ka valodu izvēle lielā mērā bija atkarīga no rakstīto tekstu funkcijas un to adresāta, un līdz ar to pat vienā kancelejā valodu pāreja vai nomaiņa nebija vienmērīgs process.

---

[7] Vēsturisko norišu rezultātā kopš 13. gadsimta vāciskā kopiena Lietuvas teritorijā veidojusies citādāk nekā Livonijā, un Lietuvas vāciešus tieši nesaista ar vācbaltiešiem, bet gan ar lietuviešu-vāciešu kontaktteritorijām daļā Austrumprūsijas un salīdzinoši nelielā mūsdienu Lietuvas rietumdaļā. Tomēr kultūras saiknes, jo īpaši pateicoties Kēnigsbergas Universitātei, ir vērojamas un vēl tuvāk pētāmas. Tās spilgti izpaužas, piemēram, 18. gadsimtā, kad vācbaltieši, īpaši no Kurzemes, studē Kēnigsbergas Universitātē un kad no Austrumprūsijas ieceļo daudzi amatnieki un arī izglītoti ļaudis ar paliekošu ietekmi Latvijas kultūrvēsturē, kā, piemēram, grāmatizdevējs Johans Frīdrihs Hartknohs (*Johann Friedrich Hartknoch*), literāts un Rīgas Domskolas rektors Johans Gothelfs Lindners (*Johann Gotthelf Lindner*) – pirmais vācbaltiešu vārdu krājuma apkopotājs un superintendents Jākobs Lange (*Jakob Lange*), vācu-latviešu / latviešu-vācu vārdnīcas autors, kā arī daudzi citi. Pētījumi rāda, ka J. Lange vismaz daļēji atsaucies uz Kēnigsbergā studējušā Filipa Rūiga (*Philipp Ruhig*) lietuviešu-vācu / vācu-lietuviešu leksikonu (1747).

Paralēli šim rakstu valodā balstītajam periodizācijas pieņēmumam eksistē ziņas par valodas lietojumu mutiskajā saziņā:

1) ka lejasvācu valodas lietojums 17. gadsimtā saglabājas noteiktu sociālo slāņu, piemēram, amatnieku aprindās;

2) ka lejasvācu valodu vēl ilglaicīgi lieto neformālajā saziņā;

3) ka līdzās augšvācu rakstu valodas pakāpeniskam ieviesumam un viduslejasvācu valodas apsīkumam vienlaicīgi attīstās t. s. baltvāciešu (mūsdienās: vācbaltiešu) sarunvaloda *Baltendeutsch* – uz augšvācu valodas bāzes balstīts variants, kurā dažādos laikos, arī reģionāli un sociāli nosacīti ieplūst visdažādāko valodu elementi visos valodas līmeņos.

Tātad secināms, ka vācu valodas vēstures izpēte ir cieši saistīta gan ar rakstisko liecību, gan ar rakstos atspoguļotā mutvārdu lietojuma – sociāli un/vai reģionāli determinētas sarunvalodas – izpēti.

Baltijas vācu valodas pētniecībā ir vērojami trīs pamatvirzieni. Pirmkārt jau tā dažādos valodas līmeņos tradicionāli ir pētniecības objekts *per se* (sk. plašāk Balode & Lele-Rozentāle, 2016). Vienlaicīgi Baltijas vācu valodas dažādie periodi ir bijuši arī latviešu un igauņu valodas pētnieku uzmanības lokā, galvenokārt skatot valodu kontaktu jautājumus, kuros iekļaujas arī reģionālais aspekts, t. i., (vidus)lejasvācu ietekme un beidzot – Baltijas vācu valoda kā reģionālais variants ir arī vācu valodas vēstures sastāvdaļa.

Visi šie trīs virzieni ir savstarpēji saistīti. Tā, piemēram, plašākās vācu valodas vēstures rokasgrāmatas „Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung" (Besch et al., 1998–2004) otrā paplašinātā izdevuma 3. sējumā ir visai plaša nodaļa ar nosaukumu „Regionalsprachgeschichte" („Reģionālā valodas vēsture"), kurā 16 pārskata rakstos ir aplūkoti dažādu vācvalodīgo reģionu valodu vēstures aspekti, tai skaitā arī t. s. austrumlejasvācu valodas vēsture (v. *Ostniederdeutsch*). Tajā iekļauts arī Baltijas vācu valodas vēstures lejasvācu periods (sk. plašāk Rösler, 2003, 2699–2712). Interesanti, ka visi 16 šajā nodaļā ietvertie rakstu nosaukumi visai

vienveidīgi formulēti kā „valodas vēstures aspekti" (v. *Aspekte einer Sprachgeschichte des...*). Uz to kritiski norāda Markus Hunts (*Markus Hundt*) un Aleksandrs Lašs (*Alexander Lasch*), vienlaicīgi uzsverot, ka, piemēram, austrumlejasvācu valodas varianta vēsturē ir daudz nezināmā, kas attiecināms arī uz Baltijas telpas izpēti. Tā tiek rosināta, uzsverot perspektīvas maiņas nepieciešamību reģionālo variantu valodas vēstures pētniecībā (Hundt & Lasch, 2015, 3–4). Attiecībā uz Baltijas telpu (rakstā tuvāk skatīts Austrumprūsijas valodiskais variants) uzsvērta jaunas metodiskās pieejas, jauna fokusējuma, jaunu pētījuma objektu, piemēram, sintakses, nepieciešamība, kas ļautu iziet ārpus tradicionālās lejasvācu–augšvācu valodas maiņas procesa analīzes (Hundt & Lasch, 2015, 13).

Irmtraudes Resleres (*Irmtraud Rösler*, 2003) austrumlejasvācu valodas vēstures aspektu pārskatā galvenais fokusējums ir uz Mēklenburgas reģionu, un pats jēdziens *austrumlejasvācu variants* (v. *Ostniederdeutsch*) tiek raksturots kā heterogēns. Baltijas vācu valodas senākais (viduslejasvācu) variants iekļauts šajā migrācijas rezultātā tapušajā variantā, un tā specifiku galvenokārt nosaka dažādi eksternie faktori, kā, piemēram, ieceļotāju atšķirīgā sociālā un valodiskā piederība, pilsētu un ar to saistītās pārvaldes attīstība, kas fiksēta rakstveida liecībās, kā arī vietējo valodu kā kontaktvalodu loma.

Jāatzīmē, ka (vidus)lejasvācu periodam sekojošais augšvācu periods ar tam raksturīgo baltvācu sarunvalodas formu (v. *Baltendeutsch*) šeit hronoloģiski vairs neiekļaujas, un tā vēsture joprojām uzskatāma par pietiekami neizzinātu vācu, kā arī latviešu un igauņu valodas vēsturē, jo tieši ar šo periodu saistās Baltijas valodu rakstveida saziņas strauja attīstība.

Baltijas vācu valodas lomas izvērtējums ir atrodams iepriekš minētās rokasgrāmatas 4. sējumā (2004) nodaļā „Das Deutsche im Sprachkontakt I: Systematische und soziologische Aspekte" („Vācu valodas kontakti I: sistemātiski un socioloģiski aspekti"). Roberts Hinderlings (*Robert Hinderling*) sadarbībā ar Kornēliusu Haselblatu (*Cornelius Hasselblatt*) apskatā „Baltisch/Deutsch" pievēršas aizguvumiem no vācu valodas igauņu, latviešu un lietuviešu valodā un pieskaras

arī Baltijas vācu valodas kā kontaktlingvistiski būtiska fenomena lomai Baltijā (Hinderling & Hasselblatt, 2004, 3269–3282). Uzsverot faktu, ka valodu kontakti nav tikai bilaterāla parādība, bet tie jāskata plašākā Eiropas kontekstā (Hinderling & Hasselblatt, 2004, 3271), piemēram, attiecībā uz Baltijas valodām, sevišķi igauņu un latviešu valodu, atzīmēts, ka tieši ar vācu valodas starpniecību šīs Baltijas valodas tika ne tikai „ģermanizētas" (v. *germanisiert*), bet arī „romanizētas" (v. *romanisiert*) un „grieķiskotas" (v. *gräzisiert*), tātad „eiropeizētas" (v. *europäisiert*) (Hinderling & Hasselblatt, 2004, 3278). Šādi atkārtoti tiek uzsvērta vācu valodas loma Eiropas aizguvumu ģeogrāfijā (v. *Lehnwortgeographie*), kuras pētniecības rezultātus R. Hinderlings prezentēja jau 1981. gadā (sk. plašāk Hinderling, 1981). R. Hinderlings un K. Haselblats (2004, 3269), atsaucoties uz Jāņa Zēvera (*Johann Sehwers*, 1918; 1953), Alfrēda Gātera (*Alfred Gāters*, 1948) un Sabīnes Jordānas (*Sabine Jordan*, 1995) publicētajiem pētījumu rezultātiem, uzsver arī aizguvumu plašo izpēti tieši latviešu valodā. Vienlaicīgi jāmin, ka monogrāfiska rakstura valodu kontaktu pētījumi ir arī par pretējo aizgūšanas virzienu, t. i., Baltijas vācu valodā, tostarp no latviešu valodas (sk., piem., Kiparsky, 1936; Polanska, 2002), kas apliecina valodu kontaktu mijiedarbību un izpaužas, piemēram, tādās jomās kā valodu apguve un tulkošana.

3. Valodu apguve

Šeit aktuāli ir gan kultūrvēsturiskie dati (piem., skolu vēsture), gan teksti, kas sniedz ziņas par valodas lietojuma mērķtiecīgu attīstību (mācību grāmatas, apcerējumi par valodas didaktiku u. tml.). Līdz šim dzimtās valodas didaktikas aspekts ir iekļauts tikai atsevišķos pētījumos, taču ne plašākā Baltijas vācu valodas vēstures skatījumā.

Uzmanību piesaista, piemēram, 19. gadsimts, jo īpaši gadsimta otrā puse, kad vairāki izdevumi liecina par diskusiju saistībā ar valodas pareizību un vācbaltiešu jaunatnei piemērotiem mācību līdzekļiem, kā arī valodas didaktikas aspektiem. Šāda diskusija risinās arī nedēļas izdevumā „Das Inland", kas iznāca Tērbatā no 1836. gada līdz 1863. gadam. Atsevišķos rakstos autori uzskaita literārajā vācu valodā nevēlamas parādības,

jo tās raksturīgas neformālam valodas lietojumam, proti, apliecina baltvāciešu sarunvalodai raksturīgās iezīmes. Viena no iesaistītajām personām ir Kārlis Hoeizels (*Carl Hoheisel*). Piemēram, 1860. gadā viņš publicē kritisku recenziju par Baltijā izmantoto Heinriha Vestberga (*Heinrich Westberg*) vācu valodas mācību grāmatu „Kurze deutsche Sprachlehre" (Westberg, ca. 1860), uzsverot objektīvas nepilnības, piemēram, ka tā mērķtiecīgi neaplūko tieši vācbaltiešiem raksturīgās valodas apguves problēmas (CH, 1860, 719–726). Neskatoties uz kritiku, šis H. Vestberga mācību līdzeklis piedzīvo vairākus, tostarp uzlabotus izdevumus.[8]

Vienlaicīgi arī pats K. Hoeizels nokļūst diskusiju krustugunīs, kad uzmanība tiek pievērsta viņa atsevišķi izdotam rakstam (Hoheisel, 1860). Autoram pārmet, ka viņš lieki pāspīlējot nepilnības vācu valodas lietojumā, turklāt pārāk bieži atspoguļojot vienkāršo ļaužu, nevis izglītoto un sociāli virzošo slāņu valodas lietojumu (Fr. H., 1861). Īsam ieskatam: minētajā rakstā K. Hoeizels raksturo Baltijas vāciešu sarunvalodu dažādos valodas līmeņos, piemin provincēm raksturīgās reģionālās īpatnības un, protams, no literārās valodas viedokļa ļoti nevēlamo vietējo valodu, franču valodas, kā arī krievu valodas ietekmi: „[..] lielākoties neglīti veidojumi, kas neiekļaujas sistēmā, un tādēļ uzskatāmi par tādiem, kas mūsu valodu drīzāk kropļo un izķēmo, nekā bagātina ar savdabīgiem apzīmējumiem vai izteicieniem."[9]

K. Hoeizela raksta nobeigumā seko alfabētisks t. s. provinciālismu jeb kontaktvalodu ietekmē radušos sarunvalodas elementu saraksts ar nozīmes skaidrojumiem, literārās valodas ekvivalentiem, dažām papildu norādēm, piemēram:

---

[8] Westberg, H. (1876). Kurze deutsche Sprachlehre: ein Leitfaden zum Gebrauche in Kreisschulen und den unteren Klassen höherer Lehranstalten / nach den Ansichten der neuern Grammatiker bearbeitet und mit vielen Beispielen und Übungsaufgaben versehen. 3. uzlabotais izd. Reval: F. Kluge, 156 lpp. Vēlākie uzlabotie izdevumi Rēvelē izdoti, piemēram, 1885. gadā – 5. variants (162 lpp.), 1896. gadā – 6. uzlabotais izdevums (162 lpp.).

[9] V.: [..] *meist unorganische Bildungen unschöner Natur, und daher eher geeignet unsere Sprache zu entstellen und zu verunstalten, als sie durch eigentümliche Bezeichnungen und Wendungen zu bereichern.*

Balje – liels koka trauks, kurā mazgājas vai ko izmanto mazgāšanai (ar norādi: lejasvācu);
Kelk – bērnu ragaviņas (igauniski);
Knagge (latviski) – veļas izkāršanai;
Kuckel – Brotlaib (latviski);
Leute (tiek lietots kā krievu valodā *ljudi*);
Ofen: *der Ofen brennt* / pēc parauga *plīts deg* – viss vārās.

Nav precīzu ziņu, kādas vācu valodas mācību grāmatas gadsimtu gaitā lietotas Baltijas reģionā, taču secināms, ka 19.–20. gadsimtā plaši tika izmantotas Baltijā izdotas mācību grāmatas, piemēram, Frīdriha Rambaha (*Friedrich Rambach*, 1808) und Ferdinanda Millera (*Ferdinand Müller*, 1830) vācu valodas mācību līdzekļi.[10] Bibliogrāfiskās norādes liecina, ka H. Vestbergs bijis ļoti produktīvs mācību grāmatu autors, un līdzās 1860. gada izdevumā „Das Inland" apspriestajai „Kurze deutsche Sprachlehre" neskaitāmos atkārtotos izdevumos iznākušas vairākas citas viņa jau agrāk sarakstītas valodas mācību grāmatas,[11] turklāt līdzās valodas mācībām H. Vestbergs bijis arī matemātikas (t. s. *Rechenbücher*) mācību grāmatu autors.

Valodas mācību grāmatās īpašās baltiešu vajadzības un kļūdas, apgūstot literāro valodu, tika aplūkotas dažādi. F. Rambaha 1808. gada „Teutsche Sprachlehre" ir atrodamas eksplicītas norādes uz vācu valodu Baltijā, piemēram, saistībā ar adjektīva salīdzināmo pakāpju veidošanu, prievārdu lietošanu, izrunu u. tml., atgādinot, ka šādi paņēmieni neatbilst literārajai vācu valodai. Reģionāli specifiskās norādes ir

[10] Dažu mācību grāmatu vēsturei un saturam / satura izmaiņām vēl izsekojams papildus. Jau minētā H. Vestberga mācību grāmata „Kurze deutsche Sprachlehre" minēta kā Heidelbergas izdevums 1860. gadā. Helmuts Gliks (*Helmut Glück*) un Ivonne Percgene (*Yvonne Pörzgen*) bibliogrāfijā „Deutschlernen in Russland .." šo izdevumu piemin kā izdotu Rēvelē, F. Klūges izdevniecībā, taču norāda, ka tas nav atrodams (Glück & Pörzgen, 2009, 10). Leipcigas avīzē „Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschäftszweigen" anonsēts „Kurze Deutsche Sprachlehre" 2. izdevums (Nr. 177, 03.08.1869.) un 4. izdevums (Nr. 290, 14.12.1880.).

[11] Westberg, H. (1851). Kurzer Leitfaden in der deutschen Sprache zum Gebrauche in den Elementarschulen und beim häuslichen Unterrichte. Mitau: J. F. Steffenhagen & Sohn, 3. uzlabotais un būtiski papildinātais izdevums, kas 1879. gadā piedzīvo savu 7. izdevumu, bet 1903. gadā – 21. izdevumu. Līdzīgu popularitāti iekaro H. Vestberga vācu valodas gramatika: Westberg, H. (1870). Grundzüge der deutschen Schulgrammatik zum Gebrauche in Elementarschulen und beim häuslichen Unterrichte. Mitau: Behre, kas 1907. gadā kā revidēts izdevums iznāk jau 19. laidienā.

pievienotas vispārīgajiem likumiem (šeit tulkojumā), piemēram, F. Rambaha mācību grāmatā:

> „§ 54 par īpašības vārda deklinācijas paraugu:
> Vidzemē vispārīgi novērota kļūda: deklinēt dažus lietvārdus pēc īpašības vārda deklinēšanas parauga, kurpretī izmantojams lietvārda deklinēšanas paraugs. Tas, pirmām kārtām, attiecināms uz aizguvumiem no svešām valodām, kā arī uz sociālā ranga apzīmējumiem"[12] (Rambach, 1808, 69).

Savukārt F. Millers piedāvā praktiskus vingrinājumus, lai novērstu „tipiskās kļūdas" pareizrakstībā. Šajā gadījumā netieši norādot uz baltvāciešiem raksturīgo līdzskaņu aspirācijas jeb piedvesuma vājinājumu vai pat zudumu noteiktās pozīcijās.

> „Uzrakstiet šo teikumu bez kļūdām:
> *Erfülle stets nach Kräften deine Bflichten.* [Komentārs: te rakstāms burts P.]
> Ievietojiet visās norādītajās pozīcijās b vai p:
> *Die S-rache ist ein Mittel, wodurch wir einander unsere Gedanken und Em-findungen bekannt machen*"[13] (Müller, 1830, 27, izcēlums oriģinālā).

Tātad vērojams, ka valodas vēstures jautājumu noskaidrošanā ārējiem un iekšējiem faktoriem ir vienlīdz liela nozīme un valodas mācību grāmatas uzskatāmas par nozīmīgu avotu Baltijas vācu valodas kā reģionālā varianta izpētē.

---

[12] „§ 54 über die Kennzeichen der adjektivischen Deklination: Es ist ein in Lievland fast allgemein herrschender Sprachfehler: einige Substantive nach der adjectivischen Form zu flectiren, die nach der substantivischen gehen. Dahin gehören vorzüglich solche, die aus fremden Sprachen entlehnt, und Bezeichnungen von Würden sind" (Rambach, 1808, 69).

[13] „Schreibt Folgendes fehlerfrei ab: Erfülle stets nach Kräften deine Bflichten.Setzet überall das ausgelassene b oder p bei: Die S-rache ist ein Mittel, wodurch wir einander unsere Gedanken und Em-findungen bekannt machen." (Müller, 1830, 27, izcēlums oriģinālā).

4. Tulkošana

Tulkojumu loma valodas vēsturē ir būtiska, tādēļ jo pārsteidzošāks ir fakts, ka tā, lai arī apzināta, valodu vēsturē joprojām nav sistēmiski analizēta, izvērtēta un apkopota. Vērību līdz šim galvenokārt ir izpelnījušies nozīmīgu literatūras darbu un bībeles tulkojumi, mazāk tiesību teksti un dažādi pārvaldes teksti. Tulkojumu lomu vācu valodas vēsturē jau iepriekš minētajā vācu valodas vēstures rokasgrāmatā uzsver Verners Kollers (*Werner Koller*), norādot, ka ir liels skaits atsevišķiem tulkojumiem veltītu darbu, taču trūkst pētījumu par dažāda līmeņa valodas parādībām tulkojumos, kas ļautu interpretēt tos saistībā ar dažādiem valodas attīstības posmiem (Koller, 1998, 211). Šis vērojums ir aktuāls joprojām. Par valodas vēsturei svarīgiem tulkošanas virzieniem V. Kollers nosauc adaptāciju un transferenci (v. *adaptierende, transferierende Übersetzungen*), no kurām pēdējā, papildināta ar piezīmēm un paskaidrojumiem, aktīvi iekļaujas mērķvalodas jaunradē (Koller, 1998, 211–212). Galvenie jautājumi skar tulkošanas paņēmienus un valodu kontaktu izpausmes, jo īpaši tad, ja mērķvalodā vērojamas būtiskas atšķirības no avotvalodas teksta un to veidojošajiem elementiem.

Tulkojumu loma reģionālo (šeit: vēsturisko diasporu) variantu vēstures izpētē, papildus iekļaujot arī autohtonās valodas, joprojām uzskatāma par pētniecības nepilnību. Jāpiebilst, ka tieši šie varianti paplašina valodu konverģences perspektīvu, kas sasaucas ar R. Hinderlinga postulēto valodas eiropeizācijas procesu, taču tas vērojams ne tikai leksisko aizguvumu jomā, bet arī sintakses un teksta līmenī. Baltijas vācu valodas vēsture sniedz šādu kultūras un zināšanu pārneses paraugu, jau sākot ar t. s. viduslejasvācu periodu, kas raksturojams lielā mērā kā latīņu tradīcijas pārnesums viduslejasvācu rakstu valodā. Ir saglabājušies rokraksti, kas veidoti pēc hronoloģiskā principa un tādējādi iespējams izsekot šim procesam, kas ir ne tikai tulkošanas, bet arī tulkojumu modifikācijas un valodas jaunrades process. Tādas tekstu krātuves ir, piemēram, t. s. pilsētas grāmatas (v. *Stadtbücher*), kuru sākotnējie ieraksti ir latīņu valodā, un kurus nomaina viduslejasvācu un pēc tam augšvācu valoda. Kā piemēru var minēt Rīgas senāko mantojumu grāmatu (LVVA 8. f., 1. apr., 7. l.), kurā pēc latīņu parauga viduslejasvācu valodā tiek veidota ierakstu makrostruktūra, piemēram, (*Item*) vārds uzvārds – *resignavit*/*hefft upgelaten* – vārds uzvārds – nekustamais īpašums – adrese (apraksts) –

tiesību forma – (datums latīņu formā). Iespēju izsekot tulkošanas un valodas nomaiņas procesam sniedz arī namnieku runas (v. *Burspraken*), kā arī dažādu amatu statūti jeb šrāgas (v. *Schragen*), kurās atspoguļojas valodiskie procesi, pārejot no viduslejasvācu uz augšvācu valodu.

Sākotnējie vērojumi liecina, ka tulkošanas procesu nereti pavada ierakstu veicēju centieni dažādot morfoloģiskās un leksiskās formas. Kā piemēru var minēt Lielās Ģildes 1354. gada šrāgu (LVVA 223. f., 1. apr., 1. l.), kas laika gaitā tika papildināta un 17. gadsimta sākumā tulkota augšvācu valodā (LVVA 223. f., 1. apr., 3. l.). Pirmajā, t. i., viduslejasvācu (vlv.) tekstā, sodu par pārkāpumu ievadīja vlv. *de/he ſcal/ſchal betheren/beteren,* t. i., 'jāatlīdzina, jāmaksā par nodarīto pārkāpumu'. Augšvācu (av.) tulkojumā vērojama valodiskā daudzveidība. Vienveidīgo lejasvācu formulējumu nomaina virkne konstrukciju, piemēram, av. *der/er ſoll geben*, *der ſoll beſſern vnd geben*, *der ſoll* (Dat.) *beſſern vnd geben*, *der ſoll verfallen ſein, der ſoll geben vnd verfallen ſein*, *der ſoll beſſern, der ſoll beſſern vnd ſchüldig ſein*, *der ſoll beſſern vnd vorfallen ſein, ſoll beſſern vnd ſtraff geben, ſoll, ſo ihn gebeten*, *beſſern vnd ſtraffellig ſein, der ſoll ſtraffellig ſein*, *der ſoll ſtraffellig geachtet vnd zugeben ſchüldig ſein*, *der ſoll zur ſtraffe zugeben ſchuldig ſein*, *der ſoll bruchfellig ſein*, *der ſoll verbrochen haben, der ſoll* (Gen.) *verbrochen haben*. Iespējamais iemesls šādai daudzveidībai tulkotajā tekstā, saglabājot semantisko ekvivalenci, varētu būt izteiksmes formu meklējumi tulkošanas procesā, konkretizējot (piem., *ſoll geben* 'jādod') vai precizējot un paskaidrojot (piem., *ſoll beſſern und ſchüldig sein* 'kā vainīgam jāmaksā sods'). Šeit acīmredzama kļūst nepieciešamība veikt salīdzinājumus ar atbilstošā perioda (17. gadsimta) citu reģionu tiesību tekstiem, skatot tos tiesību valodas attīstības kontekstā.

Atšķirīga aina paveras, piemēram, 14. gadsimta beigu kurpnieku amata viduslejasvācu šrāgas teksta (LVVA 8. f., 1. apr., 15. l.) tulkojumā augšvācu valodā 1615. gadā (LVVA 4038. f., 2. apr., 1145. l.). Šeit ievaddaļā veikts burtisks tulkojums un vienīgā novirze ir norādē uz pilsētas rāti, kas tulkojumā apzīmēta, lietojot hiperonīmisko av. *Rath* 'rāte' vlv. *heren van deme Rade* 'rātes kungi' vietā, kam varētu būt dažādi skaidrojumi – līdzīga satura tekstu paraugs, formulējumu maiņa kancelejā, rakstveža individuālais stils, sk. vlv. *myt / vulbort der Erbaren heren van deme Rade der ſtad Rig(e),* sal. av. *mit Volbortt Eines Erbarn Raths der Stadt / Riga und das Amptgericht alſo*.

Baltijas vācu valodas tekstu tulkojumu potenciāls ir nozīmīgs arī mutvārdu komunikatīvās kompetences rekonstruēšanā. Kā ilustrācija tam kalpo latviešu valodā labi zināmais 17. gadsimta linaudēju šrāgas teksts, kas ir tulkojums no 1625. gada augšvācu valodā sacerētā teksta (LVVA 4038. f., 2. apr., 1124. l.). Latviskotajā variantā (latv.) vērojami aizguvumi no augšvācu, lejasvācu un latīņu valodas, kas nav pārsteidzoši, ja to interpretē nozaru valodu attīstības kontekstā. Valodu lietojuma vēstures izpētē interesanti šķiet potenciālā augšvācu vārda vietā tulkojumā lietotie lejasvācu aizguvumi, piemēram, av. *dero ſelben ſtraffe* latviešu valodā atbilst *tas paſches bröhkes* (39. §) vai av. *ordnung* – latv. *ordening* (vlv. *ordeninge*), av. *rechnung* – latv. *rehkeninge* (vlv. *rekeninge*) u. c. Šāda veida atbilsmes ļauj rekonstruēt 17. gadsimta latviešu amatnieku nozaru valodas kompetenci, kurā dominē lejasvācu aizguvumi. Tie parādās arī svešvārdu (latīnismu) skaidrojumā, piemēram, av. *alle quartal* – latv. *ick quartal jeb ferndel* (92. §) (vlv. *vêrendêl* 'ceturksnis, kvartāls').

Vēl plašāku perspektīvu tekstveides un arī zināšanu pārneses procesā var sniegt no Baltijas vācu valodas tulkotie zinātniskie teksti. Tā, piemēram, tulkošanas vēstures un valodu konverģences procesā joprojām lingvistiski neizvērtēti ir Salomona Guberta (*Salomon Gubert*) 1645. gadā pirmoreiz un pēc tam atkārtoti izdotais darbs „Stratagema Oeconomicum Oder Akker=Student / Denen jungen ungeůbten Akkersleuten in Liefland zum nůhtigen Unterrichte / vermittelſt vieljåhrigen Obſervationibus, auch fůrnehmer Philoſophorum Placitis dargeſtellet", kuru 1747. gadā ar nosaukumu „Lifljandskaja èkonomija" krievu valodā tulkojis Mihails Lomonosovs (Karpeev, 2012, 14). Otrs nozīmīgs šīs pašas jomas tulkojums ir Johana Hermaņa fon Neidenburga (*Johann Hermann von Neidenburg*) 1662.–1695. gadā izdotā darba „Liefflåndiſcher Landman" tulkojums poļu valodā (Turzyński, 2011, 81–83). Šāda veida tulkojumu iekļaušana Baltijas vācu valodas vēsturē būtu skatāma tālākos šīs jomas pētījumos no avottekstu un tulkoto tekstu tīklojuma perspektīvas, tādējādi gūstot iespēju skatīt iepriekš minētos R. Hinderlinga leksisko aizguvumu izplatības procesus arī tekstu līmenī.

Nelielais ieskats tulkošanā iezīmē vairākas perspektīvas Baltijas vācu valodas kā reģionālā varianta izpētē. Pirmkārt, tā ir diahroniski orientētā tulkošanas vēsture, kas ļauj izsekot valodu maiņas procesiem, kuri Baltijas reģionā nodrošināja tiesisko kontinuitāti. Šeit ietilpst galvenokārt dažādi

juridiskas dabas teksti latīņu, viduslejasvācu un augšvācu valodā, kurus salīdzinot nepieciešams pievērst uzmanību tekstu makrostruktūru pārņemšanai, burtiskajai tulkošanai un intertekstualitātes izpausmēm, kā arī inovatīviem risinājumiem tulkošanas procesā, kas ir būtiski nozaru valodas vēstures izziņas procesā. Otrkārt, tulkojumi jāizvērtē pēc to potenciāla mutvārdu komunikatīvās situācijas rekonstrukcijā, un dalībnieki šeit var būt ar dažādu etnisko piederību. Vērā ņemamas ir arī vēsturiskajos avotos fiksētās ziņas par valodu kompetenci dažādos Baltijas iedzīvotāju slāņos. Trešā perspektīva ir orientēta uz tulkojumu lomu un daudzveidību diatopiskā perspektīvā, t. i., saistot tos ar zināšanu pārnesi un valodu konverģenci. Tulkošanas kā apzinātas valodiskās darbības vēsture uzskatāma par potenciālu jebkuras valodas, t. sk. reģionālo variantu vēstures izpētes avotu.

Secinājumi

Aplūkojot Baltijas vācu valodu kā reģionālu variantu – vēsturiskas diasporas valodu –, šā raksta mērķis bija ieskicēt līdz šim visai margināli un nepietiekami pētītus valodas attīstības iekšējos aspektus, kuru izvērtējums un pamatota sasaiste ar ārējiem faktoriem varētu būtiski paplašināt un padziļināt skatījumu uz norisēm valodu vēsturē. Ievērojot šā reģionālā varianta nozīmību Baltijas kultūrvēsturē, gūtās atziņas varētu sekmēt arī reģiona pamatvalodu, piemēram, latviešu un igauņu valodas, tuvāku vēsturisko izpēti, kā arī sniegt ierosmi jauniem pētījumiem reģionālo variantu, t. sk. arī citu Latvijas vēsturisko minoritāšu / vēsturisko diasporas valodu izvērtējumam.

Pētījumā gūtās atziņas parāda, ka reģionālo variantu vēsture var kļūt par nozīmīgu papildinājumu starptautiskajai valodu attīstības un maiņas pētniecībai. Tās sasaiste ar valodu apguves un tulkošanas izpēti paplašina ārējo faktoru nosacīto vēsturisko procesu dziļāku izpratni valodniecībā un plašākā perspektīvā – kultūrzinātnēs.

Šīs atziņas apliecina, ka valodas vēstures, tostarp reģionālo variantu izpēte, ir nepārtraukts process, kurā jaunu perspektīvu iekļāvums pilnveido vēsturisko aprakstu un padziļina skatījumu gan uz vēsturiskajām norisēm, gan ļauj labāk izprast mūsdienu procesus valodā. Tā, piemēram, jau

šobrīd gūtās atziņas paplašina un precizē līdzšinējo Valtera Mickas (*Walther Mitzka*, 1923) aprakstīto Baltijas vācu valodas vēsturi, kas joprojām ir vienīgais plašākais šāda apjoma pētījums.

Baltijas vācu valodas tālāka izpēte palīdzētu precīzāk modelēt valodas varianta attīstības procesus, modificēt un pilnveidot vispārīgos valodas vēstures periodizācijas kritērijus, kas reģionālo variantu izpētes gadījumā ir visai sarežģīti, kā arī palīdzētu izprast diasporu attīstību mūsdienu pasaulē, jo šie procesi sasaucas ar vēsturiskā mantojuma atziņām. Vienlaicīgi tie varētu rosināt arī Latvijas valodu vēstures koncepcijas izstrādi, kurā iekļautos iekšējo un ārējo faktoru nosacīta kompleksa pieeja. Šajā ziņā vēl nepieciešami papildu starpvalodu un starpkultūru pētījumi, mērķtiecīgāk iesaistot Baltijas vācu valodas kā reģionālā varianta piemēru. Tas sekmētu gan latviešu valodas vēstures izpēti, gan turpinātu un padziļinātu vācu valodas variantu izpēti un iekļāvumu kopējā vācu valodas vēstures traktējumā.

AVOTI UN IZMANTOTĀ LITERATŪRA

Balode, I., & Lele-Rozentāle, Dz. unter Mitwirkung von M. von Boetticher, & R. Bender. (2016). *Deutsch im Baltikum. Eine annotierte Forschungsbibliographie*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Besch, W., Betten, A., Reichmann, O., & Sonderegger, S. (Hrsg.) (1998–2004). *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* (Tbd. I–IV, zweite, vollst. neu bearb. u. erw. Aufl.). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Burchfield, R. (Ed.). (1994). *The Cambridge History of the English language, V: English in Britain and Overseas: Origins and Development*. Cambridge University Press.

CH. [= Carl Hoheisel] (1860). Kurze Deutsche Sprachlehre v. Heinrich Westberg. Heidelberg 1860. *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv=, Est= und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*, *25/40*, 719–726.

Cherubim, D., Jakob, K., & Linke, A. (Hrsg.). (2002). *Neue deutsche Sprachgeschichte: mentalitäts-, kultur- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Fr. H. (1861). Einige Eigenthümlichkeiten der deutschen Sprache Estlands. Ein Beitrag zu einer deutschen Grammatik für die Ostsee=Provinzen von Carl Hoheisel. Oberlehrer der deutschen Sprache und Literatur am Gymnasium zu Reval. *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv=, Est= und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*, *26/4*, 49–53.

Gardt, A., Hass-Zumkehr, U., & Roelcke, T. (Hrsg.). (1999). *Sprachgeschichte als Kulturgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.

Gāters, A. (1948). *Beiträge zur Bedeutungsgeschichte der ins Lettische entlehnten mittelniederdeutschen Nomina* [Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Universität Hamburg]. Hamburg.

Glück, H., & Pörzgen, Y. (2009). *Deutschlernen in Russland und in den baltischen Ländern vom 17. Jahrhundert bis 1941. Eine teilkommentierte Bibliographie*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Goebl, H., Nelde, P. H., Starý, Z., & Wölck, W. (Hrsg.). (1996). *Kontaktlinguistik: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* (Hb. I). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Grimm, J. (1848). *Geschichte der deutschen Sprache*. Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung.

Hermanns, F. (1995). Sprachgeschichte als Mentalitätsgeschichte. Überlegungen zu Sinn und Form und Gegenstand historischer Semantik. In A. Gardt, K. J. Mattheier, & O. Reichmann (Hrsg.), *Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*. Berlin, Boston: Max Niemeyer Verlag, 69–102.

Hinderling, R. (1981). *Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Hinderling, R., & Hasselblatt, C. (2004). Baltisch/Deutsch. In W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, & S. Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* (Tbd. IV, zweite, vollst. neu bearb. u. erw. Aufl.). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 3269–3282.

Hogg, R. M. (1994). General editor's preface. In R. Burchfield (Ed.), *The Cambridge History of the English language, V: English in Britain and Overseas: Origins and Development*. Cambridge: Cambridge University Press, XV–XVIII.

Hoheisel, C. (1860). *Einige Eigenthümlichkeiten der deutschen Sprache Estlands. Ein Beitrag zu einer deutschen Grammatik für die Ostsee=Provinzen (= Einladungsschrift zum feierlichen Redeact im Gouvernements=Gymnasium am 20. December 1860 um 11 Uhr Vormittags und zu den Prüfungen in den öffentlichen Schulen zu Reval)*. Reval: Gedruckt bei Lindfors Erben.

Hundt, M., & Lasch, A. (2015). Das Niederdeutsche im Rahmen einer Sprachgeschichte des Deutschen. In M. Hundt, & A. Lasch (Hrsg.), *Deutsch im Norden. Varietäten des norddeutschen Raumes*. (Jahrbuch für germanistische Sprachgeschichte, 6.) Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 3–17.

Jordan, S. (1995). *Niederdeutsches im Lettischen: Untersuchungen zu den mittelniederdeutschen Lehnwörtern im Lettischen*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.

Karpeev, È. P. (sast.). (2012). *Lomonosov. Kratkij ènciklopedičeskij slovar'*. Sankt-Peterburg. Pieejams http://karpeev.com/pdf/dictionary.pdf.

Kiparsky, V. (1936). *Fremdes im Baltendeutsch*. Helsinki: Helsingfors Société Néo-Philologique.

Koller, W. (1998). Übersetzungen ins Deutsche und ihre Bedeutung für die deutsche Sprachgeschichte. In W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, & S. Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* (Tbd. I, zweite, vollst. neu bearb. u. erw. Aufl.). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 210–229.

Lobenstein-Reichmann, A. (2012). Verbale Gewalt: ein Forschungsgegenstand der Sprachgeschichtsschreibung. In P. Ernst (Hrsg.), *Historische Pragmatik. Tagungsband zur Jahrestagung der Gesellschaft für Historische Sprachwissenschaft 2011*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 215–238.

LVVA 8. f., 1. apr., 7. l. – *Ältestes Erbebuch der Stadt Riga 1384–1482*. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 8. fonds, 1. apraksts, 7. lieta.

LVVA 8. f., 1. apr., 15. l. – *Dath schragen vnnd olde renthebock*. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 8. fonds, 1. apraksts, 15. lieta.

LVVA 223. f., 1. apr., 1. l. – *Schragen der Großen Gilde zu Riga vom Jahre 1354*. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 223. fonds, 1. apraksts, 1. lieta.

LVVA 223. f., 1. apr., 3. l. – *Schragen der Großen Gilde zu Riga vom Jahre 1354 nach der hochdeutschen Uebertragung des Aeltermanns Tönnies Frölich (1610)*. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 223. fonds, 1. apraksts, 3. lieta.

LVVA 4038. f., 2. apr., 1124. l. – *Amtsbuch der Leineweber 1618–1776 nebst dem obrigkeitlich bestätigten Schragen (lettisch und deutsch) vom 18. Februar 1625*. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 4038. fonds, 2. apraksts, 1124. lieta.

LVVA 4038. f., 2. apr., 1145. l. – *Schragenbuch oder ordnungen vnnd gesetze aller Empter, Innungen vnnd Zünfften, dieser konnigl. Stadt Riga. Zusammengestellt im Auftrage des Amtsherrn Evert Huszmann 1588*.

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 4038. fonds, 2. apraksts, 1145. lieta.

Mitzka, W. (1923). *Studien zum baltischen Deutsch*. Marburg: N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung.

Müller, F. (1830). *Leichtfassliche deutsche Sprachlehre, mit erläuternden Beispielen zum Gebrauch für Schulen und zum Selbstunterrichte, I: Die vorzüglichen Regeln der deutschen Rechtschreibelehre.* Riga: Wilhelm Ferdinand Häcker.

Polanska, I. (2002). *Zum Einfluss des Lettischen auf das Deutsche im Baltikum* [Inaugural-Dissertation, Otto-Friedrich-Universität Bamberg]. Bamberg.

Polenz, P. von (1978). *Geschichte der deutschen Sprache* (9. Aufl.). Berlin: Walter de Gruyter.

Polenz, P. von (2002). Sprachgeschichte und Gesellschaftsgeschichte von Adelung bis heute. In D. Cherubim, K. Jakob, & A. Linke (Hrsg.), *Neue deutsche Sprachgeschichte: mentalitäts-, kultur- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 1–24.

Rambach, F. (1808). *Teutsche Sprachlehre für die Kreisschulen des Dorpatschen Lehrbezirks.* Mitau: Bey Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.

Reichmann, O. et al. (1988). Zur Vertikalisierung des Varietätenspektrums in der jüngeren Sprachgeschichte des Deutschen. In H. H. Munske, P. von Polenz, O. Reichmann, & R. Hildebrandt (Hrsg.), *Deutscher Wortschatz: Lexikologische Studien*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 151–180.

Rösler, I. (2003). Aspekte einer Sprachgeschichte des Ostniederdeutschen. In W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, & S. Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* (Tbd. III, zweite, vollst. neu bearb. u. erw. Aufl.). Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2699–2712.

Schmidt, W. (2000). *Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium* (8., völlig überarbeitete Aufl., erarbeitet unter der Leitung von H. Langer & N. R. Wolf). Stuttgart: S. Hirzel.

Schönfeldt, A. (1968). Deutsche Sprache und gesellschaftliche Ordnung im Baltikum. In W. Mitzka (Hrsg.), *Wortgeographie und Gesellschaft*. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 660–677.

Sehwers, J. (1918). *Die deutschen Lehnwörter im Lettischen* [Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Universität Zürich]. Zürich.

Sehwers, J. (1953). *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen* (Zweite Aufl., unveränderter Neudruck). Berlin: In Kommission bei Otto Harrassowitz Wiesbaden.

Steger, H. (1998). Sprachgeschichte als Geschichte der Textsorten,

Kommunikationsbereiche und Semantiktypen. In W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, & S. Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* (Tbd. I, zweite, vollst. neu bearb. u. erw. Aufl.). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 284–300.

Stegmann von Pritzwald, K. (1952). Das baltische Deutsch als Standessprache. *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, *1*, 407–422.

Turzyńsky, M. (2011). Bookkeeping in Manor Farms of Polish Gentry in 17th Century. *Eurasien Journal of Business and Economics*, *4*(8), 71–86.

Westberg, H. (ca. 1860). *Kurze deutsche Sprachlehre. Ein Leitfahden zum Gebrauche in Kreisschulen und den unteren Klassen höherer Lehranstalten*. [Eksemplārs nav saglabājies. Sk. 10. vērī]. Reval: Franz Kluge.

LATGALIEŠU RAKSTU VALODAS PAREIZRAKSTĪBAS PĀRBAUDE DIGITĀLAJĀ VIDĒ: TEKSTU KORPUSA IESPĒJAS[1]

Standard Latgalian Spell-Checking in the Digital Environment: Text Corpora Capabilities

ANTRA KĻAVINSKA

[1] Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai" projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā" (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:
corpus linguistics, Latgalian, orthography, regional language, spell-checking

The Official Language Law (1999) recognizes Standard Latgalian as a historic variant of the Latvian language and provides that the State shall ensure the maintenance, protection, and development of the Latgalian written language. Standardization of Latgalian orthography began in the 1920s and resulted in the Ministry of Education's approving orthographic rules (1929), which were followed in school books, periodicals, and fiction. During the authoritarian regime of Kārlis Ulmanis (1934–1940), the maintenance and use of the Latgalian language in the public space was restricted; restrictions also continued during the Soviet occupation. After WWII, the Latgalian language was maintained in exile, whereas since 2003 Latvia has a Latgalian Written Language Sub-commission working under the Latvian Language Expert Commission and has approved codified Latgalian written-language norms, "Latgaliešu rakstības noteikumi" (2007). Various digital, Latgalian-language sources and a spell-checking tool are currently being created. However, there are still unsolved and pertinent issues concerning the standardization of Latgalian spelling and there is no modern spelling dictionary, which creates many challenges in the spell-checking process.

In spring of 2021, researchers at Rēzekne Academy of Technologies performed a study on the use of the Latgalian language text corpus "MuLa2012." From a survey of 214 respondents, it was found that the "MuLa2012" corpus is used very little, mostly for scientific and professional purposes. Only 15 respondents said that they use the corpus, including for spell-checking (6 respondents). 43 respondents are informed about the corpus but do not use it; 22 of them believe that "MuLa2012" could be used for spell-checking if needed; and whereas of 156 respondents who had not known

anything about the corpus before, 71 acknowledged that it could be used for spell-checking.

The aim of this article is to examine the use of digital resources (including spell-checking tools, text corpora) and evaluate the opportunities provided by the "MuLa2012" corpus for Latgalian-language spell-checking.

From semi-structured interviews (four Latgalian-language experts were interviewed), the following was discovered: 1) Which digital Latgalian-language spell-checking resources are used by text authors, proofreaders, and teachers of the Latgalian language; 2) How the "MuLa2012" corpus is used for Latgalian language spell-checking; 3) What advantages and drawbacks the "MuLa2012" corpus has as a spell-checking tool.

To learn about the advantages and drawbacks of the "MuLa2012" corpus, Latgalian-language spell-checking capabilities of several digital resources, namely the "Lithuanian-Latvian-Latgalian Dictionary," "Latvian-Latgalian Dictionary," "Latgalian Spell-checking Tool," and the "MuLa2012" text corpus, were compared in the study.

It was found that the "MuLa2012" corpus is mainly used for the spell-checking of word forms (the spelling of base forms is primarily checked in dictionaries). The main criteria used when searching for a correct word form in the corpus are: 1) word form frequency; 2) text source (the corpus metadata show the name, author, and publication year of the text source); 3) use in context, especially in the case of homonymous forms, for checking whether words are spelled together or separately.

The ability to check spelling using the word's context, to check the reliability of the text source, and fast

searching are significant advantages of a text corpus as a spell-checking tool — whereas the most significant drawback of "MuLa2012" is that the corpus is not morphologically tagged and its size is relatively small (one million word uses). It includes texts published between 1988 and 2012, i.e., publications both before and after the approval of the current Latgalian written-language norms, "Latgaliešu rakstības noteikumi" (2007).

Latgalian-language digital resources still need improvement to make them reliable and easy to use for spell-checking. Within the project "Digital Humanities: Integration and Development," the "MuLa2012" corpus is being improved and supplemented with the latest texts. It is planned that the 2022 version of the corpus will be supplemented with approximately one million tokens.

Ievads

Valsts valodas likumā (1999) latgaliešu rakstu valoda ir atzīta par vēsturisku latviešu valodas paveidu, nosakot, ka valsts nodrošina latgaliešu rakstu valodas saglabāšanu, aizsardzību un attīstību. Latgaliešu rakstu valodas ortogrāfijas normēšana sekmīgi noritēja 20. gadsimta 20. gados, tās rezultātā Izglītības ministrijā tika apstiprināti ortogrāfijas noteikumi (1929), kurus ievēroja skolas grāmatās, periodikā un daiļdarbos. Kārļa Ulmaņa autoritatīvā režīma laikā (1934–1940) latgaliešu valodas kopšana un lietošana publiskajā telpā tika ierobežota, ierobežojumi turpinājās arī padomju okupācijas posmā (Naua, 2022). Pēc Otrā pasaules kara latgaliešu valodas kopšana notika trimdā, savukārt kopš 2003. gada Latvijā darbojas Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas Latgaliešu rakstu valodas apakškomisija, apstiprinātas un ieteiktas vispārējai lietošanai kodificētās latgaliešu rakstu valodas normas „Latgaliešu rakstības noteikumi" (2007). Patlaban tiek veidoti dažādi latgaliešu valodas digitālie resursi un pareizrakstības pārbaudes rīks. Taču līdz šim latgaliešu valodas pareizrakstības normēšanā vēl ir neatrisināti, diskutējami jautājumi, trūkst mūsdienīgas pareizrakstības vārdnīcas, līdz ar to pareizrakstības pārbaudes procesā nākas saskarties ar daudziem izaicinājumiem.

Viens no latgaliešu valodas digitālajiem resursiem ir Mūsdienu latgaliešu tekstu korpuss „MuLa2012" (2011–2013). Korpusā ievietoti latgaliešu rakstu valodā publicēti (1988–2012) teksti ar metadatiem, apjoms – viens miljons vārdlietojumu. Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas pētnieki 2021. gada pavasarī ir veikuši pētījumu par „MuLa2012" lietošanu. Aptaujājot 214 respondentus, konstatēts, ka korpuss tiek lietots ļoti maz, lielākoties zinātniskiem un profesionāliem nolūkiem. Tikai 15 aptaujas dalībnieki atzīst, ka izmanto korpusu, tostarp pareizrakstības pārbaudei (6 respondenti). 43 respondenti ir informēti par korpusu, bet to nelieto, 22 no viņiem uzskata, ka „MuLa2012" varētu izmantot pareizrakstības pārbaudei, ja būtu tāda vajadzība. Savukārt no 156 respondentiem, kas līdz šim neko nebija zinājuši par korpusu, 71 atzīst, ka to varētu izmantot pareizrakstības pārbaudei (plašāk par aptauju sk. Martena et al., 2022).

Šī raksta mērķis ir analizēt digitālo resursu (tostarp pareizrakstības rīku, tekstu korpusu) izmantošanas pieredzi un vērtēt „MuLa2012" korpusa iespējas latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaudē.

Teorētiskajā literatūrā un pētījumos meklēta atbilde uz jautājumu – kādas ir dažādu valodu (tostarp reģionālo un mazāk lietoto) pētnieku iespējas un pieredze pareizrakstības pārbaudes rīku izveidē. Savukārt daļēji strukturētās intervijās (aptaujāti četri eksperti) meklētas atbildes uz jautājumiem: 1) kādus latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaudes digitālos resursus izmanto latgaliešu tekstu autori, korektori, skolotāji; 2) kādā veidā latgaliešu valodas pareizrakstības pārbaudei tiek izmantots „MuLa2012" korpuss; 3) kādas ir „MuLa2012" korpusa kā pareizrakstības pārbaudes rīka priekšrocības un trūkumi.

Lai precizētu „MuLa2012" korpusa priekšrocības un trūkumus, pētījumā salīdzinātas vairāku digitālo resursu, proti, „Lietuviešu-latviešu-latgaliešu vārdnīcas", „Latviešu-latgaliešu vārdnīcas", „Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības rīka" un „MuLa2012" tekstu korpusa iespējas latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaudē.

1. Automatizētu pareizrakstības pārbaudes rīku un citu digitālo resursu izveides pieredze

Automatizēta pareizrakstības pārbaude ir process, kurā tiek atklāti tekstā kļūdaini uzrakstīti vārdi (tās var būt gan tipogrāfiskās, gan kognitīvās kļūdas) un dažreiz tiek sniegti arī ieteikumi šo kļūdu labošanai. Pareizrakstības kļūdu noteikšana tiek izmantota datorizētās valodu apguves lietojumprogrammās un automātiskās vērtēšanas sistēmās (Dikli, 2006; Warschauer & Ware, 2006).

Pieejas pareizrakstības pārbaudes rīku izveidē lielā mērā ir atkarīgas no valodas morfoloģiskajām pazīmēm. Teorētiskajā literatūrā biežāk pieminētās pieejas ir:

1) vārdnīcās balstīta pieeja (*dictionary based approach*), kur tiek izmantoti pareizrakstības u. c. vārdnīcu dati (Morris & Cherry, 1975);

2) attāluma rediģēšanas pieeja (*edit distance approach*), kur tiek veikta ģenerēto ieteikumu ranžēšana pēc to līdzības ar nepareizi uzrakstīto vārdu (Levenshtein, 1966);

3) statistiskā pieeja (*N-Gram approach*), kurā svarīgi ir kontekstuālie dati, vārda semantiskā apkaime, proti, tiek izmantoti tīmekļa, tekstu korpusu dati (Figueroa & Atkinson, 2012). Viena pareizrakstības pārbaudes rīka izveidei lielākoties tiek kombinētas vairākas pieejas (Flor, 2012). Tātad, lai izveidotu pareizrakstības rīku, kas piedāvā ieteikumus kļūdu labošanai, svarīga ir gan ortogrāfijas noteikumu, gan vārdnīcu, gan arī tekstu korpusa datu izmantošana.

Svarīgi šajās datubāzēs ievērot FAIR datu principus (*findable, accessible, interoperable, reusable*), proti, datiem jābūt atrodamiem, pieejamiem, savietojamiem un atkārtoti lietojamiem (Wilkinson et al., 2016). Arī informatīvais ziņojums „Latvijas atvērtās zinātnes stratēģija 2021.–2027. gadam" paredz, ka „ilgtermiņa saglabāšanai un atkārtotai izmantošanai paredzētiem pētniecības datiem, to metadatiem un e-infrastruktūrām maksimāli jāatbilst FAIR principiem, kas ir norādījumu kopums pētniecības datu radīšanā un pārvaldībā iesaistītajām pusēm, lai veicinātu maksimālu pētniecības datu izmantošanu. FAIR principu lietošana pētniekiem un citiem interesentiem ļauj viegli atrast un viegli orientēties pētniecības datos, uzlabo digitālo objektu mašīnlasāmību, kas atvieglo datu automātisko atrašanu, atlasi un izmantošanu" (Izglītības un zinātnes ministrija, 2021a, 11).

Automatizētu pareizrakstības un gramatikas pārbaudes rīku, mašīntulkošanas, arī mutvārdu teksta transliterēšanas rīku izveidē un pilnveidē neapšaubāmi lielāka pieredze ir angļu un citu starptautiskās saziņas valodu pētniekiem. Ir izveidoti arī latviešu valodas pareizrakstības pārbaudes rīki, piemēram, Tildes birojs, kas sadarbojas ar „Microsoft Windows" platformām. Reģionālo vai mazāk lietoto valodu pareizrakstības pārbaudes rīku izveidē viena no problēmām ir tā, ka ortogrāfijas sistēma nav nostabilizējusies, trūkst bāzes resursu, proti, pareizrakstības vārdnīcu, tekstu korpusu u. tml. Taču ir atrodami arī labās prakses paraugi, piemēram, pareizrakstības pārbaudes rīks ar kļūdu korekcijas funkciju ir ladīnu valodai (TALL COLD, b. g.), basku valodai (Aduriz et al., 1997), sardīniešu valodai (CROS, b. g.) u. c.

Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2021.–2027. gadam attiecībā uz latgaliešu rakstu valodas attīstību, izpēti un popularizēšanu rezultatīvajos

rādītājos paredz, ka būs „pieejams digitāls rīks latgaliešu rakstu valodas apguvei, papildināts latgaliešu rakstu valodas korpuss un izveidots mutvārdu tekstu korpuss" (Izglītības un zinātnes ministrija, 2021b, 37). Šīs ieceres tiek īstenotas valsts pētījumu programmās.

Atvērtā piekļuvē Latvijas valsts pārvaldes valodas tehnoloģiju platformā „Hugo.lv" jau ir pieejams automatizēts latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības rīks, kas atrod kļūdas un piedāvā to iespējamos labojumus latgaliski rakstītā tekstā. Pareizrakstības rīka veidotāji norāda, ka darbs norisinās vairākos posmos: morfoloģiski marķēta leksikona izveide; valodas analīzes rīku izstrāde, lietojumprogrammas izstrāde; kļūdu pārbaude leksikonā un trūkstošo ierakstu identificēšana, izmantojot lietojumprogrammu; kļūdu labošana un leksikona papildināšana. Morfoloģiskās analīzes rīka izveidei atkārtoti izmantota latviešu valodas morfoloģiskajam analizatoram pielietotā FST (*Finite State Transducer*) tehnoloģija (Deksne & Vulāne, 2020, 143). Morfoloģiski marķēta leksikona izveidei izmantoti vairāki avoti, proti, iepriekš publicētas latgaliešu valodas pareizrakstības vārdnīcas, Kalupes izloksnes vārdnīca, zinātniski raksti par latgaliešu leksiku un vārddarināšanu; nepublicēts materiāls par latgaliskajām izloksnēm un rakstu valodu; publicistikas un daiļliteratūras teksti; Latviešu valodas ekspertu komisijas Latgaliešu rakstu valodas apakškomisijas sēžu protokoli un lēmumi (Deksne & Vulāne, 2020, 144–145). Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības rīka pilnveides darbs tiek turpināts.

Latgaliešu valodas digitālie resursi ir nozīmīgi lasītprasmes un rakstītprasmes apguves un pilnveides kontekstā. Piemēram, mācību priekšmeta „Latgaliešu rakstu valoda 1.–9. klasei" programmas paraugā minēts, ka skolēni „[..] veidojot tekstu datorrakstā, izmanto pārbaudei latgaliešu pareizrakstības rīku" (Andrejeva et al., 2020, 78), „vingrinās vārdu pareizrakstības pārbaudē latgaliešu rakstu valodā", izmantojot Valsts valodas centra mājaslapā sniegto Latgaliešu rakstu valodas apakškomisijas informāciju, Latgaliešu valodas korpusā pieejamo skaidrojumu, pareizrakstības vārdnīcas u. c. izziņas materiālus (Turpat, 94).

2. Lietotāju pieredze latgaliešu rakstu valodas ortogrāfijas pārbaudē

Lai noskaidrotu lietotāju pieredzi latgaliešu rakstu valodas ortogrāfijas pārbaudē, tika aptaujāti četri eksperti (latgaliešu tekstu autori un korektori), kas demonstrē tikai nelielu ieskatu jautājumā par to, kādi resursi un kādā veidā tiek izmantoti pareizrakstības pārbaudei. Ekspertu personas dati rakstā ir anonimizēti, citātos norādot šifrētu kārtas numuru: E1, E2, E3, E4. Papildus izmantotas atziņas par interneta resursu izmantošanas iespējām latgaliešu rakstu valodas apguvē, kas izskanējušas Guntas Igavenas intervijā ar Edīti Husari Latvijas Radio Latgales studijas radio raidījumā „Kolnasāta" (Husare, 2020).

Interviju dati liecina, ka visbiežāk pareizrakstības pārbaudei tiek izmantotas dažādas vārdnīcas, t. sk. elektroniskās: „pyrmais nūteikti ir HipiLatLit projekta Lītuvīšu-latvīšu-latgalīšu vuordineica [Lietuviešu-latviešu-latgaliešu vārdnīca]. Tod ira vuordineica.lv [Kūceņš & Bierzeņš, b. g.], kas ira taids breivpruoteigū projekts, un ir ari tei poša Stroda vuordineica [Strods, 1933/1990]" (Husare, 2020); „ka verūs kaida vuorda, pasaveru daudzuos vuordineicuos, ari ME [Mīlenbaha–Endzelīna latviešu valodas vārdnīca, 2000–2011]" (E1); „[..] pareizraksteibys puorbaudei izmontovu HipiLatLit projekta Lītuvīšu-latvīšu-latgalīšu vuordineicu. Zynu, ka itū vuordineicu ar taidu pošu nūlyuku puorbaudeit raksteibu izmontoj ari cyti. Prūtams, žāl, ka ir tikai pamatformys, bet taipoš lobuok, ka i tuos ir" (E3).

Tiek izmantoti arī citi elektroniskie resursi: „Kod juopasaver kaidi vītvuordi latgaliski, ir „Lakugā" [Latgalīšu kulturys ziņu portals lakuga.lv] volūdys sadaļa „Raksteiba" [..]. Dzerauņu nūsaukumus pasaveru Vietvārdu datubāzē" (E4). Mūsdienu latgaliešu tekstu korpuss „MuLa2012" pareizrakstības pārbaudei vai nu netiek izmantots („MuLa naasu lītuojuse, bet tagad ir interese pasaskatēt!" (E2)), vai arī tiek izmantots vārdformu ortogrāfijas noskaidrošanai: „veļ vīns aspekts, ja ari izmontoju korpusa datus i kod ir atškireigys formys, tod maņ pošai svareigs kriterejs ir teksta autors, kurs tū ir rakstejs, voi izdeviejs. Un tūmār izavieleju tū tekstu, kura autors, pat subjektivi viertejūt, ir leluoks lītpratiejs latgalīšu volūdys raksteibā" (E3). Savukārt latgaliešu pareizrakstības rīku intervētie eksperti pagaidām neizmanto: „Hugo.lv pyrma loba laika nazkas interesants beja izliecs, par kū pasasmieju, i vaira nasavieru" (E1).

Aktuāli pareizrakstības pārbaudei ir „Latgaliešu rakstības noteikumi" (2007), latgaliešu valodas gramatikas un mācību līdzekļi. „Lai puorbaudeitu pareizraksteibu, pasaveru „Skreineiti" [digitālā latgaliešu ābece] voi pareizraksteibys nūteikumus. Vysbīžuok – zvons draugam volūdnīkam, i puorrunojam, kas i deļ kuo" (E2). „Nūsacejumi ir cīš konspektivi. Daudzys līts vyspuor nav atrūnamys. Partū izmontoju gramatiku „Vasals!"" (E4).

3. Pareizrakstības pārbaude dažādos latgaliešu valodas digitālajos resursos

Lai konstatētu latgaliešu valodas digitālo resursu iespējas, priekšrocības un trūkumus, tika veikts neliels eksperiments, pārbaudot vārda *konference* pareizrakstību dažādos atvērtajā piekļuvē pieejamos avotos.

Vispirms platformas „Hugo.lv" Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības rīka teksta logā tika ierakstīts teksts par konferenci: *Starptautiskuo zynuotniskuo konfereņce „Regionaluos volūdys izgleiteibā: nu teksta leidz tekstprateibai" 2022. gods 16.-17. junī Rēzeknē (Latvijā).* Rīks atrada piecas iespējamās kļūdas un piedāvāja to labojumu: *starptautiskuo → storptautyskuo; konfereņce → konference; regionaluos → nacionaluos; gods → gūds; Latvijā → Latvejā* (sk. 1. attēlu). Pārbaudot pareizrakstības noteikumos (Latgaliešu rakstības noteikumi, 2007), par nepamatoti labotiem var uzskatīt divus vārdus – *regionaluos → nacionaluos; gods → gūds.*

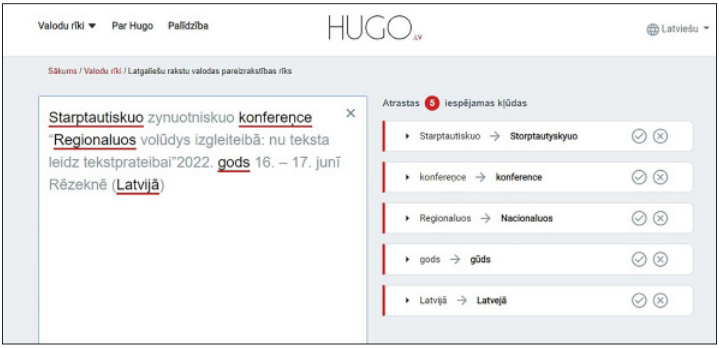

1. ATTĒLS. Ortogrāfijas pārbaude Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības rīkā (Hugo.lv)

Tālāk tika pārbaudīta leksēmas *konference* rakstība citos latgaliešu valodas digitālajos resursos. „Baltīšu-latgalīšu vuordineicā" jeb „Latviešu-latgaliešu vārdnīcā" (Kūceņš & Bierzeņš, b. g.), kas valodnieku vidū tiek vērtēta kritiski, vārdam *konference* piedāvāts pieraksts latgaliešu rakstu valodā *koņfereņce.* Savukārt elektroniskajā „Lietuviešu-latviešu-latgaliešu vārdnīcā" (2011–2013) dotas vārda *konference* atbilsmes lietuviešu valodā (*konferencija*) un latgaliešu valodā (*konfereņce*). Kā liecina digitālo resursu dati, leksēmas *konference* rakstībā mūsdienu latgaliešu rakstu valodā vērojamas nekonsekvences, šis vēl joprojām ir Latviešu valodas ekspertu komisijas Latgaliešu rakstu valodas apakškomisijā līdz galam neizdiskutēts jautājums: „[..] praksē nūsastyprynuojuse daudz līituotuo vuorda *konfereņce* i piec juo parauga cytu vuordu raksteiba ar leidzskaņu meikstynuošonu [..], tok „Latgalīšu raksteibys nūsacejumu" (2007) 1.6. punktā saceits, ka „leidzskaņu burtus *l* un *n* nameikstynoj jaunuokūs aizjimtūs vuordūs: *kultura, instituts, inteligence, tolerance* i tml." Komisejā nūlamts itū vaicuojumu izpieteit dziļuok i izsprīst par jaunu, a pagaidom praksē pīsatureit pi Nūsacejumūs saceituo" (Ūdre, 2019a).

Lai pārbaudītu leksēmas *konference* rakstības praksi latgaliešu rakstu valodā, „MuLa2012" korpusā tika meklēti trīs elektroniskajos resursos konstatētie vārda celmi gan ar nemīkstinātu, gan ar mīkstinātu līdzskani *n*. Tika konstatēts šāds vārdlietojumu skaits: *koņfereņc-* – 10 vārdlietojumi, *ko**n**fere**n**c-* – 98 vārdlietojumi, *ko**n**fereņc-* – 130 vārdlietojumi (MuLa2012), kas apliecina varianta *konfereņce* dominanci praksē.

Padziļināti pētot „MuLa2012" iespējas un trūkumus, tika izmantoti tādi valodas korpusa izpētes instrumenti kā *konkordance* un *kolokācijas.*

„Konkordance [..] ir korpusā atrasto vārdu vai vārdu savienojumu lietojumu saraksts kontekstā, tā ļauj skatīt kontekstā modeļus, kas atkārtojas" (Andronova & Auziņa, 2022), turklāt tiek norādīts arī konkrēto vārdlietojumu skaits, kas ļauj izdarīt secinājumus par to, kāda rakstība biežāk tiek izmantota praksē. Piemēram, viena no latgaliešu ortogrāfijas problēmām ir patskaņa *y*, kura nav latviešu literārajā valodā, lietojums. Latgaliešu pareizrakstības noteikumos norādīts, ka šķirama patskaņu *i* un *y*, kā arī divskaņu *iu* un *yu* rakstība. „Aiz *č, r, š, ž* raksta *y* vai *yu: čyguons, čyvynuot, grybu, ryka, šys, šyvums, Žykars, gryuds, šyut, žyužuot*, izņemot gadījumus, kad nākamajā zilbē ir

palatāla (mīksta) skaņa: *čivinēt, gribēt, riceņa, šivieja, žideņš*" (Latgaliešu pareizrakstības noteikumi, 2008, 53). Lai pārbaudītu „MuLa2012" korpusa lietderību pareiza vārdformas pieraksta meklējumos, tika izvēlēta vārdforma *grybu*, pieļaujot, ka varētu būt arī kļūdains pieraksts *gribu*. Turklāt tā ir homoforma, proti, darbības vārda *gribēt* darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes vienskaitļa pirmās personas forma vai arī lietvārda *gryba* vienskaitļa akuzatīva forma. Rezultātā tika konstatēti 50 formas *gribu* lietošanas gadījumi, tostarp arī teksta fragmenti latviešu literārajā valodā (sk. 2. attēlu), bet forma *grybu* lietota biežāk – 175 vārdlietojumi (sk. 3. attēlu).

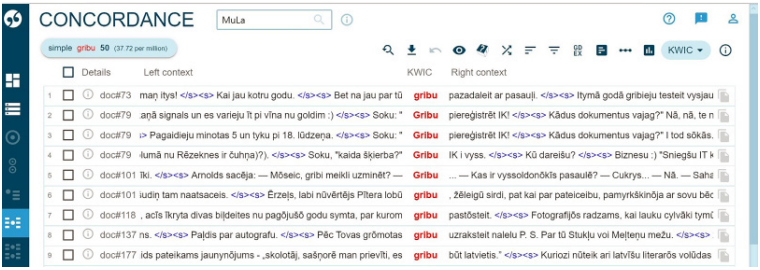

2. ATTĒLS. Vārdformas *gribu* konkordance mūsdienu latgaliešu tekstu korpusā (MuLa2012)

3. ATTĒLS. Vārdformas *grybu* konkordance mūsdienu latgaliešu tekstu korpusā (MuLa2012)

Kā redzams, korpusā sastopami arī vārdi (vārdformas) ar kļūdainu pierakstu, taču to frekvence ir mazāka, izņemot gadījumus, ja praksē nostabilizējies pieraksts, kas neatbilst ortogrāfijas nosacījumiem (kā vārda *konference* gadījumā). „MuLa2012" korpuss nav morfoloģiski

marķēts, līdz ar to arī nav iespējas meklēt atsevišķas vārdšķiras vārdus vai atsevišķas morfēmas, taču pastāv iespēja meklēt vārda daļu, kas ļauj atrast dažādas konkrētas saknes vārda formas.

Tā kā korpusā iekļauti teksti, kas publicēti gan pirms, gan pēc patlaban aktuālo „Latgaliešu rakstības noteikumu" (2007) apstiprināšanas, „MuLa2012" atrodami dažādi pieraksta varianti. Piemēram, leksēma *brāļi* korpusā konstatēta četros variantos: *brōli* – 79 vārdlietojumi, *bruoli* – 67, *bruoļi* – 2, *brōļi* – 1, kas ataino dažādu divskaņa [uo] pierakstu un kļūdainu līdzskaņa *l* mīkstinājumu patskaņa *i* priekšā. Nelielais vārdlietojumu skaits norāda, ka šī tipa kļūdas publicētos (rediģētos) tekstos ir reta parādība, lai arī, kā norāda Sandra Ūdre, līdzskaņa mīkstināšana nevietā ir biežāk izplatītā kļūda latgaliešu rakstos (Ūdre, 2019b).

„Kolokāciju analīzi parasti veic vārdu līmenī. Plašākā nozīmē tā ir vārda apkaime, šaurākā – bieži lietotu vārdu savienojums" (Andronova & Auziņa, 2022). Kolokāciju analīzi pareizrakstības pārbaudē var izmantot, ja jānosaka kopā un šķirti rakstāmu vārdu lietojuma konteksts. Piemēram, latgaliešu valodā atsevišķi rakstāmiem vārdiem *pa prīšku* ir nozīme 'pa priekšu', savukārt kopā rakstītajam *paprīšku* ir nozīme 'vispirms'. Šo gadījumu izpēte kontekstā var palīdzēt veidot izpratni par semantiku un ortogrāfiju. Piemēram, *Arnolds palaide Rutu* ***pa prīšku****, pats nūpakaļ* (MuLa2012); *Jaunuos dzeivis vītys Sibirī izalaseit* ***paprīšku*** *brauc t. s. vītraudzs (ходок)* (MuLa2012).

Ekspertu aptaujā norādīts, ka, izmantojot „MuLa2012" korpusu pareizrakstības pārbaudei, būtisks ir ne tikai vārda vai vārdformas lietojuma biežums, bet arī teksta autors vai izdevējs. Tāpēc svarīga ir iespēja aplūkot konkrētas konkordances rindas metadatus. Korpusa versijā, ko uztur Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts (https://korpuss.lv/id/MuLa2012) norādīts teksta autors, avots, nosaukums un publicēšanas gads, bet sākotnējā versijā, ko uztur Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija (http://hipilatlit.ru.lv/bonito/run.cgi/first_form), metadatos vēl norādīts arī izdevējs, izdošanas vieta un redzams, vai teksts ir drukāts vai elektronisks.

Nobeigums

Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības normēšanā vēl ir neatrisināti, diskutējami jautājumi, mūsdienu latgaliešu valodas tekstu korpuss un pareizrakstības pārbaudes rīks vēl tiek pilnveidots, līdz ar to pareizrakstības pārbaudes procesā nākas saskarties ar daudziem izaicinājumiem.

Intervijās ar ekspertiem konstatēts, ka „MuLa2012" korpusu izmanto galvenokārt vārdformu pareizrakstības pārbaudei (pamatformas pareizrakstības noskaidrošanai lielākoties tiek izmantotas vārdnīcas, tostarp elektroniskās). Pareizas vārda formas meklējumos korpusā galvenie kritēriji ir: 1) vārdformas lietojumu skaits; 2) teksta avots (korpusa metadatos aplūkojams teksta avota nosaukums, autors, publicēšanas gads); 3) lietojuma konteksts, īpaši kopā un šķirti rakstāmu vārdu pārbaudei.

Iespēja pareizrakstības pārbaudei izmantot lietojuma kontekstu, pārbaudīt teksta avota uzticamību, kā arī ātras meklēšanas iespējas ir nozīmīgas tekstu korpusa kā pareizrakstības pārbaudes rīka priekšrocības. Savukārt „MuLa2012" būtiskākais trūkums ir tas, ka korpuss nav morfoloģiski marķēts, turklāt tam pagaidām ir salīdzinoši neliels apjoms (viens miljons vārdlietojumu), tajā ievietoti periodā no 1988. līdz 2012. gadam publicēti teksti, proti, publikācijas gan pirms, gan pēc patlaban aktuālo „Latgaliešu rakstības noteikumu" (2007) apstiprināšanas. Īstenojot projektu „Humanitāro zinātņu digitālie resursi: integrācija un attīstība" un „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā", „MuLa2012" korpuss tiek pilnveidots un papildināts ar jaunākajiem tekstiem, plānots, ka korpusa 2022. gada versija tiks papildināta ar aptuveni vienu miljonu vārdlietojumu.

Latgaliešu valodas digitālie resursi vēl ir pilnveidojami, lai tie būtu uzticami un ērti izmantojami. FAIR datu principu ievērošana, datu pieejamība un savietojamība ir svarīgi priekšnosacījumi kvalitatīva automatizēta latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaudes rīka izveidei.

AVOTI

Hugo.lv – *Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības rīks.* (b. g.). Hugo.lv. Pieejams https://va.hugo.lv/proofinglv; skatīts 07.04.2022.

Kūceņš, A., & Bierzeņš, A. A. (b. g.). *Baltišu-latgališu vuordineica*. Pieejams http://vuordineica.lv/; skatīts 07.04.2022.

Latgaliešu pareizrakstības noteikumi. (2008). LR Tieslietu ministrijas Valsts valodas centrs. Rīga, Rēzekne: Latgolys Studentu centrs.

Lietuviešu-latviešu-latgaliešu vārdnīca. (2011–2013). Rēzeknes Augstskola. Pieejams http://hipilatlit.ru.lv/dictionary/lv/dictionary.html.

Mīlenbaha–Endzelīna latviešu valodas vārdnīca. (2000–2011). Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts. Pieejams https://tezaurs.lv/mev/.

MuLa2012 – Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts, & Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija. (2011–2013). *Mūsdienu latgaliešu tekstu korpuss 2012*. Nacionālā korpusu kolekcija. Pieejams https://korpuss.lv/id/MuLa2012.

LITERATŪRA

Aduriz, I., Urkia, M., Alegria, I., Artola, X., Ezeiza, N., & Sarasola, K. (1997). A spelling corrector for Basque based on morphology. *Literary and Linguistic Computing*, *12*(1), 31–38. Pieejams https://doi.org/10.1093/llc/12.1.31.

Andrejeva, A., Dundure, V., Vulāne, A., & Žulina, V. (2020). *Latgaliešu rakstu valoda 1.–9. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs*. Pieejams https://www.visc.gov.lv/lv/media/11407/download.

Andronova, E., & Auziņa, I. (2022). Korpuslingvistika. In *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams https://enciklopedija.lv/skirklis/101749-korpuslingvistika; skatīts 12.05.2022.

CROS – *Curretore regionale ortogràficu sardu in lìnia v.2.0.* (b. g.). Pieejams http://www.sardegnacultura.it/cds/cros-lsc/; skatīts 12.05.2022.

Deksne, D., & Vulāne, A. (2020). Towards the Development of Language Analysis Tools for the Written Latgalian Language. In *Human Language Technologies – The Baltic Perspective*, 142–149.

Dikli, S. (2006). An Overview of Automated Scoring of Essays. *The Journal of Technology, Learning and Assessment*, *5*(1). Pieejams https://ejournals.bc.edu/index.php/jtla/article/view/1640.

Figueroa, A., & Atkinson, J. (2012). Contextual Language Models for Ranking Answers to Natural Language Definition Questions. *Computational Intelligence, 28*(4), 528–548. Pieejams https://doi.org/10.1111/j.1467-8640.2012.00426.x.

Flor, M. (2012). Four types of context for automatic spelling correction. *Traitement Automatique des Langues, 53*(3), 61–99. Pieejams https://www.researchgate.net/publication/250305413_Four_types_of_context_for_automatic_spelling_correction.

Husare, E. (19.04.2020.). Īspiejis vuiceitīs latgalīšu rokstu volūdu škārsteiklā. Latgaliešu valodas apgūšanai – spēles datorā un tiešsaistes materiāli. (G. Igavenas intervija ar E. Husari). *Kolnasāta*. (04.04.2020.). Latvijas Radio Latgales studija. Pieejams https://www.lsm.lv/raksts/kultura/kulturtelpa/latgaliesu-valodas-apgusanai--speles-datora-un-tiessaistes-materiali.a356022/.

Izglītības un zinātnes ministrija. (2021a). *Latvijas atvērtās zinātnes stratēģija 2021.–2027. gadam*. Pieejams https://www.izm.gov.lv/lv/latvijas-atvertas-zinatnes-strategija-2021-2027-gadam.

Izglītības un zinātnes ministrija. (2021b). *Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2021.–2027. gadam*. Pieejams https://www.izm.gov.lv/lv/media/13858/download.

Latgaliešu rakstības noteikumi. (2007). Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas Latgaliešu ortogrāfijas apakškomisija. Pieejams https://likumi.lv/ta/id/164904-par-latgaliesu-rakstibas-noteikumiem.

Levenshtein, V. I. (1966). Binary Codes Capable of Correcting Deletions, Insertions, and Reversals. *Soviet Physics – Doklady, 10*(6), 707–710. Pieejams https://nymity.ch/sybilhunting/pdf/Levenshtein1966a.pdf.

Martena, S., Briška, A., & Naua, N. (2022). Latgaliešu valodas korpuss citu Eiropas mazāk lietoto valodu kontekstā: korpusa raksturojums, lietojums un potenciālā iespējošana. *Letonica, 47*, 208–224. Pieejams http://lulfmi.lv/files/letonica/Letonica_47.pdf.

Morris, R., & Cherry, L. (1975). Computer detection of typographical errors. *IEEE Transactions on Professional Communication, 18*, 54–64.

Naua, N. (2022). Diskusija par latgaliešu valodas statusu. In *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams https://enciklopedija.lv/skirklis/109903-diskusija-par-latgalie%C5%A1u-valodas-statusu; skatīts 12.05.2022.

Strods, P. (1990). *Pareizraksteibas vōrdneica.* Daugavpils: Videjōs izgleiteibas golvonō pōrvalde. (Pirmizdevums: 1933)

TALL COLD – *Coretour Ortografich Ladin*. (b. g.). Pieejams http://cold.ladintal.it/applications/dictionary/siteCOLD/index.jsp?_VP_V_ID=1731554601; skatīts 07.04.2022.

Ūdre, S. (2019a). Baze voi bāze, Modyuna, Modūne voi Modūna? *Latgalīšu kulturys ziņu portals lakuga.lv.* Pieejams https://www.lakuga.lv/2019/06/17/baze-voi-baze-modyuna-modune-voi-moduna/.

Ūdre, S. (2019b). Bīžuokuo klaida – leidzskaņa meikstynuošona navītā. *Latgalīšu kulturys ziņu portals lakuga.lv.* Pieejams https://www.lakuga.lv/2019/01/28/bizuokuo-klaida-leidzskana-meikstynuosona-navita/.

Valsts valodas likums. (1999). Pieejams https://likumi.lv/ta/id/14740-valsts-valodas-likums.

Warschauer, M., & Ware, P. (2006). Automated Writing Evaluation: Defining the Classroom Research Agenda. *Language Teaching Research*, *10*(2), 157–180. Pieejams https://www.learntechlib.org/p/101033/.

Wilkinson, M. D., Dumontier, M., Aalbersberg, I. et al. (2016). The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. *Scientific Data*, *3*. Pieejams https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

ECCLESIONYMS BOTH AS ANTHROPONYMS AND TOPONYMS: THE ROMAN CATHOLIC PARISH AND CHURCH NAMES IN LATVIA[1]

Eklezionīmi kā antroponīmi un toponīmi: Romas Katoļu draudžu un dievnamu nosaukumi Latvijā

ANNA ELIZABETE GRIĶE

[1] This work is supported by the state research program "Letonika – Fostering a Latvian and European Society" within the project "Diversity of Latvian Language in Time and Space" (№ VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

KOPSAVILKUMS

Atslēgvārdi:
eklezionīms, draudzes nosaukums, dievnama nosaukums, Romas Katoļu baznīca, Latvija

Eklezionīmu pētniecība onomastikā aizsākās 20. gadsimta 60. gados, un tā fokusējās uz baznīcu nosaukumiem un nosaukšanas sistēmām. Ar eklezionīmu tiek saprasts reliģiskas celtnes apzīmējums, un to parasti veido vairāki vārdi. Šie vārdi atklāj dievnama atrašanās vietu, svēto aizbildni, konfesiju un celtnes statusu. Baznīcas (*ecclesia*) kā draudzes jeb cilvēku kopuma izpratne eklezionīmu pētniecībā apvieno toponīmisko perspektīvu ar antroponīmisko perspektīvu. Raksta mērķis ir divējāds: 1) teorētiski apskatīt eklezionīma definīciju onomastikas pētījumos un 2) izprast eklezionīmisko sistēmu Romas Katoļu draudžu nosaukumos Latvijā, veicot to detalizētu analīzi un pievēršot īpašu uzmanību svētajiem aizbildņiem. 263 draudžu nosaukumu analīze atklāj divas kompozicionālas variācijas. Ja draudzei nav sava dievnama, nosaukuma pamatā ir ģeogrāfiskais marķieris, bet, ja dievnams ir, nosaukumu papildina dievnama svētā aizbildņa vārds. Rēzeknes-Aglonas diecēzes draudžu nosaukumos saglabājušies vairāki vēsturiskie ciemu vietvārdi, kas starpkaru periodā Baltkrievijas pierobežā tika nomainīti. Pētot 220 draudžu nosaukumos minētos svētos aizbildņus, jāatzīst, ka izteikti biežāk izmantots Jaunavas Marijas vārds, nākamie lietojuma biežuma ziņā ir Jēzus Kristus un Jāņa Kristītāja vārdi. Analizējot svēto aizbildņu maiņu eklezionīmos, atklājas tautas dievbijības izpausmju izmaiņas Romas Katoļu baznīcā.

Introduction

In Latvia, the religious architectonic landscape contains churches belonging to different denominations, recognized by their fragmentary names such as *St. Peter's Church*, *Basilica of Aglona,* and *Riga Orthodox Cathedral*. Few know that their full names, or ecclesionyms, are *Riga St. Peter Evangelical Lutheran Church*, *Aglona Assumption of the Blessed Virgin Mary Roman Catholic Basilica*, and *Riga Nativity of Christ Orthodox Cathedral*. These names reveal the churches' geographic location, titular name[2] (also called patron saint), denomination, and building's status. However, Latvia's major denominations do not make public accounts of religious buildings but of the parishes; they provide a data set of parish names. Curiously, onomasticians (e.g., Fairclough, 1960; Ferguson, 1966; Stump, 1988) explore church names, but what about parish names? Church and parish names often are similar — for instance, *Okra St. Hieronymus Parish* gathers in *Okra St. Hieronymus Roman Catholic Church* — but this is not always the case. Parishes that don't have their own churches are named only after their geographic location: for instance, *Engure Roman Catholic Parish*, which gathers in *Engure Evangelical Lutheran Church*. It opens a theoretical discussion: How does an anthroponymic approach widen the definition of an ecclesionym?

To explore the matter, the aim of this paper is twofold. First, to analyze terminological sources to theoretically discuss the definition of an ecclesionym in onomastic research. Second, to suggest widening the understanding of the church (from Greek 'ecclesia') as a parish, which adds an anthroponymic perspective to the definition of an ecclesionym. To put the proposed approach in practice, a focused analysis of Roman Catholic parish names in Latvia is done to reveal the local ecclesionymic system. The findings are discussed through a historic perspective by the analysis of changes of parish names. It shows the role of the Roman Catholic Church in implementing and adjusting different devotions.

---

[2] A titular name is assigned to a religious building when it is consecrated. In the three provided examples the titular names are *St. Peter*, *Assumption of the Blessed Virgin Mary*, and *Nativity of Christ*.

1. *Ecclesionym*, its definition and research

Onomastic terminological guidelines define ecclesionyms as names of religious premises or do not distinguish them at all. The linguist L. Zgusta compares A. Room's "Guide to the Language of Name Studies" (1996) with its chronological predecessor, "Osnoven Sistem" (1983). The latter includes church names in the category of urbanonyms, or oikonyms. The guidelines suggested by Room follow the tradition of deriving terminology from Latin and Greek morphemes, distinguishing ecclesionyms as denoting specific types of premises (Zgusta, 1998, 193, 197). The "List of Key Onomastic Terms" (n. d.) by the International Council of Onomastic Sciences (ICOS) does not specify church names as a category, but defines a toponym as a "proper name of a place, both inhabited and uninhabited." In this sense, an ecclesionym as an onym of a church or any other religious building would be categorized as a place name.

1.1. The research of church names and naming

Research with a focus on church names, naming systems, and features does not problematize the nature of the ecclesionyms; they are geographically marked, and thus are of toponymic character. For instance, the volume "Naming the Sacred: Religious Toponymy in History, Theology, and Politics" (Mambelli & Marchetto, 2019) aims to approach the matter from various points of view. However, as already indicated in the titular name, these names are approached *per se* as toponyms. Among the pioneers in the field, T. Fairclough published an article about Baptist church names in New Orleans, specifying that the study of church names is the "onomastic *terra incognita*" (1960, 75). The discussion of church names' linking within a larger onomastic system appears early. In 1966, A. Griera puts his findings about Catalan parish names in a wider scope, stating that "research in linguistics on toponymy and onomastics should begin with the diocese and the parish. Only afterwards can one deal with the community" (1966, 121).

A focus on the social nature of name-giving patterns predominates in the field. Fairclough states that "the difference between white and Negro Baptists in New Orleans — between their attitudes toward the religion they practice and the world they live in — are probably mirrored quite accurately in the

striking divergences of their church-naming patterns" (1960, 84). In 1988, R. Stump complemented existing research on church-naming patterns in the United States by investigating the most recurrent church titular names in Eastern Rite Catholic Churches. Stump concluded that "a Catholic Church's name is thus more than a label attached to a structure; it is a symbol of the history, traditions, and patterns of devotion of the group that worships there" (1988, 89). The research of ecclesionyms reveals regional, social, and cultural markers within church-naming patterns, emphasizing a functional perspective to distinguish among social groups.

1.2. The Roman Catholic Church and parish names in Latvia

There is no research specifically on Roman Catholic church and parish names in Latvia, but several works include them (Budže & Svilāns, 1995; Cakuls, 1997; Krūmiņš, 2003; Kaminska & Bistere, 2006; Manteifels, 1879/2020). Analysis of the ecclesionyms in these sources show a lack of consistency in their use. The church name — and the parish name in the broader sense (including geographic location, titular name, denomination, and building's status) — is randomly composed.

"Polish Inflanty" (1879/2020) by G. Manteuffel provides a rich historic and ethnographic examination of contemporary Latgalia, located in the southeast of Latvia. The book's annex includes a list of the region's cities, hamlets, manors, and churches as of 1866. It categorizes information about Roman Catholic parish churches (e.g., *Krāslava St. Ludwig King of France Parish Church*), church branches (e.g., *Kombuļi Church, branch of Krāslava Church*), chapels (e.g., *Kalna Jaša Chapel, branch of Nīdermuiža Church*), and small churches, — the lattermost an unspecified category, marked in Latvian by the use of the diminutive form of 'church' (e.g., *Istalsna Small Church, branch of Eversmuiža Church*) (Manteifels, 1879/2020, 153–179). These proper names include geographic locations, but titular names usually are included only in the names of parish churches.

Books by Riga Metropolis Curia, "Roman Catholic Churches in Latvia" (Budže & Svilāns, 1995) and "Roman Catholic Parishes in Latvia" (Cakuls, 1997), are fundamental sources of church and parishes names. There are various ways of writing church names. Churches are named after their geographical location, with some names containing titular names

in Latin (e.g., *Lauciene, 'tit. eccl. s. Antonii'* (Budže & Svilāns, 1995, 290). In several cases, the titular name is provided within the description: "The wooden church in Puša, built in 1743, in consecrated in honor of St. Trinity" (Budže & Svilāns, 1995, 166). If there are several churches in one place, like in Riga, then the churches are always marked by the titular name. The work by Cakuls (1997) on Roman Catholic parishes links church names and their titular names to the parish (e.g., *Okra Roman Catholic Parish — St. Hieronymous Church*), but parishes without churches are named after their geographic location (e.g., *Auce Roman Catholic Parish*) (282, 562).

A more systematic approach is applied in another research. In 1939, A. Krūmiņš finished his thesis on wooden Roman Catholic churches in 18th-century Latgalia (published in 2003), wherein the author analyzed 131 wooden churches and chapels. Throughout his work, he takes a consistent approach, naming the churches and chapels only by their geographic location (e.g., *the Old Dagda Wooden Church*; *Daugavpils Roman Catholic Church* (Krūmiņš, 2003, 18–19)). R. Kaminska and A. Bistere, in their multiple books, cover the heritage of religious architecture in different regions of Latvia. Their studies should be highlighted since church names therein are provided in their integrity. Some complementary information is given for different place-name variations (e.g., *Jezupova (Juzefova) St. Peter and Paul Roman Catholic Church*), for popular denominations (e.g., *Dubna Roman Catholic Chapel – Varšaveņa*), or for historic names (e.g., *Beresņe Nativity of the Blessed Virgin Mary (St. Anna) Roman Catholic Church*) (Kaminska & Bistere, 2006, 84, 86, 176).

In sum, publications providing data corpuses of ecclesionyms have established solid ground to explore Fairclough's *terra incognita*. There is common understanding that ecclesionymy aims to research the names of religious buildings. The findings also reveal that these church names are socially and regionally specific.

2. Ecclesionymic systems in Roman Catholic parish names in Latvia

The annual almanac "Catholic Calendar" (in Latvian "Katoļu Kalendārs", Lisenkova, 2020) provides the relevant annual calendric information to Roman Catholics, a compilation of articles covering different themes, and an extensive overview of all Roman Catholic parishes and organizations. For the present research, the most recent almanac was chosen to excerpt all parish names, providing a data set of two-hundred sixty-three names.

2.1. Variations of parish names

In contemporary Latvia, there are two-hundred sixty-three Roman Catholic parishes divided among four dioceses: there are sixty-eight parishes in the Riga archdiocese, fifty-six parishes in the Jelgava diocese, thirty-one parishes in the Liepāja diocese and one-hundred seven parishes in the Rēzekne-Aglona diocese. Parish names have two variations, listed in Table 1 (abbreviations: pn. — place name; t. — titular name; p. — parish). The parish name includes either a place name or both a place name and a titular name.

TABLE 1. Roman Catholic parish name variations in the dioceses

	Total	Pn.-t.-p.	Pn.-p.
Riga archdiocese	**68**	46	22
Jelgava diocese	**56**	41	15
Liepāja diocese	**31**	26	5
Rēzekne-Aglona diocese	**107**	107	-

The most recurrent variation of a parish name is a place name followed by the titular name and ending with word 'parish' ('draudze' in Latvian). Even if such a variation suggests that the parish has its own church with the same titular name, there are several exceptions. For instance, *Riga Transfiguration of Our Lord Jesus Christ Greek Catholic Parish* gathers in *Riga Our Lady of Sorrow Roman Catholic Church*. It is the only listed

parish belonging to Greek Orthodoxy and not Roman Catholics. Another exception: *Mārupe parish "Ave Maria,"* which holds its Holy Masses in Mārupe Music and Art School. This parish has a titular name but not its own church, and it is the only parish which has its titular name in Latin rather than Latvian.

The second most recurrent variation is formed from the place name and the word 'parish'; these are mainly parishes without their own churches. In the Riga archdiocese, these are *Baldone, Birzgale, Dzelzava, Inčukalns, Jaunkalsnava, Jumprava, Ķegums, Ķeipene, Ķekava, Laubere, Lubāna, Ļaudona, Madliena, Mazozols, Mazsalaca, Mālpils, Meņģele, Ogresgals, Rauna, Taurene, Taurupe* and *Zaube parishes*; in the Jelgava diocese — *Bārbele, Bēne, Eleja, Engure, Ērberģe, Gārsene, Glūda-Nākotne, Īslīce, Kumbuļi, Sala, Sece, Sproģi, Vecumnieki, Zalve* and *Zasa parishes*; in the Liepāja diocese — *Brocēni, Dundaga, Silaiņi*, and *Ugāle parishes*. These parishes have mainly been established after Latvia restored its independence in 1991. They gather in churches of different denominations (mainly Lutheran), educational, cultural, or medical facilities, private premises, or prayer houses. However, such a variation does not exist in the Rēzekne-Aglona diocese; all parishes have their own churches there, and no new parishes have been formed in the past decades.

As for the geographic location, place names do not always coincide with one precise, inhabited place. For instance, *Glūda-Nākotne Parish* in the Jelgava diocese unites two hamlet names. *Grīva St. Virgin Mary Parish* in Daugavpils uses a particular neighborhood name. There are several parishes in the Rēzekne-Aglona diocese that have preserved historic place names in ecclesionyms; for instance, *Baļbinova Saint Trinity Parish* in Indra, *Bukmuiža St. Ludwig Parish* in Ezernieki, *Eversmuiža St. Andrew Parish* in Cibla, *Rozentova Exaltation of the Holy Cross Parish* in Malta, and *Landskorona St. Trinity Parish* in Šķaune. These parishes are located near the borderlands of Belarus, and these place names were changed in between the two world wars. It could be that leaving a previous place name in a parish name was a form of resistance to governmental interference (Strods, 1996, 255–256).

2.2. Variations of titular names

Each Roman Catholic church is dedicated to a particular saint, its attribute, or a devotion at the moment when it is consecrated. This is the church's titular name. The parish often has the same titular name as its church. Two hundred and twenty parishes have a titular name, the analysis of which is displayed in Table 2.

TABLE 2. The popularity of Roman Catholic parish titular names in 2020 in Latvia

Parish titular name	Total
Linked to Mother of God (Virgin Mary)	50
Linked to Son of God (Jesus Christ)	23
John the Baptizer	17
Saint Trinity	16
Holy Cross	12
St. Joseph	9
Archangel Michael	9
St. Apostles Peter and Paul	7
St. Anton	6
Holy Ghost	6
St. Anna	5
St. Family	4

Parish titular name	Total
St. Peter	4
St. Therese of the Child Jesus	3
St. Maynard	3
St. Ignatius of Loyola	3
St. Mary Magdalene	0
St. Jacob	3
Mercy of God	3
St. Laurence	3
Blessed Sacrament	3
St. Stanislaw	3
St. George	3

The most recurrent parish titular names in contemporary Latvia are linked to the Virgin Mary and Her different attributes, fifty in total. Ten parishes bear the titular name of *Assumption of the Blessed Virgin Mary*; ten others are dedicated to the *Heart of Jesus*. As for others derived from Virgin Mary, these are *Virgin Mary* (six parishes), *Our Lady of Sorrow* (five parishes), and *Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary*

(four parishes). As for titular names linked to Jesus Christ, the most popular, after *Heart of Jesus* (ten parishes), is *Christ the King* (seven parishes). Titular names excluded from the list that are used twice are *St. Ludwig, St. Apostles Simon and Judeo, St. Francis, St. Dominic, St. Andrew, St. Agatha, St. Martin*, and *Divine Providence*; those used only once are *St. Aloysius, St. Hieronymus, St. Elizabeth, St. Stephen, St. Konrad, St. Mary Goretti, St. John Paul II, St. Boniface, St. Brigitte, St. Catherine from Sienna* and *St. Adrian*. Due to the low number of parish titular names, it would be misplaced to talk about tendencies within a regional context. However, the unique presence in the Rēzekne-Aglona diocese of such titular names as *St. Agatha*, *St. Ludwig*, and *St. Dominic* allows us to note locally important saints or devotions. There are regional and historic markers, such as *Pasiene St. Dominic Parish*, reminding of the arrival of Dominican monks to the Latvian border area in the late 17th century. Some of these titular names also indicate the practice of different devotions, for instance, to the Heart of Jesus and Mary or to the Mercy of God.

2.3. Historic variations and trends of parish titular names

Parish and church titular names sometimes are changed. By comparing parish's church titular names in the list provided by G. Manteuffel from 1866 with a list of contemporary parish names from 2020, there are multiple variations of transformations:

1) preservation of the original titular name, e.g., *Indrica St. John the Baptizer Parish* and *Church*;

2) stylistic change of the titular name, e.g., *Daugavpils St. Peter Forged in Chains Parish Church* to *Daugavpils St. Peter in Chains Parish*;

3) terminological adjustment of the titular name, e.g., *Kalupe Body of God Parish Church* to *Kalupe Blessed Sacrament Parish*;

4) shortening of the titular name, e.g., *Krāslava St. Ludwig King of France Parish Church* to *Krāslava St. Ludwig Parish*;

5) extension of the titular name, e.g., *Aglona Blessed Virgin Mary Parish Church* to *Aglona Assumption of the Blessed Virgin Mary Parish*;

6) change of the entire titular name, e.g., *Skaista Virgin Mary Parish Church* to *Skaista St. Antoine Parish*.

To understand the motivations for changing the entire titular name, additional data would be necessary; however, some observations can already be made. The Second Vatican Council (1962–1965) adjusted numerous devotions and made significant changes to the Liturgical calendar. Some of these changes can be observed in the list above. Such titular names of *Saint Relics*, *Body of God,* or *Jesus, Mary, and Joseph* are not used in contemporary parish and church titular names. In multiple cases, churches have been rebuilt and consecrated to a different saint patron. For instance, in 1941 *Izvalta St. Mary Magdalene Parish Church* burned down, and after the renovation both the church and the parish were given the titular name of *St. Anna* (Kaminska & Bistere, 2015, 90–95).

Some contemporary historic tendencies are worth mentioning, in addressing the question of the church-naming process. In 1993, Pope John Paul II canonized Bishop Maynard, whose name then was used as the titular name for three parishes in Liepāja, Ikšķile, and Ogre. After the canonization of Pope John Paul II in 2014, his name became Carnikava parish's titular name. Until 1991, only *Vidsmuiža Holy Ghost Parish* had this titular name; now there are six such parishes. The question follows: How are titular names assigned to parishes (and churches)? Even though the local archbishop is said to have the final word, it is rather clear that the decision is not unilaterally made. An illustrative example is that of *Alūksne St. Boniface Roman Catholic Parish*, a titular name unique in Latvia, assigned in recognition of the German organization "Bonifatium Werk," which helped to finance the construction of the parish's church. Also of note is *Liepāja Māra Roman Catholic Parish*, which has chosen the titular name of the Virgin Mary in the name's Latvian version, 'Māra.'

Conclusion

If in onomastics the saying, *What's in a name?*, has become chrestomathic, then the present inquiry has investigated, *What's in a church name?*. The overview of the research of ecclesionyms shows that this is predominantly learned by analyzing church names. I have suggested an expansion of the investigation to include the anthroponymic perspective by including parish names. The analysis of 263 Roman Catholic parish names reveals two main compositional variations, indicating whether the parish has its own church (marked by the titular name). Under a toponymic approach, parish names without their own churches would be out of the data scope. The analysis of 220 parish titular names indicated the dominant popularity of the Virgin Mary. This matches with the unofficial Catholic denomination of Latvia — *Terra Mariana*, or the Land of Māra (Mary). In the Rēzekne-Aglona diocese, which remained Catholic while other parts of Latvia were impacted by the reformation, the ecclesionyms have preserved such features as the historic place names. To conclude, the ecclesionymic variety within the Roman Catholic Church provides many axes of research in onomastics beyond simply the names of religious premises.

REFERENCES

Budže, A., & Svilāns, J. (1995). *Latvijas Romas-Katoļu baznīcas un kapelas*. Rīga: Rīgas Metropolijas kūrija.

Cakuls, J. (1997). *Latvijas Romas katoļu draudzes: Kūrijas arhīva materiālu apkopojums*. Rīga: Rīgas Metropolijas kūrija.

Fairclough, T. (1960). "New Light" on "Old Zion": A Study of the Names of White and Negro Baptist Churches in New Orleans. *Names*, *8*(2), 75–86. https://doi.org/10.1179/nam.1960.8.2.75

Ferguson, C. (1966). Saints' Names in American Lutheran Church Dedications. *Names*, *14*(2), 76–82. https://doi.org/10.1179/nam.1966.14.2.76

Griera, A. (1966). Les paroisses de la diocèse de Lleyda. *Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences*, 201–212. https://doi.org/10.1515/9783111349046-033

Kaminska, R., & Bistere, A. (2006). *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Daugavpils rajonā.* Rīga: Neputns.

Kaminska, R., & Bistere, A. (2015). *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums vēsturiskajā Krāslavas novadā*. Rīga: Neputns.

Krūmiņš, A. (2003). *Latgales koka baznīcas*. Rīga: Jumava.

Lisenkova, I. (Ed). (2020). *Katoļu Kalendārs 2021: Gadagrāmata*. Rīga: Katoļu Baznīcas vēstnesis.

List of Key Onomastic Terms. (n. d.) International Council of Onomastic Sciences. https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf

Mambelli, A., & Marchetto, V. (Eds.). (2019). *Naming the Sacred: Religious Toponymy in History, Theology and Politics*. Gottingen: V&R Unipress.

Manteifels, G. (2020). *Poļu Inflantija* (R. Labanovskis, Trans.). / Manteuffel, G. *Inflanty Polskie.* Rīga: Jumava. (Original work published 1879)

Strods, H. (1996). *Latvijas Katoļu baznīcas vēsture: 1075.–1995.* Rīga: Poligrāfists.

Stump, R. (1988). Church-Naming Practices among Eastern Rite Catholics in the United States. *Names*, *36*(1), 85–90. https://doi.org/10.1179/nam.1988.36.1-2.85

Zgusta, L. (1998). The Terminology of Name Studies (In Margine of Adrian Room's *Guide to the Language of Name Studies*). *Names*, *46*(3), 189–203. https://doi.org/10.1179/nam.1998.46.3.189

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

PERSONĪBAS

Personalities

■ **DACE MARKUS, DZINTRA BONDA** (*DZINTRA BOND*)

Modernās fonoloģijas pamatlicējs liepājnieks Moriss Halle[1]

The Founder of Modern Phonology, Morris Halle from Liepāja

ABSTRACT

The aim of this article is to introduce the biography and scientific works of the well-known phonologist, Morris Halle, who was born in Liepaja in 1923. He paid special attention to the phonological analysis of Latvian, in cooperation with the Latvian linguist Valdis Juris Zeps. Their study is useful as a basis for continuing research into the phonology of Latvian and its practical use in the education of young linguists and teachers.

Halle's linguistic contribution is significant in the development of new theories of phonology; it has also been useful in previous studies of Latvian phonetics, in the development of the latest grammar of the Latvian language (LVG, 2013), as well as most directly in Markus and Bond's monograph, "Introduction to Phonology."

Knowledge of phonology expands not only philologists' understanding of language elements, their functions,

Keywords:
Morris Halle, phonological analysis, Latvian language

[1] Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai" projektā „Mūsdienu latviešu valodas lietojums un attīstība" (Nr. VPP-LETONIKA-2022/1-0001).

and history, but also helps teachers and speech therapists accurately explain the characteristics and functions of language sounds in a unified phonological system, as well as to understand phonetic changes in language use. Unfortunately, there remain few studies in Latvian phonology, though the phonetics of Latvian is significantly developed, in no small part due to the work of Jānis Endzelīns.

The joint work of Halle and Zeps on Latvian morphophonemics is not a comprehensive description of the phonological laws of Latvian, but it clearly indicates the direction in which further work in Latvian linguistics should go. Continuing investigation of the phonological laws of Latvian is one of the tasks for the next generation of linguists, the results of which will be useful for specialists in both the field of linguistics and education.

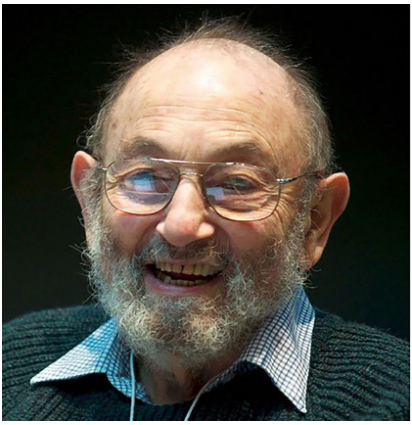

1. ATTĒLS. Moriss Halle (http://web.mit.edu/morrishalle/pubworks/)

Ievads

Fonētika un fonoloģija ir divas valodniecības nozares, kas nav šķiramas viena no otras, tomēr katrai no tām ir savas pazīmes, likumi, teorijas. Analizējot valodas apguvi, pētnieki vairāk pievēršas pedagoģiskiem aspektiem, skolotāji un logopēdi norāda uz pareizrunas nepilnībām, savukārt mazāk tiek skaidrotas skaņu funkcijas, kā arī akustiskās un artikulārās atšķirības. Latviešu valodniecībā vairāk pētījumu ir fonētikā, tādēļ ļoti vērtīgi ielūkoties tajās publikācijās, kas ir modernās fonoloģijas attīstības pamatā. 2023. gadā 150 gadu apritētu ievērojamajam latviešu valodniekam Jānim Endzelīnam, kura dzīves laikā uzmanība bija pievērsta fonētiskajiem procesiem valodā, bet 2023. gada 23. jūlijā 100 gadu apritētu amerikāņu valodniekam, Masačūsetsas Tehnoloģiju institūta (MTI) profesoram, vēlāk emeritētajam profesoram Morisam Hallem (*Morris Halle*). Ievērojamais ebreju izcelsmes valodnieks M. Halle (sk. 1. attēlu), kurš dzimis Liepājā, devis ierosmi fonoloģijas attīstībai. M. Halle, nodzīvojot zinātniski raženu mūžu, šķīrās no šīs pasaules 2018. gada 2. aprīlī 94 gadu vecumā (MIT News, 2018).

Raksta **mērķis** ir iepazīstināt ar Liepājā dzimušā ievērojamā fonologa M. Halles biogrāfiju un devumu valodniecībā, īpaši ar latviešu valodas fonoloģisko analīzi, kas tapusi sadarbībā ar valodnieku Valdi Juri Zepu un noder par pamatu latviešu valodas fonoloģijas izpētes turpināšanai un praktiskai izmantošanai valodnieku un pedagogu izglītībā.

1. Biogrāfija

Ievērojamais zinātnieks, kurš tiek dēvēts par modernās fonoloģijas tēvu, dzimis Liepājā kā Moriss Pinkovics, avotos arī Pinkovičs (*Pinkowitz*) (Dzīvesgājums, b. g.)[2]. Morisa sestajā dzīves gadā ģimene pārceļas uz Rīgu, bet 1940. gadā emigrē uz ASV. No 1941.–1943. gadam viņš studē inženierzinātnes Ņujorkas pilsētas koledžā, bet no 1943.–1946. gadam dienē ASV armijā. Interesanti atcerēties, ka latviešu izcelsmes amerikāņu fonētiķe Dzintra Bonda jeb *Zinny Bond* pēc universitātes beigšanas arī strādā ASV Bruņotajos spēkos, kur apgūst iemaņas veikt skaņu spektrogrāfisko analīzi, ko vēlāk izmanto valodas skaņu instrumentālajā analīzē.

M. Halles aizraušanās ar valodniecību nostiprinās Čikāgas Universitātē, kur 1948. gadā viņš iegūst maģistra grādu valodniecībā. Tālākais M. Halles dzīves ceļš ir pilnībā saistīts ar valodniecību, būtiski, ka viņš studē Kolumbijas Universitātē Romana Jakobsona (*Roman Jakobson*) vadībā, ar kuru kopā vēlāk tiek veikti nozīmīgi pētījumi fonoloģijas attīstībā. 1951. gadā M. Halle kļūst par MTI profesoru, bet 1955. gadā Hārvarda Universitātē iegūst doktora grādu, viņa promocijas darba vadītājs ir R. Jakobsons. Ļoti lielu iespaidu uz M. Halles zinātnisko izaugsmi rada darbs kopā ar MTI modernās valodniecības departamenta pamatlicēju Noamu Čomski (*Noam Chomsky*). M. Halle kļūst par MTI Valodniecības virziena līdzdibinātāju, 1960. gadā iegūst Džona Saimona Gugenheima (*John Simon Guggenheim*) piemiņas fonda (JSGF, b. g.) stipendiju, ir Amerikas Mākslas un zinātņu akadēmijas stipendiāts, Nacionālās Zinātņu akadēmijas biedrs, kā arī Amerikas lingvistu biedrības mūža biedrs un prezidents (1979). 1996. gadā M. Halle pensionējas no MTI, bet turpina būt aktīvs pētniecībā.

M. Halle 56 gadus ir precējies ar gleznotāju, mākslinieci un aktīvisti Rozamondu Taksteri Halli (*Rosamond Thaxter Halle*) līdz pat viņas nāvei 2011. gadā. Ģimenē ir trīs dēli: Deivids (*David*), Džons (*John*) un Timotijs (*Timothy*).

---

[2] M. Halles bibliogrāfija un rakstītie darbi pieejami „Morris Halle. Published Works" (b. g.).

2. M. Halles devums valodniecībā un viņa sekotāji

Tā kā M. Halle brīvi runā vācu, latviešu, krievu, angļu valodā, jidišā un ivritā, viņa valodnieciskās intereses ir plašas un ļauj veikt salīdzinošus pētījumus fonoloģijā, morfoloģijā, ģeneratīvajā valodniecībā, strādāt par profesoru un mentoru, kā arī aktīvi diskutēt ar viņa ideju piekritējiem un pretiniekiem valodniecības jomā. Vēlāk iesākto darbu turpina viņa doktoranti Džons Goldsmits (*John Goldsmith*), Moira Jipa (*Moira Yip*), Elizabete Selkirka (*Elisabeth Selkirk*) un Brūss Heiss (*Bruce Hayes*).

M. Halli dēvē par modernās fonoloģijas tēvu[3], vairāk viņš pazīstams ar inovatīviem pētījumiem ģeneratīvajā fonoloģijā. Nozīmīgs ir R. Jakobsona, Gunnara Fanta (*Gunnar Fant*) un M. Halles raksts „Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and their Correlates" (1952/1955), kurā autori attīsta ideju par šķīrējpazīmi kā fonoloģiskas analīzes mazāko vienību, bet fonēmu definē kā šķīrējpazīmju kopumu.

Jau pēc gada M. Halle, R. Jakobsons un Edvards Kolins Čerijs (*Edward Colin Cherry*) publicē rakstu par loģisku fonēmisko aprakstu (Cherry et al., 1953) un kopā ar G. Fantu, pieaicinot vēl dažus valodniekus, izstrādā 12 pretēju šķīrējpazīmju sistēmu. Ievērību M. Halle gūst arī 1956. gadā pēc publikācijām „On Accent and Juncture in English" kopā ar N. Čomski un Fredu Lukofu (*Fred Lukoff*) (Chomsky et al., 1956) un kopā ar R. Jakobsonu „Fundamentals of Language" (Jakobson & Halle, 1956). 1959. gadā M. Halle publicē darbu „The Sound Pattern of Russian" un 1968. gadā kopā ar N. Čomski „The Sound Pattern of English" (Chomsky & Halle, 1968), tādējādi kombinējot vispārīgas lingvistikās teorijas ar konkrētas valodas fonoloģijas detalizētu analīzi.

Viņš ir publicējies arī kopā ar Samuelu Džeju Keiseru (*Samuel Jay Keyser*) par ģeneratīvās metrikas sākotnējo teoriju[4].

---

[3] N. Čomska formulējumu sk. Mitlinguistics. (03.11.2013.). *Morris Halle (MIT): On the morpho-phonology of the Latin verb* [Video]. YouTube. Pieejams https://www.youtube.com/watch?v=nxs5h2Wjh5Y.

[4] Liberman, M. (2016). Morris Halle: An Appreciation. *Annual Review of Linguistics*, *2*(1), 1–9. Pieejams https://doi.org/10.1146%2Fannurev-linguistics-060515-105131.

20. gadsimta 50. gados ģeneratīvās gramatikas attīstība turpinās, un 50. gadu beigās izveidojas ģeneratīvā fonoloģija, tās pamatlicēji ir galvenokārt M. Halle un N. Čomskis. Viņi iedziļinās fonoloģisko likumu teorijā, veido 33 šķirējpazīmju aprakstus un klasifikāciju, izceļot arī prosodiskās pazīmes, kas liecina par fonēmu atšķirībām uzsvara, toņa un garuma ziņā (Chomsky & Halle, 1968). M. Halles pētījums „Phonology in Generative Grammar" (1962) ir novatoriski nozīmīgs, tajā autors salīdzina vairākas fonēmas pēc to šķirējpazīmēm un racionāli iesaka sadalīt fonēmas pa dabiskām grupām, kuras raksturo mazāks skaits pazīmju nekā katru fonēmu atsevišķi. Izmantojot šādu pieeju, latviešu valodā īpaši pieminama t. s. priekšējo patskaņu fonēmu grupa, kuras ietekme uz līdzskaņu *k* un *g* pārmaiņām ir ļoti pārliecinoša. Atbilstoši fonēmu dabisko grupu teorijai veidojas pārskatāms latviešu valodas priekšējo patskaņu fonēmu grupas raksturojums:

- konsonantiskas
+ sonorantas
+ priekšējas
+ zilbiskas

M. Halle fonoloģiskās idejas turpina attīstīt arī publikācijā „On the Bases of Phonology" (1972).

Savukārt, izstrādājot monogrāfiju „Ievads fonoloģijā" latviešu valodniecības studentiem, topošajiem skolotājiem un logopēdiem, Dace Markus un Dz. Bonda uzsver: „Fonētikā pie svarīgākajām šķirējpazīmēm droši vien varētu pieskaitīt tās pazīmes, pēc kurām valodas skaņas iedala patskaņos, divskaņos un līdzskaņos; troksneņos un skaneņos, zilbiskās un nezilbiskās skaņās u. tml., fonoloģiskajā klasifikācijā precīzāk tiek tipoloģizēta skaņu artikulācija, to papildinot ar akustikas datiem un fonēmu funkcijām" (Markus & Bonda, 2014, 42).

Arī „Latviešu valodas gramatikā" (LVG) veidota latviešu valodas fonēmu klasifikācija gan pēc artikulārajām, gan akustiskajām pazīmēm. Akustiskajā klasifikācijā no R. Jakobsona, M. Halles un G. Fanta 12 šķirējpazīmēm gramatikas autori izmantojuši 10, jo pazīmju [=/- glotalizēts] un [=/- saspriegts] lietošana latviešu valodai nav lietderīga (sk. LVG, 35–37), toties papildus ieviestas latviešu valodai būtiskas šķirējpazīmes [+/- garš], [+/-difūzs] un [+/- zilbisks] (LVG, 37). Iepazīšanās ar latviešu valodas

fonēmu šķīrējpazīmju sistēmu ir noderīga gan topošajiem filologiem, gan latviešu valodas skolotājiem, lai precīzāk palīdzētu skolēniem pareizrunas apguvē, valodas sistēmas un struktūras izpratnē, kā arī lai prastu analizēt likumsakarības valodā un atkāpes no tām.

Pētniecības darbs MTI saved kopā M. Halli arī ar ASV dzīvojošo latviešu valodnieku Valdi Juri Zepu, tiek veikti kopīgi baltu valodu pētījumi un sarakstītas publikācijas. 1966. gada izdevumā „Massachusetts Institute of Technology. Research Laboratory of Electronics. Quarterly Progress Report, 83" lasāms M. Halles un V. J. Zepa kopīgs apraksts „Survey of Latvian Morphophonemics" (Halle & Zeps, 1966, 105–113).

Autori objektīvi norāda, ka latviešu valodā ir daudz skaņu pārmaiņu, bet to aprakstu likumu formā ir relatīvi maz (Halle & Zeps, 1966, 105). Publikācijā aprakstīti un ar piemēriem ilustrēti septiņi latviešu valodas morfofonēmiskie likumi vai to komplekti, norādīts uz likumu secīgumu un arī uz atkāpēm no tiem:

2.1. k/c likums

Autori norāda, ka latviešu valodā priekšējo patskaņu *i* un *e* [æ] priekšā līdzskanis *k* > *c* un līdzskanis *g* > *dz* un pieraksta likumu kā *k, g* > *c, dz*/_____ FV (*front vowels*), ar piemēriem ilustrējot šī likuma ievērošanu dažādās pozīcijās vārdā, kā arī saskarē ar citiem likumiem un valodas vēsturē, piemēram, *druska – drusciņa*, *roka – rociņa*, *ganu – dzenu*, *audzinu,* pieminot arī *k/ķ* alternāciju priekšējo patskaņu priekšā, piemēram, *šķelt* u. c. (Halle & Zeps, 1966, 106). Kaut arī abi autori runā par priekšējiem patskaņiem kopumā, tomēr aprakstā nosaukti tikai *i* un *e* [æ], latviešu valodniecībā tiek dots plašāks šī likuma skaidrojums, minot visus runā saklausāmos priekšējos patskaņus (sk. vairāk Laua, 1969, 94–97), par fonoloģiskajiem likumiem latviešu valodā, kā arī par tajos lietojamiem apzīmējumiem detalizētāks skaidrojums skatāms „Ievadā fonoloģijā" (Markus & Bonda, 2014, 93–102).

2.2. i/j likums

Ar šo likumu autori saprot patskaņu *i* un *u* pirmsvokāliskās realizācijas kā līdzskaņus *j* un *v*, piemēram, *līt – lija, šūt – šuvu* u. c. (Halle & Zeps, 1966, 106–107), kad patskaņa *i* vai *u* vietā sekojoša patskaņa priekšā rodas līdzskanis *j* vai *v*.

2.3. n/i likums

M. Halle un V. J. Zeps šajā fonoloģiskajā likumā rāda to, ko latviešu tradicionālajā fonētikā sauc par līdzskaņa [n] noteikto miju (Laua, 1969, 80–81), piemēram, *krint* > *krīt* (Halle & Zeps, 1966, 107–108). Kā pierādījumu latviešu fonētikā parasti izmanto salīdzinājumu ar atbilstošām lietuviešu valodas formām, piemēram, liet. *krintù* 'krītu'.

2.4. æ/e likums

Tradicionālajā latviešu valodniecībā ir nostabilizējušies pozicionālie pareizrunas nosacījumi, balstoties uz fonētisko aprakstu par šaurinātājām skaņām, kuru priekšā platais *e* [æ] vai *ē* [æ:] tiek izrunāts attiecīgi kā šaurais *e* vai *ē*, kā arī nepozicionālie nosacījumi, kas nosaka platā vai šaurā patskaņa lietojumu atkarībā no vārdu cilmes un sastāva vai gramatiskām formām (sk. vairāk Laua, 1969, 122–131), norādīti arī svārstīgie gadījumi šaurā vai platā patskaņa *e* vai *ē* lietošanā (Turpat, 131–135). M. Halles un V. J. Zepa aprakstā viegli uztvert pozīcijas ietekmi, piemēram, *leja, slēpju, ceļu,* tomēr rādīta arī vēsturiskā valodas attīstība, piemēram, vārda *dēli* izrunā ar plato *ē* [æ:] (Halle & Zeps, 1966, 108).

2.5. Metatēze (met)

Metatēze ir segmentu savstarpēja maiņa vārdā lineārā secībā, ko pazīstam arī kā vēsturisku maiņu vai sinhronijas likumu. Autori uzsver metatēzes centrālo vietu latviešu valodā un norāda tās vietu vēsturiskā likumu secībā, piemēram, kā 6. likums par V/ϕ seko metatēzei: *sit* + *a* + *au* > (met) *sit* + *a* + *ua* > (V/ϕ) *situ* (pag.) (Halle & Zeps, 1966, 108–109).

2.6. V/ϕ likums

Šo likumu autori skaidro kā vokāļa (V) zudumu (ϕ), ja nākamā morfēma sākas ar vokāli vai *s* vārda beigās, piemēram, vārdā *vilks*, kas radies no *vilk* + *a* = *s* (Halle & Zeps, 1966, 109).

2.7. Sinkopes likums

Ar šo likumu raksta autori ļoti plaši skaidro vēsturiski secīgu identisku īso patskaņu kontrahēšanos vienā garajā patskanī, piemēram, *lii* + *ti* → *līt*. Likuma darbība ilustrēta ar dažādu vārdšķiru piemēriem, kas pārliecina, ka fonoloģisko likumu izveidē abiem autoriem noderīgas ir gan mūsdienu fonētikas

teorijas, gan radu valodu fonētisko procesu vēstures zināšanas, piemēram, *gulb+is – gulbis*; *gulb+iiia – gulbī* (Halle & Zeps, 1966, 109–112).

Papildus M. Halle un V. J. Zeps raksta arī par t. s. **alternāciju** (fonētikā – afrikātas [c] rašanos), **dentālo līdzskaņu mutāciju par palatāliem līdzskaņiem *j* priekšā** (fonētikā – [j] noteikto līdzskaņu miju**), j/ϕ alternāciju** (fonētikā – [j] zudumu) un **asimilāciju balsīguma ziņā** (fonētikā tāpat).

Nobeigums

M. Halles un V. J. Zepa kopdarbs latviešu morfofonēmikā nav visaptverošs latviešu valodas fonoloģisko likumu apraksts, bet tajā skaidri iezīmēts virziens, kādā jādodas darba turpinātājiem latviešu valodniecībā. Latviešu valodas fonoloģisko likumu izstrādes turpinājums ir viens no nākamās paaudzes valodnieku uzdevumiem, kura rezultāts noderētu speciālistiem gan valodniecības, gan izglītības jomā.

M. Halles valodnieciskais devums ir ievērojams jaunu fonoloģijas teoriju attīstīšanā, tas bijis noderīgs jau līdzšinējos latviešu fonētiķu pētījumos, jaunākās „Latviešu valodas gramatikas" (LVG, 2013) izstrādē, kā arī vistiešāk D. Markus un Dz. Bondas monogrāfijas „Ievads fonoloģijā" tapšanā (Markus & Bonda, 2014). Kaut arī zināšanas fonoloģijā paplašina ne tikai filologu izpratni par valodas elementiem, to funkcijām un vēsturiskajām maiņām, bet palīdz arī pedagogiem un logopēdiem precīzāk skaidrot valodas skaņu pazīmes un funkcijas vienotā sistēmā, kā arī izprast fonētiskās pārmaiņas valodas lietojumā, diemžēl latviešu fonoloģijā joprojām nav daudz pētījumu; ievērojamāk attīstīta latviešu valodas fonētika, kur liels nopelns arī akadēmiķim J. Endzelīnam.

LITERATŪRA

Cherry, E. C., Halle, M., & Jakobson, R. (1953). Toward the Logical Description of Languages in their Phonemic Aspect. *Language*, *29*(1), 34–46.

Chomsky, N., & Halle, M. (1968). *The Sound Pattern of English.* New York: Harper and Row.

Chomsky, N., Halle, M., & Lukoff, F. (1956). On Accent and Juncture in English. In M. Halle, H. G. Lunt, H. McLean et al. (Comp.), *For Roman Jakobson. Essays on the occasion of his sixtieth birthday.* Hague: Mouton & Co, 65–80.

Dzīvesgājums – *Moriss Halle*. (b. g.) Wikiwand. Pieejams https://www.wikiwand.com/lv/Moriss_Halle; skatīts 28.07.2022.

Halle, M. (1959). *The Sound Pattern of Russian: A Linguistic and Accoustical Investigation.* Hague: Mouton.

Halle, M. (1962). Phonology in Generative Grammar. *Word*, *18*(1–3), 54–72.

Halle, M. (1972). On the Bases of Phonology. In V. B. Makkai (Ed.), *Phonological Theory: Evolution and Current Practice.* USA, New York: Holt, Rinehart and Winston Inc., 393–400.

Halle, M., & Zeps, V. J. (1966). Survey of Latvian Morphophonemics. In *Massachusetts Institute of Technology. Research Laboratory of Electronics. Quarterly Progress Report*, *83*, 105–113.

Jakobson, R., Fant, G., & Halle, M. (1955). *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and their Correlates.* Cambridge: Massachusetts Institute of Technology. (Pirmizdevums: 1952)

Jakobson, R., & Halle, M. (1956). Phonology and Phonetics. In R. Jakobson, & M. Halle, *Fundamentals of Language*. (Janua Linguarum, 1.) Hague: Mouton & Co, 3–51. Pieejams https://web.mit.edu/morrishalle/pubworks/.

JSGF – *Morris Halle*. (b. g.). John Simon Guggenheim Memorial Foundation. Pieejams https://www.gf.org/fellows/all-fellows/morris-halle/; skatīts 26.07.2022.

Laua, A. (1969). *Latviešu literārās valodas fonētika* (2. papild. izd.). Rīga: Zvaigzne.

LVG – Auziņa, I., Breņķe I., Grigorjevs, J., Indričāne, I., Ivulāne, B., Kalnača, A., Lauze, L., Lokmane, I., Markus, D., Nītiņa, D., Smiltniece, G., Valkovska, B., & Vulāne, A. (2013). *Latviešu valodas gramatika.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Markus, D., & Bonda, Dz. (2014). *Ievads fonoloģijā*. Rīga: Zinātne.

MIT News – Dizikes, P. (03.04.2018.). *Institute Professor Emeritus Morris Halle, innovative and influential linguist, dies at 94.* MIT News. Pieejams https://news.mit.edu/2018/institute-professor-emeritus-morris-halle-innovative-and-influential-linguist-dies-94-0403; skatīts 26.07.2022.

Morris Halle: Published works. (b. g.). MIT Linguistics and Philolosophy. Pieejams http://web.mit.edu/morrishalle/pubworks/.

■ ANNA VULĀNE

Antona Breidaka ieguldījums augšzemnieku dialekta un latgaliešu rakstu valodas izpētē[1]

Antons Breidaks's Contribution to the Study of the High Latvian Dialect and Latgalian Written Language

ABSTRACT

The linguist Antons Breidaks, one of the most prominent Latvian Baltists of the 20th century, would have turned 90 years old on January 25, 2022. The range of his scientific interests was broad, and included:

1) the lexicon of the Latgalic subdialects of the High Latvian dialect from etymological, diachronic, and synchronic perspectives
2) phonetics and phonology of the Latgalian subdialect
3) historical contacts and parallels between Latgalic subdialects and Baltic, Slavic, Baltic-Finnic languages
4) the parallels between Latvian and Balkan languages
5) the origin of Baltic languages

Keywords:
Antons Breidaks, dialectology, High Latvian dialect, Latgalic subdialects, historical phonetics, language contacts, Latgalian written language

[1] Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai" projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā" (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

6) the Latvian folk song language and metrics in historical perspective
7) the issues of etymology and spelling of place-names of Latgale
8) the issues of Latgalian written language standardization and status.

In addition to his scientific work, Breidaks taught several Linguistics courses at Latvian universities.

Starting with his study years at the University of Latvia until the end of his life, the focus of his scientific research centered on the Latgalic subdialects of the High Latvian dialect and their phonetics and lexicon. In 1970, he defended the thesis "Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālā leksika un tās vēsturiskie sakari" ("Dialectal Lexicon of the Latgalic Subdialects of the High Latvian Dialect and Its Historical Connections") (cf. Breidaks, 2007a, 39–238). The findings of the study are significant not only in the context of the history of the Latvian language and areal linguistics, but also in the context of Baltic and Indo-European studies. This work is the first to inventory the inherited lexis of Latgalic subdialects and to theoretically justify the mutual borrowing of subdialects. Furthermore, it is the first to describe the lexical areal isoglosses of the:

1) Latgalic-Selonic-Curonian subdialects and Lithuanian language
2) Latgalic subdialects of the High Latvian dialect and Old-Prussian language
3) Latgalic subdialects and Slavic languages
4) and criteria for their identification.

An innovative study in Baltic Studies is the doctoral thesis "Latviešu valodas latgalisko izlokšņu fonētika: diahronija un sinhronija" ("Phonetics of the Latgalic Subdialects of the Latvian Language: Diachrony and Synchrony", 1990)

(cf. Breidaks, 2007a, 239–482). This study describes the history of vocalism and consonantism in Latgalic subdialects in such a comprehensive way, looking at it in the context of the language situation in Eastern Latvia. The "Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētikas atlants" ("Atlas of the Latgalic Subdialects of the High Latvian Dialect", 1996a), "Ievads baltu valodniecībā" ("An Introduction to Baltic Linguistics", 1998; 1999) (cf. Breidaks, 2007a, 483–566; 567–601), and many other publications are important for Baltists.

During the 1990s, Breidaks made a significant contribution to the development of Latgalian spelling norms, leading the work of the commission and developing the main principles of Latgalian orthography.

The article examines Breidaks's scientific heritage using content analysis and the descriptive method to update several insights that shed light on the diversity of the Latvian language over time and space.

1. ATTĒLS. Antons Breidaks. 20. gadsimta 90. gadi(?) (foto no: Breidaks, 2007a)

Ievads

Dialektologam, valodas vēsturniekam, pedagogam Antonam Breidakam – vienam no ievērojamākajiem 20. gadsimta latviešu baltistiem – 2022. gada 25. janvārī apritētu 90 gadi. Viņa darba mūžs bija veltīts valodniecībai un zināšanu pārnesei skolēniem un studentiem – topošajiem filologiem un latviešu valodas un literatūras skolotājiem.

Valodnieka zinātnisko interešu lokā bija augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētika, fonoloģija, leksika, morfoloģija diahroniskā un valodu kontaktu aspektā, Latgales vietvārdu cilme, baltu cilšu valodu attīstības un radniecības vēsture, latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilme, kā arī latviešu tautasdziesmu metrikas jautājumi un latgaliešu tautasdziesmu valoda, bet mūža nogalē – latgaliešu rakstu valodas normēšanas un funkcionēšanas jautājumi.

Šī raksta mērķis ir sniegt ieskatu A. Breidaka zinātniskajā mantojumā un, izmantojot kontentanalīzes un deskriptīvo metodi, iztirzāt būtiskākās atziņas, kas izgaismo vairākus latviešu valodas dažādības aspektus laikā un telpā. Apskata pamatā ir valodnieka nozīmīgākie darbi, kas apkopoti „Darbu izlases" divos sējumos (Breidaks, 2007a; 2007b). Tie ir gan pirmpublicējumi – filoloģijas zinātņu kandidāta un doktora grāda iegūšanai izstrādātās disertācijas (Breidaks, 2007a, 39–238; 239–482), lekciju konspekti „Latviešu valodas vēsturiskā gramatika" (Breidaks, 2007b, 522–590), „Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas elementi

vispārizglītojošo skolu latviešu valodas gramatikās" (Breidaks, 2007b, 591–625) –, gan arī vairāk nekā 90 publikāciju no dažādiem Latvijas un ārzemju lingvistiskajiem izdevumiem. Darbu izlasē iekļauti arī daži no daudzajiem zinātniskajiem un populārzinātniskajiem rakstiem, kuros valodnieks analizē gan kolēģu zinātnisko devumu, gan lingvistisko izdevumu saturu. Biogrāfiskie dati sniegti, izmantojot publiski pieejamos avotus (Bankavs & Jansone, 2010; Stafecka, 2002; 2007; Vanags, 2016–2022), autores atmiņas.

1. Ieskats dzīvesgājumā

A. Breidaka dzīves ceļš sākās 1932. gada 25. janvārī Ludzas apriņķa Pildas pagasta Malzūbu sādžā zemnieku Jūlijas un Boļeslava Breidaku ģimenē.

Dzimtajā pusē tika iegūta vidējā izglītība, un 1951. gadā sākās studijas Latvijas Valsts universitātē, kur jaunais censonis pievērsās filoloģijai un atsaucās daudzu dialektologu skolotājas Martas Rudzītes aicinājumam pētīt dzimto Pildas izloksni.

1956. gadā A. Breidaks ar izcilību absolvēja Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultāti, pēc tam vairākus gadus strādāja par latviešu valodas un literatūras skolotāju Aglonas vidusskolā (1956–1967), paralēli (1962–1966) studēja Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta aspirantūrā baltu valodu salīdzināmās valodniecības specialitātē, piedalījās folkloras vākšanas ekspedīcijās. Kā liecina publikācija Preiļu rajona laikrakstā, skolotājs ciema klubā bieži uzstājies ar lekcijām par starptautiskiem jautājumiem un aktīvi iesaistījies citos pasākumos (Pa zinību kāpnēm, 1966).

Tad jaunais pētnieks sāka strādāt par zinātnisko līdzstrādnieku Valodas un literatūras institūta Folkloras sektorā, vēlāk – Folkloras daļā (1967–1980), kur viņa plašās zināšanas dialektoloģijā un baltu valodu vēsturē lieti noderēja, rediģējot izloksnēs pierakstītās tautasdziesmas, kas tika gatavotas publicēšanai „Latviešu tautasdziesmu" sējumos. 1966. gadā tika pabeigta aspirantūra un pirmā disertācija „Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālā leksika un tās vēsturiskie sakari" (sk.

Breidaks, 2007a, 39–238), kas tika aizstāvēta 1970. gada 28. janvārī, un iegūts filoloģijas zinātņu kandidāta grāds.

80. gadu sākumā (1981–1983) zinātniskā redaktora darbs turpinājās izdevniecībā „Zinātne" pie Jāņa Endzelīna „Darbu izlases" 3. un 4. sējuma 2. daļas, kā arī citiem zinātniskiem izdevumiem. Arī pētnieciskā darbība vērsās plašumā – tapa zinātniskie referāti, raksti gan par latgaliešu tautasdziesmu valodu un latviešu tautasdziesmu metriku, gan par latgalisko izlokšņu fonētiku un fonoloģiju, baltu valodu vēsturi, sakariem ar somugru, slāvu un citām valodām, tika sagatavoti daudzi valodnieciska rakstura šķirkļi „Latvijas padomju enciklopēdijai" (LPE).

Paralēli zinātniskajam darbam 80. gados tika docēti vairāki lingvistikas kursi Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā (tagad Daugavpils Universitāte), vadīts arī Latviešu valodas un literatūras katedras darbs. Vēlāk pedagoģiskais darbs turpinājās Latvijas Universitātes Pedagoģijas fakultātē (tagad Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte), kur A. Breidaks tika ievēlēts par profesoru, un LU filiālē Rēzeknē (tagad Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija). Studentiem bija iespēja iegūt zināšanas ievadā valodniecībā, baltu etniskajā vēsturē, latviešu valodas vēsturiskajā gramatikā, iepazīt latviešu valodas vēsturiskās gramatikas elementus vispārizglītojošo skolu gramatikās.

Šajā laikā izstrādāts arī apjomīgs pētījums – otrā disertācija „Fonetika latgal'skih govorov latyšskogo jazyka: diahronija i sinhronija" („Latviešu valodas latgalisko izlokšņu fonētika: diahronija un sinhronija") (sk. Breidaks, 2007a, 239–482), ko atbilstoši tā laika prasībām nācās rakstīt krievu valodā. Pētījuma otrā daļa, kas bija veltīta augšzemnieku dialekta fonoloģijas jautājumiem, apjoma dēļ darbā netika iekļauta, un tās liktenis pēc autora nāves diemžēl nav zināms. 1990. gadā Viļņas Universitātes specializētās zinātnes padomes sēdē disertācija tika spoži aizstāvēta un tās autors ieguva filoloģijas doktora grādu, kas 1992. gadā tika pielīdzināts habilitētā filoloģijas doktora grādam.

Mūža nogalē (1994–2002) Antons Breidaks atkal pamatā pievērsās zinātniskajam darbam, strādājot Latviešu valodas institūtā, rediģējot „Latviešu valodas dialektu atlanta" leksikas daļu, pildot Vietvārdu komisijas locekļa pienākumus, vadot latgaliešu ortogrāfijas komisijas darbu (1989–2002), kā arī Latgales vietvārdu vēsturiskās vārdnīcas izstrādi

Latgales ekonomiskajā un sociālajā programmā. Līdztekus tika lasītas lekcijas Daugavpils Pedagoģiskās universitātes Filoloģijas fakultātē un Rēzeknes Augstskolā, vadīti maģistra darbi, recenzēti promocijas darbi un zinātniskie raksti, veikti eksperta pienākumi Filoloģijas nozares Habilitācijas un promocijas padomē Latvijas Universitātē un Daugavpils Universitātē, kurā viņš bija arī Senāta loceklis (sk. arī Stafecka, 2007; Bankavs & Jansone, 2010; Vanags, 2016–2020). Tāpat profesora zināšanas tika augstu novērtētas ārpus Latvijas, gan aicinot viņu uz zinātniskajām konferencēm un kongresiem, gan iesaistot starptautisko izdevumu „Linguistica Baltica" un „Balto-slavjanskie issledovanija" redkolēģijas darbā, kā arī starptautiskās zinātniskās sadarbības programmās „Somugru valodas substrāts Austrumeiropas valodās" un „Pasaules valodas".

2. Ieskats A. Breidaka zinātniskajā veikumā

A. Breidaka plašo zinātnisko interešu loku var iedalīt vairākos tematiskajos virzienos:

1) augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu leksika etimoloģiskā, diahroniskā un sinhroniskā skatījumā;
2) augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētika un fonoloģija;
3) augšzemnieku dialekts areālā un vēsturiskā skatījumā;
4) baltu un slāvu valodu vēsturiskie kontakti un paralēles;
5) latviešu un Baltijas somu valodu vēsturiskie sakari, Baltijas somu valodu ietekme latviešu valodā;
6) latviešu valodas un seno Balkānu valodu paralēles;
7) Latgales toponīmu cilmes un lietojuma problemātika;
8) latviešu un citu baltu valodu cilme, cilšu integrācija;
9) latviešu tautasdziesmu valoda un metrika vēsturiskā skatījumā;
10) latgaliešu rakstu valodas statuss, normu izstrādes problemātika;
11) dažu morfoloģijas parādību vēsture u. c.

Spilgti iezīmējas valodnieka pētījumu galvenais tematiskais loks – augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētika, fonoloģija,

leksika, arī morfoloģija diahroniskā un valodu kontaktu aspektā, bet mūža nogalē – latgaliešu rakstu valodas normēšanas un funkcionēšanas jautājumi.

Jau kursa darba „Pildas izloksne" izstrādes laikā atklājās A. Breidaka domas asums un zinātniskais redzīgums, kā arī spēja aizstāvēt savu viedokli un prasme to zinātniski argumentēt, nepiekāpība situācijās, kad bija pārliecināts par savu taisnību un pētījumos gūto atziņu pamatotību. Proti, students iesaistījās atklātā diskusijā ar katedras vadītāju docentu Artūru Ozolu, kategoriski vēršoties pret Ernesta Bleses nezinātnisko uzskatu, ka augšzemnieku dialekts cēlies no vidus dialekta (A. Breidaka komentāru par polemiku ar A. Ozolu sk. Stafecka, 2007, 8). Vēl iebildumus radīja augšzemnieku dialekta dziļo izlokšņu patskaņu *o, ī, ū* vēstures skaidrojums. Savas pārdomas par augšzemnieku dialektu, latviešu tautības valodu un dialektiem, atbildi uz A. Ozola pretrakstu (Ozols, 1954) topošais valodnieks publicēja Latvijas Valsts universitātes laikrakstā „Padomju Students" (Breidaks, 1954a; 1954b). Studiju gados izteiktās idejas guva apstiprinājumu turpmākajos pētījumos, bet, kā norāda A. Breidaks (Stafecka, 2007, 8), pēc dažiem gadu desmitiem doktora disertācijas aizstāvēšanas laikā (1990) Viļņas Universitātē tika atzītas par zinātniski pamatotām. Šādu zinātnieka stāju – neielaisties kompromisos nedz ideoloģijas, nedz autoritāšu ietekmē, ja pētījumos gūts apliecinājums kādas domas patiesumam, – A. Breidaks saglabāja visu darba mūžu.

Pirmie jaunā zinātnieka raksti, kas publicēti 20. gadsimta 60. gados, lielākoties veltīti augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu leksikas semantiskajām īpatnībām, latviešu cilšu valodu sakariem, kā arī vēsturiskajiem sakariem ar slāvu valodām. Tajos izteiktās atziņas plašāku izvērsumu guva filoloģijas zinātņu kandidāta disertācijā „Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālā leksika un tās vēsturiskie sakari" (sk. Breidaks, 2007a, 39–238). Tajā izmantots plašs leksikas materiāls, kas ekscerpēts gan no tautasdziesmām, gan „Filologu biedrības rakstos", vārdnīcās un citos darbos publicētajiem izlokšņu dotumiem, kā arī bagātināts ar autora vākumiem, kas sistemātiski veikti kopš 1954. gada, un skolotāju, studentu ziņām par viņu dzimto izloksni (Turpat, 39). Šajā pētījumā ir vairākas nozīmīgas novitātes:

1) latviešu valodniecībā pirmo reizi veikta latgalisko izlokšņu mantotās dialektālās leksikas inventarizācija, kuras rezultātā, analizējot 372 augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālos mantotos vārdus, kas apvienoti 155 etimoloģiskās ligzdās, 20 neskaidras cilmes vārdiem dota etimoloģija (*atasi, azbars, citakas, saucēt, vurcināt* u. c.). Pirms šī pētījuma latgalisko izlokšņu materiāls tika izmantots konkrētu fonētikas un morfoloģijas, retāk – leksikas parādību ilustrēšanai (piem., Endzelīns, 1938/1981; 1951; Rūķe, 1939; Rudzīte, 1964) vai atsevišķu izlokšņu aprakstos, kas publicēti „Filologu biedrības rakstos" (1921–1940) u. c. pagājušā gadsimta pirmajā pusē;
2) papildināts senu mantoto, pirms tam par aizguvumiem uzskatīto vārdu krājums (*rūcis* 'strautiņš', *birds* 'šķiets', *lizīka* 'karote' u. c.), kas ir nozīmīgs devums augšzemnieku dialekta izlokšņu un latviešu valodas vēstures pētījumu kontekstā;
3) darbā raksturoti latgalisko izlokšņu semantiskie arhaismi (piem., *aruods, atiet, krāsne*), vārdi ar plašāku vai šaurāku nozīmi nekā literārajā valodā un lejzemnieku izloksnēs (piem., *dails, dębęsi* 'mākoņi', *arkls* 'spīļarkls'), eifēmismi (*apstaigāt* 'apaugļot', *apstāt* 'tikt apaugļotai' (par lopiem));
4) izzināta prefiksu *da-*, *pra-* nozīme dažādos prefiksālos verbu atvasinājumos un secināts, ka latgaliskajās izloksnēs gan attiecīgā prepozīcija, gan prefikss ir mantoti, jo tiem ir bagātāka semantika nekā slāvu valodās un aizguvumu gadījumā, tādējādi labojot stereotipisko uzskatu par šo vienību slāvisko cilmi.

Īpaši nozīmīga ir disertācijas 3. nodaļa, kurā teorētiski pamatoti izlokšņu savstarpējie aizguvumi, leksisko izoglosu noteikšanas kritēriji un raksturotas leksiskās areālās izoglosas, kas sadalītas trijās grupās:

1) augšzemnieku dialekta latgalisko – sēlisko – kursisko izlokšņu – lietuviešu valodas leksiskās areālās izoglosas;
2) augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu un senprūšu valodas leksiskās areālās izoglosas;

3) augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu un slāvu valodu leksiskās areālās izoglosas (Breidaks, 2007a, 152).

Pētījumā valodnieks noskaidrojis:

1) 86 izoglosas, kas aptver latgaliskās un sēliskās izloksnes, piemēram, *drùksts*, *kàldans*, *trùops*, *suplak*, *susệtuvis*, tādējādi liecinot par šo izlokšņu īpašo tuvību, kas, kā uzskata valodnieks, daļēji mantota no latgaļu un sēļu cilšu valodas (Turpat, 168–172, 200) un sasaucas ar arheologu atziņām;
2) 18 areālās izoleksēmas, kas aptver augšzemnieku dialektu un daļu Vidzemes lejzemnieku izlokšņu, piemēram, *citad*, *galdît*, *švārbuôtiês*, *diêndârzs*; šo vārdu esamība vidus dialekta izloksnēs tiek skaidrota ar augšzemnieku dielekta ietekmi (Turpat, 200–201);
3) deviņas izoglosas, kas apvieno latgaliskās un zemgaliskās izloksnes, piemēram, *bìrds*, *gràust* (Turpat, 182), kas liek domāt, ka „zemgaļu cilts valoda stāvēja tālāk no latgaļu cilts valodas nekā sēļu un kuršu cilšu valodas" (Turpat, 202);
4) 28 leksiskās izoglosas, kas kopīgas latgaliskajām un kursiskajām izloksnēm, piemēram, *azbars*/*āzbars*, *kamât*, *režgines* (Turpat, 153–159), turklāt dažas no tām liecina par tiešu kontaktu iespēju starp latgaļu, sēļu un kuršu valodu;
5) 91 leksisko areālo izoglosu, kas aptver latgaliskās izloksnes un lietuviešu valodu, piemēram, *bùds*, *driksna*, *spaîts*, liecinot par ilgstošiem un ciešiem cilšu kontaktiem;
6) 11 izoglosas, kas latgaliskās izloksnes apvieno ar senprūšu valodu, piemēram, *maût*, *urska*, *gràust*;
7) 10 izoglosas, kas rāda latgaļu kontaktus ar slāviem, piemēram, *maudât*, *pragarîba*, *rùcis* (Turpat, 195–199).

A. Breidaks vairākkārt ir uzsvēris domu, ka augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu leksikā, morfoloģijā un fonētikā ir daudz būtisku atšķirību no zemgaliskajām un Vidzemes vidus izloksnēm, kā arī atzinis, ka „daudzas izofonas, izomorfas, izoleksas un izosēmas (kā arhaismi,

tā inovācijas) augšzemnieku dialekta latgaliskās izloksnes tuvina vidus dialekta kursiskajām izloksnēm un lietuviešu valodai pretstatā vidus dialekta zemgaliskajām un Vidzemes vidus izloksnēm" (Breidaks, 1999, 26). Viņa izteiktās atziņas par baltu cilšu valodu vēsturisko tuvību guvušas apstiprinājumu gan latviešu valodas un baltu valodu dialektu leksikas (LVDAl; Mikulėniene & Stafecka, 2013), gan latviešu valodas dialektu fonētikas (LVDAf) un morfoloģijas atlantos (LVDAm; LVDAms).

Disertācijā izteiktas vairākas latviešu valodas vēstures un dialektoloģijas jautājumu pētniecībā konceptuāli nozīmīgas atziņas, kas nav zaudējušas aktualitāti arī mūsdienās. A. Breidaks pamatoti uzskatīja, ka salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā viens no uzdevumiem ir noskaidrot baltu un slāvu pirmvalodu vārdu krājumu. Šīs ieceres īstenošanai jāveic baltu cilšu valodu dialektālās leksikas inventarizācija, lai varētu izpētīt izloksnēs paglābušos leksikas elementus un noteikt baltu cilšu valodu un baltu-slāvu izoleksas, parādot kartē konkrēta vārda izplatību. Turklāt „iegūtie rezultāti salīdzināmi un saskaņojami ar toponīmikas, baltu salīdzināmās fonētikas un gramatikas atziņām, kā arī ar arheoloģijas, antropoloģijas un etnogrāfijas datiem" (Breidaks, 2007a, 50). Nepieciešamību valodas vēstures izzināšanā apvienot „valodnieku, arheologu un etnogrāfu pūliņus" (Turpat, 49) A. Breidaks ir vairākkārt norādījis, kā arī iespēju robežās pats centies īstenot šo domu.

Minētā pieeja skaidri iezīmējas rakstā „Baltijas somu un latgaļu-sēļu etnolingvistisko sakaru jautājumi" (1981) (sk. Breidaks, 2007b, 277–288), kur viņš kritiski vērtē igauņu arheologa Harija Moras (*Harri Moora*), valodnieku Paula Aristes (*Paul Ariste*) un Lembita Vabas (*Lembit Vaba*) hipotēzi par dienvidigauņu resp. ugalu substrātu Austrumlatvijā, argumentācijai izmantojot arheoloģijas, antropoloģijas, folkloras, valodas un vēstures pētījumos rodamos faktus un secinājumus. Tā kā igauņu zinātnieku visnotaļ piesardzīgi izteiktā pieņēmuma pamatā bijuši arheoloģiskie dotumi par lībiešiem un igauņiem raksturīgo akmeņu uzkalniņu un akmeņu šķirstu kapulauku esamību minētajā teritorijā, tad A. Breidaks norāda, ka „arheoloģiskie pieminekļi vieni paši, bez konfrontēšanas ar robežzinātņu atziņām, neko neliecina par iedzīvotāju etnisko piederību, jo materiālās un garīgās kultūras elementus etnosi cits no cita viegli aizgūst" (Turpat, 277). Lai izvairītos no subjektīvisma un patvaļīgas faktu interpretācijas par labu tai vai citai hipotēzei, zinātniekam jāizmanto iespējami plašāks

informatīvais materiāls. Šajā gadījumā, analizējot antropologu iegūtos kranioloģiskos datus, tiek secināts, ka Austrumlatvijā pirms latgaļu un sēļu ienākšanas dzīvojuši Baltijas austrumsomi (čūdi), nevis ugali, un viņu valoda bijusi tuvāka votu valodai. Ienākot šajā teritorijā latgaļiem un sēļiem, čūdi pakāpeniski sajaucās ar abiem etnosiem, atstājot dziļas pēdas to valodā. Čūdu vārds, iespējams, paglābies Latgales vietvārdos un uzvārdos ar fonētiski variatīvajiem „celmiem *čudar-*, *čūdar-*, *čodar-*" (Breidaks, 2007b, 279), bet valodas ietekmē vairākās latgaliskajās un dažās sēliskajās izloksnēs radušās nozīmīgas fonētiskās pārmaiņas. A. Breidaka hipotēze nav izmantota, izstrādājot pētījumu par Latgales latviešu uzvārdiem arhīvu materiālos, kur uzvārdi ar iepriekš minēto celmu saistīti tikai ar poļu uzvārdu *Czudor* (*czudo* 'brīnums') vai personvārdu *Teodors, Hodors, Fedors* adaptējumu (Mežs, 2017, 98–99).

Minētajā rakstā par Baltijas somu, latgaļu un sēļu etnolingvistiskajiem sakariem sniegta arī informācija par leivu nonākšanu Ziemeļaustrumvidzemē. Savukārt, līdztekus citiem materiāliem analizējot tautasdziesmas ar etnonīmu *igaunis*, *igaunisks*, secināts, ka igauņi Austrumlatvijā ieceļojuši poļu valdīšanas sākumā ap 17. gadsimtu, ko apliecina rakstu pieminekļi, pēcnācēju atmiņas un latviešu tautasdziesmās rodamais igauņu vai poļu valodas apguves motīvs. Pētījumā secināts, ka „igauņi Austrumlatvijā ieceļojuši poļu valdīšanas sākumā pēc Livonijas ordeņa sabrukuma", tāpēc tie nevarēja būt „Austrumlatvijas čūdu pēcteči" (Breidaks, 2007b, 287–288). Darbā izklāstītās atziņas un valodas materiāla analīze mūsdienās var lieti noderēt ne tikai etnolingvistisko sakaru padziļinātā izpētē, bet arī izlokšņu fonētisko īpatnību skaidrošanai, vietvārdu un uzvārdu cilmes precizēšanai.

A. Breidaka darbos ik pa laikam vērojamas atsauces uz tautasdziesmām kā vienu no būtiskiem latviešu valodas attīstības vēstures pētījumu avotiem, jo tās glabā gan etnosa pasaules uztveres un vērtību atspulgus, gan seniskas valodas vienības, „kas palīdz risināt dažādas vēsturiskās valodniecības (tai skaitā arī areālās lingvistikas) problēmas" (Breidaks, 1977, 218). Vairākas A. Breidaka publikācijas veltītas latgaliešu tautasdziesmu metrikai un valodai, kas līdz tam bija maz pētīta. Turklāt dažos rakstos pamatoti uzsvērts, ka lingvistu atziņas svarīgi izmantot arī citās humanitārajās nozarēs. Tā, analizējot latviešu trohaja dziesmu metrisko sistēmu, viņš rakstā „Latviešu tautasdziesmu metrikas jautājumi: trohaja dziesmu dipodijas ceturtās

zilbes kvantitātes likums" (1995) (Breidaks, 2007b, 422–426) norāda, ka Austrumlatvijā tā būtiski atšķiras no Latvijas vidienes un rietumu daļas trohaja dziesmu metriskās sistēmas. Bet, „lai dotu objektīvu vērtējumu šīm metriskajām atšķirībām, tās jānovērtē latviešu valodas vēsturiskās gramatikas un indoeiropiešu salīdzināmās versifikācijas atziņu gaismā" (Turpat, 423). Tieši šāda pieeja, izmantojot vēsturiski salīdzināmo metodi, ļāva valodniekam secināt, ka latgaliešu un arī atbilstošas lejzemnieku tautasdziesmas, kuru trohaja dipodijas ceturtā zilbe ir gara, nav pamata uzskatīt par metriski sabojātām, nepilnvērtīgām, kā tas bija pieņemts folkloristikā, jo tas ir pretrunā ar latviešu vēsturiskās gramatikas un indoeiropiešu salīdzināmās versifikācijas atziņām (Turpat, 425).

Savukārt rakstā „Daži latgaliešu tautasdziesmu valodas jautājumi" (Breidaks, 1977) valodnieks kompakti raksturo latgaliešu tautasdziesmu leksiskās un morfoloģiskās īpatnības. Pētījumā konstatēts, ka latgaliešu tautasdziesmās „saglabājušies vērtīgi valodas materiāli, kas palīdz risināt dažādas vēsturiskās leksikoloģijas, salīdzināmās gramatikas un areālās lingvistikas problēmas" (Turpat, 225), piemēram:

1) daudzi seni mantoti vārdi, piemēram, *dāds* 'vecs vīrs', *orūds* 'apcirknis', *maut* 'peldēt';
2) senās vīriešu dzimtes divskaitļa nominatīva un akuzatīva formas ar galotni *-u* (*obu tāva kumēleni*; *sasatyka treju gonu*), kas izloksnēs jau izzudušas, kā arī reti sastopamās sieviešu dzimtes nominatīva un akuzatīva divskaitļa formas (*mōte raud, meita raud, obi divi gauši raud*; *es atrodu ganeidama divi saules asareņas*) un to jaunināta is variants ar galotni *-u* (*pīcu bikšu kōjeņā*);
3) priedēkļa un atgriezeniskās morfēmas nošķīrums no darbības vārda (*pasa vīgla vīglynōt*);
4) vietniekvārdu *jis*, *jei* lietojums pārējiem novadiem raksturīgā norādāmā vietniekvārda vietā (*ni jei rūze, ni mogona*);
5) verbālais priedēklis *pro-* (*propulst* 'pazūd', *naprobrauc*);
6) senā aorista 3. personas formas (*bē* 'bija', *gō* 'gāja', *nūstō* 'nostāja, apklusa').

Raksta komentārā rodama arī būtiska norāde, ka latgaliešu tautasdziesmu piemēri tiek doti saskaņā ar 1929. gada ortogrāfijas principiem, to ietvaros

saglabājot arī izlokšņu īpatnības (Breidaks, 1977, 217). Šāda pieeja ievērota arī vēlāk izdotajos „Latviešu tautasdziesmu" sējumos, kuru sagatavošanā piedalījās A. Breidaks. Tā kā 1929. gada latgaliešu ortogrāfijas noteikumos bija vairākas normas, kuru dēļ vārdformu pieraksts būtiski atšķīrās no to izrunas (piem., *saules asareņas, dzērnaveņas* : *saulis asarenis, dziernavenis*), tad, nezinot oriģinālizrunu, nevar korekti spriest par šo formu fonētisko un morfoloģisko raksturu, ko svarīgi ņemt vērā, izmantojot publicētos materiālus pētniecībā.

Latgaliskajās un sēliskajās izloksnēs sastopamajām verbu pagātnes īsajām formām *gùo, b'ìe* u. c., kuru cilme lingvistikā dažādi skaidrota, veltīti atsevišķi raksti „Injunktīva formu relikti latgaliskajās un sēliskajās izloksnēs" (1984) (sk. Breidaks, 2007b, 235–237) un „Aorista un imperfekta relikti baltu valodās" (1999) (sk. Breidaks, 2007b, 244–247), kuros A. Breidaks noraida J. Endzelīna izteikto domu, ka šīs formas izloksnēs būtu garāko saīsinājums, norādot, ka tad „būtu jāpieļauj latviešu fonētikā jauns likums, ka sekundārie īsie patskaņi gala zilbēs vēlreiz tikuši saīsināti", turklāt „daudzām austrumbaltu valodu izlokšņu verbu formām ir tiešas aorista un imperfekta (no indoeiropiešu injunktīva) atbilsmes citās indoeiropiešu valodās .." (Breidaks, 2007b, 245). Salīdzinot latgalisko izlokšņu verbu pagātnes īsās formas ar lietuviešu valodu, zinātnieks konstatē, ka tās ir injunktīva relikti (Breidaks, 2007b, 237). Pretēji J. Endzelīnam, A. Breidaks garākās formas uzskata par jaunākām, ar kurām ērtības labad pēc sekundāro verbu formu parauga aizstātas seniskās īsformas (Turpat, 237). Izlokšņu vārddarināšanas līdzekļu un morfoloģisko formu vēsture skatīta vēl dažās publikācijās (Breidaks, 1968; 1996b; 1997; 2002; arī rakstā „Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu vārdveidojošās partikulas" (1968), sk. Breidaks, 2007b, 211–215 u. c.), kas lieti noder latgalisko izlokšņu morfoloģijas pētniekiem.

70.–90. gados A. Breidaka pētījumos dominē divi tematiskie pamatvirzieni:

1) baltu, Baltijas somu un citu etnosu koeksistence un lingvistiskā mijiedarbība Latgalē, substrāta un adstrāta elementu esamība pētāmajās valodās;
2) latgalisko izlokšņu fonētika un fonoloģija.

Ar gūtajām atziņām tiek iepazīstināti kolēģi Latvijā, Polijā, Lietuvā, Bulgārijā, Nīderlandē, Krievijā, referējot un diskutējot konferencēs un kongresos, publicējot zinātniskos rakstus. Būtiskākās šī perioda publikācijas tagad pieejamas ikvienam interesentam zinātnieka darbu izlasē (Breidaks, 2007a; 2007b).

Etnolingvistisko sakaru tematika caurvij daudzus valodnieka darbus – tiek izzināta baltu cilšu un to valodu attīstība, pētītas citu baltu valodu un Baltijas somu, seno Balkānu, slāvu valodu atstātās pēdas augšzemnieku dialekta fonētiskajā, gramatiskajā, leksiskajā sistēmā vai onomastikonā. Piemēram, pētot Latgales toponīmus, A. Breidaks pievērsis uzmanību gan baltu un Balkānu valodu paralēlēm, gan aizguvumiem no Baltijas somu un slāvu valodām (sk. bibliogrāfiju – Breidaks, 2007b).

Īss, bet nozīmīgs ir viņa raksts „Kļūdas Latgales vietvārdu oficiālajās formās" (1994) par vairāku Latgales vietvārdu nepareizo transponējumu latviešu literārajā valodā. Tas ir gan skaņu, gan morfēmu nepareizs pārcēlums, kā arī deklinācijas maiņa. Piemēram, *Birži* kļuvuši par *Bērzpili*, *Biržgalis* – par *Bērzgali*, *Zvirgzdine* – *Zvirgzdeni*, *Kalups*, *Nīcgalis* – *Kalupi*, *Nīcgali*, *Sīnuoja* – *Zilupi*, *Utreja* – par *Rītupi* (sk. Breidaks, 2007b, 402–403). Tie, protams, ir tikai daži piemēri, kas ilustrē šo situāciju, bet Latgales vietvārdu pārveidojumi gan 20. gadsimta 20. gados, gan vēlāk (un ne tikai Latgalē) ir bijuši ļoti plaši, tādējādi ne tikai nivelējot vietvārdiem raksturīgo, bet arī iznīcinot lingvistiski nozīmīgu informāciju, piemēram, vīriešu dzimtes vietvārdus aizstājot ar sieviešu dzimtes formām, izskaņu *-āni, -ine* – ar *-ēni, -ene* u. tml. Kad cilvēks neprofesionāli iejaucas ģeolingvistiskajā ainavā, viņš rada nopietnus kultūrvēsturiskos zaudējumus. Diemžēl šīs kļūdas gandrīz gadsimta laikā tā arī nav novērstas.

80. gadu pirmajā pusē nozīmīgs ieguldījums sniegts LPE sagatavošanā – izstrādāti 26 šķirkļi gan par valodniecības jēdzieniem, piemēram, *aorists*, *baltisms*, *diahronija*, *diahroniskās metodes*, gan valodām un literatūru, piemēram, *čigānu*, *dāņu*, *illīriešu*, *ligūriešu valoda*; *čigānu*, *ebreju literatūra*, kā arī par valodniekiem, piemēram, *Ernestu Blesi*, *Rihardu Ekblomu*, *Maksu Fasmeru*, *Staņislavu F. Kolbuševski*, *Vilēmu Matēsiusu*, *Antuānu Meijē* u. c., kas publicēti 1.–6. sējumā (LPE, 1981–1985).

Novatorisks pētījums baltistikā ir doktora disertācija „Latviešu valodas latgalisko izlokšņu fonētika: diahronija un sinhronija" (1989) (sk. Breidaks, 2007a, 239–482), kurā pirmo un pagaidām vienīgo reizi tik sinhroniski un diahroniski plaši raksturota vienas izlokšņu grupas vokālisma un konsonantisma vēsture, izstrādāta latgalisko izlokšņu fonētisko pārmaiņu hronoloģija, skatot to reģiona valodas situācijas kontekstā. Kā jau iepriekš minēts, etnolingvistisko fonu A. Breidaks vienmēr uzskatījis par zinātniski korekta pētījuma svarīgu faktoru, jo kontaktvalodas ilgākā laika periodā ietekmē cita citu. Tāpēc arī šajā darbā tiek sniegts Austrumlatvijas etniskās un valodas situācijas, diglosijas un arī triglosijas koncentrēts raksturojums, izmantojot salīdzināmi vēsturisko metodi, pamatota čūdu, votu, leivu, igauņu, lietuviešu, senkrievu, krievu, baltkrievu, poļu valodas faktu ietekme augšzemnieku dialekta latgaliskajās izloksnēs. Līdztekus šo jautājumu apskatam valodnieks pievēršas arī latviešu pirmvalodas problemātikai un norāda uz šīs idejas nepamatotību, jo nedz arheoloģiskie, nedz antropoloģiskie un etnogrāfiskie dati, kā arī salīdzināmi vēsturisko pētījumu rezultāti neliecina par pirmslatviešu etnosa pastāvēšanu. Viņš uzskata, ka latgalisko izlokšņu pamatā ir latgaļu cilts valoda, kas savukārt attīstījusies no austrumbaltu pirmvalodas (Turpat, 241). Argumentēti tiek noraidīts arī nepamatotais uzskats, ka visas fonētiskās pārmaiņas latgaliskajās izloksnēs radušās relatīvi vēlu slāvu valodu ietekmē. Fonētiskās parādības atspoguļotas 23 kartēs, kas sniedz jaunus datus par skaņu atbilsmju īpatnību izplatību Austrumlatvijā un ļauj precīzāk noteikt dialekta apakšgrupu robežas, savukārt četras kartes ilustrē gan senāko, gan pētījuma perioda antropoloģisko un etnolingvistisko situāciju latgalisko un sēlisko izlokšņu teritorijā. Augšzemnieku dialekta fonemātisko apakšsistēmu (vokālisma, konsonantisma, palatālo un palatalizēto līdzskaņu u. c.) un to realizācijas austrumu, centrālajā, ziemeļu un citos areāla apakšvariantos analīze dod iespēju noskaidrot latgaļu cilts valodas nozīmi latviešu valodas izveidē, izsekot ar citām valodām ģenētiski kopīgu parādību pastāvēšanai un attīstībai, atklāt augšzemnieku dialekta arhaiskumu.

Igors Koškins, raksturojot A. Breidaka veikumu, uzskatu svaigumu un patstāvīgumu latviešu valodas fonētikas vēstures faktu analīzē, pamatoti norāda, ka viņa darbi „ir nozīmīgs ieguldījums fonētiskās evolūcijas teorijā un saista pētnieku uzmanību tipoloģiskā aspektā" un atzīst:

„pētnieka darbi ir paraugs tam, kā radoši skatīt valodas faktus, tas ir arī zinātniskas principialitātes jautājums" (Koškins, 2007, 32).

Disertācijā izstrādātās kartes plašākam lasītāju lokam, īpaši studentiem, kļuva pieejamas 1996. gadā, kad iznāca A. Breidaka darbs ģeolingvistikā „Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētikas atlants", kurā iekļauta 31 karte. Darba ievadā, līdzīgi kā doktora disertācijā, tiek uzsvērts, ka:

1) nav pamata uzskatīt, ka ir bijusi latviešu pirmvaloda, no kuras attīstījušās senlatviešu cilšu valodas;
2) augšzemnieku dialekta latgaliskās un sēliskās izloksnes ļoti atšķiras no lejzemnieku izloksnēm, jo tām ir cita fonētiskā un fonoloģiskā sistēma, kā arī vērojams daudz atšķirību morfoloģijā un leksikā;
3) valodas fakti liecina, ka latgaliskajām izloksnēm tuvākas ir sēliskās izloksnes, vidus dialekta kursiskās izloksnes un lietuviešu valodas žemaišu dialekts (Breidaks, 1996a, 5).

90. gadu beigās tiek publicēts nozīmīgs darbs vispārīgajā valodniecībā – „Ievads baltu valodniecībā" divās daļās (1998; 1999), kurā skatīti baltu salīdzināmi vēsturiskās valodniecības un etniskās vēstures jautājumi: skaidrota baltu nosaukuma un valodu rašanās, raksturota baltu valodu radniecība ar citām indoeiropiešu valodām un baltu hidronīmu areāls, kā arī sniegts ieskats rietumbaltu un austrumbaltu etniskajā vēsturē, lingvistiskās atziņas pamatojot ar antropoloģijas un arheoloģijas pētījumu datiem (sk. Breidaks, 2007a, 483–566; 567–601). Ar šo pētījumu sasaucas A. Breidaka raksts par latviešu valodas izlokšņu grupu cilmi un teritoriālo izplatību (Breidaks, 1999). „Darbu izlases" 2. sējumā publicēti divi vērtīgi darbi – profesora A. Breidaka lekciju „Latviešu valodas vēsturiskā gramatika" (2007b, 522–590) un „Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas elementi vispārizglītojošo skolu latviešu valodas gramatikās" (2007b, 591–625) konspekti. Šo materiālu studenti var izmantot gan latviešu valodas vēstures un vēsturiskās gramatikas studijās, gan arī mūsdienu latviešu valodas fonētikas, vārddarināšanas un morfoloģijas kursos. Tas var būt arī labs palīgs latviešu valodas skolotājiem, lai spētu izskaidrot skolēniem pārmaiņas, kas laika ritumā skārušas latviešu valodas sistēmu, un docētājiem studiju kursu izstrādē.

20. gadsimta 90. gados profesors A. Breidaks aktīvi iesaistījās latgaliešu rakstu valodas atmodas veicināšanā. Tika publicēti vairāki zinātniski un populārzinātniski raksti par latgaliešu rakstu valodas rašanos un attīstību, rakstības stabilizēšanos 20. gadsimta pirmajā trešdaļā un literārās valodas veidošanos, terminu *latgaliešu valoda, rakstu valoda, literārā valoda, dialekts* lietojumu, kā arī par Pītera Stroda, Valda Jura Zepa, Miķeļa Bukša, Leonarda Latkovska, Jezupa Leļa devumu latgalistikā.

Konceptuāli nozīmīgs ir raksts „Latgalīšu literarō volūda: nūstuodnis un problemys" (1992) (sk. Breidaks, 2007b, 468–475), kurā viņš pamato savu viedokli par latgaliešu literāro valodu, analizējot gan Latvijas, gan ārzemju valodnieku uzskatus par Latgales idioma lingvistisko statusu. Lai objektīvi atbildētu uz jautājumu, vai latgaliešu literārā (rakstu) valoda ir dialekts vai valoda, profesors izvēlējies trīs dimensijas – valodniecisko, sociāli psiholoģisko un politisko –, kurās analizēt aktuālo problēmu.

Vērtējot latgalisko izlokšņu fonemātisko sistēmu, viņš atzīst, ka Latgales izloksnes veido patstāvīgu baltu valodu, jo tā „nav ni identiska, ni leidzeiga vydsdialekta fonematiskajai sistemai, ni ari atvasynojama nu vydsdialekta fonematiskōs sistemys. Tei ir atsateistejuse nu austrumbaltu pyrmvolūdys fonematiskōs sistemys" (Turpat, 468–469). Turpretī sociāli psiholoģiskā aspektā nav iespējams sniegt viennozīmīgu atbildi, jo vēsturiskā situācija dažādu faktoru ietekmē ir mainījusies. Ja līdz pirmajai latgaliešu atmodai 20. gadsimta sākumā „latgalīši, nu vīnys pusis, un Vydzemis, Kūrzemis un Zemgalis latvīši, nu ūtrys pusis, uzskateja sevi par divom patstōveigom tautom, kas runōja divys patstōveigys volūdys" (Turpat, 469), tad gadsimta beigās – trešās atmodas laikā – daļa cilvēku latgaliešu idiomu uzskata par patstāvīgu valodu, citi – par latviešu valodas daļu. Te gan jāpiebilst, ka rakstā šī atziņa nav pietiekami argumentēta, jo izmantots tikai viens kritērijs – latgaliešu idioma pretstatījums kurzemnieku valodai, nevis dialektam pirmajās latgaliešu gramatikās. Diemžēl nav ņemts vērā tas, ka termina *valoda*, *izloksne*, *dialekts* lietojums mūsdienu izpratnē nostiprinās tikai 20. gadsimtā, bet senākās publikācijās šie jēdzieni netiek šķirti.

Politisko aspektu A. Breidaks uzskata par īpaši svarīgu, aicinot atbildīgi izturēties pret tautas un valsts pastāvēšanu. „Jo latgalīši atsadaleitu nu pōrejīm latvīšim un pīpraseitu latgalīšu idiomam patstōveigys volūdys tīseibys, tod gon latvīši, gon latgalīši Latvijys Republikā palyktu par

nacionalom minoritatem. Dūmoju, ka myusu dīnōs tei byutu rupa politiska klaida, kurys sakys byutu gryuši prognozejamys" (Breidaks, 2007b, 469). Tālāk rakstā seko gandrīz programmatisks vēstījums, kas 90. gadu sākumā bija ļoti svarīgs, proti, latgaliešu inteliģencei

1) jāaizstāv latviešu nācijas vienotība;
2) konsekventi jāaizstāv latgaliešu literārās valodas tiesības latviešu nacionālās valodas ietvaros, jo, atzīstot latgaliešus par patstāvīgu nāciju un latgaliešu idiomu par patstāvīgu valodu, tiktu destabilizēta Latvijas politiskā situācija (Turpat, 469, 470).

Raksta nobeigumā pēc plašāka ekskursa latgaliešu literārās valodas attīstības vēsturē A. Breidaks aktualizē arī terminoloģijas jautājumu, paužot uzskatu, ka pēc 1929. gada pareizrakstības noteikumu pieņemšanas latgaliešu normētā valoda pēc visiem kritērijiem atbilst literārās valodas statusam, jo varēja normēt ne tikai rakstu, bet arī mutvārdu formu (Turpat, 474–475). Te jāpiebilst, ka mutvārdu formas normēšana vairāk gan ir bijusi visnotaļ nosacīta – iespēju robežās mācību procesā Latgales skolās (līdz 1934. gadam) un latgaliešu inteliģences sarunvalodā, jo pareizrunas normas nav izstrādātas un nekur nav postulētas, tāpēc arī mūsdienās tiek lietots termins *latgaliešu rakstu valoda*. Edmunds Trumpa un Anna Stepiņa, atzīst, ka „izcilais Latgales valodnieks A. Breidaks [..] savās atziņās bijis vistuvāk lingvistiskai latgaliešu valodas interpretācijai" (Trumpa & Stepiņa, 2011/2012, 77–78).

Nepārvērtējams ir bijis profesora A. Breidaka ieguldījums „Latgaliešu pareizrakstības noteikumu" (2007) izstrādē. Profesora plašās zināšanas, latgalisko izlokšņu fonētiskās un fonoloģiskās sistēmas pētījumi veidoja viņa vadītās ortogrāfijas komisijas darba teorētisko bāzi, ļāva diskusijās izkristalizēties noteikumu pamatprincipiem, nepieciešamajai pareizrakstības normai, meklēt un rast kompromisu sarežģītos gadījumos. A. Breidaka padoms bieži noderēja gan latgaliešu ābeces (Cybuļs & Leikuma, 1992), gan citu darbu sagatavošanā.

Arī A. Breidaka pēdējais publicētais darbs „Latgal'skij jazyk" (autora oriģinālais nosaukums „Latgal'skij jazyk // dialekt"), kas iznāk dažus

gadus pēc viņa nāves (Brejdak, 2006; sk. arī Breidaks, 2007b, 450–467), veltīts latgaliešu rakstu valodas vēsturei un statusam laiku lokos.

A. Breidaka darba raksturojums būtu nepilnīgs, ja netiktu minēta vēl kāda joma, proti, līdztekus zinātniskajiem darbiem viņš ik pa laikam publicē populārzinātniskus rakstus par dažādiem valodniecības jautājumiem (sk. Breidaks, 2007a, 11–29). Nozīmīgākais veikums šajā jomā ir grāmata „Valodas izcelšanās" (1981), kurā autors iepazīstina lasītāju ar problēmas vēsturi, analītiski un hronoloģiski secīgi izklāsta valodas izcelšanās hipotēzes un glotoģenēzes teoriju, raksturo valodas rašanās anatomiskos, fizioloģiskos, sabiedriskos priekšnoteikumus, skaņu materiāla avotus, pirmatnējās valodas attīstības stadijas, fonētisko uzbūvi un gramatisko kategoriju attīstību. Darbs uzrakstīts A. Breidakam raksturīgajā stilā – zinātniski pamatots izklāsts, lietišķi koncentrēta izteiksme. Ojārs Bušs grāmatas recenzijā atzīst: „Autors nepavisam necenšas lasītāju īpaši ieintriģēt, acīmredzot paļaudamies uz to, ka izklāsta objekts ir pietiekami interesants pats par sevi. Un tā jau laikam patiešām ir, jo pārdotavu plauktos šī grāmatiņa nav iegūlusies. Tas liecina arī, ka latviešu lasītājam gan A. Breidaka, gan valodnieciskā literatūra ir vajadzīga" (Bušs, 1982).

Nobeigums

Antona Breidaka ieguldījums latviešu un baltu diahroniskās un salīdzināmās valodniecības attīstībā, dialektoloģijā, ģeolingvistikā ir ļoti liels. Kaut arī valodnieka zinātnisko interešu loks bija visnotaļ plašs – izlokšņu fonētika, fonoloģija, leksika, morfoloģija, tautasdziesmas, baltu cilšu valodu un latgaliešu rakstu valodas attīstības vēsture, valodu kontakti un mijiedarbība – tās visas vienoja bērnības valodas skanējums – augšzemnieku dialekta latgaliskās izloksnes, kuru izpētei dažādos rakursos veltīts zinātniski piesātinātais mūžs. Atstātais zinātniskais mantojums nav zaudējis savu vērtību arī mūsdienās un kalpo par teorētisko bāzi jauniem pētījumiem, saistot gan topošo, gan pieredzējušu zinātnieku uzmanību. Viņa dziļās, analītiskās, lingvistiski argumentētās domas trūkums vēl arvien izjūtams, risinot sarežģītus pareizrakstības un gramatikas jautājumus Latgaliešu rakstu valodas apakškomisijā, pētot latviešu valodas skaņu, leksikas un vārdformu vēstures problēmas.

A. Breidaku interesēja dzīve visā tās daudzveidībā. Ārpus valodniecības viņu saistīja gan vēsture un politika, gan māksla un literatūra, kā arī neizzinātā pasaule, atbilžu meklējumi uz jautājumiem par cilvēka esību, dzīvību un nāvi, pārdabiskajām spējām un dvēseles ceļu mūžībā. Kolēģi un studenti viņu atceras kā atsaucīgu, lietpratīgu, prasīgu, godprātīgu un erudītu personību ar plašu redzesloku, zinātnieku, kurš, pētot valodas dažādos aspektus, kompleksi raudzījās uz tās attīstību laikā un telpā.

LITERATŪRA

Bankavs, A., & Jansone, I. (2010). Breidaks Antons. *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 110–111.

Breidaks, A. (05.06.1954a). Pret rutīnu un dogmatismu. [Par augšzemnieku dialektu]. *Padomju Students*, *15*(162).

Breidaks, A. (02.11.1954b). Latviešu tautības valoda un dialekti. *Padomju Students*, *21*(168).

Breidaks, A. (1968). Priedēklis *pra-* augšzemnieku dialekta latgaliskajās izloksnēs. *Baltistica*, *4*(2), 281–287.

Breidaks, A. (1977). Daži latgaliešu tautasdziesmu valodas jautājumi. In E. Kokare, J. Darbiniece (atb. red.), *Latviešu folklora. Žanri, stils.* Rīga: Zinātne, 215–225.

Breidaks, A. (1981). *Valodas izcelšanās*. Rīga: Avots.

Breidaks, A. (1996a). *Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētikas atlants*. Daugavpils: Saule.

Breidaks, A. (1996b). The pronominal inflexion of plural genitive *-ūs* in the deep subdialects of Latgale: Indo-European source. *Linguistique Balkanique*, *38*, 217–220.

Breidaks, A. (1997). Verba *būti/būt* tagadnes 3. personas forma ar sakni *er-/ir-*, *īr-* austrumbaltu valodās. *Valoda–1996. Humanitārās fakultātes VI zinātniskie lasījumi*. Daugavpils: Saule, 35–41.

Breidaks, A. (1999). Latviešu dialektu un izlokšņu grupu cilme un teritoriālā izplatība. In A. Caune (sast.), *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: LU Latvijas vēstures institūts, 26–33.

Breidaks, A. (2002). Dažu Ziemeļlatgales izlokšņu nominālo un verbālo galotņu *-e*, *-o* vēsture. *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, *2*, 37–39.

Breidaks, A. (2007a). *Darbu izlase* (I sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Breidaks, A. (2007b). *Darbu izlase* (II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Daugavpils Universitāte.

Brejdak, A. (2006). Latgal'skij jazyk. *Jazyki mira. Baltijskie jazyki*. Moskva: Academia, 193–213.

Bušs, O. (23.07.1982.). Ieguldījums valodniecības popularizācijā. *Literatūra un Māksla*, *30*.

Cybuļs, J., & Leikuma, L. (1992). *Latgalīšu ābece (lementars)* (2 daļas). Lielvārde: Lielvārds.

Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Endzelīns, J. (1981). Latviešu valodas skaņas un formas. In J. Endzelīns, *Darbu izlase* (IV sēj. 1. daļa). Rīga: Zinātne, 303–525. (Pirmizdevums: 1938)

Koškins, I. (2007). Ievērojamais latviešu valodnieks Antons Breidaks. In A. Breidaks, *Darbu izlase* (I sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 31–33.

LPE – Jērāns, P. (priekšsēd.). (1981–1985). *Latvijas padomju enciklopēdija* (I–VI sēj.). Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija.

LVDAf – Sarkanis, A. (sast.). (2013). *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

LVDAl – Bušmane, B., Laumane, B., & Stafecka, A. (1999). *Latviešu valodas dialektu atlants*. *Leksika*. Rīga: Zinātne.

LVDAm – Kurzemniece, I., Markus-Narvila, L., & Stafecka, A. (sast. un atb. red.) (2021). *Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija, I*. Rīga: Zinātne.

LVDAms – Kurzemniece, I., Markus-Narvila, L., Stafecka, A. (sast. un atb. red.), & Vulāne, A. (2022). *Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija, II: Sintakse*. Rīga: Zinātne.

Mežs, I. (2017). *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos: Latgale*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.

Mikulėnienė, D., & Stafecka, A. (red.). (2013). *Baltu valodu atlants. Leksika, I: Flora*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.

Ozols, A. (29.06.1954.). Fakti un to apgaismojums zinātnē un studentu kursa darbos. *Padomju Students*, *16*.

Pa zinību kāpnēm. (31.12.1966.). *Ļeņina Karogs*, *153*.

Rudzīte, M. (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Rūķe, V. (1939). Latgales izlokšņu grupējums. *Filologu biedrības raksti*, *19*, 133–188.

Stafecka, A. (2002). Antons Breidaks. *Baltistica*, *37*(2),

386–388. Pieejams file:///D:/Lietotajs/Downloads/737-2789-1-PB.pdf.

Stafecka, A. (2007). Antons Breidaks (1932–2002). In A. Breidaks, *Darbu izlase* (I sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 8–10.

Trumpa, E., & Stepiņa A. (2011/2012). Dažas piezīmes par jaunākajiem latgaliskās identitātes pētījumiem. *Akadēmiskā dzīve*, *48*, 75–81. Pieejams https://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/adz/arhivs/48/48.pdf.

Vanags, P. (zin. vad., red.). (2016–2022). Antons Breidaks. Valodnieks, pedagogs. *Lingvistiskā karte.* Latviešu valodas aģentūra. Pieejams http://www.lingvistiskakarte.lv/tag/antons_breidaks.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R D Z
A N F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N

■ LIDIJA LEIKUMA

Anna Vagale un viņas pienesums baltu filoloģijai

Anna Vagale and Her Contribution to Baltic Philology

ABSTRACT

The article has been dedicated to a review of the life and work of the little-known Baltic philologist Anna Vagale (1912–2006). The teacher from the Krāslava area was active in identifying, describing, and maintaining the cultural heritage of the region over approximately 70 years – from her first submissions of folk songs to the Archives of Latvian Folklore in 1928 through the transfer of folklore, ethnography, and language materials to the Krāslava History and Art Museum in 1999. The materials were collected in the Krāslava, Auleja, and Skaista civil parishes, using another place in addition for comparison. A. Vagale enriched the "Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai" ("Additions and Corrections to the K. Mūlenbach's Latvian Language Dictionary") (EH I–II, 1934–1946) by Jānis Endzelīns and Edīte Hauzenberga, and left valuable research to the then State University of Latvia and the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences.

She participated in the extensive summer expedition of 1962 to little-studied regions of Latgale, whereafter she

Keywords:
Anna Vagale, dialectology, study of local lore, folklore, ethnographic materials, toponyms (place-names), provincialisms

submitted to the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences 886 place names, formatted on standard cards, and two notebooks. She prepared information about the Skaista subdialect for the future the Atlas of the Latvian Dialects in accordance with the questions of the "Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materialu vākšanas programa" ("Program of Material Collection for the Atlas of Latvian Language Dialectology") (1954).

The first and second part of the Vagale's diploma thesis "Aulejas izloksnes fonetika un vārdu atvasināšana" ("Phonetics of the Auleja Subdialect and Derivation of Words") have been published in the journal "Baltu filoloģija" in 2019 and 2022 (see more in the section References). The preserved study papers – including two more course papers on the Auleja vocabulary – reveal Vagale's participation in the EH dictionary, to which she gave many forgotten words of Baltic origin (inherited) from South Latgale (materials collected in 1933–1935): *dibas* (ltg. *dybys*) 'noise (made by pattering footsteps)'; *glumtas* (ltg. *glumtys*) 'slime'; *izdilas* (ltg. *izdylys*) 'waning moon time'; *izkasinis* (ltg. *izkasiņs*) 'the last loaf of dough remnants'; *nuovālis* (ltg. *nūvuoļs*) 'boundary, field edge'; and others.

The so-called transposition problems are addressed in this article.

At the end of 2019, Vagale's book "Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē" ("A Hazel Blossoms from the Root: The Collection of A. Vagale Folklore and Ethnographic Materials in the Krāslava (ltg. Kruoslova) Environment") was published. It consists of three parts: 1) the folklore of Mateļi (the name of the author's native village) and the neighborhood; 2) ethnographic materials and explanations of place names; 3) a dictionary of the

locality (provincialisms). For the convenience of users, an alphabetical index of words with page references to the relevant lexeme is included. Both the folklore materials provided by the author and the authentic ethnographic stories about the material and spiritual culture of the people of South Latgale are valuable.

1. ATTĒLS. Anna Vagale. 20. gadsimta 60. gadi (foto: no A. Vagales meitas Dinas Terēzes Šitcas personīgā arhīva)

Raksts veltīts skolotājas, baltu filologes Annas Vagales (1912–2006) mūža gaitu un darbības aplūkojumam. Mērķis – veicināt A. Vagales vārda un veikuma labāku pazīšanu, viņas īstenojumus aktualizējot plašākai apritei baltu filologijā. Biogrāfijas dati skatīti hronologiski un kontekstā ar darīto, kas tiek raksturots sīkāk. Rakstā skarta arī izlokšņu dotumu pieraksta un atveides problemātika.

A. Vagale ir Krāslavas pusē labi pazīstama latviešu valodas un literatūras skolotāja – aptuveni 70 gadus viņa rosīgi darbojusies novada kultūras mantojuma apzināšanā, aprakstīšanā, kopšanā, popularizēšanā. Strādājusi vairākās šās apkaimes skolās, visilgāk – Krāslavas 1. vidusskolā. Bijusi skolu inspektore, mācību metodiķe, izpelnījusies savam laikam godpilno pedagoga nosaukumu „Teicamnieks tautas izglītības darbā". Arī novadpētniece, publiciste.

Mazāk zināms ir krāslavietes ieguldījums latviešu dialektologijā, folkloristikā, toponīmikā, kaut viņa bijusi aktīva dzimtās puses folkloras, izlokšņu un vietvārdu materiālu vācēja un aprakstītāja kopš ģimnāzistes gadiem. Desmit pirmās tautasdziesmas no dzimtajiem Krāslavas pagasta Mateļiem Latviešu folkloras krātuvei iesūtītas 1928. gadā (Valsts Krāslavas vidusskolas vākums, b. g., http://garamantas.lv/lv/file/785062), ar Aulejas puses apvidvārdiem kuplināti Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcas" papildsējumi studiju laikā 30. gados, vērtīgi darbi dialektologijā izstrādāti, atjaunojoties filologijas studijām 50. gados, ziņas par Skaistas

vietvārdiem un izloksni toreizējam Zinātņu akadēmijas Latviešu valodas un literatūras institūtam iesniegtas 60. gadu sākumā. Gan pētnieciskajos darbos, gan periodikā uzstājusies pret vietu nosaukumu, personvārdu, faktu sagrozījumiem. Sniegusi lietpratīgas konsultācijas valodniekiem, ģeogrāfiem, novadpētniekiem, žurnālistiem, kolēgām skolotājiem. Visu savu pedagoga mūžu A. Vagale ir rūpējusies par vietējā kultūras mantojuma saglabāšanu un tālāknodošanu, viņas vārds būtu piepulcējams tām latviešu valodas un literatūras skolotājām, kuru dzimtās puses izlokšņu apraksti, tekstu krājumi iespiešanu piedzīvojuši savlaicīgāk – kā Lida Krautmane-Lohmatkina (Pope un citas kaimiņizloksnes), Sofija Dravniece (Dundaga), Maiga Putniņa (Sinole), Marta Strautiņa (Mārciena) un Mirdza Pīrāga (Skrunda).

A. Vagales vākumu publiskošana vienkopus atsākusies pēc skolotājas aiziešanas mūžībā – žurnālā „Baltu filoloģija" 2019. gadā izdota viņas studiju beigu darba „Aulejas izloksnes fonetika un vārdu atvasināšana" 1. daļa (Vagale, 1957/2019a), bet 2022. gadā – 2. daļa (Vagale, 1957/2022). Savukārt 2019. gada beigās iznācis krājums „Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē". Adekvāti novērtēdama mūža gājumā pierakstīto materiālu nozīmību, skolotāja tos piekārto un 1999. gada 17. jūnijā nodod Krāslavas Vēstures un mākslas muzejam – glabāšanai, pasargāšanai no aizmirstības[1]. Rodot iespēju, novadnieki šo vākumu apstrādā zinātniski un izdod grāmatā. Zīmīgi ir veltījuma vārdi ievadā: „Gruomota ir pateiceiba Školuotuojai Annai Vagalei par juos izgleitojūšū darbeibu Kruoslovys nūvodā, par latgaliskuo montuojuma sorguošonu, globuošonu, par vītejūs ļaužu volūdys īmyužynuošonu" (Vagale, 2019b, [5]).

1. „Mēs gājām skolā..."[2]

A. Vagale ir dzimusi 1912. gada 20. aprīlī Kombuļu (vietējā izrunā – Kumbuļa) pagasta Mateļos. Annas tēvs Antons (Ontons, Oņte) ir iegātnis no netālajām Kropiškām (tautā – Cešļiem). Cēlies no turīgas un kuplas

[1] Daļa pierakstu, dublēta Kombuļu pagasta bibliotēkai, pieejama elektroniski (Vagale, b. g.).

[2] Izmantots A. Vagales bērnības atmiņu pieraksts, kas glabājas skolotājas meitas arhīvā, tāpat bērnības iespaidu apraksti, kas publicēti grāmatā (sk. Saskare ar Lielo Pasauli (Vagale, 2019b, 183–187)).

dzimtas, kurā aug četri dēli (Ļudviks, Donats, Antons, Jāzeps) un divas meitas (Mase (Marija) un Ļudvise), bet maz iespēju izvērsties saimniekošanā. Savukārt Annas mātei Aneļai ir jākļūst par māju saimnieci, jo sācis slimot tēvs. Ignata un Juzefatas Delveru saimē dēlu nav, izaugušas trīs meitas: Pranuse (Franciska), Aneļa, Marjana (Marjanka). Nolemj, ka mājās jāpaliek vidējai, arī iegātnis jau tēva nolūkots – Vagaļa Oņte ir 13 gadus vecāks par meitu, rāms, prātīgs, būšot labs pret Aneļu un māti. Tā arī notiek, un Vagaļu saime veidojas saskanīga. Dzimst vecākā meita Staņislava, tad Anna, pēc viņas Donats. Vecāki saimnieko ar apdomu, liek lietā ļaudīs iegūtās prasmes un iemaņas: māte māk vērpt, aust, adīt, šūt un izšūt, gatavot dažādus ēdienus, tēvs ne tikai spēlē vairākus mūzikas instrumentus (dažādos laikos viņam piederējušas ermoņikas, vijole, takti sitamais dzelzītis, balalaika; ar brāli Jāzepu spēlējuši kāzās), bet ir ieguvis labas zināšanas zemkopībā, dārzkopībā (kādu laiku strādājis Krāslavā pie grāfa par dārznieka palīgu), daudz izglītojies patstāvīgi.

Sākoties Pirmajam pasaules karam, Antons Vagalis, tāpat kā citi apkaimes vīrieši, tiek iesaukts armijā. Dienē ilgi (1914–1917), rūpes par ģimeni un saimniecību ir uz mātes Aneļas pleciem. Viņa strādā līdz spēku izsīkumam, bet spēj ne visu. Smags pārdzīvojums ir sešus mēnešus vecā dēliņa saslimšana, tad – zaudēšana. Uz bērēm ierodas tēvs un atkal aizbrauc. Smagākos darbus veikt – art, sēt, pļaut, kult (tolaik kuļ ar spriguļiem), malt (jābrauc uz dzirnavām) – pieskrien tēva radi, bērnus aprūpēt palīdz vecāmāte Juzefata. Augusi kā bārabērns, viņa labi saprot visus trūkumus un vajadzības, ir dāsna un līdzcietīga, mīl un kopj daiļo. Babīte māk lasīt, ierāda burtus mazmeitām, māca baznīcas dziesmas, stāsta pasakas, skaita tautasdziesmas (babītes pūra dārgumus mazmeita saglabā; sk. Vagale, 2019b, 33, marķējumus ar JD, 88–91). Iet rotaļās kopā ar kaimiņu bērniem, un tie Vagaļu meitenes apskauž par vecomāti, kas samīļo visus un nekad „nav sirdeiga". „Dalījuši gredzenus", „kurinājuši pirti", „rāvuši rāceņus" (bērnu tālaika rotaļas A. Vagale apraksta tuvāk 2019b, 37–41). Anna atminas babītes biezo baznīcas grāmatu melnos vākos ar krāsainiem svēto attēliem (sv. Franciska krāšņā spoži violetā tērpā, sv. Vincents ar bērniņu rokās u. c.), viņas puķes istabā (mirtes, istabas vīnoga, rozā rozīte, gavēņa laikā ziedošā *Jezupa vāzda* 'hipeastrs, ko mēdz saukt par amarilli') un dārziņā (lauztās sirdis (*lyskys*), biškrēsliņi, lilijas), vecāsmātes gaišo galvas lakatiņu un smalko astoņnīšu galdautu svētdienām. Babīte mirst 1919. gada pavasarī.

Kad mātei saimniecībā trūkst padoma, viņa raksta tēvam uz armiju lieliem drukātiem burtiem. Lasīt Aneļa mācējusi, rakstīšanai tēvs atved „Ļamantaru" – ābeci ar iespiestiem un rakstītiem burtiem, rakstu paraugiem. No tā lasīt mācījušies visi Vagaļu bērni – bijis vieglāk nekā no vecāsmātes lūgšanu grāmatas. Kad tēvs beidzot ir mājās, sadzīve lēnām sakārtojas. Vagaļi atkal nopērk govi, izaudzē otru. Piedzimst jaunākais brālis Boļeslavs. Miera apkaimē gan nav līdz kādam 1920. gadam – ienāk te „sarkanie", te vācieši, te poļi, rekvizē lopus, labību, kartupeļus, labākās drēbes. Tiek izlaupītas Zubru, Dobromiļas, Dricmuižas, Dombrovas pusmuižas, vajāšanu piedzīvo garīdznieki, plaukst bezdievība un citi netikumi. Pēcāk stāvoklis stabilizējas.

Bērnības pasauli Anna piemin kā garīgi bagātu un rosīgu vidi. Prātā ir Ziemsvētki, Lieldienas, Vasarsvētki, kad, neskatoties uz trūkumu, vienmēr sagādāts kas sevišķs, piemēram, nopirkti kviešu milti (kviešus apkaimē tolaik vēl nesēja) un mājās izveltnēti makaroni, cepta baltmaize, dažreiz ar rozīnēm, bērniem izcepti cālīši ar knābi un astīti, vārīts dzērveņu ķīselis. Kopušies un uzposuši māju, tad ģērbuši svētku drānas. Turējušies pie katoļu ierašām: Ziemsvētku rītos dziedājuši Ziemsvētku dziesmas – tētis, babīte, mamma, abas māsas; Lieldienu rītā, gaidīdamas tēvu no baznīcas ar svētību (nosvētītu maizi, sāli, olām, kādu kumosu gaļas), dziedājušas Lieldienu dziesmas ar refrēnu „Aleluja". Pirms svētku mielasta skaitījuši tēvreizi.

Vecāki labi sapratuši izglītības vajadzību un centušies to dot bērniem visos iespējamos veidos. Anna atminas: „Tēte mums mazām stāstīja ne tikai latviešu pasakas, bet par Zemes riņķošanu ap Sauli, par Mēnesi un zvaigznēm (tas mūsu bērna prātam vēl pat nebija saprotams); iemācīja reizināšanas tabulu un skaitīšanu līdz simtam; arī populāros Bībeles stāstus, stāstīja par Kristus dzīvi. Tā garajos ziemas vakaros trūcīgā apgaismojuma dēļ (dedzinājām skalus vai eļļas lampiņu) agri gūlāmies, un tad sākās mācības matemātikā, „astronomijā", valodās (kā to pateikt krieviski, kā poliski), ticības mācībā, vēsturē (tētes dzimtās vietas tuvumā bija ozols – turp vecie ļaudis vēl nesuši ziedojumus)".[3] Tēvam pieder pirmie latgaliešu kalendāri, avīzes „Drywa" izdevumi, Nikodema Rancāna sastādītās rokasgrāmatas dārzkopībā, biškopībā, lopkopībā, arī kāda

[3] No A. Vagales veltījuma meitai Dinai ar nosaukumu „Par mūsu cilti". Atmiņas rakstītas latgaliski, vēl Krāslavā; skolotājas dotais datējums – 1994. gads.

populārzinātniska grāmatiņa poļu valodā ar svešvārdu skaidrojumu u. tml. Pasaules ceļus staigādams, tēvs bija ne tikai iztiku pelnījis, bet arī poļu un krievu valodu labi apguvis.

Ap 1917. gadu Solimos (ltg. Suoleimi) atvērta pamatskola (1.–3. klase, vēlāk arī 4.) un arī Mateļu bērni sāk iet skolā. Māca krievu valodā. Anna atceras: „Kad puikas nespēja atrisināt uzdevumus, tad nāca pie tētes pēc palīga… Tad šeit vakaros bija otra skola. Reizēm arī tēte uzreiz neprata atrisināt, bet no rīta viņam jau bija iznākums skaidrs – pa nakti bija izdomājis visas vajadzīgās darbības. Tā arī pieteica puikām, lai pirms skolas no rīta ieskrien pēc atbildes". Kad skolas gaitas Solimos sākas Vagaļu vecākajai meitai Staņislavai, viņa bieži pārnāk raudādama – tur viss notiekot krieviski; Annai – jau latviski resp. latgaliski. Skološanās turpinās Kombuļu sešklasīgajā pamatskolā. Kopumā ņemot, izglītošanās Latgalē pieejamāka kļūst ar 20. gadsimta 20. gadiem, tad skolās no krievu valodas pāriet uz latgaliešu, tiek gādāta mācību literatūra, latgaliski iznāk grāmatas un preses izdevumi.

20. gadu zemes reformas laikā Vagaļi pārceļas uz netālo Ostravas viensētu, kur saimniekot var racionālāk un zinātkāros bērnus atbalstīt vairāk (vēlākajā abas Vagaļu meitas ir skolotājas, abām iegūta augstākā izglītība; dēla garīgās potences kara un pēckara apstākļu dēļ diemžēl paliek neizmantotas, strādā lauksaimniecībā). Daudz kas apgūts pašmācībā – tolaik un vēlāk. Kā rakstījusi A. Vagale atmiņās meitai: „Citi tēvi un mātes savus bērnus aizsūtīja peļņā uz Kurzemi vai Vidzemi, bet mēs gājām skolā".

2. Per aspera ad astra...

No 1927. līdz 1931. gadam A. Vagale mācās Valsts Krāslavas vidusskolā (no 1930. gada ģimnāzija). Skolu sāk apmeklēt ar otro pusgadu, kad mājās apdarīti lauku darbi. Māsa sagādā vajadzīgās grāmatas, un pirmā pusgada mācību vielu Anna apgūst patstāvīgi – pa vakariem, ganos iedama. Iestāju pārbaudījumus fizikā, ķīmijā, matemātikā, latīņu valodā Vagaļu jaunākā nokārto bez sarežģījumiem un pat stipendiju saņem. Tās pieticis skolas naudas nomaksai togad un citus gadus, jo vienmēr mācījusies ļoti sekmīgi. Kaut vecākiem meitu palīga ļoti pietrūkst pavasara un rudens darbos, skološanās ģimnāzijā pārtraukta netiek. Pedagogu

mudinātas, abas ar māsu Staņislavu[4] iesaistās folkloras vākšanā – dzimtā vide tam ir pateicīga, pirmie teicēji ir Mateļu ļaudis.

Pēc ģimnāzijas beigšanas 1931. gadā[5] A. Vagale iestājas Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes Baltu valodu nodaļā, kur mācās ar pārtraukumiem (līdz 1938. gadam, pēc citiem dokumentiem, līdz 1940.–1941. gadam), augstskolu tomēr nebeigdama. No mājām materiāli palīdzēt var maz, līdzekļus iztikšanai un studijām Anna pelna pati, uzņemdamās arī ar filoloģiju nesaistītus darbus: dažus mēnešus ir pagaidu darbiniece („inteliģentā bezdarbniece") Latvijas Valsts arhīvā; strādā (ar pārtraukumiem) Folkloras krātuvē (1931–1934). Šeit kādā reizē skaitījusi un dziedājusi kopš bērnības zināmās tautasdziesmas Emilim Melngailim, viņš pierakstījis gan vārdus, gan melodiju. Filoloģijai svētīga ir studentes iesaistīšanās Edītes Hauzenbergas vadītajā „Latviešu valodas vārdnīcas" papildinātāju darbā, tai tiek vākta Aulejas izloksnes leksika, citi materiāli. Vēlāk A. Vagale ir brīva līguma darbiniece Tautas labklājības ministrijā (1934–1940). Varu maiņas laikā (no 1938. gada līdz 1941. gada maijam vīra uzvārdā Dzalba) ir vecākā rēķinvede Tautas labklājības ministrijai pakļautajā slimokasē, Tekstilrūpniecības strādnieku arodbiedrības grāmatvede, līdz 1941. gada vasarā darbs tiek zaudēts pavisam. 1939. gada februārī piedzimst meita Terēze Dina. Vārdu meitai izvēlas tēvs, protams, no Raiņa, bet, lai nokrustītu katoļu baznīcā, vajag katoļu kristāmvārdu, tā dzimšanas apliecībā bērns tiek reģistrēts ar diviem priekšvārdiem. Kad laulība tiek šķirta, cieņpilna savstarpējā attieksme saglabājas un tēva gādība par meitu un bijušo ģimeni nepārtrūkst.

1941. gada septembrī A. Vagale atgriežas tēva mājās, kur ar 1. novembri sāk skolotājas gaitas Aulejas pagasta Kalvīšu (tautā – Kaļvu), vēlāk – Dzalbu pamatskolā. 1944. gada 30. augusta iesniegumā Krāslavas ģimnāzijas direktoram lūdz pieņemt darbā Krāslavas ģimnāzijā, kā arī notiek. Jaunā speciāliste ir ar nepabeigtu augstāko izglītību, tiek virzīta pa amatu kāpnēm. 1946. gadā uzņemas direktores un skolotājas pienākumus Krāslavas

---

4 Sk. Valsts Krāslavas vidusskolas vākums, b. g., http://garamantas.lv/lv/file/785112.

5 A. Vagales biogrāfijas apskatā izmantoti Daugavpils zonālā valsts arhīva materiāli (DZVA 288. f., 2. apr., 1002. l., 93.–110. lpp.; 288. f., 2. apr., 1312. l., 82.–90. lpp.); pārfotografējusi Krāslavas Vēstures un mākslas muzeja speciāliste Baiba Mileika. A. Vagales pašrocīgi aizpildītajās anketās atšķiras uzrādījums par darba gaitu beigām Folkloras krātuvē – vienuviet minēts 1934., citviet – 1935. gads.

rajona Sauleskalna t. s. augošajā vidusskolā (kas līdz vidusskolai tomēr neizaug), 1948. gada janvārī tiek iecelta par Krāslavas apriņķa Tautas izglītības nodaļas skolu inspektori, vēlāk – Metodiskā kabineta vadītāju. Māca latviešu valodu un literatūru Krāslavas 1. (latviešu) vidusskolā, kādu laiku ir mācību daļas vadītāja. No A. Vagales raksturojumiem izriet: strādājusi vidējā vecuma un vidusskolas klasēs, stundas bijušas metodiski un idejiski pareizi veidotas; literatūras stundās notikusi dziļa un iejūtīga daiļdarbu analīze; rūpējusies par koptu latviešu valodu; bijusi apzinīga, laipna, atsaucīga. Kopš 1954. gada vadījusi skolas dramatisko pulciņu, kas ar panākumiem uzstājies Krāslavā un kaimiņos – Kombuļos, Izvaltā, Dagdā, par to var lasīt arī vietējā presē (Plinte, 1959; Kaskeviča, 1959). Iestudējuši Rūdolfa Blaumaņa darbus, populārs bijis „Pazudušais dēls", rīkojuši Puškina dzejas lasījumus u. tml.

Joprojām dzīvs ir skolotājas sapnis par augstāko izglītību, un 1951. gadā – pēc 20 gadiem kopš pirmā starta – A. Vagale iestājas Latvijas Valsts universitātes (LVU) Vēstures un filoloģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras nodaļā, kur studē neklātienē. LVU absolvē 1957. gada pavasarī, 29. jūnijā viņai piešķirta filologa kvalifikācija un latviešu valodas un literatūras skolotāja nosaukums (diploma Nr. 488430). Ilgais kāpiens (1931–1957) ir galā, sīkstās zinību alkas nesušas oficiālu apliecinājumu. Atbilstoši darbības videi un vajadzībām papildinātas valodu zināšanas (1975. gada kadru uzskaites personas lapā A. Vagale min vācu, latīņu, poļu, ukraiņu, lietuviešu un baltkrievu valodu, ko māk pa daļai, latviešu un krievu – brīvi), atjaunoti sakari ar studiju biedriem un valodniekiem, aktivizējusies pašas lingvistiskā darbība. Izlokšņu materiāli tiek vākti atkal – studiju darbiem un apmierinot pētnieciskās intereses, aktualizējušies fakti ienāk skolotājas publicistikā. Gan institūcijām nodotajos vākumos, gan publikācijās presē skolotāja iesaka, sniedz papildinājumus, labo, konsultē. Diplomētā filoloģe A. Vagale ir radoša un prasīga skolotāja, vienlaicīgi – aktīva novadpētniece un publiciste.

3. Darbs valodniecībā

Valodniecībā A. Vagale darbojas kopš 20. gadsimta 30. gadiem. Viņas savāktie materiāli bagātīgi pārstāvēti Jāņa Endzelīna un E. Hauzenbergas darbā „Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas

vārdnīcai" (EH I (1934–1938); II (1946), vācējai paliekot neminētai. Ziņu devēji šim kapitāldarbam nosaukti „Latviešu valodas vārdnīcas" 4. pamatsējumā (ME IV, 859–860), bet tai laikā A. Vagale palīgos vēl nav iesaistījusies. Aulejas īpatnējās leksikas pierakstītāju ir ļāvuši noteikt studiju darbi. Kursadarbā par IV kursu „Aulejas apvidus leksika (dzīvojamās un saimniecības ēkas un to iekārtas)" A. Vagale norāda, ka ziņas apvidū vākusi 1933.–1935. gadā (1956a, 7, 13). Iztaujāti galvenokārt Aulejas pagasta austrumdaļas (Dzalbu, Vaišļu, Šķipu, Kalvju, Kaktiņu) ļaudis, bet līdzīgi runājot arī citu Aulejas katoļu draudzes sādžu (Brāslavas, Kroģeru, Vanagu, Lielo Dosku, Kalna un Lejas Podnieku, Anču, Bleideļu u. c.) iedzīvotāji[6], kas ar pagasta rietumu daļas (Grāveri un to apkaime) krieviem nav jaukušies. Daļa materiālu tikusi ietverta EH, glabājoties ZA Valodas un literatūras institūtā (Vagale, 1956a, 13[7]), tos viņa izmantojot kursa darba rakstīšanā. Ziņas vākusi arī 1955. un 1956. gadā (kā liecina piezīmes par teicējiem (Vagale, 2019b, 106, 135), 1956. gadā vākti arī folkloras materiāli). Aulejas izloksni pazīstot labi – dzimtie Mateļi atrodas kaimiņos Aulejas Dzalbiem, strādājusi vietējās pamatskolās kara gados. Uz šīs pašas bāzes izstrādāts kursadarbs par piekto kursu „Aulejas apvidus leksika (apģērbs un rota)" (Vagale, 1956b).

A. Vagales leksikas vākumiem ir izcila nozīme gan to tematiskā plašuma un daudzveidības ziņā, gan arī tāpēc, ka daļa viņas teicēju bija dzimuši 19. gadsimta beigās, kad vēl valdīja naturālā saimniekošana un gandrīz visu nepieciešamo lauku ļaudis sev sagādāja paši: sievietes prata aust, vērpt, adīt, pašūt drēbes un arī tās greznot. Klāja galdu ikdienā un godos no pašmāju produktiem, mācēja saņemt bērnus un slimības ārstēt ar zālītēm. Vīrieši prata cirst ēkas, taisīt ratus, ragavas, murdus, liekt lokus un izgatavot citus saimniecībā nepieciešamus rīkus, mūrēt krāsnis, jumt jumtus, zvejot zivis, kopt zirgus, darīt alu u. c. Norises, parādības, procesi, tajos iesaistītās lietas, priekšmeti, saprotams, tiek saukti vārdā. Reālijas nav tālu jāmeklē, arī pašu mājās lieto (vec)vectēva taisītus koka traukus – muldiņas, cibiņas, spaiņus, izmanto smalki savītas aukliņas dažādiem sieviešu darbiem. Kad savajagas linu diegu (linu kreklus vai bikses (*iuzys*)

---

[6] Diplomdarbā (1957/2019a, 174) A. Vagale nosauktās vietas papildina ar Plotajiem, Drongāniem, Meža Doskiem, tāpat Ezergalu, Jākaveļiem. Sk. Aulejas pagasta kartoshēmu, ko A. Vagale bija sagatavojusi studiju noslēguma darbam (1957/2019a, 199; 2019b, 160).

[7] Minētais krājums nav atrasts; no A. Vagales rakstītā izriet, ka EH tikusi iestrādāta tikai daļa no 1933.–1935. gada vākumiem.

tolaik šuva ar linu diegiem) vai ātri ko savērpt, sašķeterēt, vecāmāte Juzefata aizvien vēl virpina vārpsti – ar to varot smalkāk nekā ar ratiņu.

Kursadarbos A. Vagale fiksē un plašāk raksturo divas leksikas grupas: lauku ēkas – gan dzīvojamās, gan saimniecības – un to iekārtas (1956a), tāpat aul(ej)iešu apģērbu un ar tā pagatavošanu saistīto leksiku (1956b). Bagātīgi atklājas lauku ļaužu prasmes un iemaņas, kaut arī lasīt, rakstīt, rēķināt tolaik pratis maz kurš un tālāk par dzimto pagastu izbraucis bija retais. Ja nu vienīgi ganu vai kalpa gaitās pie kāda turīgāka saimnieka, kurp bija gājušas A. Vagales māte Aneļa ar māsu Marjanu, vai „burlakos" uz Krieviju, kurp, puisī būdams, vairākkārt devies Annas tēvs. Peļņas darbiem sava pozitīvā puse ir ne tikai naudā – var noskatīt racionālākus saimniekošanas paņēmienus, iemācīties ko jaunu, iegādāties pilsētnieciskāku apģērbu (tāds piederējis gan Annas tēvam, gan mātei), modernākus rīkus. Pārvietodamies tuvākajā apkaimē, zemnieki lielus gabalus veica kājām, tādējādi labi iepazīdami vidi un ļaudis. Ģimenes veidoja vietējais ar vietējo, sazinājās vienā valodā, resp., latgaliski. Tas viss noteica runātās izloksnes kontinuitāti un nodrošināja tās arhaisko dabu, ko stimulēja vēl citi ekstralingvistiskie faktori, tostarp saimniekošanas kārtība, kas Aulejā atšķīrās no kaimiņu pagastiem (Krāslavas, Skaistas). Minētos apstākļus autore raksturo tuvāk (Vagale, 1956a, 8–11; 1957/2019a, 172–173; 2019b, 173–177; atmiņas meitai).

Kontakti ar citu novadu latviešiem ciešāki kļūst starpkaru Latvijā, resp., 20. gadsimta 20.–30. gados, kad peļņā iešana uz Zemgali un citurieni notiek masveidā.

4. Izlokšņu materiālu pieraksts un tā problemātika

A. Vagales fiksētās un ME turpinājumā „Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai" iekļautās leksēmas lielākoties ir savdabīgi, seniski baltu cilmes vārdi, tostarp etnogrāfismi, kas auliešu aktīvā saziņā funkcionē 20. gadsimta 1. pusē un kādu laiku vēl arī pēc kara resp. vaidiem († *vàidi*[2] EH II, 748). „Latviešu valodas vārdnīcas" pamatsējumos (ME) neiekļuvušās leksēmas papildsējumos (EH) ir marķētas ar †, šķirkļu aprakstu paturot agrāko. Latgaliskie vārdi tiek transponēti resp. pārlikti latviešu literārās valodas skaņu vai pat formu sastāvā. Ieskatam –

atsevišķi EH ietvertie Aulejas izloksnes vārdi, pievienojot to latgaliskos ekvivalentus vienkāršotā rakstībā un precizējot nozīmes skaidrojumus atbilstoši izlokšņu dotumiem, kādi sniegti arī A. Vagales kursadarbos: † *atvę̀tas*[2] EH I, 180 (ltg. *atvātys*) 'sīkie graudi, sēkliņas, vārpas, pelavas resp. mazvērtīgā labības daļa, kas nodalās vētījot'; † ***buturis*** EH I, 256 (ltg. *buturs*) '1. biezs pūlis cilvēku, kukaiņu, lopu, putnu, 2. puzuris, no salmiem pīts rotājums kāršanai pie griestiem'; † ***cila*** blakus *cilas* EH I, 270 (ltg. *cyla*) 'neizstrādāta, blīva augsne; uzartās atmatas velēna'; † ***dibas*** EH I, 319 (ltg. *dybys*) 'dipošu soļu troksnis'; † ***glum̂tas*** EH I, 395 (ltg. *glumtys*) 'gļotas'; † ***graids***[2] EH I, 397 (ltg. t. p.) 'horizontāls krāsainas dzijas ieaudums, ieadījums greznumam'; † ***ìepràva***[2] EH I, 535 (ltg. *īpruova*) 'rīks, ierīce'; † ***izdilas*** EH I, 442 (ltg. *izdylys*) 'dilstoša Mēness laiks'; † ***izkasinis*** EH I, 454 (ltg. *izkasiņs*) 'sakasnis, beidzamais maizes klaipiņš no mīklas paliekām'; † ***nùovàlis***[2] EH II, 105 (ltg. *nūvuoļs*) 'eža, lauka mala'; † ***pȁrsmeldze***[2] EH II, 211 (ltg. *puorsmeļdze*) 'nevienmērīga resnuma vieta dzijā, tievinājums'; † ***sēdība*** EH II, 480 (ltg. *sēdeiba* / *siedeiba*) 'apmešanās vieta, dzīvesvieta; zemes gabals pie mājām'; † ***II veldine*** EH II, 769 (ltg. *veļdine*) '(ķēžu dūriena) šuve, savienojot divus audekla gabalus vienā (parasti – sašujot galdautu no diviem gabaliem)' u. c. Šāda leksika, bez šaubām, saista gan lingvistu, gan etnogrāfu uzmanību. Pateicoties A. Vagales vākumiem, daudzi EH šķirkļi tikuši iederīgi papildināti (sk. *cik*, *cisas*, *dęsa*, *skrieminis*, *slapņis*, *slauktive*, *vaidēt* u. tml.), bet dažs vārds parādās tikai no Aulejas, kā, piemēram: † ***sę̂ds*** EH II, 480 (ltg. *sāds*) '1) paresna dzija zvejas tīkla abās malās, uz kuras savērtas tīkla acis; 2) tīkla gabals starp vienu un otru liekača aci' (leksēma iekļauta arī latviešu valodas tēzaurā (https://tezaurs.lv/sēds), skaidrojumā „dziju" aizstājot ar „auklu").

EH (arī ME) latgaliskos vārdus pārņemot citiem izdevumiem, aktualizējas t. s. transponēšanas jautājums, kas valodniecībā kā process tiek uztverts neviennozīmīgi. Ne velti „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā" (Skujiņa, 2007) kā lingvistikas termins transponēšana nav ietverts. Trimdas valodnieks Valdis J. Zeps – gan vietvārdu sakarā – to sauc par latviešu valodniecības lāstu un sodu, postulēdams: „.. transponētas formas ir *ipso facto* **nepareizas** .." (Zeps, 1995, 38), un viņa atzinumu nav iespējams noraidīt – pārceltās formas ir dabā nepastāvoši mākslīgi veidojumi un, ja nezina kontekstu, tās mēdz maldināt. Paraugam šeit divi iteratīvie verbi, kas EH sniegti no Aulejas un tiek citēti arī turpmāk, bet nesaglabājot to formu, kādā tie doti EH. Sal.: † ***sę̂duļât*** EH II, 480

(ltg. *sāduļuot*) 'atkārtoti apsēsties (un piecelties)' un **sēduļāt** Tēzaurs 't. p.' ar atsauci uz EH; † ***slâpuļât*** (ltg. *sluopuļuot*) 'vairākkārt būt tuvu ģībonim' un **slāpuļāt** Tēzaurs, šoreiz ar atsauci uz Antoņinas Reķēnas „Kalupes izloksnes vārdnīcu" (1998), kur vārda nozīme 'vairākkārt zaudēt samaņu'. Pagaistot piedēkļa **-ā-** stāvrakstam, kas lietots EH, u. tml., Tēzaura rakstījums vārdu autentisko izrunu „noslēpj", un ar šo problēmu saskaras (ja vien to apzinās) ikviens, kas strādā ar izlokšņu vai abu latviešu rakstu tradīciju materiāliem. Pārcēlumam esot pilnīgam, kā, piemēram, auliešu lietotajā garduma, kāruma nosaukumā († EH I, 383 ***gardêkšnis***; Vagale, 1957/2019a, 196 *gaŕd'iêkšņis'* 'gardums'), vārda īsto formu zināt var tikai labs izloksnes pratējs, jo *ē* šāspuses izloksnēs var būt gan [ē], gan [ie]: *vējs* / *viejs*. Tas pats ar šejieniešu leksēmu *m'ikrìešl'is'* 'mijkrēsla' († EH I, 813 ***mikrèšlis***[2]), kur pārcēlums neparāda auliešu *-ie-*, u. tml. Meklējot latgalisko atbilsmi, teiksim, lietuviešu valodas vārdam *sopulỹs*, EH to atrastu ne visi, jo ir jāskata pārcēlums resp. šķirklis † EH II, 472 ***sâpulis*** (ltg. *suopuļs*), kur saknes vokālis ir cits, resp., ir jāpārzina divu valodu un to izlokšņu atbilsmes; līdzīgi ar lietuviešu *kamuolys*, kam atbilst latgaliešu *komuļs*, kas EH I, 583 atveidots kā ***kamulis***, atsaucoties arī uz Auleju, savukārt šķirklī ietvertajam *o*-celma vārdam *kamuls* no Barkavas vārdnīcā, šķiet, būtu vajadzējis atrasties citviet.

Kļūdīties sanācis arī pašiem materiālu ievietotājiem EH, kur sniegts, piemēram, vārds † ***dibenijs*** EH I, 319 (ltg. *dibinejs*) 'dibenējs' gaidāmā *dibinejs* vietā. Kā rāda kursadarbs, šā adjektīva izloksnes formu transponējot, A. Vagale bijusi svārstīga, bet diplomdarbā vismaz izskaņa vairs netiek apšaubīta: *d'ib'eņei̯s'* 'kas atrodas dibenā' (1957/2019a, 67, kur formas ar *-ei̯s'* < *-ijs*). Savukārt izrunu *dib**i**nejs* apstiprina mūsdienu aulieši, un tas ir likumsakarīgi, jo izloksnē substantīvs ir *dybyns* resp. *dibins*, nevis *dibęns*. EH vārda pārcēlums tomēr ir ar piedēkļiem *-en-* un *-ij-*.

Skatot transponētās formas EH, meklētājam jābūt gatavam, teiksim, tam, ka latgalisko izlokšņu atvasinājumi ar *-ejs* tur beigsies ar *-ijs* († ***senijs*** EH II, 477, piemērs arī no Aulejas: *kaida senija grāmata!* (ltg. *senejs*); † EH II, 471 ***sānijs***, kur šādi transponēta Pītera Stroda „Pareizraksteibas vōrdneicas" (1933) leksēma *sōnejs*, *-eja*). Tomēr ar *-ijs* EH beidzas arī tādi augšzemnieku izlokšņu adjektīvi, kam domājamā pagarinājuma *j* priekšā nav resp. nenotiek *-ij-* > *-īj-* > *-eij-* > *-ej-* (sal. Vagale, 2019b, 186: *s'eņei̯s'*, *vakarei̯s'* u. tml.; par piedēkli *-ij-* un tā pārveidojumiem Endzelīns,

1951, 276–278). EH II, 788 dots ***virsijs*** – it kā vienādi no Vestienas un Aknīstes, kaut *-ej-* < *-ij-* tikai Aknīstē (sal. Ozoliņa, 1937, 85 un Ancītis, 1977, 74–75). Transponēšana ir radījusi neērtības, vārdnīcai pārņemot piemērus arī no citām latgaliskajām izloksnēm, sk. † EH II, 804 ***zemējais*** (ar ?) no Domopoles un † ***zęmijais***, izsecinot to no Aknīstes *zamejais*. Jāpiebilst, ka Aulejā tāpat ir *v'ìers'ei̯s'* un arī *zam'ei̯s'* 'apakšējs', A. Vagale par tādiem raksta, bet no Aulejas šie adjektīvi EH nav rādīti.

Maldināt var arī tie pārcēlumi, kas EH sniegti dažam refleksīvajam priedēkļverbam, tostarp no Aulejas: † EH I, 301 ***dadarît***, 2) *-tiês* (ltg. *dasadareit*) 'nostrādāt noteiktu laika cēlienu': *dadaries da vakaram, – navā kad i[r] vakariņu izvirt!* Auleja (piebildīsim, ka izloksnes vārds ir *vakareinis*, sal. Vagale, 1957/2019a, 176; 2019b, 216, tātad pārcēlumā gaidītu *vakar**īņ**as*, nevis *vakariņas* utt.); EH I, 462 ***izlasît***, † 3) *-tiês* (ltg. *izalaseit*) '(palēnām) atsevišķi iziet, atstāt kādu saiešanu: *izlasījās drīž nuo aplāta* Auleja (ME II, 753 ir dots ***nu*** no Lībagiem ar paskaidrojumu, ka tas ir īsinājums no *nùo*, līdzīgi kā lietuviešu valodā; Aulejas piemērā dots transponējums *nuo*, nevis reālā forma *nu*, ko šejienieši lieto kā vienīgo, utt.). Diez vai pār šo procesu materiālu iesniedzējai EH varēja būt kāda teikšana, jo pastāvēja attiecīgs pieņēmums. „Latviešu valodas vārdnīcas" galavārdos J. Endzelīns (1929–1932, 851) paskaidro, ka izlokšņu formas centies dot „visnotaļ pārceltas rakstu valodā". Tas bijis vajadzīgs to vārdnīcas lietotāju dēļ, kas „nepārzina latviešu dialektoloģiju" (Turpat). Ja kādu izloksnes skaņu nav droši varēts pārcelt rakstu valodā, tam izmantots stāvraksts. Tomēr, kā minēts iepriekš, leksēmas pārņemot citiem izdevumiem, lingvistu grafiskie risinājumi mēdz pazust. Tagad ar t. s. pārcelto formu problemātiskumu saduras „Latviešu izlokšņu vārdnīcas" sagatavotāji, kas spiesti secināt, ka ME un EH „iekļautajā ilustratīvajā materiālā nav atspoguļotas daudzas izlokšņu fonētiskās, gramatiskās, arī sintaktiskās īpatnības" (Kagaine, 2005, 12). Jo ass šis jautājums kļūst latgalisko tekstu kontekstā.

5. Studiju darbi 50. gados

A. Vagales studiju laika manuskripti glabājas LU Humanitāro zinātņu fakultātes Baltu valodniecības katedras arhīvā. Bez abiem kursadarbiem te atrodas arī pieminētais diplomdarbs „Aulejas izloksnes fonetika un

vārdu atvasināšana" (1957), kas saņēmis cildinošu recenzentes Alīses Lauas vērtējumu: „rakstījusi erudīta autore", „autore viscaur ir ļoti lietišķa", „darbs no sākuma līdz galam runā par ļoti nopietnu valodniecības darbinieci". Autore tiek mudināta darbu turpināt, izstrādājot arī izloksnes morfoloģijas un sintakses aprakstu, bet uzrakstīto A. Laua iesaka publicēt[8].

Diplomdarbā A. Vagale lietpratīgi raksturo Aulejas izloksnes fonētiskās un vārddarināšanas īpatnības, runā par atsevišķu valodas parādību dinamiku, pakavējas pie sarežģītākā. Auliešu runas dotumus salīdzina ar kaimiņiem – Krāslavas un Skaistas, reizēm Izvaltas, Dagdas vai vēl kādu latgalisko izloksni. Tiek koriģētas valodnieciskajā literatūrā ieviesušās kļūdas, kas radušās Dienvidlatgales izlokšņu nepazīšanas dēļ (1957/2019a, 179, 182–183, 184 u. c.), aizrādīts uz pārņemtajām neprecizitātēm J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikā" (1951).

Izlokšņu piemēru atveidei A. Vagale meklē piemērota pieraksta sistēmu un transkripcijā (sk. salīdzinājumu 1. tabulā) lieto latviešu dialektoloģijā neierastu mīksto līdzskaņu apzīmēšanas paņēmienu – *l* un *n* tiek rādīti kā *ļ* un *ņ* arī palatālā pozīcijā, citu mīksto līdzskaņu apzīmēšanai velāro patskaņu un divskaņu, kā arī *ä*, *ā̈*, *äi*, *äu* priekšā tiek izmantots *i̯*. Savukārt platā „gaišā" *e*, *ē* rādīšanai autore izmanto grafēmas *ä*, *ā̈*, kādas ir pieņemtas autoritatīvā apspriedē (20.12.1934.) par „izlokšņu aprakstos un citos dialektoloģiskos materiālos" (Ābele, 1935, 80) lietojamo fonētisko transkripciju. *ä*, *ā̈* tika akceptēts attiecīgu patskaņu atveidei sēliskajās izloksnēs (Turpat, 84), un šīs grafēmas tam izmantotas gan „Filologu biedrības rakstos", gan vēlākajā (piem., Poiša, 1985, 11; 1999, 15–16). Kaut būtiskākie fonētiskā pieraksta jautājumi latviešu dialektoloģijā 20. gadsimta 30. gados skaitās atrisināti, minētajos 1934. gada lēmumos skatīti ne visi problēmgadījumi, bez tam daudzu izlokšņu pētījumu tolaik vēl nav. Par latgalisko izlokšņu plato „mīksto" *e*, *ē* atveidojumu ar citādām grafēmām, nekā pieņemts plato *e*, *ē* apzīmēšanai latviešu literārajā valodā un vidus dialektā, iestājas Antons Breidaks, kurš raksta: „.. centrālās un dienvidu Latgales izlokšņu priekšējās rindas patskaņi *ä*, *ā̈* nav identi vidus izlokšņu platajiem patskaņiem *ę*, *ę̄* un fonētiskajā transkripcijā būtu pareizāk tos apzīmēt ar *ä*, *ā̈*" (1974/2007,

[8] Ieteikums ir realizēts mūsdienās (sk. Vagale, 1957/2019a; 1957/2022); pārpublicējot saglabāta autores lietotā pieraksta sistēma.

408). Latgaliešu *ä*, *ā̈* A. Breidaks sauc par patstāvīgām fonēmām, nevis fonēmu pozicionālajiem variantiem, un ir jāpiekrīt autoram, ka tām piemīt diferenciācijas funkcija, ko rāda arī A. Vagales materiāli (piem., 1957/2019a, 180: *tu bi̯ȁr*, *jis b'er*). Jautājumam pievērsusies arī A. Vagale (sk. 1956a, 13–14), kas latgaliešu plato „mīksto" patskaņu *e*, *ē* adekvāta pieraksta veidu meklē vēl pirms A. Breidaka, par korektu attiecīgajam nolūkam atzīdama grafēmas *ä*, *ā̈*.

Kaimiņu izlokšņu krasākās atšķirības fonētikā A. Vagale bieži skata salīdzinājumā, piemēri (sk. 1. tabulu) rāda arī autores lietoto pieraksta sistēmu.

1. TABULA. Dažas fonētiskās atšķirības kaimiņu izloksnēs A. Vagales pierakstā

aul(ej)ieši	krāslavieši
d'îêjieja, *d'iejeîga* (vista), bet *d'iejieis'* (desu dējējs)	*di̯ȁjieja*, *di̯ȁjeîga* (vista), bet *d'iejìei̯s'* (desu dējējs)
s'iejusi̯ä / si̯ȁjusi̯ä	*si̯ȁjusi̯ä*
v'ieis', *krìejùms*, *vi̯ä̂l / vi̯ä̂l / vâl* 'vēl'	*vi̯ȁis'*, *kràjùms*, *vi̯ä̂l* 't. p.'
d'îê|ȁnč, *v'iez'di̯äṇa*	*di̯ä̂|ȁnč*, *vi̯ȁz'di̯äṇa*
s'ep't'eîṇi, *d'ev'eîṇi*	*si̯äpt'eîṇi*, *di̯äv'eîṇi*
v'es'e|eîba	*vi̯äsi̯ä|eîba*
zi̯äk'ä, dsk. Ģ. *z'ek'u*	*zi̯äk'ä*, dsk. Ģ. *zi̯äk'u*
zvârs	*z'v'îêrs*
mỳudùot'îs' 'peldēties'	*màudùot'îs'* 't. p.'
kùky, *zyr̂gy*, *Vyšky*	*kùk'i*, *zyr̂g'i*, *Vyšk'i*
łyky, *zogy*	*łyk'i*, *zog'i*
s'v'il|poi̯ 'svilpo'	*švỳ|poi̯* 't. p.'

Diplomdarba 2. daļu A. Vagale veltī vārddarināšanai, skatot salikteņu darināšanu un atvasināšanu ar piedēkļiem un priedēkļiem – atbilstoši kārtojumam J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikā". Secināts, ka, atšķirībā no Aulejas un Krāslavas izlokšņu fonētiskās sistēmas, vārddarināšanā atšķirību no latviešu literārās valodas nav daudz.

Tomēr, kā rāda diplomdarba turpinājums, netrūkst atšķirību arī tajā. Tā, piemēram, bieži pārveidojas salikteņu 2. daļas celma forma (*gòls* > *kùo(r)gàļs'* 'kājgalis'; *d'ìna* > *ļèld'iņä* u. tml. nedēļas dienu nosaukumos), dažs labs saliktenis reģionālu kultūras tradīciju dēļ var šķist neparasts (*kokc* (*-ts*) > *kris(t)kakc'* (*-t'is'*), sal. † EH I, 656 ***kris[t]kakts*** 'istabas kakts, kurā stāv ēdamais galds, pie sienām karājas svētbildes. Šai kaktā uz īpaša plauktiņa mēdz stāvēt arī krustiņš'. Sastopams dažs gramatiski atšķirīgs verbālsubstantīvs (*abdzyrys* 'saderināšanās', *patakys* 'pēdējais alus tecinājums', *uôrti̯äci̯ä* 'cūka, ko nebaro kaušanai'). Aulejā biežāk lietojami *i*-celmi, kas citur ir *ē*-celmi (*prìc'* (*-d'is'*) 'priede', *muc'* (*-t'is'*) 'mute', *dùb's'* 'bedre'). Iedzīvotāju nosaukums ir aulieši (*àuļic'* – *àuļiti̯ä*), tuvākā pilsēta – *Krùoslàuka*. Krāslavā un Aulejā ir dzīvi adjektīvi ar *-inis*: *kùc'ìņc' spàņc'* 'koka spainis', *vuška jòu vi̯äd'iņä* 'aita jau grūsna'. Savukārt priedēkļi dažkārt lietoti citā nozīmē (*àizdût'* 'uzdot', *p'ìrakst'eît'* 'uzrakstīt'), un svešs var šķist arī pats priedēklis (*dabràukt'* 'piebraukt') u. tml.

Tāpat kā A. Vagales kursadarbi, arī diplomdarbs sniedz vērtīgus datus etnogrāfijai. Minot izloksnei raksturīgas leksēmas, tostarp derivātus un salikteņus, autore nosauc desmitiem vārdu, kas pakāpeniski pāriet arhaismu slānī vai ir jau arhaismi arī Dienvidlatgalē: (piemēri sniegti vienkāršotā rakstībā) *kumpis* 'šķiņķis', *skryvys* 'locītavas', *u˙mynai* 'pēkšņi', *bīz˙mynai* 'biezi', *natiklis* 'sliņķis', *aizdors* 'lopu aizgalds', *girtine* 'zilene', *kaļpeņš* 'adījuma valdziņš', *kumeļneidza* 'grūsna ķēve', *puškuorteņ* 'puskarus', *pūdskeļs* 'podu ceļamā lupata', *dynduorzs* 'laidars', *balsuone* 'baltsāne, govs baltiem sāniem' u. d. c.

6. A. Vagale – vietvārdu vācēja

Pēc augstskolas absolvēšanas darbs baltu valodniecībā tiek turpināts. 1962. gadā A. Vagale piedalās plašā Latvijas valodnieku ekspedīcijā ZA Valodas un literatūras institūta vecākās zinātniskās līdzstrādnieces Dainas Zemzares vadībā. Tāda tiek organizēta vietu nosaukumu vākšanai un precizēšanai mazāk izpētītos Latgales novados, konkrētāk, Balvu, Ludzas, Krāslavas, Preiļu, Viļānu, Daugavpils, kā arī Jēkabpils un Madonas rajonā. Vienlaicīgi tiek vākti izlokšņu materiāli latviešu valodas dialektu atlantam, lai gūtu atbildes uz 670 jautājumiem par katru izloksni. Ekspedīcijas darbā piedalās augstskolu mācībspēki, kā

A. Reķēna, Jānis Kušķis, skolotāji A. Vagale, Janīna Gekiša, M. Putniņa, Aina Šķipsna, Ciprijans Pokrotnīks, ceturtā un piektā kursa studentes Zenta Prancāne, Elizabete Vutnāne, Marta Murāne un vēl citas topošās filoloģes. Katrs vācējs, viens vai kopā ar kādu, darbojas savā Latgales pusē. Guvums ir teicams, jo, kā min D. Zemzare, savākts ap 15 000 vietvārdu un pārbaudīta ap 1500 agrāk zināmu vietvārdu pieraksta pareizība, vairums no tiem „ir seni ģeogrāfiski nosaukumi (kalnu, mežu, purvu un citi t. s. āra vārdi)”[9].

Abas Krāslavas vidusskolas skolotājas darbu sāk kopā, tad J. Gekiša dodas uz Indru, bet A. Vagale pieraksta onīmus, nostāstus u. tml. bijušā Skaistas pagasta teritorijā (tagad – Skaistas un Kalniešu pagasts). Rezultātā ZA Valodas un literatūras institūtam tiek iesniegti 886 A. Vagales savākti un uz atbilstoša formāta kartītēm izrakstīti vietvārdi, kas pakāpeniski turpina ieplūst plašajā „Latvijas vietvārdu vārdnīcā”[10]. Kopā ar kartītēm nodotas divas rūtiņu klades ar jūlija un augusta ekspedīciju piezīmēm (ekscerpēta – daļa vietu nosaukumu). Svarīgi atzīmēt, ka skolotājas iesniegtie vietvārdu materiāli – gan kartotēka, gan piezīmju klades – ietver ne tikai standarta informāciju par toponīmu, bet arī dažādas teikas, nostāstus, noklausītus zīmīgus atgadījumus, no kā vieta dabūjusi vārdu, resp., sniedz ziņas arī dialektoloģijai, folkloristikai. Fonētiskā pieraksta sistēma te ir latviešu dialektoloģijā vispārpieņemtā (ne vienmēr ievērota konsekventi). Piemēram, par mežu **marus′auka** [*ma·rus′ou̯ka*] Skaistā: *b′ìe bùob′äņa, bedna b′ìe, lasejuôs* ‘ubagoja’ *i sasola. Iz ceļa atroda jù aizv′ejuôtu* ‘sniegā ieputinātu’. *Taî mežâ aizkas′ä. T′ä godu da symtam byûs′. T′ä jou pa tàva stuôšk′ìm. ʒ′ela beja pi prigonu* ‘dzimtbūšanas laikos’. Neliels ieskats A. Vagales vietvārdu vākumos sniegts viņas grāmatā (Leikuma, 2019, 146–151), bet būtu vērtīgi inventarizēt visu skolotājas aprakstīto toponīmu kartotēku un piezīmes.

A. Vagale arī vēlākajā ir sadarbojusies ar vietvārdu vācējiem, precizētājiem, un viņas devums toponīmikā noteikti ir lielāks par tūkstoš vienībām (arī tad, ja vairāk par šaubas neizraisošajām 1962. gada 886 kartītēm (ar D. Zemzares akceptu) LU Latviešu valodas institūta krājumos neatrastos (bet ir vēl divas pierakstu klades) vai citviet vākums nebūtu

9 Plašāk – intervijās ar D. Zemzari (1962a; 1962b).

10 Beidzamais līdz šim iznākušais sējums ir „Latvijas vietvārdu vārdnīca. *Saba–Sēža-*” (2017).

marķēts ar A. Vagales vārdu[11]). 90. gadu sākumā ar skolotāju aktīvi sadarbojas ģeogrāfe Otīlija Kovaļevska, kura rauga dažādos laikos fiksētiem vietvārdiem atrast piesaisti dabā. Bija sākusies nacionālās kartogrāfijas atdzimšana, un O. Kovaļevska tolaik izstrādā Krāslavas rajona ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīcu[12]. Pa dzimtā novada vietu vārdiem un kartēm abas ar skolotāju Krāslavā „ceļo" stundām ilgi (ne velti grāmatā autores pateicības sākas ar A. Vagales vārdu), bet neskaitāmi skolotājas fiksētie mikrotoponīmi, mainoties iedzīvotājiem un saimniekošanas kārtībai, vairs nav identificējami. O. Kovaļevska atzīst (1997a, 15), ka vārdnīcā nav varējusi ietvert „vismaz 80 % no A. Vagales savāktajiem vietvārdiem sešdesmito gadu sākumā toreizējā Skaistas (tag. Skaistas un Kalniešu) pagastā, jo tikai nelielu daļu no tiem izdevās „sameklēt" dabā 1993.–1994. gada ekspedīcijās. Lielāko daļu no tiem cilvēki vairs nelieto un arī nezina". Neliels fragments no abu pētnieču kopdarba redzams O. Kovaļevskas (1997a, [178]) un A. Vagales grāmatas kartē (2019b, 172) – tās ir skolotājas dzimtās vietas, par kurām viņa raksta atmiņās un citur.

Šajā pat 1962. gadā A. Vagale sagatavo ziņas par Skaistas izloksni topošajam latviešu valodas dialektu atlantam atbilstoši „Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materialu vākšanas programas" (1954) jautājumiem[13].

7. Tālākceļš

Pēc aktīvās darbošanās valodniecībā 60. gados A. Vagales rosība lingvistikas jomā apsīkst, kaut interese paliek un pie izdevības piezīmes dialektoloģijā, toponīmikā, etnogrāfijā krājas. Priecīgs notikums ir 1966. gada vasaras ekskursija uz dienvidiem, ko Krāslavas skolotājai piedāvā valodnieki, un iespēja tiek izmantota. Krāslavas Tautas izglītības nodaļa, kas Krāslavas 1. vidusskolas latviešu valodas un literatūras skolotāju A. Vagali raksturo

---

11 1957. gadā Aulejas izloksnes materiālus ZA VLI ir iesniegusi Daugavpils Valsts pedagoģiskā institūta studente Anna Tadeuša m. Dzalba (ne Anna Vagale, kādu laiku uzvārdā Dzalba!).

12 Sk. O. Kovaļevska (1997b); O. Kovaļevskas grāmata „Krāslavas rajons. Ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīca" iznāk 1997. gadā; par tās prezentēšanu L. Leikuma (1998).

13 Klade ar nosaukumu „Bijušā Skaistas pagasta teritorijā vāktie izloksnes materiāli. 1962. g." glabājas tagadējā LU Latviešu valodas institūtā; diemžēl bijusi ar nekorekti fiksētu vācējas uzvārdu („Vagule"), kā nodrukāts arī „Latviešu valodas dialektu atlantā. Leksika" (LVDAl, 289).

kā „apzinīgu, godīgu, patiesu un principiālu darba biedri", „dedzīgu sava darba darītāju", rosina viņai piešķirt krūšu nozīmi „Teicamnieks tautas izglītības darbā", kā arī notiek 1967. gada 29. septembrī (apliecības Nr. 2758). A. Vagale pensionējas 1970. gadā, tad kādu laiku (1975–78) atkal strādā par latviešu valodas un literatūras skolotāju Sauleskalna astoņgadīgajā skolā. „Par ilggadēju un apzinīgu darbu tautas saimniecībā" saņem medaļu „Darba veterāns" (1979). Dzīvo Krāslavā, līdz pārceļas pie meitas uz Rīgu (1996).

80. gados skolotājas ieteikumus un piezīmes promocijas darba izstrādē ar pateicību pieņem toreizējās LVU aspirante Lidija Leikuma. Dialektoloģijas prakses laikā Solimos sastaptais Augusts Solims iesaka zinīgu informanti – Krāslavā dzīvojošo māsīcu A. Vagali, kas 60. gados nodarbojusies ar ko līdzīgu, un sadarbība var sākties! Turpmāk konsultācijas saņem gan prakses vadītāja aspirante, gan viņas studenti, vēlāk skolotājas padoms lieti noder ģeogrāfiem.

A. Vagale pagūst iedzīvoties Atmodas laika gara pacēlumā, publicē materiālus par Latgales kultūras darbiniekiem (Vagale, 1988a; 1988b; 1988c; 1989), iestājas par latgalisko onīmu korektu lietojumu u. tml. Iesaistās Latvijas Kultūras fonda Krāslavas iniciatīvas grupas darbā, ir palīdzīga ģeogrāfiem vietu nosaukumu precizēšanā un iezīmēšanā kartēs. Ieinteresētību dzimtā novada toponīmu pareizrakstībā pauž 90. gadu vēstule ģeogrāfei Rutai Avotiņai (Vagale, 2019b, 24–27), tajā – vērojumi par neprecizitātēm iespieddarbos, daža vietvārda lingvistisks skaidrojums. Pirms pārcelšanās uz Rīgu skolotāja uzraksta atmiņu vēstījumu meitai un parūpējas par mūža vākumu turpmāko likteni.

A. Vagale ir mirusi 2006. gada 5. martā 93 gadu vecumā. Apbedīta Kombuļu pagasta vecajos Rairu kapos, kur atdusas viņas dzimtas piederīgie, kur dzimtās puses katolisko identitāti ik uz soļa pauž personvārdi. Par vietējo latviešu valodu te liecina arī dažs garāks kapu pieminekļa uzraksts, kā, piemēram, akmenī kaltais vēstījums („Tie tur atsipiuszonu Jons Ludwika Soleima numira 24 Marta 1896 g. sołis Sołiejmu turieja 50 godu") par 1896. gadā aizgājušo 50 gadus veco Joni Soleimu (ne Ivanu vai Jāni un ne Solimu vai kādu Sālīmu...) (sk. fotoattēlus Vagale, 2019b, 179; iekalumā izmantota poliskā grafika).

8. „Nu sakneitis lozda zīd"...

Krāslavas Vēstures un mākslas muzejam nodotie A. Vagales materiāli, ko autore vēlējusies un savās iespējās raudzījusi sakārtot vairāk (2019b, [6]), tiek publicēti 2019. gadā – grāmatā „Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē". Izdevumā paturēts autores kārtojums un viņas dotie nodaļu nosaukumi: I. Krāslavas rajona latgaļu mutvārdu folklora; II. Etnogrāfiski materiāli un vietvārdu skaidrojumi; III. Apvidus vārdnīca; nodaļās materiāli grupēti sīkāk. Izdevums papildināts ar ziņām par A. Vagales dzīvi un darbu, lingvistu piezīmēm par rakstību un valodu (Leikuma & Andronovs, 2019, 17–23). Vācējas dažādos laikos izvēlētā pieraksta sistēma un grafiskie paņēmieni vienādoti, ņemot vērā latgaliešu literārās valodas grafētikas normas, kādas, kaut nekonsekventi, izmantojusi arī autore; grafēmu kopskaits papildināts ar *ä*, *ā̄* (*zämā̄* 'zemē'), kas lietoti latgaliešu valodas plato patskaņu [e], [ē] apzīmēšanai; tāpat izmantota t. s. minūtes zīme (′) līdzskaņu mīkstuma apzīmēšanai, kad to neuzrāda palatālā pozīcija (līdzskaņi vienmēr ir mīksti *i*, *ī*, *e*, *ē*, *ie*, *ei*, *iu*, *ä*, *ā̄* priekšā).

Tā kā izdevums nav visiem pieejams, šķiet iederīgi nodaļu saturu raksturot tuvāk (komentāri sniegti arī redaktores anotējumos, sk. Vagale, 2019b, 30, 158, 190).

I nodaļā ietverti autores apkopotie vietējās folkloras materiāli, vispirmām kārtām tautasdziesmas – gan klasiskās četrrindes, gan vienota sižeta garās dziesmas („Kur gi tu beji, uozeiti munu?", „Avu, avu boltys kuojis", „Muote guoja slūtu grīztu", „Zvīdzi, zvīdzi, siermais zirdzeņ", „Nadūd, Dīvs, veitūlam" utt.). Vēl te ir kāzu laika dziesmas, ieskaitot apdziedāšanās, bāreņu, gadalaiku dziesmas u. c. Plašākus kopumus A. Vagale sauc teicēja vārdā: Aņas Cierpinskas tautasdziesmas, Marceles Lipšānes teiktās dziesmas, Doņas Lipšāna „skaitīšanas" (kā, piem., „Pīter, švāgri, celīs agry – Jou rubyny pūrā vard!") u. tml. Aulejā, Krāslavā, Skaistā lielas atšķirības tautasdziesmu repertuāra ziņā nav. Šai sakarā nereti nācies brīnīties par folkloras kolektīvu centieniem reprezentēties ar „autentiskām", noteiktam pagastam raksturīgām, dziesmām, jo to prasot skatēs, vērtējot kā svarīgu papildu komponentu. Patiesībā daudzu folkloras vienību „piederība" bieži vien pat pa novadiem nav nošķirama. A. Vagales, dzimtas krāslavietes paaudzēs, viedoklis autentiskuma jautājumā

ir skaidrs: „Pēdējos gados daža mūsu dziesma atskanēja citā novadā, bet mēs paši klusējam. Pat nezinām, cik nabagi vai bagāti esam. .. bija pazīstamas un tika dziedātas tādas dziesmas kā „Kumeleni, kumeleni", „Avu, avu boltys kuojis", „Moza beju, naredzieju" u. c., kas populāras visā Latvijā. Ir kļūdaini tās uzskatīt par „nelatgaliešu dziesmām". Kā lai tās neuzskata par novada folkloru, ja tajā laikā nebija te ne latviešu skolu, kaut vai trīsklasīgu, ne koru, kad vienīgā lasāmviela bija tikai lūgšanu grāmata. Dziesma (vai cits gara ražojums) – tāpat kā valoda – nav pazinusi ne teritoriālās, ne izlokšņu barjeras un no iemīļotās vietas nav padzenama, ja tā te apmetusies kopš neatminamiem laikiem" (2019b, 32). A. Vagales krāto garamantu izdevums rāda, ka maz atšķiras arī kaimiņu pagastos (konkrētāk, Mateļos un Meža Doskos) savāktās mīklas. Toties tās atspoguļo vietējos reāliju nosaukumus, iepazīstina ar attiecīga apvidus lauku ļaužu asociācijām, reizēm pat vārdu jaunradi (piem., „Div tūluony, div lāpuoni, četry zemis stompuotuoji, deveits – kara voduotuojs. (Gūvs)").

Valodniecībai īpaši vērtīgi ir plašāki saistītie teksti, kas tipiski pasakām. Tās stāstījuši vācējai tuvi radinieki (vecāmāte, tēvs, māsīca), tātad runas situācija bijusi brīva, nepiespiesta. Notikumi pasakās ritinās raiti, valoda ir dzīva, dabiska un bez jaunāka laika slāvismiem, kas visai raksturīgi Krāslavas puses vīriešu sarunvalodai. Valodu jaukumu Mateļos raksturo pati autore, reizēm tas atspoguļojas folklorā (2019b, 37–38, 103–104, 142, 174). Pasakās izskan veci slāvismi: raganu kaulus pa pasauli iznēsā *smolas* 'darvas' ķēve, pēc mātes nāves tēvs *apsaženej* 'apprecas' otrreiz, raganām garšo *svieža* 'svaiga' gaļa, kaķītis *grajej* (bet arī *spēlej*) *garmoneji* 'ermoņiku' u. c., bet tikpat kā nav t. s. „trešās izloksnes", kad latgalisko vārdu un formu vietā stājas no vidus dialekta pārņemti valodas līdzekļi. (Tādu gan netrūkst aprakstā „Par leiguošonu" (Vagale, 2019b, 75), kur ir *gon – gon*, nevis *i – i*, *teiši*, nevis *taišni*, *tuopiec ka*, nevis *partū ka*, *kaut*, nevis *koč*, *jaunekli*, nevis *puiši* vai *jaunī*, *vacmuote*, nevis *baba* u. tml., šīs piezīmes, visdrīzāk, tapušas vēlāk.) Pasaku sižetos darbojas *luocinīki* 'lāča dīdītāji', ar *čapuku* 'velnu' un *čapucāniem* 'velnēniem' *mynojās* 'spēkojas, cīkstās' trešais tēvadēls, velnus, dabiski, uzveikdams, un uzvarēts tiek arī briesmonis ar deviņām galvām – *deveiņgaļve*, mātes īstās meitas ir *napryšys i natiklis* 'neglītas un sliņķes', laiva *leigoj* 'šūpojas' ezerā utt. Dialektālie vēstītājas folkloras teksti atspoguļo vārdu savienojumu un teikumu sintaksi (Antosītis *dativej da molai* 'pietuvojas malai', *daīt da*

azaram 'pienāk pie ezera'; *vys capure napylna* 'cepure kā nav, tā nav pilna'; *kam gonam kukuleiša naizcepi?* 'kāpēc ganam kukulīti neizcepi?'), tāpat izloksnēm tipiskas gramatiskās formas, ko A. Vagale aprakstījusi iepriekš raksturotajos valodnieciskajos darbos.

II nodaļā sniegti etnogrāfiski materiāli un vietu vārdu apraksti, skaidrojumi. Tās ir A. Vagales atmiņas par dzīvi Mateļos un tuvākajā apkaimē 20. gadsimta 20.–30. gados. Stāstīts tiek no bērna skatu punkta, bet ietverot reālijas, kas pārdomātas vēlākajā – tā, piemēram, minot konkrētu vietu nosaukumus, autore runā par to pieraksta korektumu, koriģē pamanītās kļūdas, raksturo mikrotoponīmus, dažkārt tos etimoloģizēdama. Vērtīgas ir fiksētās vēsturiskās ziņas – gan par 20. gadsimta sākuma notikumiem dzimtajā pusē un Pirmā pasaules kara pieredzējumiem, gan par atšķirīgo saimniekošanas kārtību kaimiņu pagastos dažāda politiskā un sociālekonomiskā statusa dēļ: vieni ir agrākie panu resp. muižas ļaudis (krāslavieši), otri – „patim kieneņam" kalpojušie resp. bijušie valsts zemnieki (aulieši). Krāslavieši pret auliešiem izturējušies augstprātīgi, uzskatījuši sevi par „gaišākiem", ģērbušies un uzvedušies kundziski. Ekonomiski labāk nodrošināti bijuši krāslavieši, viņiem arī zemes piederējis vairāk, toties Aulejā labāk saglabājušās senās latviešu tradīcijas, folklora, bijusi tīrāka valoda. Tā tas bijis tolaik un lielā mērā palicis līdz pat šim.

Arī šais aprakstos parādās t. s. pārcēlumi jeb transponējumi. Lielāku skaidrību tie nerada un turpmākam izmantojumam nav derīgi, jo ir dabā nepastāvoši, nedzīvi vārdi, kas kalpo tikai kā eksotismi... Piemēram: „Rudeņos visa ciema garumā abās ceļa pusēs sārtojās *čērmūkšas* ..". Latviešu literārās valodas atbilsme te ir *sērmūkslis*, latgaliešu rakstu valodas – *cārmyuška*. Reālais izloksnes vārds ir *čārmyukša*, no tā izveidots transponējums *čērmūkša*, ko šādā formā neviens vietējais nelieto.

III nodaļa ir tematiski kārtotu apvidvārdu vārdnīca ar īsiem vai plašākiem leksēmu nozīmju skaidrojumiem. Ap 1000 vienību lielais leksikas sakopojums tematiski aptver vai visu lauciniekam svarīgo: zeme un tās apstrādāšana; zemkopja darbarīki un darbi; apģērbs un apavi; vērpšana utt. Aprakstītas gan lauku ēkas ar visu, kas tajās un ap tām, gan darbi, kas jāveic dažādos gadalaikos; mājdzīvnieki un mājputni; darbošanās piemājas zemē, dārzā un puķu dārziņā; sēnes, zivis utt.

Materiāli daļēji sasaucas ar A. Vagales kursadarbos atspoguļoto, vārdu skaidrojumi bieži papildināti ar kādiem runas fragmentiem, etnogrāfiska rakstura piezīmēm, aprakstiem (piem.: **vylnuons** – vilnas; „vylnuona dzeja", „vylnuona drābä"; **lyny** – lini. Linus audzēja katra saimniecība – apģērbam, auklām, arī pārdošanai).

Salīdzinot ar vides aprakstiem II nodaļā, te pārcēlumi šķiet iederīgāki, jo palīdz ātrāk sameklēt atbilsmes citur Latvijā lietotiem apvidvārdiem (sk., piem.: **grabāsty** – *grebēsti* – jumta kārtis, latas; **pacelä** – *pacele* – saite zeķu apsiešanai (Aulejā) u. tml.; transponējumi ir slīprakstā). Un, kā izrādās, daļa Krāslavas apkaimes leksisko dialektismu latviešu valodai nav nekas neparasts, līdzīgi vārdi sastopami arī citviet, tikai literārās valodas runātājam izlokšņu fakti parasti ir mazzināmi. Jautājums par šādu, dialektālu, materiālu iekļaušanu leksikogrāfiskos avotos latviešu valodniecībā nav uzskatāms par atrisinātu, kaut, vismaz valodniekiem, nav šaubu, ka tādiem vākumiem kā A. Vagales fiksējumi Krāslavas apkaimes izloksnēs kopīgajā latviešu valodas apritē būtu jāienāk bagātīgāk – tādējādi tie var pilnvērtīgāk kalpot arī baltistikai. Un te gribas uzteikt LU MII Mākslīgā intelekta laboratorijas darbinieka Andreja Spektora veidoto latviešu valodas vārdnīcu (https://tezaurs.lv/).

Grāmatai pievienots III nodaļā ietverto un iepriekšējās divās nodaļās par mazpazīstamiem atzīto vārdu alfabētisks rādītājs. Tas ļauj ātri atrast Dienvidlatgalei raksturīgas lauku vides reālijas un dažādu norišu, tostarp katoļu svētku, aprakstus: *Dvēseļu dīna*, *krysta dīnys*, *Kūču dīna* utt. Šādi apraksti un etnogrāfiska rakstura piezīmes ir ērti integrējami t. s. novadmācības stundās skolā, parocīgi izmantojami citām izglītojošām vajadzībām.

Gan folkloras materiāli, īpaši pasakas, gan etnogrāfiskās ziņas un toponīmiskie apraksti, gan apvidvārdu vārdnīciņa ar tajā sniegtajiem komentāriem ir vērtīgs papildinājums A. Vagales valodnieciskajiem darbiem, veidojot reālu priekšstatu par materiālām un garīgām vērtībām, par latgaliešu valodu un kultūru 19. gadsimta 2. puses un 20. gadsimta Dienvidlatgalē. Skolotājas darbi lingvistikā ir būtisks pienesums dialektālajai leksikogrāfijai un ilgmūžīgs ieguldījums latviešu valodas vārddarināšanas iespēju un morfoloģijas parādību izzināšanai baltu valodu kontekstā.

AVOTI UN LITERATŪRA

Ābele, A. (1935). Dažas piezīmes par mūsu dialektoloģiskajos rakstos lietājamo fōnētisko transkripciju. *Filologu biedrības raksti*, *15*, 80–85.

Ancītis, K. (1977). *Aknīstes izloksne*. Rīga: Zinātne.

Breidaks, A. (2007). Latgaliešu tautas dziesmu fonētikas jautājumi. In A. Breidaks, *Darbu izlase* (II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 404–412. (Pirmizdevums: 1974)

DZVA 288. f., 2. apr., 1002. l. – *Latvijas Nacionālā arhīva Daugavpils zonālā valsts arhīva materiāli*, 288. fonds, 2. apraksts, 1002. lieta.

DZVA 288. f., 2. apr., 1312. l. – *Latvijas Nacionālā arhīva Daugavpils zonālā valsts arhīva materiāli*, 288. fonds, 2. apraksts, 1312. lieta.

EH – Endzelīns, J., & Hauzenberga, E. (1934–1938, 1946). *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai* (I–II sēj.). Rīga: Kultūras fonds, Grāmatu apgāds.

Endzelīns, J. (1929–1932). Gala vārdi. *K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca* (IV sēj.). Rīga: Kultūras fonda izdevums, 849–860.

Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Kagaine, E. (red.). (2005). *Latviešu izloksņu vārdnīca. Prospekts.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Kaskeviča, Ņ. (02.12.1959.). Vidusskolas dramkolektīvs. *Sociālistiskais Ceļš*, *142*, 4.

Kovaļevska, O. (1997a). *Krāslavas rajons. Ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīca.* Rīga: LU Reģionālās ģeogrāfijas un toponīmikas zinātniskā laboratorija, VZD NMC Kartogrāfijas daļa.

Kovaļevska, O. (29.05.1997b). Kas vārdā krāslaviešu mežiem un purviem, kalniem un ezeriem. *Latvijas Vēstnesis*, *131*, 4.

Leikuma, L. (1998). Prīca krōslavīšūs. *Katōļu Dzeive*, *4*, 39–40.

Leikuma, L. (2019). „Vecī tai runova...". In A. Vagale, *Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē*. Kruoslova: Kruoslovys Viesturis i muokslys muzejs, 146–151.

Leikuma, L., & Andronovs, A. (2019). Nazcik pīzeimu par raksteibu i volūdu A. Vagalis materialūs i gruomotā. In A. Vagale, *Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē*. Kruoslova: Kruoslovys Viesturis i muokslys muzejs, 17–23.

LVDAI – Bušmane, B., Laumane, B., & Stafecka, A. (1999). *Latviešu valodas dialektu atlants*. *Leksika*. Rīga: Zinātne.

ME – Mīlenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns.) Rīga: Izglītības ministrija.

Ozoliņa, M. (1937). Vestieniešu izloksne. *Filologu biedrības raksti*, *17*, 76–97.

Plinte, A. (05.06.1959.). R. Blaumaņa luga uz skolas skatuves. *Sociālistiskais Ceļš*, *66*, 4.

Poiša, M. (1985). *Vidzemes sēliskās izloksnes* (1. daļa). Rīga: Zinātne.

Poiša, M. (1999). *Vidzemes sēliskās izloksnes* (2. daļa). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Reķēna, A. (1998). *Kalupes izloksnes vārdnīca* (I–II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Skujiņa, V. (atb. red.). (2007). *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca.* Rīga: Valsts valodas aģentūra.

Tēzaurs – *Tēzaurs*. (2009–2022). (Sast. A. Spektors.) LU MII Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams https://tezaurs.lv/; skatīts 17.11.2022.

Vagale, A. (1956a). *Aulejas apvidus leksika (dzīvojamās un saimniecības ēkas un to iekārtas)* [Manuskripts]. Rīga: LVU.

Vagale, A. (1956b). *Aulejas apvidus leksika (apģērbs un rota)* [Manuskripts]. Rīga: LVU.

Vagale, A. (17.11.1988a). Raksimies dziļāk! *Komunisma Ausma*, *136*, 3.

Vagale, A. (20.12.1988b). Latgales likteņi. *Komunisma Ausma*, *151*, 2.

Vagale, A. (29.12.1988c). Pētīsim vietvārdu nosaukumus. *Komunisma Ausma*, *155*, 3.

Vagale, A. (18.07.1989.). Latgales likteņi. *Avangards*, *85*, 3.

Vagale, A. (2019a). Aulejas izloksnes fonetika un vārdu atvasināšana (1. daļa). *Baltu filoloģija*, *28*(1), 169–199. (Pirmizdevums [manuskripts]: 1957). Pieejams https://doi.org/10.22364/bf.28.1.07.

Vagale, A. (2019b). *Nu sakneitis lozda zīd: Annys Vagalis folklorys i etnografiskūs materialu vuokums Kruoslovys apleicīnē*. Kruoslova: Kruoslovys Viesturis i muokslys muzejs.

Vagale, A. (2022). Aulejas izloksnes fonetika un vārdu atvasināšana (2. daļa). *Baltu filoloģija*, *31*(1), 108–150. (Pirmizdevums [manuskripts]: 1957). Pieejams https://doi.org/10.22364/bf.31.

Vagale, A. (b. g.). *Mana dzimtā apkārtne*. Annas Vagales atmiņas. Autobiogrāfiju krājums Nr. 98. *Garamantas.lv.* Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs. Pieejams http://garamantas.lv/lv/collection/1247401/Annas-Vagales-atminas.

Valsts Krāslavas vidusskolas vākums. (b. g.) Latviešu folkloras krātuves krājums Nr. 144. *Garamantas.lv*. Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs. Pieejams http://garamantas.lv/lv/collection/885843/Valsts-Kraslavas-vidusskolas-vakums.

Zemzare, D. (06.10.1962a). Sekmīga valodnieku ekspedīcija. *Rīgas Balss*, *237*, 6.

Zemzare, D. (08.10.1962b). Valodnieku ekspedīcija Latgalē. *Dzimtenes Balss*, *81*, 4.

Zeps, V. J. (1995). Par Latgales vietvārdiem Endzelīna Darbu izlasē. *Baltu filoloģija*, *5*, 38–39.

HRONIKA

Chronicle

■ **LIENE MARKUS-NARVILA**
■ **EDMUNDS TRUMPA** (*EDMUNDAS TRUMPA*)

Atskatoties uz akadēmiķa Jāņa Endzelīna 149. dzimšanas dienas atcerei veltīto starptautisko zinātnisko konferenci „Valodas reģionālie varianti"

2022. gada 22.–23. februārī Latvijas Universitātes (turpmāk – LU) Latviešu valodas institūts ar valsts pētījumu programmas projekta „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā" atbalstu organizēja akadēmiķa Jāņa Endzelīna 149. dzimšanas dienas atcerei veltītu starptautisku zinātnisku konferenci „Valodas reģionālie varianti". Konferencē tika pievērsta uzmanība vienam no projekta izpētes pamatvirzieniem – dialektoloģijai un reģionālistikai. Konferencē piedalījās 36 pētnieki no Latvijas, Lietuvas un Polijas, analizējot reģionālo leksiku, gramatiku, fonētiku, lingvistisko attieksmi dialektoloģijas, terminoloģijas, onomastikas, filozofijas un sociolingvistikas aspektā.

22. februāra pirmajā sēdē tika aplūkota Latvijas dialektoloģijas vēsture, latviešu un lietuviešu terminoloģija, sniegts sociolingvistisks ieskats Lietuvas izloksnēs.

LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece **Anna Vulāne** referātā „Ieskats Antona Breidaka devumā augšzemnieku dialekta un latgaliešu rakstu valodas izpētē" ielūkojās viena no ievērojamākiem 20. gadsimta latviešu baltistiem, kam 2022. gadā apritētu 90 gadi, dzīvē un devumā, akcentējot gan A. Breidaka plašo interešu loku – tautasdziesmu valoda un metrika, vēsturiskā fonētika un fonoloģija, baltu un slāvu valodu kontakti, latviešu valodas un Baltijas somu, kā arī Balkānu valodu paralēles, baltu valodu cilme, Latgales vietvārdu etimoloģijas un pareizrakstības jautājumi, latgaliešu rakstu valodas standartizācijas un statusa problēmas –, gan vairāk uzmanības veltot tieši valodnieka ieguldījumam augšzemnieku dialekta un latgaliešu rakstu valodas izpētē. Referāta otrā daļa bija veltīta A. Breidakam kā latgaliešu pareizrakstības kopējam un normētājam, jo valodnieks ir sniedzis lielu ieguldījumu latgaliešu pareizrakstības

noteikumu izstrādē, vadot komisijas darbu un formulējot latgaliešu ortogrāfijas galvenos principus, kā arī pamatoti argumentējis latgaliešu literārās (rakstu) valodas statusu.

LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece **Anna Stafecka** referātā „Ieskats latviešu valodas izlokšņu morfoloģijas pētīšanas vēsturē" iepazīstināja klausītājus ar latviešu izlokšņu morfoloģijas vēstures un tās izpētes jautājumiem. Īpaši tika pievērsta uzmanība 20. gadsimtam, kad latviešu dialektoloģijā turpinājās intensīva izlokšņu materiālu vākšana, tapa daudzi izlokšņu apraksti, kuros aplūkoti fonētikas un morfoloģijas jautājumi. Tika secināts, ka latviešu valodas izlokšņu morfoloģijas pētīšanas darbs no pirmās ģeolingvistiskās kartes līdz mūsdienām, kad 2021. gadā publicēts „Latviešu valodas dialektu atlanta" morfoloģijas daļas 1. sējums un noslēguma posmā ir morfoloģijas daļas 2. sējuma sagatavošana, bijis garš un sarežģīts, bet 21. gadsimtā tas vainagojies panākumiem.

Viļņas Universitātes Kauņas fakultātes profesore **Daiva Aļūkaite** (*Daiva Aliūkaitė*) priekšlasījumā „Atpažinta, neatpažinta ir pripažinta kalbinė gimtinė, arba tarminių kodų vaizdiniai tarp paprastųjų kalbos bendruomenės narių" („Atpazītā, neatpazītā un atzītā valodas dzimtene jeb priekšstati par dialektālajiem kodiem valodas kopienas locekļu vidū") pastāstīja par 2017.–2019. gadā Lietuvā īstenotā projekta „Reģionālo variantu un runātās kopvalodas (kvazistandarta) izplatība 21. gadsimta sākumā: uztveres pētījums" rezultātiem. Šajā perceptīvās dialektoloģijas pētījumā tika aptaujāts vairāk nekā tūkstotis jaunākās paaudzes respondentu, kas pārstāv dažādus Lietuvas reģiolektus un ģeolektus, kā arī lielpilsētas. Lai noskaidrotu, kādi priekšstati runātājiem ir izveidojušies par lingvistisko dzimteni, tika piedāvāts noklausīties 8 tekstus un novērtēt to līdzību ar kopvalodu un dzimto valodu, arī pareizību un pievilcību. Noklausīto tekstu lokalizāciju pētījuma dalībnieki atzīmēja kartē.

Viļņas Universitātes Šauļu akadēmijas docente **Jolanta Vaskeliene** (*Jolanta Vaskelienė*) referātā „Leksikos su šaknimi *ragan-* varijavimas" („Leksikas ar sakni *ragan-* variēšana") aplūkoja variantumu kā daudzveidīgu lingvistisko parādību, kas plašākā šī vārda nozīmē ietver arī sinonīmiju. Viņa pievērsa uzmanību tam, ka ar vārddarināšanas līdzekļiem bagātajā lietuviešu valodā ir gan daudz atvasinājumu variantu (AV), gan atvasinājumu sinonīmu (AS), piebilstot, ka par AV tiek uzskatīti ar to pašu vārddarināšanas formantu

un ar to pašu sakni veidotie identiskas vai tuvas nozīmes atvasinājumi, kas atšķiras tikai ar sekundārajiem vārddarināšanas līdzekļiem (piem., *pamiškė* / *pamiškys*, *sagė* / *segė*, *saulėlydis* / *saulėleidis*), savukārt AS ir tās pašas saknes atvasinājumi ar to pašu vai līdzīgu nozīmi, kas veidoti ar atšķirīgiem vārddarināšanas formantiem (piem., *raganaitė – raganyčia – raganiukė – raganiūkštė – raganiūtė – raganuitė*). AV un AS bieži vien mēdz būt ne tikai semantiskās, sintaktiskās, stilistiskās vai lietojuma atšķirības, bet arī nevienāda izplatība. Tieši minētajā aspektā referātā tika analizēti leksikas varianti ar sakni *ragan-*.

LU Latviešu valodas institūta pētniece un Viļņas Universitātes Šauļu akadēmijas docente **Regīna Kvašīte** (*Regina Kvašytė*) referātā „Latviešu un lietuviešu reģionālās leksikas terminoloģija" norādīja, ka latviešu valodā internacionālajiem terminiem *dialektisms*, *provinciālisms*, *reģionālisms* un pašcilmes terminiem *apvidvārds*, *novadvārds* ir vispārīga nozīme. Lietuviešu terminoloģijā arī lieto attiecīgus internacionālismus *dialektizmas*, *provincializmas*, *regionalizmas*, taču līdzās tiem bieži vien sastopami atvasinājumi ar lietuvisko izskaņu *-ybė – provincialybė*, *regionalybė*. Tika secināts, ka „Latviešu literārās valodas vārdnīcā" vienīgā norāde, kas liecina par vārda piederību reģionālajai leksikai, ir *apv*. 'apvidvārds, dialektāla nozīme, nozīmes nianse' (LLVV), savukārt lietuviešu leksikogrāfijas avotos šādas leksikas marķēšana ir daudzveidīgāka: „Lietuviešu valodas vārdnīcas" elektroniskajā izdevumā fiksētas leksēmas: *dialektizmas*, *tarmybė* 'dialektisms'; *dzūkų (pietų aukštaičių)* 'dzūku (dienvidaukštaišu)'; *rytų aukštaičių* 'austrumaukštaišu'; *suvalkiečių (vakarų aukštaičių)* 'suvaļķiešu (rietumaukštaišu)'; *žemaičių* 'žemaišu'.

Pirmās dienas otrajā sēdē pētnieki pievērsās Vidzemes izloksnēm un to leksikai (ieskaitot īpašvārdu reģionālos variantus) un aukštaišu un Dienvidaustrumlietuvas izloksnēm.

Liepājas Universitātes profesore **Dace Markus** ielūkojās „Dažās fonētiskajās parādībās Ziemeļaustrumvidzemē", kas nav pieskaitāmas vienai augšzemnieku dialekta izloksnei un neaptver izlokšņu grupu, bet iezīmējas šī dialekta dziļo latgalisko izlokšņu kartē Ziemeļaustrumvidzemē. Referātā tika aplūkota, piemēram, līdzskaņa *ķ* aizstāšana ar *č* un līdzskaņa *ģ* aizstāšana ar *dž*, gadījumi, kad galotnes šaurā patskaņa *-e* vietā runāts patskanis *-a*.

LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece **Renāte Siliņa-Piņķe** referātā „Vai var runāt par 17. gadsimta latviešu personvārdu reģionāliem variantiem Vidzemē?" analizēja 1638. gada zviedru arklu revīzijā pierakstītos latviešu zemnieku personvārdus. Referāts tika balstīts desmit revīzijas komisiju darbības areālos pierakstītos personvārdos Ziemeļvidzemē (Igaunijas pierobeža), Austrumvidzemē (Krievijas, daļēji arī Inflantijas pierobeža), Dienvidvidzemē (Inflantijas un Kurzemes pierobeža), Rietumvidzemē (piejūra), kā arī centrālajā Vidzemē un Pierīgā. Autore vairāk pievērsās četriem personvārdiem *Brencis*, *Bērents*, *Ivans* un *Jāks*, kas ir ārpus 10 populārāko vārdu klāsta, kā arī personvārdam *Pēteris*, aplūkojot tā dažādās pieraksta formas.

Lietuviešu valodas institūta vadošā pētniece **Asta Leskauskaite** (*Asta Leskauskaitė*) referātā „Naujųjų skolinių integracija dabartinėse pietų aukštaičių šnektose" („Jauno aizguvumu integrācija mūsdienu dienvidaukštaišu izloksnēs") pievērsa uzmanību tam, ka jaunie aizguvumi, pēc valodnieka V. U. Dreslera domām, vislabāk parāda, kuri fleksiju veidi un afiksi ir produktīvi un kuri nav. Veiktajā pētījumā ir noskaidrots, ka gandrīz 2/3 no dienvidaukštaišu izloksnēs ienākušajiem jaunaizgūtajiem lietvārdiem pieder produktīvajiem *o*- un *ā*-celmiem. Pētījuma autore secināja, ka var pastāvēt līdz pat 33 lietvārdu fleksiju variantiem, tomēr lielākas variācijas ir raksturīgākas tikai produktīvajiem *o*- un *ā*-celmiem, kas atbilst dabiskuma kritērijam.

Lietuviešu valodas institūta jaunākais pētnieks **Aidis Gudaitis** (*Aidas Gudaitis*) referātā „Daugiakalbės Pietryčių Lietuvos etnolingvistinių ribų dinamika XIX a. pab. – XXI a. pr." („Daudzvalodīgās dienvidaustrumu Lietuvas etnolingvistisko robežu dinamika 20. gs. beigās – 21. gs. sākumā") iepazīstināja ar pētījumu par lietuviešu un slāvu etnolingvistisko robežu izmaiņām Lietuvas dienvidaustrumos 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā. Ilustrācijai tika izmantoti dažādu autoru kartogrāfiskie materiāli un statistiskie dati. Saskaņā ar galvenajiem secinājumiem, etnolingvistisko izmaiņu dinamika fiksējama trīs laikposmos. Pirmkārt, 19. gadsimta beigās Lietuvas dienvidaustrumos jau bija izveidojušies trīs izolēti lietuviski runājošo ciemi jeb salas: Lazūni, Gervēči un Pelesa–Varanava–Dievenišķi. Otrkārt, tika konstatēts, ka pēc 40 gadiem Pelesas–Varanavas–Dievenišķu lietuviešu sala jau bija sarukusi un sadalījusies trijās mazās salās: Dievenišķu, Ramaškoņu un Butrimoņu. Treškārt, vērojot reģiona etnolingvistiskās

robežas no 20. gadsimta līdz 2011. gada tautas skaitīšanai, var konstatēt, ka, zaudējot sakarus ar lietuviešu valodas galveno masīvu, Lietuvas un Baltkrievijas teritorijā izzudušas arī Dainavas un Butrimoņu salas, bet Dievenišķu salā no 1890. līdz 2011. gadam lietuviešu valodas runātāju skaits sarucis vairāk nekā 10 reižu.

Lietuviešu valodas institūta vecākā pētniece **Violeta Meiļūnaite** (*Violeta Meiliūnaitė*) referātā „Kalbinis ir kultūrinis vietovės integralumas: kalbinio kraštovaizdžio bruožai pietryčių Lietuvoje" („Apvidus valodiskā un kulturālā integritāte: lingvistiskās ainavas īpatnības dienvidaustrumu Lietuvā") pievērsa uzmanību Lietuvas dienvidaustrumu daļai, proti, Šaļčininku rajonam, ko humanitāro zinātņu pārstāvji mēdz raksturot kā īpašu teritoriju ar sarežģītām starpetniskām attiecībām, daudzvalodību, uzskatu politizāciju, iedzīvotāju savdabīgu pašapziņu. Valodniece stāstīja, kā šī rajona lingvistiskā ainava atspoguļo apdzīvoto vietu sakarus ar reģionu un valsti, citiem vārdiem sakot, to, cik liela ir attiecīgās vietas integritāte. Tās līmenis tika noskaidrots, analizējot Šaļčininku, Eišišķu un Baltās Vokes pilsētu ielu nosaukumus un ievērojot trīs galvenos aspektus – ģeogrāfisko, kultūrvēsturisko un vēsturisko –, kas savukārt pieder trim koncentriskajiem līmeņiem – reģionālajam, valsts un globālajam. Autore izteica pieņēmumu, ka aktīvāk izmantotā valsts līmeņa integritāte varētu liecināt par spēcīgāku integrāciju Lietuvas Republikā un ļautu prognozēt lietuviešu valodas kā valsts valodas vienmērīgu attīstību Lietuvas dienvidaustrumos.

Konferences pirmās dienas trešajā sēdē turpinājās aukštaišu un Lietuvas dienvidu izlokšņu sociolingvistisks un fonētisks apskats, bet latviešu pētnieki analizēja tāmnieku un Lejaskurzemes izloksnes.

LU Latviešu valodas institūta zinātniskā asistente **Daira Vēvere** referātā „Attīstības tendences dziļo tāmnieku izlokšņu morfoloģiskajā sistēmā" aplūkoja dziļajās tāmnieku izloksnēs novērotās sistemātiskās izlokšņu pārmaiņas, kam pakļauta visa morfoloģiskā sistēma, norādot, ka, piemēram, dziļajās tāmnieku izloksnēs joprojām ir izplatītas galvenās lībiskajam dialektam raksturīgās morfoloģiskās iezīmes (3. personas verbu formu vispārināšana, gramatisko dzimšu nešķiršana u. c.), tomēr tām ir tendence mazināties. Autore norādīja, ka būtiskas pārmaiņas vērojamas arī verbu formās. Referātā tika analizēta arī fonētikas ietekme

uz izlokšņu morfoloģisko sistēmu un pievērsta uzmanība datīva formu lietojuma svārstībām.

Liepājas Universitātes asociētā profesore **Ieva Ozola** referātā analizēja Lejaskurzemes izloksnes, pievēršot uzmanību Latviešu valodas dialektu atlantā neiekļauto dotumu nozīmei, kas fiksē izlokšņu tipiskās iezīmes noteiktā laikposmā (20. gadsimta 50.–70. gadi) un ir precīzi datēts atskaites punkts izlokšņu pārmaiņu raksturošanai. Valodniece secināja, ka 20. gadsimta 2. puses un 21. gadsimta teksti liecina, ka prievārda *priekš* lietojumā Lejaskurzemes izloksnes atbilst latviešu valodas kopīgajai tendencei: rets ir lietojums temporālā nozīmē, bet nolūka (noderības) nozīmē tiek lietotas gan prievārda konstrukcijas, gan datīvs (arī viena cilvēka runā).

Lietuviešu valodas institūta vecākā pētniece **Vilija Ragaišiene** (*Vilija Ragaišienė*) ziņojumu „Rytų aukštaičių anykštėnų akcentuacijos variantiškumas ir raida" („Austrumaukštaišu Anīkšču izloksnes akcentuācijas variantu dažādība un attīstība") veltīja uzsvara atvilkšanas problēmām. Referāta autore secināja, ka nosacītā uzsvara intensīvāka atvilkšana Anīkšču izloksnē sākusi veidoties diezgan vēlu un attīstījusies nevienmērīgi – šīs teritorijas ziemeļos tā parādījusies ne agrāk kā 20. gadsimta otrajā pusē, bet dienvidu pusē līdz pat šim laikam ir neregulāra un jāvērtē kā tāda, kas joprojām veidojas. Pētījumā pamatota lietuviešu dialektu izcelsmes mūsdienu teorija, saskaņā ar kuru pārmaiņas, tostarp akcenta atvilkšana, izplatījušās virzienā no ziemeļiem uz dienvidiem. Fakti arī apstiprina pieņēmumu, ka akcenta atvilkšanas inovāciju vilnis 19. gadsimta otrajā pusē no ziemeļu daļas, kur šī īpatnība ir diezgan regulāra, novirzījies uz austrumu nomales pusi.

Lietuviešu valodas institūta pētniece **Agne Čepaitiene** (*Agnė Čepaitienė*) ziņojumā „Sociokultūrinių ir socioekonominių parametrų įtaka Šalčininkų rajono kalbinei kaitai" („Sociokulturālo un sociālekonomisko parametru ietekme uz Šaļčininku rajona lingvistiskajām pārmaiņām") izklāstīja inovatīvā socioģeolingvistiskā pētījuma rezultātus par Šaļčininku rajona un apkārtējo teritoriju vietējo kopienu locekļu mobilitāti un tās ietekmi uz valodas pārmaiņām. Sociokulturālo tīklu analīzē autore bija izmantojusi divas metodes – uz ģeogrāfiskās informācijas sistēmas tehnoloģijām balstīto tīkla sakaru metodi un datu novērtēšanai nepieciešamo sociālo mediju

metodi. Priekšlasījumā tika pierādīta pētāmās teritorijas lingvistiskā, sociālekonomiskā un sociokulturālā ekskluzivitāte. A. Čepaitiene norādīja, ka slēgtajā zonā – rajona centrā – visticamāk pastāvēs labvēlīgi apstākļi ne tikai slāvu valodu vienkāršošanai, bet arī izdzīvošanai (mazākā mērā tas attiecas uz lietuviešu valodas izloksnēm). Citi rajona punkti pieder atklātajai teritorijai. Šajās vietās esošo kopienu migrācija vērtējama divējādi: bieža saskarsme ar galvaspilsētas iedzīvotājiem var veicināt slāvu valodu formu sajaukšanos, savukārt komunicēšana ar dienvidaukštaišu izlokšņu teritorijā esošo pilsētu pārstāvjiem var palielināt lietuviešu valodas ietekmi.

Lietuviešu valodas institūta vecākā pētniece **Nijole Tomiene** (*Nijolė Tuomienė*) referātā „Aktyvi kodų kaita – pietrytinių Lietuvos paribio ir užribio arealų šnekos ypatybė" („Koda aktīva maiņa – Lietuvas dienvidaustrumu perifērijas un pārrobežas izlokšņu runas īpatnība") iepazīstināja ar sava pētījuma objektu – tie ir Lietuvas dienvidaustrumu pierobežas areāli un jau izmirušās vai joprojām dzīvotspējīgās lietuviešu valodas salas Baltkrievijā, kurās divvalodības un daudzvalodības izplatību noteikuši vēsturiskie, lingvistiskie un sociokulturālie konteksti, nevis iedzīvotāju migrācija. Arī 21. gadsimtā šeit var satikt cilvēkus, kas runā trīs un arī četrās valodās: lietuviešu, krievu, poļu un baltkrievu.

Tālāk referente īpašu uzmanību veltīja dzīvās runas īpatnībai – aktīvai koda maiņai, kas ir neizbēgama bilingvālā un daudzvalodu vidē.

Pirmās dienas izskaņā, aizsākot Jāņa Endzelīna apaļās gadadienas gaidīšanas svētkus, *Zoom* tiešsaistē tika atklāta apvidvārdu talka, ko LU Latviešu valodas institūts rīkoja sadarbībā ar UNESCO Latvijas Nacionālo komisiju, Valsts prezidenta kanceleju, Latvijas Nacionālo kultūras centru, Ziedoņa muzeju, Latvijas Zinātņu akadēmiju un Latvijas Stāstnieku asociāciju. Pasākumu vadīja aktieris Gundars Āboliņš, uzrunas teica Latvijas Universitātes prorektore humanitāro un sociālo zinātņu jomā Ina Druviete un UNESCO Latvijas Nacionālās komisijas ģenerālsekretāre Baiba Moļņika. LU Latviešu valodas institūta pētnieces Sanda Rapa un Anete Ozola iepazīstināja ar apvidvārdu daudzveidību un nozīmi un rādīja, kā izmantot LU Latviešu valodas institūta izveidoto pūļpakalpes rīku apvidvārdu reģistrēšanai. Apvidvārdu piemērus sniedza Vidzemes, Kurzemes, Zemgales, Sēlijas un Latgales novada pārstāvji,

Latvijas Stāstnieku asociācijas biedri. Ceļavārdus talkai teica Ziedoņa muzeja vadītāja Žanete Grende un mūziķis Kārlis Kazāks.

23. februāra pirmā sēde sākās ar plašāka reģionālā varianta (Baltijas vācu valodas) pētījumu un turpinājās ar priekšlasījumiem par izlokšņu leksikas izmantojumu terminoloģijā, valodnieciskos pētījumos un izglītības sistēmā.

Ventspils Augstskolas pārstāves **Ineta Balode** un **Dzintra Lele-Rozentāle** referātā „Reģionālo variantu pētniecība. Baltijas vācu valodas piemērs" aktualizēja reģionalitātes jautājumus ģermānistikā un Latvijas valodu vēstures kontekstā, lai izvirzītu tālākās pētniecības jautājumus.

Autores aplūkoja reģionalitāti diahroniskajā pētniecībā, Baltijas vācu valodu kā vācu valodas reģionālo varietāti, valodu apguves jautājumus vēsturiskā reģionālā varianta kontekstā (Baltijas vācu valodas piemērs), tulkojumu kā tiesiskās kontinuitātes nodrošinātāju reģionu kontekstā (Baltijas vācu valodas piemērs), kā arī valodas pārmaiņas un reģionalitāti rosinošos faktorus, piemēram, vēsturisko migrāciju un tās rosinātājfaktorus (ekonomiskos, politiskos, reliģiskos), valodas statusu reģionā, saikni ar izceļošanas zemi, izglītības faktoru.

Valsts Valodas centra vadītāja **Māra Baltiņa** referāts „„Latviešu Avīzes" un terminoloģijas attīstība līdz XIX gs. vidum" bija saistīts ar Latvijas preses 200 gadiem, tāpēc tika uzsvērta „Latviešu Avīžu" nozīmība terminoloģisko tradīciju iedibināšanā vairākās nozarēs. Autors pievērsa uzmanību galvenokārt diviem rakstiem. 1828. gada rakstā, kas aplūko krievu-turku karu, pirmo reizi parādās arī mūsdienās lietotie svešvārdi *divizione*, *baterija*, *brigāde*, *haubice*, *adjutants*, kā arī vairākkārt izmantoti tautā lietotie apzīmējumi *valvis*, *dižgabals*, *miezeris*, kuros parādās ikdienas valodas iezīmes, jo rakstu autori galvenokārt bija Kurzemes mācītāji, kuru valodā varēja būt šī reģiona valodiskā ietekme. Savukārt 1846. gadā publicētais raksts vēsta par zemniekiem pieejamiem finanšu pakalpojumiem. Daļai skaidroto terminu pievienota vācu atbilsme, kā *ciltsmuiža* (*Majorat* jeb arī *fideikommis-muiža*), *gruntes-nauda* (*Antritts-Summe*), turpretim citi transkribēti latviski kopā ar atbilstošo latviešu vārdu („*augļus*, ko nauda ienes sauc vāciski: *interessen jeb cins*, un tos papīrus, kas apzīmē cik augļu gaidām: *cins-kupon*; mēs to vārdu *cins-kupon* esam latviski

pārcēluši: *augļu-izrādītājs*”). Tika secināts, ka 1846. gada publikāciju nosacīti var uzlūkot par pirmo terminu biļetenu latviešu valodā.

Rīgas Tehniskās universitātes vadošais pētnieks **Jurijs Hramovs** referātā „Regional’nye varianty slov latyšskogo i drugih jazykov v rabotah V. I. Šerclja: ètimologičeskij aspekt” („Latviešu un citu valodu reģionālie varianti V. Šercla darbos: etimoloģiskais aspekts”) ielūkojās krievu un čehu zinātnieka Vikentija Šercla darbos un no etimoloģiskā viedokļa analizēja tajos iekļautos latviešu un citvalodu vārdus. Priekšlasījumā tuvāk tika raksturotas leksēmas *pepe* ‘gaļa, putra’ un *tētis* ‘tēvs’, kas salīdzinātas ar citu valodu leksikogrāfiskajiem avotiem. Valodnieks secināja, ka V. Šercla darbiem ir liela nozīme vēsturiskajā semasioloģijā, leksikoloģijā un semantiskajā tipoloģijā. Viņš jau pirms Karla Dārlinga Baka semasioloģiskās (1949) un Johana Šepfera onomasioloģiskās (1979) vārdnīcas iznākšanas centies noteikt leksiskās un semantiskās universālijas un tādējādi kļuvis par vienu no semasioloģiskā virziena iedibinātājiem Eiropā. V. Šercla veiktā leksēmu etimoloģizācija bijusi produktīva, un viņa apgalvojumi lielā mērā sakrīt ar mūsdienu leksikogrāfiskajos avotos paustajiem secinājumiem.

LU Vēstures un filozofijas fakultātes profesors **Raivis Bičevskis** savā referātā „Izloksnē runā... zeme: Martins Heidegers un valodas būtība dialektos un izloksnēs” veltīja uzmanību 20. gadsimta filozofa skatījumam uz valodu, akcentējot tajā universālas un vienas valodas visiem meklējumus, kā arī pievērsās M. Heidegera pārdomām par valodu dialektos un izloksnēs. R. Bičevskis norādīja, ka M. Heidegers visiem šiem vārdiem un jēdzieniem (*patiesība, pasaule, valoda, zeme, ainava*) piešķir īpašu nozīmi un uzsver to, ka tieši tajā, ko universālās valodas meklētāji uzskatījuši par šķērsli ceļā pie valodas būtības, proti, dialektos un izloksnēs, valoda parādās visā savā krāšņumā un ambivalentumā.

Lietuviešu valodas institūta jaunākās pētnieces **Nidas Poderienes** (*Nida Poderienė*) un šī institūta pētnieces **Aurelijas Tamuļonienes** (*Aurelija Tamulionienė*) referātā „Mokinių kalbų vartojimas ir kalbinės nuostatos Lietuvos regionuose: nuo bendrumų iki skirtumų” („Skolēnu valodas lietojums un lingvistiskās nostādnes Lietuvas reģionos: no kopīgā līdz atšķirīgajam”) tika pievērsta uzmanība tam, ka Lietuvā pašlaik ir palielinājusies zinātnieku interese par skolēnu valodas izpēti un ir svarīgi

runāt par skolēnu lingvistiskajām nostādnēm, jo tikai to apzināšana ļautu atrast veidus, kā stiprināt lietuviešu valodas lietojumu.

Referentes iepazīstināja ar dažādos Lietuvas reģionos veiktajiem pētījumiem par skolēnu lingvistisko attieksmi, lietuviešu valodas un citu valodu izvēli, valodas prestižu un etniskās identitātes pašapziņu. Tika izvērtēts, cik lielā mērā dzīvesvieta, tās kultūras specifika ietekmē skolēnu valodas lietošanu, attieksmi pret valodu un etnisko pašcieņu. Dati tika iegūti no Druskininku, Kauņas, Klaipēdas, Paņevēžas, Šauļu un Viļņas pašvaldības skolām. Skolēnu lietuviešu valodas lietojuma tendences tika analizētas valodas dominances, prasmju, attieksmes un radošo spēju aspektos. Šie aspekti tika izvēlēti, pamatojoties uz zinātnieku attīstīto H. Džailza etnolingvistiskās vitalitātes koncepciju, saskaņā ar kuru kopienas lingvistiskā vitalitāte tiek izvirzīta kā viens no svarīgākajiem tās etniskās vitalitātes rādītājiem.

Lietuviešu valodas institūta pētnieces **Lauras Brazaitienes** (*Laura Brazaitienė*) ziņojuma „Tarmės ir bendrinės kalbos vaizdiniai kalbinio standarto zonoje: šiaurinės Kauno rajono dalies gimnazistų požiūris" („Lingvistiskie priekšstati par dialektu un literāro valodu (kopvalodu) valodas standarta zonā: Kauņas rajona Ziemeļu daļas ģimnāzistu skatījums") mērķis – analizēt jaunās paaudzes dialekta un kopvalodas runātāju lingvistiskos priekšstatus lingvistiskā standarta zonai piederīgajā Kauņas apkaimē atbilstoši perceptīvās jeb uztveres dialektoloģijas principiem. 2018.–2020. gadā Kauņas rajona ziemeļu daļas (Čekišķe, Vilkija, Raudondvare un Zapīšķi) ģimnāzijās tika aptaujāti 227 jaunieši. Aptaujas dati liecina, ka gandrīz visi jaunieši tiecas norobežoties no dialektālā koda. Arī respondentu uzzīmētās kartes atklāj, ka gandrīz visi jaunieši savu dzimto apkaimju lingvistiskās īpatnības mēdz saistīt ar variantu, kas ir tuvs kopvalodai. Secināts, ka dialektālo tendenču vājināšanos tādā apvidū, kurā līdz šim pētnieki konstatējuši dialektu noturību, acīmredzot veicina lielpilsētas faktors. Zinātniece izteica pieņēmumu, ka pētītās teritorijas daļā dialekts nav ilgtspējīgs.

Konferences otrās dienas otrajā sēdē Latvijas valodnieki pievērsās augšzemnieku dialekta pētniecībai un pētniecības vēsturei, konstatējot, ka digitālo iespēju izmantojums reģionos joprojām ir vājš. Lietuviešu

pētnieku uzmanības lokā bija žemaišu izloksnes, bet poļu pētnieces analizēja poļu valodas leksiku Latgalē.

Polijas Zinātņu akadēmijas Slāvistikas institūta pārstāvju **Malgožatas Ostruvkas** (*Małgorzata Ostrówka*) un **Evas Goļahovskas** (*Ewa Golachowska*) referāts „Leksika pol'skogo jazyka v Latgalii na fone leksikografičeskih istočnikov severo-vostočnogo varianta pol'skogo jazyka" („Poļu valodas leksika Latgalē uz poļu valodas ziemeļaustrumu varianta veidoto lesikogrāfisko avotu fona") tika balstīts M. Ostruvkas 20./21. gadsimta mijas lingvistiskajos ierakstos, kas iegūti no Latgales poļu informantiem un uzskatāmi par unikālu avotu leksikas pētniecībai. Autores analīzei atlasījušas 70 leksēmas, lai noteiktu, kādā līmenī autoru fiksētie nosaukumi sastopami poļu ziemeļaustrumu valodas varianta leksikogrāfiskajos avotos. Kā norādīja zinātnieces, lai analizētu poļu valodu Latvijā, svarīgi, lai poļu valodas runātāji to izmantotu vai vismaz prastu. Galvenais, autoruprāt, kam jāpievērš uzmanība, ir pati leksēma – vai intervējamā persona zina attiecīgo vārdu un saprot tā nozīmi. Tas nodrošina leksiskā resursa stabilitāti un ļauj izzināt iespējamās semantiskās pārmaiņas.

Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas vadošā pētniece **Antra Kļavinska** referātā „Latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaude digitālajā vidē: „MuLa" korpusa iespējas" iepazīstināja klausītājus ar Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas pētnieku 2021. gada pavasarī veikto pētījumu par latgaliešu valodas tekstu korpusa „MuLa" lietošanu. Referātā autore norādīja, ka latgaliešu valodas pareizrakstības normēšanā vēl ir neatrisināti, diskutējami jautājumi un trūkst mūsdienīgas pareizrakstības vārdnīcas; latgaliski rakstošie pareizrakstības pārbaudei salīdzinoši maz izmanto digitālos resursus, „MuLa" korpusu izmanto galvenokārt vārdformu pareizrakstības pārbaudei. Tāpat autore uzsvēra, ka nākotnē digitālie resursi vēl ir pilnveidojami, lai tie būtu uzticami un ērti lietojami, ņemot vērā FAIR datu principus (*findable* 'atrodams', *accesible* 'pieejams', *interoperable* 'sadarbspējīgs', *reusable* 'atkārtoti izmantojams'), bet tieši datu savietojamība ir priekšnosacījums kvalitatīva automatizēta latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības pārbaudes rīka izveidei.

Latvijas Universitātes profesore **Lidija Leikuma** iepazīstināja klausītājus ar Annas Vagales (1912–2006), kādreizējās Krāslavas 1. vidusskolas

latviešu valodas un literatūras skolotājas, skolu inspektores, mācību metodiķes, arī novadpētnieces un publicistes, personību un devumu latviešu valodai un valodniecībai.

Vairāk uzmanības tika veltīts tieši A. Vagales veikumam valodniecībā, kur viņa darbojās kopš 20. gadsimta 30. gadiem, piemēram, viņas savāktie materiāli bagātīgi pārstāvēti Jāņa Endzelīna un Edītes Hauzenbergas darbā „Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai", viņa līdzdarbojusies plašā Latvijas valodnieku ekspedīcijā 1962. gadā, kurā tika pierakstīti vietvārdi, nostāsti u. tml. tagadējā Skaistā un Kalniešos un kas vainagojās ar vairāk nekā tūkstoti viņas pierakstītu vietvārdu. A. Vagale sagatavojusi arī ziņas par Skaistas izloksni topošajam „Latviešu valodas dialektu atlantam", bet 2019. gadā grāmatā iznāca A. Vagales rokrakstā palikušie un muzejam nodotie materiāli – Krāslavas rajona latgaliešu mutvārdu folklora, etnogrāfiskie materiāli un vietvārdu skaidrojumi, kā arī apvidvārdu vārdnīca.

Klaipēdas Universitātes docentes **Jūrates Lubienes** (*Jūratė Lubienė*) un profesores **Daļas Pakalnišķienes** (*Dalia Pakalniškienė*) referātā „Geolingvistinės-sociolingvistinės šiaurės žemaičių patarmės somatonimų klasifikacijos problemos" („Ziemeļžemaišu somatonīmu ģeolingvistiskās un sociolingvistiskās klasifikācijas problēmas") galvenā uzmanība tika pievērsta ķermeņa daļu nosaukumu jeb somatonīmu izplatības problēmai ziemeļžemaišu apakšdialektā. Izvirzot mērķi šos vārdus pētīt no ģeolingvistiskā viedokļa, vispirms ir jānoskaidro, kuri somatonīmi ir izplatīti tikai žemaišu dialektā, bet kuri – plašākā Lietuvas teritorijā. Pēdējie tiek analizēti sīkāk, pamatojoties ne tikai uz ģeolingvistisko kritēriju, t. i., akcentējot dialektu un izlokšņu robežas, bet arī uz sociolingvistisko kritēriju, tāpēc līdzās aukštaišu-žemaišu somatonīmiem tiek izveidotas vēl divas nosacīti patstāvīgās – lietuviešu pamatleksikas un žargona – apakšgrupas. Tālāk zinātnieces iedziļinājās katras apakšgrupas izveides niansēs. Žemaišu somatonīmu saraksts sadalīts divās sīkākās – tikai ziemeļžemaišu teritorijā atrodamo un arī ārpus tās izplatīto – vārdu grupās.

Lietuviešu valodas institūta pētniece **Simona Vīņautaite** (*Simona Vyniautaitė*) nolasīja referātu „Regresyvinė balsių asimiliacija plungiškių požiūriu" („Regresīvā patskaņu asimilācija Pluņģes apkārtnes pārstāvju skatījumā"), kurā tika uzsvērts, ka lietuviešu ziemeļžemaišu dialektu –

Kretingas un Telšu izloksnes – vieno vairākas dialektālās fonētiskās iezīmes, bet par galveno šķirējpazīmi, kas savstarpēji nodala šīs izloksnes, kopš 20. gadsimta otrās puses tiek uzskatīta īso patskaņu *i*, *u* regresīva asimilācija, kas nav raksturīga Kretingas izloksnei. Ziņojumā tika atklāts, cik lielā mērā patskaņu regresīvo asimilāciju kā ziemeļžemaišu šķirējpazīmi uztver vietējie cilvēki ar spēcīgu dialektālo un etnokulturālo pašapziņu. 2019. gadā iegūtie Pluņģes novada audioierakstu dati liecina, ka patskaņu regresīvo asimilāciju iedzīvotāji parasti neuztver kā galveno šķirējpazīmi starp Kretingas un Telšu izloksni. Par svarīgākām, nozīmīgākām jāuzskata citas fonētiskās, morfoloģiskās un leksiskās īpatnības, kā arī kopvalodas spēcīgā ietekme.

Lietuvas Veselības zinātņu universitātes asistente **Aida Čižikaite** (*Aida Čižikaitė*) referātu „Regiono kalbinis peizažas planinėje kalboje: lietuvių kalbos elementai esperanto kalboje" („Reģiona lingvistiskā ainava mākslīgajā valodā: lietuviešu valodas elementi esperanto valodā") veltīja mākslīgo valodu problemātikai. Viņa apgalvoja, ka, pastāvot daudzvalodībai, arvien biežāk tiek meklēti veidi, kā atvieglot komunikāciju. Dažos reģionos parādījušās pidžinvalodas, piemēram, *rusenorsks* (18.–19. gadsimta krievu un norvēģu jūrnieku valoda), *krio* (Sjerraleones kreolu valoda), dažas valodas ieguvušas *lingua franca* statusu, piemēram, krievu valoda bijušajā Padomju Savienībā. Esperanto ir visveiksmīgākais no šādiem projektiem. Pirmā šī valodas projekta versija tika izveidota Polijas teritorijā, Bjalistokā, vēlāk projekts tika atjaunināts un pilnībā pabeigts Veisiejos, Lietuvā. Balstoties uz šo faktu, referāta autore aplūkoja lietuviešu un esperanto valodas līdzību – piemēram, ciktāl vienkāršais Lietuvas iedzīvotājs bez iepriekšējas sagatavošanās var saprast un pazīt šīs valodas leksiskos elementus, gramatiskās formas utt.

Konferences otrās dienas trešā sēde tika veltīta izlokšņu leksikai un dažādām iezīmēm īpašvārdos (galvenokārt personvārdos) un senajos tekstos, kā arī teorētiskiem pētījumiem par izlokšņu fonētiku un akcentoloģiju.

Viļņas Universitātes profesore **Daiva Sinkevičūte** (*Daiva Sinkevičiūtė*) referātā „Vardų su *-ij-* pabaigos variantai ir jų kaita XX–XXI a. Lietuvos vardyne" („Personvārdu ar piedēkli *-ij-* izskaņu varianti un to pārmaiņas 20.–21. gs. Lietuvas personvārdu krājumā") izsmeļoši pastāstīja par personvārdu ar piedēkli *-ij-* darināšanas un vārdu došanas savdabīgajām

īpatnībām Lietuvā. Viņa konstatēja, ka vārdu ar piedēkli *-ij-* izskaņu variantu dažādība 20. un 21. gadsimtā sākotnēji bijusi liela, daži no tiem izrādījušies produktīvāki, vārdi ar lielāku variantu skaitu kļuvuši retāki vai arī varianti palikuši perifērijā. Dažiem no tiem ir modificēta izskaņa ar *-ij-*, piemēram, *Sofja*, *Sofia* un *Sofija*, bet citi atšķiras ar pievienoto vai nepievienoto lietuvisko galotni, sal. *Vitalij* un *Vitalijus*. Izskaņu varianti ar *-ij-* bieži vien ir radušies to rakstības dēļ, to variācijas atkarīgas no dzimšanas vietas, tautības vai personiskās gaumes. Valodniece secināja, ka izskaņu ar *-ij-* variantu skaits kopš 20. gadsimta beigām ir palielinājies, liela daļa no tiem nav ieteicama lietošanai lietuviešu kopvalodā. Daudzi no šiem personvārdiem eksistē tikai dokumentos un patieso lietojumu lietuviešu valodā neatspoguļo.

Lietuviešu valodas institūta vecākā pētniece **Alma Ragauskaite** (*Alma Ragauskaitė*) referātā „Škotų asmenvardžių užrašymo tendencijos XVII–XVIII a. Kėdainių miesto istorijos šaltiniuose" („Skotu personvārdu rakstības tendences 17.–18. gs. Ķēdaiņu pilsētas vēstures avotos") klausītājus iepazīstināja ar interesantu faktu Lietuvas vēsturē – par kādreiz pastāvējušo skotu kopienu un tai raksturīgo antroponīmiju. Referātā tika analizēti avoti laikaposmā no 1623. gada līdz 1799. gadam: Ķēdaiņu aktu grāmatas, reformātu baznīcas dokumentu krājumi, kristību un laulību reģistri, Ķēdaiņu sinodes sesiju protokoli utt. Referente raksturoja skotu kopienas darbību 17.–18. gadsimtā, detalizēti analizēja šīs tautības personvārdu rakstīšanas tendences un 250 antroponīmu (uzvārdu) un to variantu svarīgākās iezīmes. Konstatēts, ka ap 1628.–1629. gadu skotiem, kuri pārcēlās uz dzīvi Ķēdaiņos, jau bijuši uzvārdi, taču to fiksējums atšķīrās. Tas bija saistīts ar vēstures dokumentu specifiku un kontekstu, vienotas sistēmas trūkumu un tā laika rakstītāju kompetenci.

Lietuviešu valodas institūta vecākā pētniece **Daļa Pakalnišķiene** ziņojumā „Šakniniai „Knygos nobažnystės" (1653) veiksmažodžiai" („Pirmatnīgie darbības vārdi „Knyga nobažnystės" (1653)") aplūkoja darbības vārdu struktūru un veidošanos „Dievbijības grāmatā" (1653), kas ir viens no vērtīgākajiem un lielākajiem kalvinistu konfesijas sagatavotajiem darbiem un tika sarakstīts tā laika lietuviešu rakstu valodas vidus variantā (mūsdienās tas saistāms ar rietumaukštaišu Šauļu izloksni). Galvenā uzmanība tika pievērsta pirmatnīgo darbības vārdu formālās struktūras un semantikas analīzei, veidošanās un izcelsmes jautājumiem. Tika atrasti

aptuveni 280 pirmatnīgie darbības vārdi – tie ir 33 % no visiem avotā lietotajiem darbības vārdiem. No kvantitātes viedokļa tos var iedalīt divās makroklasēs – *i̯a*-celma un infiksālajos vai *sto*-celma darbības vārdos. Daudz mazāk var atrast *a*-celma darbības vārdu, ir fiksēti vien daži citu strukturālo tipu piemēri. Pētniece aplūkoja šo fleksijas grupu savstarpējās attiecības, motivēto un nemotivēto darbības vārdu problēmas un akcionālos tipus.

Viļņas Universitātes Šauļu akadēmijas docente **Rūta Kazlauskaite** (*Rūta Kazlauskaitė*) nolasīja lietuviešu dialektālās akcentoloģijas problēmām veltītu referātu „Kirčio vietos išlyginimo paradigmoje reiškinys" („Uzsvara vietas paradigmatiskās izlīdzināšanas parādība"), tajā raksturojot dialektu pētnieku arvien biežāk pieminēto parādību, kas piemīt pat tām lietuviešu aukštaišu izloksnēm, kurās uzsvars no galotnes parasti netiek atvilkts: daži lietvārdi galotnēs uzsvaru vairs nesaglabā, bet tā atrašanās vieta tiek izlīdzināta atbilstoši paradigmā dominējošai uzsvara vietai. Referātā par šo parādību tika izteikti daudzi novērojumi, kas balstīti uz grāmatā „Grinkiškio apylinkių tekstai" („Grinkišķu apkaimes teksti") atrastajiem piemēriem. Secināts, ka šajā rietumaukštaišu Šauļu izlokšņu grupai piederīgajā izloksnē jaunvārdiem vienmēr ir raksturīga analogā uzsvara izlīdzināšana. Turklāt pētniece pievērsa uzmanību tam, ka analogo izlīdzināšanu var izraisīt arī semantiski tuvo vārdu ritmiskā saskaņošana.

LU Latviešu valodas institūta zinātniskā asistente **Anete Ozola** referātā „Par iespējamām lībiskā dialekta un17. gs. tekstu iezīmju sakritībām" raksturoja lībiskā dialekta Kurzemes izlokšņu iezīmes Kurzemes superintendenta Heinriha Ādolfija dziesmu grāmatā „Lettische geistliche Lieder und Collecten" („Latviešu garīgās dziesmas un kolektes"). A. Ozola referātā analizēja tāmnieku izloksnēm raksturīgās iezīmes, kas nosakāmas rakstu avotos, piemēram, gala zilbes patskaņu redukciju, vīriešu dzimtes stāšanos sieviešu dzimtes vietā, patskaņa *e* kvalitāti noteiktās pozīcijās, nomenu un pronomenu locījumus aiz prepozīcijām, secinot, ka liela daļa no mūsdienu dialektu iezīmju aizsākumiem meklējama tālā pagātnē, kad Latvijas teritoriju apdzīvoja baltu un somugru ciltis, tomēr skaidra priekšstata par konkrētām iezīmēm, to intensitāti un izplatības areālu nav, tāpēc visas avotos apskatītās dialektālās iezīmes vērtējamas tikai mūsdienu dialektu klasifikācijas ietvaros.

LU Latviešu valodas institūta vadošais pētnieks **Edmunds Trumpa** (*Edmundas Trumpa*) par sava referāta „Piezīmes par dažiem seno baltu valodu fonētiskajiem refleksiem latviešu un lietuviešu izloksnēs" mērķi izvirzīja atsevišķu dialektālo fonētisko parādību Latvijas un Lietuvas pierobežā aplūkojumu un priekšstata pilnveidošanu par iespējamiem seno kuršu, zemgaļu un sēļu lingvistiskajiem areāliem. Valodnieks norādīja, ka ar kuršu valodu varētu būt saistīta, piemēram, īsā *u* atvērtāka izruna (*u* > *o*), kas raksturīga arī ziemeļžemaišu apakšdialektam, kura ziemeļaustrumu pusē tā ir pozicionāli nosacīta, kā arī tas, ka locīšanas paradigmās ar **ti̯, di̯* nebija izveidojušās *t* : *š*, *d* : *ž* mijas. Savukārt zemgaliskās izloksnes no kursiskajām (arī austrumos esošajām sēliskajām) atšķiras ar to, ka te visbiežāk sastopamas zilbes ar tautosillabisko *r*, *l*, kurām ir īss pirmais komponents, noteiktos apstākļos tas pat tiek saīsināts (tas šo areālu tuvina Lietuvas aukštaišu izloksnēm, kur zilbēs ar cirkumfleksu pirmais komponents vienmēr ir īss).

Vēl referātā tika aplūkotas dažas iespējamās seno sēļu (arī latgaļu) valodai raksturīgās īpatnības – *a* sašaurināšana (*a* > *o*), kā arī platā *e* tipa skaņu paplašināšana (*ę, ę̄* > *a*, *ā*), kam ir turpinājums arī Lietuvas aukštaišu izloksnēs.

Kopumā konferencē piedalījās daudz valodnieku, kas aplūkoja dažādus aktuālus dialektoloģijas un terminoloģijas jautājumus, izvēršoties par vienu no pēdējo gadu plašākajām galvenokārt baltu dialektoloģijas jautājumiem veltītajām konferencēm. Lai gan pārstāvētas tika tikai trīs valstis – Latvija, Lietuva un Polija –, tomēr tas nemazina tēmu aktualitāti un konferences nozīmi ne tikai baltu valodniecībā, bet arī indoeiropeistikā.

RECENZIJA

Review

■ **BENITA LAUMANE**

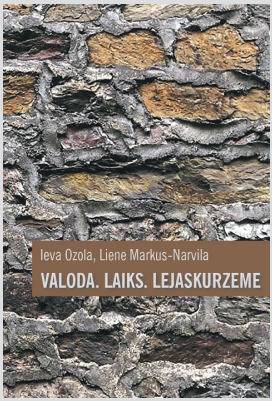

IEVA OZOLA, LIENE MARKUS-NARVILA. *Valoda. Laiks. Lejaskurzeme.* Liepāja, Rīga: Liepājas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts, 2021, 712 lpp.

Grāmatas virsrakstā ir tikai trīs vārdi – lakoniska forma ar bagātu saturu. Tā tiek atklāts pētījuma objekts – „valoda", izpētes darba ievirze „laikā" – ilgākā laika plūdumā – un ierobežotā teritorijā – „Lejaskurzemē", resp., vēsturiskā un ģeolingvistiskā aspektā.

Šādas ievirzes pētījumu nozīmi akcentējis jau Jānis Endzelīns „Latviešu valodas gramatikas" (1951) ievadā, norādot, ka senākos latviešu rakstu avotos fiksētie dotumi (skaņas, vārdformas) vairākos gadījumos sagādā interpretācijas grūtības, „tad izloksnes ir svarīgāks avots latviešu valodas vēsturei" (Endzelīns, 1951, 22).

Darba ievadā autores Ieva Ozola un Liene Markus-Narvila formulējušas monogrāfijas mērķi: „izstrādāt apkopojošu pētījumu par Lejaskurzemes izlokšņu fonētiku, vārddarināšanu, gramatiku, leksiku, kā arī to pārmaiņām, izvērtējot jau publicētos pētnieku atzinumus un balstoties visos pieejamos 17.–21. gs. valodas materiālu avotos" (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 15). Šim nolūkam ir izmantoti arī Liepājas Universitātes (LiepU) Kurzemes Humanitārā institūta Lejaskurzemes valodas kolekcijas materiāli un kolekcijā iekļautie izlokšņu materiālu vākumi, izlokšņu tekstu ieraksti (ne visi vēl atšifrēti), LiepU studentu studiju darbi u. c. pētījumam vērtīgi materiāli. Kolekcija tapusi vairākus gadus, savulaik pašu autoru rosināta un organizēta.

Monogrāfiju veido ievads, sešas nodaļas, tām sekojoši secinājumi un kopsavilkums latviešu un angļu valodā, kā arī avotu un literatūras saraksts. Grāmatā iekļauts arī bibliogrāfiskais rādītājs, kurā apkopoti pētījumi par Lejaskurzemes izloksnēm no pirmsākumiem līdz 2020. gadam. Tam seko Lejaskurzemes izlokšņu tekstu kopa.

Ievadā autores skaidro monogrāfijā izmantotās pētniecības metodes: galvenokārt lietota deskriptīvā (aprakstošā) metode, leksikas daļā veikta arī sociolingvistiska analīze (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 21–22).

Grāmatas pirmajā nodaļā **„Lejaskurzeme un tās robežas: kultūrvēsturiskais un lingvistiskais aspekts"** izklāstīta Lejaskurzemes kultūrvēsturiskās teritorijas izpratne un lietojums šaurākā un plašākā nozīmē dažādos laika periodos un avotos, dotas arī kartes.

Lejaskurzemes lingvistiskā areāla centrā iekļautas izloksnes gar Baltijas jūras piekrasti un Lietuvas pierobežu (Pērkone, Nīca, Bārta, Rucava ar Būtiņģi un Sventāju, Dunika, arī Kalēti, Purmsāti, Gramzda u. c.), bet areāla perifērijā – Grobiņa, Virga, Bunka, Priekule (Turpat, 38–39). Kāpēc ceļā no Priekules uz Grobiņu aizmirsta kaimiņizloksne Gavieze (valodas materiāli vākti 1963. gadā)? Manuprāt, nepieciešams spilgtāk akcentēt dažu pagastu valstisko un administratīvi teritoriālo piederību līdz 1921. gadam. Tolaik Rucavas pagastā ietilpa Būtiņģe, kas tagad atrodas Lietuvas teritorijā (plašāk sk. Straupeniece, 2018, 10–35). Savukārt Dunikas pagasts kā administratīvi teritoriāla vienība ir relatīvi jauns: izveidots 1919. gadā, apvienojot vairākus ciemus no Bārtas, no Nīcas iekļaujot Leitīšus jeb Leitīšniekus līdz ar Sikšņu ciemu, bet no Rucavas nodalot t. s. Rucavas Dunikas teritoriju un Sudargu ciemu (sk. Latvijas pagasti I, 240–242). Vai mūsdienu Dunikas nostūros vēl saglabājušās bijušo pagastu (piem., Bārtas) valodas īpatnības vai arī tās 100 gadu laikā nivelējušās?

Nodaļā **„Fonētika"** dots Lejaskurzemes izlokšņu intonāciju sistēmas un īpatnējās kāpjoši krītošās intonācijas apraksts (intonācijas izcelsme Lietuvas žemaišu ietekmē). Autores norāda, ka 21. gadsimta Lejaskurzemes izloksnēs jāveic arī „eksperimentāli fonētiski pētījumi" (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 43–45), tomēr dažviet, kā Dunikā, atbilstošu teicēju izvēle var būt ļoti sarežģīta.

Šajā nodaļā starp tipiskām Lejaskurzemes izlokšņu īpatnībām minēta gala zilbes patskaņu redukcija (par to liecības arī Jāņa Langija vārdnīcas manuskriptā, 1685 (Lj)); platā *ǫ*, *ǭ* skaņa verbu nenoteiksmē; īsu patskaņu pagarinājums tautosillabiskā *r* priekšā – kursiska īpatnība (sal. *dārbs*, *dzǭrt*, *vǭrgs*, *stīrna*, *kūrpe*); zemgaliskām izloksnēm raksturīgā anaptikse – (īsa) patskaņa iespraudums starp līdzskaņiem (piem., *gal^{a}ds* 'galds', *gal^{a}va* 'galva', *spal^{a}va* 'spalva' un *dar^{a}bs*, *kur^{a}pe*, *zir^{a}gs*) vai tās pēdas (sal. *darzs*, *varna*), kas vairākās izloksnēs vēl saskatāmas 20. gadsimta 2. pusē – 21. gadsimta sākumā (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 68).

Anaptikses lietošana strauji izsīkusi kursenieku izloksnē Kuršu kāpās. Kā minējušas Daļa Kiseļūnaite (*Dalia Kiseliūnaitė*) un Laima Simutīte (*Laima Simutytė*), patskaņa *e* iespraudums starp *l* un *v* konstatēts toponīmā *Bulewiķu Leņķe* 1887. gada avotā, bet toponīms *Bulviķu bukte* Jura Plāķa vākumā liecina, ka 20. gadsimta 20. gados šī īpatnība jau ir zudusi (sk. Kiseliūnaitė & Simutytė, 2005, 92).

Lejaskurzemē vēl aktīvi tiek lietoti vārdi ar senu tautosillabisku *n*: piemēram, *bezdelinga*, polisēm. *denkts*, *aplancēt*, *lancīties*, *lanktis*, plaši izplatīts polisēm. *lunka* (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 79) un daudzi citi (par to arī leksikas daļā, Turpat, 468–482).

Tipiska un visai noturīga Kurzemes izlokšņu parādība ir līdzskaņa *r* mīkstinājums (*ŗ*). Lejaskurzemē *ŗ* (retāk *rj*) sastopams arī citās pozīcijās, piemēram, velāru patskaņu *ā*, *ū* un divskaņa *uo* priekšā (sal. *gŗāvis*, *gŗūti*, *kaŗuote*, *kŗuokas*). Arī 21. gadsimta mīksto *ŗ* Lejaskurzemē lieto dažādu vārdšķiru vārdos (Turpat, 82–83).

Fonētikas daļā aplūkotas dažas mazāk aktīvas parādības: piemēram, *c* vietā sastopams *s*, sal. *sukurs* (/*cukurs*), kas mūsdienu izloksnēs vairs nav saklausīts (Turpat, 79). Te varētu piebilst, ka 17. gadsimta vārdnīcās minētais *sukurs* ('der Zucker', Lj, 291) izmantots uzvārdu darināšanā: 1850. gada revīzijā Nīcā fiksēts uzvārds *Sukurs* (*Sukker*, Plāķis, 1936, 89) un *Cukurs* (*Зucker*, Turpat, 90); 20. gadsimta 2. pusē Nīcā lietota arī iesauka (ar humora nokrāsu) *Sukurīns*.

Šķietami nenozīmīga valodas parādība ir līdzskaņa *k* iespraudums vārda vidū starp *l* un *ts*: dialektismi *smilkts* 'smilts', *smilkte*, *smilktiens* Kurzemē

plaši sastopami, Lejaskurzemē tiek runāti arī vēl 21. gadsimtā (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 126). Tā ir svarīga pazīme Kuršu kāpās, lai atbilstošos vārdus šķirtu cilmes ziņā (lietuviešu valodai šī īpatnība nepiemīt): sal. kursenieku *smilktę* (Plāķis, 1927, 81); *Smilkšekroage* 1983. gada avotā un *Smiltinė* 1938. gadā (sk. Kiseliūnaitė & Simutytė, 2005, 48).

Nodaļā **„Vārddarināšana"** uzmanība pievērsta trim produktīviem vārddarināšanas paņēmieniem – afiksācijai, salikteņdarināšanai un konversijai.

Afiksācijā par produktīviem substantīvu piedēkļiem atzītas morfēmas *-el-*, *-en-*, *-ēņ-*, *-ien-*, *-in-*, *-īn-*, *-īt-*. Izvērtētas gan atvasinājumu sazarotās nozīmes, gan pārmaiņas atvasinājumu lietošanā: piemēram, 21. gadsimtā deminutīvus ar *-el-*, *-ēņ-* mēdz aizstāt ar literārās valodas piedēkli *-iņ-*; piedēkli *-in-* floras, faunas un apģērbu nosaukumos lieto arī paralēli ar literārās valodas piedēkli *-en-* (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 147, 160–161).

Līdzās piedēklim *-el-* svarīgi būtu bijis plašāk aplūkot arī piedēkli *-il-* (minēts kursismu sakarā, Turpat, 471), kas tipisks toponīmos Kurzemes vidienē: sal. *Kabile*, *Sabile*, *Tapiles ciems*, mājvārdā *Tapilnieki* Kandavā un prūšu *Tapilkayme* (plašāk Endzelīns, 1951, 349); sastopams arī Lejaskurzemē: *Tuosile* ganība Nīcā (Plāķis, 1936, 85), bet *Tonſel* (Lj, 323), mūsdienās *Tosele* [*uo*] Nīcā – agrāk Bārtas pieteka, tagad pārveidota par apvadkanālu (sk. Latvijas pagasti II, 106). Pēc Ernesta Bleses atzinuma, retāko piedēkli *-il-* laika gaitā absorbējis radniecīgais un izplatītākais piedēklis *-el-* (Blese, 1929, 81).

Mūsdienās Lejaskurzemes izloksnēs pieaugusi piedēkļa *-īt-* aktivitāte: konstatēti deminutīvi arī no *ā*-celma substantīviem, piemēram, *dabīte*, *gaļīte*, *Paulīte* (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 161). Tomēr nepieminēti palikuši atvasinājumi ar *-īt-* cilmes apzīmēšanai: sal. J. Langija dotos *leitīts*, dsk. *leitīši*, *vācīts* (Lj, 139, 334), pv. *Jurgen Libitte* Pērkonē 1582. gada revīzijā (Blese, 1929, 295); dainās *tautītis* no Kuldīgas, topon. *Kursīši* (Endzelīns, 1951, 387). Apelatīvs *ciemītis* 'kaimiņš' fiksēts Aisterē (lietots senāk), Lejaskurzemē tas saglabājies plašāk sieviešu dzimtē *ciemīte* 'kaimiņiene' Bunkā, Kalētos, Pērkonē, Rucavā (LVDAl, 92. karte, komentāri 207–208). Piedēkļa *-īt-* cilmes nozīme jāpatur prātā, skaidrojot Lejaskurzemes toponīmus un antroponīmus.

Verbu darināšanā autores minējušas no adjektīva atvasinātu verbu *-āt(ies)* Nīcā (sal. *dižāties*); plašāk Lejaskurzemē sastopami no substantīviem un verbiem darināti dialektismi ar *-āt* (piem., *rīvāt*, *zāgāt*), ar *-ēt* (piem., *kurēt* 'kurināt'), ar *-īt* (piem., *plainīt* 'tērzēt, pļāpāt', sal. *plainis* 'pļāpa'), ar *-uot* (piem., *dzievuot* 'strādāt'), kā arī dialektismi ar *-ināt* (piem., *cilināt* 'cilāt', *dusināt* 'atpūtināt'), ar *-inēt* (piem., *apbrīnēt*, *uoģinēt* 'ogot', *zibinēt* 'zibeņot'); starp tiem verbu piedēklis *-ē-* Lejaskurzemē atzīts par visai produktīvu (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 174).

Lejaskurzemē no literārās valodas atšķirīgi priedēkļi ir *āz-* (piem., *āzdures*, *āzgalde*, *āzvakar*, *āzmirst*), verbu darināšanā sastopams arī *ūz-*, retāk *uoz-* (Turpat, 181).

Substantīvi ar derivatīvo galotni *-a*, *-e*, *-is* no pirmatnīgiem un sekundāriem verbiem (piem., *brēķis – brēkt*, *slauķis – slaucīt*), pēc autoru domām, pētāmi arī turpmāk, jo valodas dotumi vēl maz apzināti (Turpat, 185).

Salikteņu darināšanā aplūkoti galvenokārt salikteņi pēc pirmā komponenta vārdšķiriskās piederības: divu substantīvu salikteņi (piem., *akmeņbute*, *cūkrāceņi*); salikteņi, kam pirmajā daļā ir adjektīvs (piem., *dižgabals*), numerālis (piem., *astuoņnītis*), verba forma (piem., *ēdamrīkle*) vai adverbs (piem., *daudzdabis*), kā arī salikteņi ar *pus-* un *-mala* (/*-male*, *-malis*), kas Lejaskurzemē ir visai stabili (Turpat, 192–192).

Ieskicēti arī konversijas gadījumi, resp., jaunu vārdu darināšana, mainot to vārdšķirisko piederību: piemēram, participu substantivēšanās (sal. *braucamais* 'automašīna', *pazīstamie* 'paziņas'). Autores norāda, ka adjektīvu konversijai (piem., *jaunā* 'vedekla', *vęcie* 'vecāki') līdz šim pievērsta salīdzinoši maza valodnieku uzmanība (Turpat, 199).

Nodaļā **„Morfoloģija"** aplūkotas galveno vārdšķiru (substantīvu, pronomenu, verbu, adverbu) formu īpatnības Lejaskurzemē, mēģinot izsekot to stabilitātei vai pārmaiņām, sākot ar J. Langija fiksējumiem 17. gadsimtā, respektējot 19./20. gadsimta un 21. gadsimta valodnieku atzinumus, kā arī mūsdienu izlokšņu dotumus.

Lejaskurzemē spilgtāk nekā citviet izpaužas (resp., saglabājusies) no literārās valodas atšķirīgu substantīvu celmu lietošana: piemēram, *bļuods*, *lizds*, *lupats*,

pilsēts, *slieks*, *stunds* Nīcā. Savukārt dažām leksēmām fiksēti trīs vai pat četri dažādu celmu varianti, piemēram, *męnca*, *mence*, *mencis*, *męncs* Nīcā.

Kā norāda autores, ne vienmēr leksēmas vienskaitļa nominatīva forma izmantojama par drošu kritēriju tās celma noteikšanā: pirmkārt, Lejaskurzemē sastopama gala zilbes patskaņa daļēja redukcija vai arī tā zudums (autores norāda arī šīs parādības atbilsmes un skaidrojumus lietuviešu valodas žemaišu izloksnēs). Piemēram, minēts patskaņa *i* zudums vārdos ar *-elis*, *-eris*, *-ietis*, *-ītis*. Otrkārt, konstatēta arī pretēja parādība – patskaņa *i* (retāk *a*) iespraudums pēc līdzskaņiem galotnes *-s* priekšā (sal. 17. gadsimtā J. Langijam, piem., *iesmis*, adj. *lepnis*, *niknis*, *stipris*).

Izvērtētas substantīvu visu sešu celmu senāk un mūsdienās lietotās deklināciju galotnes (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 204–252); piemēram, *o*-celmu vsk. lok. arhaiskā galotne *-ai*, dsk. dat. *-iems*, dsk. instr. *-is*. Ilustrācijai pievienotas piemēru tabulas; to dotumi liecina, ka arhaisko galotņu lietošanas biežums un izplatības areāls mūsdienās sarūk.

Pronomenu dialektālo iezīmju aprakstā analizētas Lejaskurzemes izloksnēs reģistrētās nelokāmās piederības pronomenu formas *mana*, *tava*, *sava*, kas senāk lietotas Bārtā, reģistrētas Dunikā, Gramzdā, bet visstabilāk lietotas Rucavā, kā arī latviešu valodas izloksnēs Lietuvā – Būtiņģē un Sventājā.

Aplūkoti Lejaskurzemē sastopamie dialektālie personu pronomeni *jumis* ‘jums’, *mumis* ‘mums’, kas 20. gadsimtā minēti Bārtā, Gramzdā, Kalētos, Nīcā, Pērkonē, bet mūsdienās vairs nav aktīvā lietojumā, arī to locījumus aizstāj rakstu valodas varianti.

Starp norādāmo pronomenu formām konstatētas lielākas variācijas – kā leksikā, tā arī to deklināciju paradigmā; piemēram, pronomeniem *šis*, *šī* Nīcas izloksnē vsk. lokatīvā fiksētas sešas paralēlformas: *šijā*, *šajā*, *šai*, *šī*, *ši*, *šij*. Arī citās Lejaskurzemes izloksnēs norādāmo pronomenu dialektālās formas 21. gadsimtā joprojām stabilas.

Autores rūpīgi un vispusīgi analizējušas Lejaskurzemes verbu formas. Uzmanība pievērsta gan verbu *būt*, *iet*, *duot* tagadnes celmu dialektālo formu daudzajiem variantiem, gan tematisko verbu tagadnes *ā-*, *i-*,

no-celmu formām, piemēram, „izloksnēs, kur pirms 60 gadiem stingri tika šķirti *o*-, *ā*- un *i*- celmi, mūsu dienās jau vērojama paralēlformu pastāvēšana" (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 294).

Mūsdienās sarūk arī verbu pagātnes *ē*-celma formu (piem., [es] *mešu*, *vežu*) lietojums, – Lejaskurzemē tās fiksētas kopš 17. gadsimta. Pārskata tabula liecina, ka 20. gadsimta vidū tās vēl tika vietumis saglabātas dsk. 1. un 3. personā (piem., [mēs] *vedēm*, [viņi] *vede*), bet 21. gadsimtā reģistrētas sporādiski. Vienīgi Sventājas un Būtiņģes latviešu valodā verbu pagātnes *ē*-celma formas tiek aktīvi lietotas visās personās, – to balsta lietuviešu valodas vide (Turpat, 297–300).

Detalizēti aprakstītas mūsdienās jau daļēji aizmirstās verbu pagātnes *avā*-celma formas (nenoteiksmē ar izskaņu *-uot*, piem., *męluot*, *zvejuot*): sal. [es] *zvejavu*, [tu] *zvejavi*, [viņi] *zvejava* utt. Piemēri atrasti dainās, 20. gadsimta publikācijās, bet reti 21. gadsimta Lejaskurzemes izlokšņu dotumos (Turpat, 303).

Uzmanība pievērsta arī verbu izteiksmēm. Lejaskurzemē pavēles izteiksmes formas netiek šķirtas no īstenības izteiksmes formām: blakus regulārai pavēles formai *nāciet!* mēdz lietot arī īstenības izteiksmes formu *nākat!* vai hibrīdformu *nākiet!*. Tabulā atainota šo formu jaukšana 20. gadsimta vidū (Turpat, 313), kas jāpatur prātā, lai izvairītos no kļūmēm latviešu literārās valodas runā un rakstos.

Nav aizmirstas refleksīvo verbu formas, kas senāk veidotas ar refleksīvā elementa *-sa-* vai *-s-* iespraudumu aiz piedēkļa, saglabājot arī refleksīvo galotni *-ies*, piemēram, *sasatikties* Dunikā, *apsapręcęties* Kalētos; refleksīvās formas tikai ar galotni *-ies*, piemēram, *appręcęties*, *satikties* Lejaskurzemē dominē kopš 20. gadsimta beigām.

Aplūkota arī Lejaskurzemes bagātā participu sistēma. Konstatētie fakti par aktīvo un pasīvo participu tagadnes, pagātnes un nākotnes lokāmām, nelokāmām un daļēji lokāmām formām apkopoti pārskata tabulā (Turpat, 325). Piemēri par participiem Lejaskurzemē rodami jau J. Langija tekstos, bet atsevišķu participu formu interpretācija, piemēram, konstrukcijas ar pagātnes pasīvo participu *-ta* (Turpat, 336) joprojām ir baltu valodu speciālistu uzmanības lokā.

Adverbi Lejaskurzemē raksturoti galvenokārt semantiskā aspektā: izdalīti pastiprinājuma, pamudinājuma, laika semantikas u. c. adverbi. Par adverba ar nozīmi 'blakus' sinonīmiem un lietojumiem izloksnēs izveidota arī tabula (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 347). Iespējams, izlokšņu materiālu trūkuma dēļ sastatījums vietumis ir bez plašāka apskata par adverba formas, piemēram, *šejuok*, *šuojāk* Gramzdā 20. gadsimta 2. pusē (Turpat, 349), izveidi un lietojumu citviet.

Nodaļā **„Morfosintakse un sintaktiskā sinonīmija"** skatīti dialektālās sintakses jautājumi. Lai gan latviešu valodniecībā tā ir jauna nozare (pētījumi Lejaskurzemes izlokšņu sintaksē aizsākti tikai 20. gadsimta beigās), nodaļā aplūkoto jautājumu klāsts ir apjomīgs. Analizētas Lejaskurzemē raksturīgās konstrukcijas ar *vajag* un objektu nominatīvā, retāk akuzatīvā, laika semantikas konstrukcijas, adjektīvu gradācija (komparatīvā ar partikulu *juo*, sk. Turpat, 382–390), atstāstījuma izteiksmes morfoloģiskās formas (tagadnē, nākotnē, pagātnē) utt. Konstrukciju varianti un reģistrējumi izloksnēs ilustrēti daudzās tabulās.

Dialektālo partikulu aprakstā iztirzāti partikulu *ben*, *juk*, *nārint* u. c. reģistrējumi Lejaskurzemē, to daudzveidīgā semantika un saistība ar atbilstošām lietuviešu valodas partikulām (Turpat, 430).

Daudz jaunu atziņu interjekciju apskatā: interjekciju nozīmes izriet no runas situācijas, viena un tā pati interjekcija, piemēram, *ai*, *ak* var paust arī pretējas emocijas (Turpat, 444).

Piebilstams, ka dažu interjekciju cilmes norāde ir problemātiska: J. Langija minētā interjekcija *ock* 'ach', iespējams, ir aizguvums no vācu valodas (par to plašāk LEV I, 61), bet ticama arī poļu valodas ietekme (sal. poļu *och!*, krievu *ох!*, senkrievu *охъ!* Fasmer, 1953–1958/2004 III, 174). Arī interjekcijas *oi!* cilme skatāma slāvu valodu kontekstā: krievu *oй!* izsaka izbrīnu, sāpes (Turpat, 126).

Nodaļā **„Leksika"** dots ieskats Lejaskurzemes dialektālajā leksikā. Mantotās leksikas ietvaros iekļauti kursismi, kas raksturoti pēc fonētiskām un morfoloģiskām īpatnībām (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 471; te ieviesusies pārraksta kļūme, tekstā jābūt: kuršiem tāpat kā latv. valodā saknē līdzskaņi *s*, *z*, bet liet. valodā *š*, *ž*).

Konstatēts visai liels skaits drošu kursismu, starp tiem populāri vārdi ar tautosillabisku *n*, piemēram, *danga*, *dzintars*, *lanka*, *menca*, gan arī mazāk dzirdēti vārdi kā *drungans* 'remdens', *rentiņi* 'akas grodi' u. c. Autores nav vairījušās vērtēt arī problemātiskas cilmes leksēmas, par kurām valodnieciskajā literatūrā sastopami atšķirīgi viedokļi, piemēram, *gandr(i)s* 'stārķis' (kursisms vai lituānisms? Ozola & Markus-Narvila, 2021, 480–481). Cerams, nākotnē plašāk izmantojot publicētos valodas dotumus un izlokšņu tekstu kolekcijas, drošāk varēs noteikt kursismu (arī potenciālo kursismu) relatīvo skaitu Lejaskurzemē.

Aizgūtas leksikas klāstā nodalīti lituānismi, ģermānismi un slāvismi.

Lejaskurzemes pierobežas izloksnē lituānismi sastopami tematiski dažādās jomās: starp aizguvumiem ir floras un faunas nosaukumi, ēdienu un ar saimniecisko dzīvi saistīti nosaukumi u. c. Aptuvens (nosacīti konkrēts) lituānismu skaits (daudzums) Lejaskurzemē vēl nav apzināts. Interesanti būtu uzzināt arī lituānismu sinonīmus (pašcilmes un aizgūtus vārdus) Lejaskurzemes izloksnēs un to lietojumus.

Ģermānismu aspektā pieminēti arī kuršu un skandināvu kontakti. Atsaucēs par Kurzemes apdzīvotību un saskari ar skandināviem senlaikos iederētos arī norāde uz arheoloģes Ilzes Lozes pētījumu „Neolīta apmetnes Ziemeļkurzemes kāpās" (2006), kurā minētas vairākas akmens laikmeta (ķemmes keramikas kultūras) iedzīvotāju apmetnes un kulta vietas Kurzemes piekrastē līdzās Sventājai.

Ģermānismi raksturoti gan pēc devējvalodas cilmes (aizguvumi no viduslejasvācu, lejasvācu valodas u. c.), gan arī kvantitātes, hronoloģijas un semantikas aspektā; nodalīti floras nosaukumi, ar saimniecisko dzīvi (piem., ar amatniecību, lauksaimniecību) saistīti nosaukumi, ēdienu un dzērienu nosaukumi un daudzi citi (tematiski dažādi variēti). Ģermānismi Lejaskurzemē tiek lietoti arī 20. gadsimta beigās un 21. gadsimtā.

Līdzīgi analizēti slāvismi. Atsevišķu leksēmu cilme, izplatība un semantika Lejaskurzemes izloksnēs vēl precizējama: piemēram, *vãpa* 'glazūra' Dunikā, 'emalja' Grobiņā, Rucavā (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 521), sal. *vãpe* 'krāsa' Īvandē, Stendē, arī Vidzemē (ME IV, 498). Manuprāt, nav droša

pamata šo leksēmu iedalīt slāvismu grupā: J. Endzelīns par to ļoti šaubījās un norādīja uz prūšu *woapis* 'krāsa' (ME IV, 498). Makss Fasmers (*Max Vasmer*), Konstantīns Karulis, Vītauts Mažulis (*Vytautas Mažiulis*) tās uzlūkojuši par radniecīgām, resp., mantotām: sk. krievu *вáна*, senkr. *вапъ* (Fasmer, 1953–1958/2004 I, 272); latv. *vāpe* (LEV II, 484); prūšu *woapis* (PKEŽ IV, 258). Par semantiskā kritērija lomu mantotās un aizgūtās leksikas noteikšanā izteicies slāvistikas speciālists Igors Koškins (sk. Koškins, 2015).

Aizgūtās leksikas sastāvā nav analizēti somugrismi, resp., aizguvumi no lībiešu un igauņu valodas, lai gan salikteņu apskatā leksēmai *gūžpuķe* 'purene' Rucavā (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 534) autores ir norādījušas uz somugriskas cilmes komponentu *-puķe*. Šķiet, Lejaskurzemē somugrismu ir maz, bet būtiski ir tos pamanīt vienkopus, piemēram, *jędus* 'jūrā iemesto tīklu virkne' Nīcā, Rucavas Papē (sk. arī *jęda* ME II, 108), *kâlis* 'skaita mērs 30 (gab.)' Dunikā (arī *kāls* ME II, 191; LEV I, 372), *kangas* 'das Webergaestell; der Webstuhl' Nīcā, Aizputē, Alsungā (ME II, 154), *muiža* (ME II, 662; LEV I, 604).

Aplūkota arī aizguvumu (lituānismu, ģermānismu, slāvismu) adaptācija; te plašāk varētu komentēt *s-* piespraudumu dažādas cilmes vārdos (sal., piem., pašcilmes *struops – truops*, ģermānisms *stuoveris – tuoveris*).

Īpaša uzmanība pievērsta Lejaskurzemes izlokšņu leksikas un citu īpatnību pārmaiņām, kā arī to dzīvotspējai dažādu faktu ietekmē, piemēram, atkarībā no sociālpolitiskās situācijas, no ģimenes un etnogrāfiskās kultūrvides tradīcijām.

Monogrāfijai pievienoti **secinājumi** un **kopsavilkums**, izmantoto **avotu** un **literatūras saraksts**, kā arī **bibliogrāfija**, resp., publikācijas, kas veltītas Lejaskurzemes izlokšņu valodai no 17. gadsimta līdz 2020. gadam (grāmatas, rakstu krājumi, vārdnīcas – vairāk nekā 180 vienību); nepublicēto darbu sarakstā – LiepU studentu studiju darbi.

Grāmatā „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme" iekļauti arī **izlokšņu teksti** no Aizvīķiem, Bārtas, Bunkas, Dunikas, Gramzdas, Grobiņas, Kalētiem, Nīcas, Pērkones, Priekules, Purmsātiem, Rucavas un Virgas. 20. gadsimta 1. pusē teksti pierakstīti galvenokārt ar roku (bez audio tehnikas), jaunāku

laiku audio teksti (20./21. gadsimtu mijā) iegūti LiepU organizētajās ekspedīcijās arī ar studentu līdzdalību.

Grāmatas autorteksts ir raits un lietišķs, skaidrojumiem pievienoti gan ilustratīvi piemēri no izloksnēm, gan arī valodas materiālu vācēju sarūpēti reāliju shematiski zīmējumi vai 17. gadsimta rakstības paraugu attēli no Nīcas un Bārtas mācītāja J. Langija 1685. gada vārdnīcas manuskripta.

Pozitīvi vērtējama grāmatas nodaļu iekšējās struktūras izveidošana: secīgums, sistēmiskums. Izpētes jautājumu autores ievada ar atzinumiem, kas rodami ievērojamos filologu izdevumos, piemēram, J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikā" (1951), Martas Rudzītes „Latviešu dialektoloģijā" (1964), Zigma Zinkeviča (*Zigmas Zinkevičius*) monogrāfijā „Lietuvių kalbos dialektologija" (1966); Dainas Nītiņas un Jura Grigorjeva redakcijā publicētajā „Latviešu valodas gramatikā" (2013).

Katru nodaļu noslēdz īss komentārs – autoru atzinums par darba gaitā gūto rezultātu.

Ieteikums. Manuprāt, nepieciešams sagatavot grāmatas „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme" vārdu un formu rādītāju vismaz elektroniskajā versijā. Rādītājs vajadzīgs gan darba mērķtiecīgai turpināšanai, gan grāmatas lietotājiem. Šāds rādītājs, piemēram, informēs lasītāju par gala zilbes patskaņu redukciju fonētikas daļā (Ozola & Markus-Narvila, 2021, 74–75) un jautājuma plašāku izklāstu morfoloģijas daļā (Turpat, 203). Rādītājs palīdzēs orientēties arī Lejaskurzemes dialekta leksikas apcirkņos: fiksētie apvidvārdi vietumis jāprecizē semantiskā, ģeogrāfiskā, hronoloģiskā vai cilmes aspektā. Piemēram, starp atvasinājumiem ar piedēkli *-ę̄n-* minētā leksēma ar priekšmetisku nozīmi (dsk.) *kãdę̄ni* 'trauks sviesta uzglabāšanai' Nīcā (Turpat, 146). Pirmkārt, vārda nozīmes skaidrojums ar jēdzienu *trauks* ir par plašu. Ilustratīvais piemērs (*kãdę̄ni – sviêsta spaňnîsi biį, kad ved sviêstu uz piĹsâtu*) raksturo reālijas formu, bet ne tās materiālu (domājams, tie bija koka spainīši). Otrkārt, noskaidrojama apvidvārda izplatība citās Lejaskurzemes izloksnēs. Treškārt, kāda ir leksēmas cilme? Sal. liet. apv. *kadėlė* 'muciņa tauku uzglabāšanai' (LKŽ V, 44) un baltkr. *kádka*, krievu *kag*, *kagь*, *kágka* 'kubls, muca', poļu *kadź*, *kadka* [..], slāvu valodās aizgūts no grieķu valodas (Fasmer, 1953–1958/2004 II, 157). Zīmīgi, ka slāviem dominē formas arī ar deminutīvu piedēkli (*-k-*).

Aleksandrs Brikners šo aizguvumu raksturojis kā vārdu, kas klejo no vienas tautas pie otras (Brückner, 1970, 212).

Vērtējot autoru I. Ozolas un L. Markus-Narvilas veikumu monogrāfijas „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme" izveidē, jāatzīst darba novatoriskais, vispusīgais saturs un nezūdošā zinātniskā vērtība Lejaskurzemes dialektālo īpatnību izpētē laikposmā no 17. gadsimta līdz 21. gadsimta 20. gadiem.

LITERATŪRA

Blese, E. (1929). *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas*. Rīga: A. Gulbis.

Brückner, A. (1970). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Fasmer, M. (2004). *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (I–IV t.). (O. Trubačëv, perev. & dopoln.; 4-e izd.). Moskva: Astrel'. (Pirmizdevums: 1953–1958)

Kiseliūnaitė, D., & Simutytė, L. (2005). *Kuršių Nerijos vietų vardai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Koškins, I. (2015). Savs un svešais valodu kontaktos: slāviskas cilmes aizguvumi un mantotā leksika latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, *23*, 203–214.

Latvijas pagasti – Iltnere, A. (atb. red.). (2001–2002). *Latvijas pagasti: Latvijas pagasti, novadi, pilsētu un novadu lauku teritorijas* (I–II sēj.) Rīga: A/S Preses nams.

LEV – Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (I–II sēj.). Rīga: Avots.

Lj – Langijs, J. (1936). *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku.* (Pēc manuskripta fotokopijas izdevis E. Blese.) Rīga: Latvijas Universitāte.

LKŽ – Balčikonis, J., Ulvydas, K., Kruopas, J., & Vitkauskas, V. (vyr. red.). (1941–2002). *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX). Vilnius, Kaunas: Mokslas [et al.].

Loze, I. (2006). *Neolīta apmetnes Ziemeļkurzemes kāpās*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.

LVDAl – Bušmane, B., Laumane, B., & Stafecka, A. (1999). *Latviešu valodas dialektu atlants*. *Leksika*. Rīga: Zinātne.

ME – Mīlenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns.) Rīga: Izglītības ministrija.

Ozola, I., & Markus-Narvila, L. (2021). *Valoda. Laiks. Lejaskurzeme*. Liepāja, Rīga: Liepājas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts.

PKEŽ – Mažiulis, V. (1988–1997). *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* (t. I–IV). Vilnius: Mokslas, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Plāķis, J. (1927). *Kursenieku valoda*. Rīga: Valsts papīru spiestuve.

Plāķis, J. (1936). *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, I: Kurzemes vārdi*. Rīga: Latvijas Universitāte.

Straupeniece, D. (2018). *Latviešu valoda Lietuvā – Būtiņģē un Sventājā*. Liepāja: LiePA.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R Q D Z
A N Q F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
I D Z C K , U G & Y N Q

2021. GADĀ IZDOTĀS VALODNIECĪBAS GRĀMATAS

Books in Linguistics published during 2021

■ MARITA SILKĀNE, KRISTĪNE MEŽAPUĶE (sast.)

XIII Starptautiskais baltistu kongress „Baltu valodas laikā un telpā" : referātu tēzes = XIII Tarptautinis baltistų kongresas „Baltų kalbos laike ir erdvėje" : pranešimų tezės = XIII International Congress of Balticists "Baltic Languages in Time and Space" : abstracts. Sast. K. Mežapuķe. Red.: Ina Druviete, Irēna Ilga Jansone, Dace Markus, Kristīne Mežapuķe, Sanda Rapa, Marita Silkāne, Edmunds Trumpa, Inita Vītola. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2021, 298 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISBN 9789934580093. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/56659.

Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 148. dzimšanas dienas atceres starptautiskā zinātniskā konference „Baltijas onīmi: no sendienām līdz mūsdienām" : tēzes = International Scientific Conference "Baltic onyms: from past to present" to commemorate the 148th anniversary of the academician Jānis Endzelīns : abstracts. Sast. Kristīne Mežapuķe. Lit. red.: Dace Strelēvica-Ošiņa (angļu val.); Laimute Balode (liet. val.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2021, 49 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISBN 9789934580086. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/54111.

Andronova, Everita; Siliņa-Piņķe, Renāte; Trumpa, Anta. (sast.) *Latviešu valodas seno (16.–18. gs.) tekstu valodniecisko pētījumu bibliogrāfija (līdz 2019. gadam).* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2021, 128 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISBN 9789934580116. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/56911.

Anspoka, Zenta; Martena, Sanita. *Latviešu valodas lietpratība un tās pilnveides iespējas vidusskolā : metodisks līdzeklis skolotājiem, mācību līdzekļu autoriem un vērtētājiem.* Atb. red. Dace Markus. Lit. red. Sigita Ignatjeva. Liepāja: LiePA, 2021, 86 lpp. ISBN 9789934608162 (brošēts), ISBN 9789934608179 (digitāls). Pieejams https://dom.lndb.lv/data/obj/1019018.html.

Atpile-Jugane, I. *Burtu vuoceleite.* Atb. par izd. Aina Strode. [Rēzekne]: Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija, [2021], 37 nenumurētas lpp. ISBN 9789984442587 (brošēts), ISBN 9789984442594 (digitāls). Pieejams https://issuu.com/ieva1993/docs/_bece_digital_1_.

Auziņa, Ilze; Laizāne, Inga; Priedīte, Aira; Šalme, Arvils. *Latviešu valodas prasmes līmeņi : A0, A1, A2 (pamatlīmenis), B1, B2 (vidējais līmenis) : 7–10 un 11–15 gadus veciem skolēniem.* Zin. konsultante *Dr. philol.* Inita Vītola. Rec. *Dr. philol.* Vita Kalnbērziņa. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2021, 136 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISBN 9789984829876. Pieejams https://maciunmacies.valoda.lv/wp-content/uploads/2021/04/LatviesuValodasPrasmesPamatlimenis_A4_2021-v2.pdf.

Avotniece, Zanita; Grumolte-Lerhe, Inese; Krūmiņa, Inta; Beizītere, Ilona. *Pieaugušo digitālās, tehnoloģiju un valodu prasmes: to attīstīšanas iespējas un izaicinājumi Latvijā : pētījuma gala ziņojums, 2021. gada februāris.* Rīga: Latvijas Republikas Saeima, 2021, 79 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISBN 9789934598166. Pieejams https://www.saeima.lv/petijumi/Pieauguso_izglitiba_petijums.pdf.

Baltu filoloģija, XXX (1/2) 2021 : Baltu valodniecības žurnāls = Journal of Baltic Linguistics. / Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte, Baltu valodniecības katedra. Red. Pēteris Vanags. [Rīga]: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 188 lpp. ISSN 1691-0036. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57042.

Berra, Solvita (*Burr, Solvita*). *Idejas un ieteikumi uzņēmuma nosaukšanai.* Metodiskā konsultante Sanda Rapa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, [2021], 42 nenumurētas lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISBN 9789934580079. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/53348/Buklets_2021.pdf?sequence=5&isAllowed=y.

Bērziņa, Diāna. *Stāsta Talsu novada ļaudis : Talsu un apkārtnes izloksnes vārdnīca.* Talsi: Aleksandra Pelēča lasītava, 2021, 229 lpp. ISBN 9789934513459 (iesiets).

Bušmane, Brigita. *Nīcas izloksnes vārdnīca. L–O.* Atb. red. Agris Timuška. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2021, XXXII + 424 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISBN 9789934580109. Pieejams https://lavi.lu.lv/2021-publikacijas/.

Cibuļs, Juris. *Latgaliešu ābeces (1768–2020).* Red. Anna Stafecka. 2. pārstrādātais, labotais un papild. izd. Rīga: Zinātne, [2021], 231 lpp. ISBN 9789934599217 (iesiets).

Cibuļs, Juris. *Purlovas grāmata.* 3. pārstrādātais, labotais un papild. izd. Rīga: Raudava, 2021, 395 lpp. ISBN 9789934890710 (iesiets).

Daudziņa, Zane. *Aktiera runa 21. gadsimta latviešu teātrī : promocijas darba kopsavilkums doktora grāda iegūšanai mūzikas, vizuālās mākslas un arhitektūras nozarē, apakšnozare: kultūras teorija = Actors' Speech in 21st Century Latvian Theatre : doctoral thesis summary for the attainment of doctoral degree in the realm of music, visual art and architecture, sub-branch: cultural theory.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Valda Čakare. Rec.: *Dr. art.* Rūta Muktupāvela, *Dr. art.* Ieva Gintere, *Dr. habil. philol.* Benedikts Kalnačs. / Latvijas Kultūras akadēmija. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija, [2021], 76 lpp.

Daugavpils Universitātes 63. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. C. daļa. Humanitārās zinātnes = Proceedings of the 63rd International Scientific Conference of Daugavpils University. Part C. Humanities. Red. *Dr. psych.* Irēna Kokina. / Daugavpils Universitāte, Daugavpils Universitātes zinātņu daļa. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule", 2021, 261 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISSN 2500-9842, ISSN 2500-9877. ISBN 9789984149523. Pieejams https://www.dukonference.lv/lv/Konferences_rakstu_krajumi.

Deksne, Daiga. *Priedēkļverbu semantika un funkcionalitāte latviešu valodā : promocijas darba kopsavilkums doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības un literatūrzinātnes nozarē, latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē = Semantics and Functionality of Prefixal Verbs in Latvian : summary of doctoral thesis submitted for the degree of doctor of philology in linguistics and literary studies, subfield of synchronic linguistics.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Andra Kalnača. Rec.: *Dr. philol.* Igors Koškins, *Dr.* Gintare Jūdžentīte-Šimkūniene, *Dr.* Daiki Horiguči. / Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte. Rīga: Latvijas Universitāte, 2021, 86 lpp. ISBN 9789934187155 (brošēts), ISBN 9789934187162 (PDF).

Deksne, Daiga. *Priedēkļverbu semantika un funkcionalitāte latviešu valodā : promocijas darbs doktora grāda iegūšanai valodniecības un literatūrzinātnes nozarē, latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Andra Kalnača. / Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvistikas un baltistikas nodaļa. Rīga: [b. i.], 2021, 179 lpp. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57128.

Drozdova, Valērija. *Akadēmiskā personāla angļu valodas komunikatīvās kompetences modelis : promocijas darba kopsavilkums doktora grāda iegūšanai filoloģijā, apakšnozare: lietišķā valodniecība = Communicative English Language Competency Framework for the Academic Personnel : summary of doctoral thesis submitted for the degree of doctor of philology in linguistics, subfield: applied linguistics.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Indra Karapetjana. Rec.: *Dr. philol.* Jānis Sīlis, *Dr. philol.* Marina Platonova, *Dr.* Andrea Nava. / Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte. Rīga: Latvijas Universitāte, 2021, 84 lpp. ISBN 9789934186295 (brošēts).

Drozdova, Valērija. *Communicative English Language Competency Framework for the Academic Personnel = Akadēmiskā personāla angļu valodas komunikatīvās kompetences modelis : promocijas darbs filoloģijas doktora (Dr. philol.) zinātniskā grāda iegūšanai, nozare: valodniecība, apakšnozare: lietišķā valodniecība.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Indra Karapetjana. / Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte. Rīga: [b. i.], 2021, 297 lpp.

Fībiga, Ieva. *Metaforisku terminu attīstība sengrieķu medicīnas tekstos : promocijas darba kopsavilkums doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē, apakšnozare: klasiskā filoloģija = Development of Metaphorical Terms in Ancient Greek Medical Texts : summary of doctoral thesis submitted for the degree of doctor of linguistics, subfield of classical philology.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Ilze Rūmniece. Rec: *Dr. philol.* Indra Karapetjana, *Dr. philol.* Brigita Kukjalko, *Dr. philol.* Linda Lauze. / Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte. Rīga: Latvijas Universitāte, 2021, 54 lpp. ISBN 9789934556630 (brošēts).

Fībiga, Ieva. *Metaforisku terminu attīstība sengrieķu medicīnas tekstos : promocijas darbs zinātnes doktora (Ph. D.) grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē, klasiskās filoloģijas apakšnozarē.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Ilze Rūmniece. / Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte. Rīga: [b. i.], 2021, 215 lpp. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57127.

Flotova, Luīze fon (*Flotow von, Luise*). *Tulkojums un dzimte: tulkošana feminisma laikmetā.* Tulk. (no angļu val.): Dace Strelēvica-Ošiņa, Dens Dimiņš. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, [2021], 191 lpp. ISBN 9789934187346 (brošēts).

Hunte, Kims; Džinsoks, So. *한국어 라트비아어 학습사전 = Korejiešu-latviešu mācību vārdnīca.* Galv. red. Ildze Šķestere. Tulk.: Ildze Šķestere, Helēna Kuršinska. Lit. red. Gita Kļaviņa. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, [2021], 383 lpp. ISBN 9789934187605 (brošēts).

Ignatjeva, Sigita. *Tulkojumstilistikas problēmu risinājumi pastišā un parodijā: Džeimsa Džoisa romāna „Uliss" tulkojums latviešu valodā : promocijas darba kopsavilkums zinātnes doktora (Ph. D.) zinātniskā grāda iegūšanai valodniecībā un literatūrzinātnē = Solutions to Problems of Translational Stylistics of Pastiche and Parody: Translation of James Joyce's Novel "Ulysses" in the Latvian Language : summary of the doctoral thesis submitted for the conferment of the doctoral degree (Ph. D.) in linguistics and literary studies.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Jānis Sīlis. Rec.: *Dr. habil. philol.* Benedikts Kalnačs, *Dr. habil. philol.* Andrejs Veisbergs, *Dr. philol.* Maija Burima. / Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte. Liepāja: LiePA, 2021, 93 lpp. ISBN 9789934569982.

Ignatjeva, Sigita. *Tulkojumstilistikas problēmu risinājumi pastišā un parodijā: Džeimsa Džoisa romāna „Uliss" tulkojums latviešu valodā : promocijas darbs zinātnes doktora (Ph. D.) zinātniskā grāda iegūšanai valodniecībā un literatūrzinātnē.* Darba zin. vad. *Dr. philol.* Jānis

Sīlis. / Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte. Liepāja: [b. i.], 2021, 188 lpp. Pieejams https://www.liepu.lv/uploads/dokumenti/prom/S.%20Ignatjeva.%20Promocijas%20darbs.pdf.

Izdaiļo valodu! Lit. red. Anna Frīdenberga. (Projekta vad. Ieva Mūrniece.) Rīga: Latviešu valodas aģentūra, [2021], 40 lpp. ISBN 9789984829920. Pieejams https://heyzine.com/flip-book/861e252041.html#page/1.

Kaija, Inga; Laizāne, Inga. *Latviešu valoda zobārstniecības studentiem : mācību līdzeklis ārvalstu studentiem.* Red. Inga Lievīte. / Rīgas Stradiņa universitāte. Rīga: RSU, 2021, 211 lpp. ISBN 9789934563676 (brošēts), ISBN 9789934563904 (PDF). Pieejams IPD-537-Zobarstniecibagramata-Satzspiegel-WEB_.pdf.

Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze. *Latvian Grammar.* Reviewers: Helle Metslang, Bonifacas Stundžia, Daiki Horiguchi. Ed. Uldis Balodis. Rīga: University of Latvia Press, 2021, 560 pp. ISBN 9789934186356 (hardback), ISBN 9789934186462 (PDF). Pieejams https://doi.org/10.22364/latgram.2021; https://www.apgads.lu.lv/izdevumi/brivpieejas-izdevumi/latvian-grammar.

Korejiešu valodas gramatika 2 = 한국어 문법 2. Galv. red. Čojs Gvondžins. Redkol.: Ju Džisuk, Lī Unhje, So Džinsoks. Tulk. Ildze Šķestere. Lit. red. Gita Kļaviņa. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, [2021], 258 lpp. ISBN 9789934187643 (brošēts).

Kuņicka, Kristīne. *Polacy i język polski w Łatgalii = Poļi un poļu valoda Latgalē.* Latviešu teksta red. Irita Saukāne. Daugavpils: [Latgales Reklāma], 2020, 263 lpp. ISBN 9789934232916 (iesiets).

Latīņu-latviešu vārdnīca. Sast. Aleksandrs Gavrilovs. Rec. Lija Čerfasa. Red. Ināra Ķemere. Rīga: Zvaigzne ABC, [2021], 520 lpp. ISBN 9785405009131 (iesiets).

Latviešu lingvistiskā attieksme: vērtības, pārliecība, prakse : kolektīvā monogrāfija. Zin. red. Ina Druviete. Zin. rec.: *Dr. habil. hum.* Alvīds Butkus, *Dr. habil. phil.* Maija Kūle, *Dr. habil. philol.* Jānis Valdmanis. Lit. red. Gita Kļaviņa. Kopsavilkums angļu val. Margarita Spirida. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 304 lpp. ISBN 9789934187230. Pieejams arī tiešsaistē https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57074.

Latviešu valoda I. Pamatkurss : mācību līdzeklis vispārējai vidējai izglītībai. Autori: Normunds Dzintars, Signe Kotova, Agnese Puķe, Arvils Šalme, Anita Vanaga, Ieva Vāvere, Ināra Žukovska. Rec.: Signe Berga, Solvita Berra. / Valsts izglītības satura centrs. [Rīga]: Valsts izglītības satura centrs, [2021]. ISBN 9789934597558. Tiešsaistes resurss (autorizētiem lietotājiem) https://dom.lndb.lv/data/obj/1042367.html.

Latviešu valoda kā tulkojumvaloda. Galv. red. Andrejs Veisbergs. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 220 lpp. ISBN 9789934187216.

Latviešu valodas apguve. XIII Starptautiskais baltistu kongress : rakstu krājums. Atb. red. Dace Markus. Lit. red. Sigita Ignatjeva. Liepāja: LiePA, 2021, 200 lpp. ISBN 9789934608094 (iesiets), ISBN 9789934608100 (digitāls). Pieejams https://dom.lndb.lv/data/obj/958249.html.

Latviešu valodas dialektu atlants : morfoloģija. Apraksts, kartes un to komentāri. 1. sēj. Sast. un atb. red. Anna Stafecka. Karšu un komentāru autores: Ineta Kurzemniece, Liene Markus-Narvila, Anna Stafecka. Rec.: Rima Bakšiene, Asta Leskauskaite, Vilma Šaudiņa. Rīga: Zinātne, 2021, 287 lpp. ISBN 9789934599187.

Latviešu-franču vārdnīca : ap 10 000 vārdu = Dictionnaire Letton-Français. 2. izd. Rīga: Avots, [2021,] 500 lpp. ISBN 9789934534850 (brošēts).

Linde, Māris. *Sanskrita-latviešu-vācu vārdnīca : 8550 vārdu = Wörterbuch Sanskrit-Lettisch-Deutsch : 8550 Wörter.* 3. sēj. Burti K, L, M, N, O, P / Bibliotheca Lindana, XXXXVIII. [Priekuļu novads]: Sava grāmata, 2021, 300 lpp. ISBN 9789934604119 (iesiets).

Linde, Māris. *Sanskrita-latviešu-vācu vārdnīca : 8450 vārdu = Wörterbuch Sanskrit-Lettisch-Deutsch : 8450 Wörter.* 5. sēj. Burti S, T, U / Bibliotheca Lindana. [Priekuļu novads]: Sava grāmata, 2021, 300 lpp. ISBN 9789934604355 (iesiets).

Linde, Māris. *Sanskrita-latviešu-vācu vārdnīca : 6200 vārdu = Wörterbuch Sanskrit-Lettisch-Deutsch : 6200 Wörter.* 6. sēj. Burti V, Y / Bibliotheca Lindana, LI. [Cēsu novads]: Sava grāmata, 2021, 300 lpp. ISBN 9789934604454 (iesiets).

Linguistica Lettica, 29 : Latviešu valodas institūta žurnāls. Atb. red. Solvita Berra. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2021, 224 lpp. ISSN 1407-1932. Pieejams https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57018.

Mans latviskākais vārds. Lit. red. Santa Logina. (Projekta vad. Ieva Vāvere.) Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2021, 78 lpp. ISBN 9879984829845 (digitāls). Pieejams https://heyzine.com/flip-book/e6f4e3af1f.html#page/5.

Mieriņa, Inta; Koroļeva, Ilze; Grosa, Daina; Jansone, Rasa. *Latviešu valoda diasporā: situācijas izpēte.* Zin. red.: Gunta Kļava, Inita Vītola. Rec. *Dr. sc. soc.* Inese Šūpule. Lit. red. Daira Liepiņa. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2021, 164 lpp. ISBN 9789934617089. Pieejams https://valoda.lv/wp-content/uploads/2022/06/LatviesuValodaDiaspora_Petijums_145x210_WEB.pdf.

Ozola, Ieva; Markus-Narvila, Liene. *Valoda. Laiks. Lejaskurzeme.* Rec. *Dr.* Rima Bakšiene, *Dr.* Miroslavs Jankovjaks. Liepāja, Rīga: Liepājas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts, 2021, 712 lpp. ISBN 9789934608131, ISBN-e 9789934608148 (digitāls). Tiešsaistes resurss https://dom.lndb.lv/data/obj/1046535.html.

Piemares ļaudis un likteņi : rakstu krājums. Nr. 4. Atb. red. Ieva Ozola. Liepāja: Liepājas Universitātes izdevniecība LiePA, 2021, 168 lpp. ISBN 9789934608117 (brošēts), ISBN 9789934608124 (digitāls). Pieejams https://dom.lndb.lv/data/obj/954295.html.

PORTFOLIO mācību jomu satura un latviešu valodas integrētai apguvei : metodisks līdzeklis pamatizglītības un vidējās izglītības skolotājiem. Autori: Ina Druviete, Sanita Martena, Ingūna Buta, Nadežda Pazuhina, Dina Ratniece, Lūcija Rutka, Elīna Spolīte, Tatjana Vinokurova, Inga Pelcmane. [Rīga]: [Latviešu valodas aģentūra], [2021], 307 lpp. ISBN 9789984829869 (PDF). Pieejams https://maciunmacies.valoda.lv/wp-content/uploads/2021/02/LVA_A4_rokasgraamata_PORTFOLIO_2202.pdf.

Rozenvalde, Kertu; Berra, Solvita. *Skaiļļa vārdi : latviešu valodas gramatikas uzdevumu krājums B līmenim*. Red. Kristīne Ante. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2021, 151 lpp. ISBN 9789984829890 (brošēts).

Sabiedrība. Integrācija. Izglītība : starptautiskās zinātniskās konferences materiāli, 2021. gada 28.–29. maijs. 1. daļa, Augstākā izglītība = Society. Integration. Education : proceedings of the international scientific conference, May 28th–29th, 2021. Vol. 1, Higher Education. Red.: Velta Lubkina, Gunars Strods, Olga Vindaca. Rēzekne: Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija, 2021, 812 lpp. Tiešsaistes resurss (PDF). ISSN 1691-5887. Pieejams http://journals.rta.lv/index.php/SIE/issue/viewIssue/154/568.

Scriptus Manet, 13 (1/2021) : Humanitāro un mākslas zinātņu žurnāls = Journal of humanities and arts. Atb. red. Zanda Gūtmane. Liepāja: LiePA, 2021, 111 lpp. ISSN 2256-0564 (iesiets), ISSN 2661-5622 (digitāls). Pieejams https://dom.lndb.lv/data/obj/965976.html.

Sīle, Aija; Veckrācis, Jānis. *Tulkojumu redakcionālā pilnveide.* Rec. *Dr. philol.* Guntars Dreijers. Ventspils: Ventspils Augstskola, Zinātne, 2021, 207 lpp. ISBN 9789934607004 (iesiets).

Sivašova, Marija (sast.). *Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis, emeritētais profesors, Dr. habil. philol. Fjodors Fjodorovs : biobibliogrāfija*. Atb. red. Regīna Tereščenkova. Bibliogrāfiskā red. Skaidrīte Pudule. Lit. red. Natālija Makašina. / Zinātnieku biobibliogrāfija. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule", 2021, 128 lpp. ISBN 9789984149233 (brošēts). Pieejams https://du.lv/wp-content/uploads/2022/04/Biobibliografija_Fjodorovs_2021_DRUKA.pdf.

Suitu novada mantojums : Suit stāst. Stāstu autores: Lidija Jansone, Ilga Leimane, Marija Janvāre. Lit. red. un priekšvārda autore Liene Markus-Narvila. Alsunga: Etniskās kultūras centrs „Suiti", [2021], 195 lpp. ISBN 9789934881749 (brošēts).

Treimane, Inese. *Juridiskie teksti latviešu valodā : tradīcijas sākotne un rediģēšanas principi.* Rec.: *Dr. habil. philol.* Andrejs Veisbergs, *Dr. iur.* Anda Smiltēna. Red. Astra Feldmane. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2021, 160 lpp. ISBN 9789984829951 (brošēts).

Valoda – 2021. Valoda dažādu kultūru kontekstā : XXXI Zinātnisko rakstu krājums = Language 2021. Language in Various Cultural Contexts : Proceedings of Scientific Readings XXXI. Atb. red. Svetlana Polkovņikova. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule", 2021, 276 lpp. ISSN 1691-6042, ISBN 9789984149479. Pieejams https://du.lv/zinatne/zinatniskie-izdevumi/valoda-dazadu-kulturu-konteksta/.

Valoda: nozīme un forma 12 : Gramatika un valodas apguve = Language: Meaning and Form 12 : Grammar and Language Acquisition. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Krājuma sast., red. un priekšvārda autore Andra Kalnača. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 246 lpp. ISSN 2255-9256, e-ISSN 2256-0602, ISBN 9789934187599 (brošēts). Pieejams https://www.apgads.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/apgads/PDF/Valoda-nozime-forma/VNF_12/Valoda_nozime_forma_12.pdf.

Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi : populārzinātnisku rakstu krājums. Nr. 16. Atb. red. Ilze Lokmane. Rec. *Dr. philol.* Regīna Kvašīte. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2021, 228 lpp. ISSN 1691-273X.

Valodas situācija Latvijā 2016–2020 : sociolingvistisks pētījums. Autori: Ina Druviete, Gunta Kļava, Nadežda Kopoloveca, Ilze Koroļeva, Inta Mieriņa, Kertu Rozenvalde, Andris Saulītis. Zin. red.: Gunta Kļava, Inita Vītola. Rec.: *Dr. habil. med.* Māris Baltiņš, *Dr. philol.* Linda Lauze. Lit. red. Daira Liepiņa. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2021, 200 lpp. ISBN 9789984829968 (brošēts), ISBN 9789984829975 (PDF). Pieejams https://valoda.lv/wp-content/uploads/2021/10/ValodasSituacijaLatvija_2016%E2%80%932020_A4_WEB_JAUNS.PDF.

Vārds un tā pētīšanas aspekti : rakstu krājums, 25 = The Word: Aspects of Research : collection of articles, 25. Atb. red.: Gunta Smiltniece, Linda Lauze. Liepāja: LiePA, 2021, 360 lpp. ISSN 1407-4737 (iesiets), ISSN 2661-5819 (digitāls). Pieejams https://dom.lndb.lv/data/obj/765995.html.

Zinātnes valoda: stils, teksts, konteksts : monogrāfija. Atb. red. Agnese Dubova. Rec.: *Dr. philol.* Regīna Kvašīte, *Dr. philol.* Svetlana Polkovņikova. Tulk. (angļu-latviešu-angļu valoda) Baiba Egle, tulk. (vācu-latviešu-vācu valoda) Egita Proveja. Lit. red. Agita Kazakeviča. Rīga: Zinātne, 2021, 287 lpp. ISBN 9789934599118 (iesiets).

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & I S R & B H T
K O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
& J V W X ! A S R Q D Z
A N Q F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
D Z C K , U G & Y N Q

APSVEICAM

Congratulations

■ VILMA ŠAUDIŅA

DAINA NĪTIŅA – valodniece, pedagoģe, ceļotāja

Foto: no Dainas Nītiņas personīgā arhīva

2022. gadā profesorei Dainai Nītiņai ir nozīmīga dzīves gājuma un darba jubileja. Habilitētās filoloģijas doktores, LZA korespondētājlocekles D. Nītiņas zinātniskās intereses un darbība ir plašas un daudzpusīgas. Tās ir saistītas ar latviešu valodniecības un latviešu literārās valodas vēstures, gramatikas un valodas kultūras, rakstnieku valodas un stilistikas, pragmatikas un latviešu valodas mācību metodikas jautājumu izpēti.

Profesore D. Nītiņa ir dzimusi Vidzemē Madonā pavasarī – dabas atmodas un uzplaukuma laikā. Te pagāja mācības Madonas 1. vidusskolā, kas 1961. gadā absolvēta ar sudraba medaļu. Jau tā paša gada rudenī D. Nītiņa kļūst par Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes studenti ar vēlmi studēt žurnālistiku, taču iecere mainījās, D. Nītiņa uzsāka filoloģijas studijas un 1966. gadā ar izcilību absolvēja universitāti, iegūstot filologa, latviešu valodas un literatūras skolotāja kvalifikāciju. Kā liecina D. Nītiņas nozīmīgāko publikāciju saraksts,

1966. gadā iznāk arī pirmais zinātniska rakstura publicējums studentu zinātniskās konferences materiālu krājumā[1].

1966. gada rudenī D. Nītiņa iestājas klātienes aspirantūrā Morisa Toreza Maskavas Valsts pedagoģiskā svešvalodu institūta Vispārīgās valodniecības katedrā. Triju gadu laikā viņa izstrādā disertāciju „Akadēmiķa J. Endzelīna lingvistiskie uzskati" un 1970. gadā Maskavā iegūst filoloģijas zinātņu kandidātes grādu valodniecības teorijā. 2016. gadā izdotā D. Nītiņas grāmata „Jāņa Endzelīna lingvistiskie uzskati" ir tapusi, balstoties uz šo disertāciju. 20. gadsimta 90. gados D. Nītiņa Latvijas ZA sēdē Valmierā, raksturojot Jāni Endzelīnu kā latviešu valodas kopēju, atzīst: „Tik daudz rakstu, publicētu grāmatu, tādas popularitātes savā tautā un pasaulē kā Jānim Endzelīnam nav nevienam citam latviešu valodniekam. Lai cik intensīvs ir bijis zinātnieka darbs salīdzināmi vēsturiskās valodniecības novadā, dialektoloģijas un vietvārdu pētīšanā, viņš nekad nav aizbildinājies ar nevaļu vai norobežojies no jautājumiem, kas saistās ar latviešu valodas praksi. Šī intereses noturība un atbildība par latviešu valodas kopšanu visa zinātnieka mūža garumā ir īpašs Jāņa Endzelīna fenomens"[2]. Acīmredzami šis fenomens, kā arī teorētiskā domāšana un akadēmiķa Jāņa Endzelīna lingvistisko uzskatu studijas ir ietekmējušas D. Nītiņas zinātnisko darbību: profesore veic nozīmīgus teorētiskus pētījumus, pievēršas arī savam laikam aktuāliem jautājumiem – analizē rakstnieku valodu, aktualizē dažādus valodas kultūras jautājumus, pievēršas valodas pragmatikas un latviešu valodas mācību metodikas jautājumiem un mācību grāmatu izstrādei.

Pēc atgriešanās no Maskavas D. Nītiņa sāk darbu Latvijas Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūtā par jaunāko zinātnisko līdzstrādnieci un tiek iesaistīta latviešu literārās valodas vēstures izstrādes darba grupā. Viņai tiek uzticēts apjomīgs, laikietilpīgs darbs – latviešu valodas prievārdu sistēmas izpēte un apraksts. Jaunās zinātnieces darba rezultāts ir monogrāfija „Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" (1978), kurā pētniece atklāj būtiskus prievārdu sistēmas aspektus: analizē

---

[1] Nītiņa, D. (2014). *Ne tikai gramatika: rakstu izlase*. (Atb. red. I. Jansone.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 477.

[2] Nītiņa, D. (08.10.1997.). Jānis Endzelīns kā latviešu valodas kopējs. Referāts Latvijas ZA „Letonikas" sēdē Valmierā 1997. gada 4. oktobrī. *Latvijas Vēstnesis, 258/259*. Pieejams: https://www.vestnesis.lv/ta/id/45178.

prievārda kategorijas funkcionālo raksturu, veic atsevišķu prievārdu vai to nozīmē lietotu vārdu funkcionāli semantisko analīzi, aplūko arī prievārdu rekciju un lietošanas īpatnības dažādos laikposmos. 1980. gadā D. Nītiņa par monogrāfiju „Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" saņem Jāņa Endzelīna prēmiju. 1981. gadā Viļņas Universitātē viņa aizstāv doktora disertāciju „Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" un iegūst filoloģijas zinātņu doktora grādu baltu valodās (nostrificēts par *Dr. habil. philol.*, 1992).

1977. gadā D. Nītiņa pieņem jaunu piedāvājumu un kļūst par docenti (kopš 1982. gada ir profesore) Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā (1977–1983), kur docē gandrīz vai visas mūsdienu latviešu literārās valodas kursa daļas, kā arī latviešu valodas vēstures, latviešu un krievu valodas salīdzināmo un latviešu valodas mācību metodikas kursu. Šeit daudzveidīgajā akadēmiskajā un zinātniskajā darbā top vispusīga, erudīta, darbīga docētāja – profesore D. Nītiņa[3]. Šis laikposms D. Nītiņas biogrāfijā ir savdabīgs pavērsiena punkts – laiks, kad viņa pieņem izaicinājumus ne tikai akadēmiskajā, bet arī zinātniskajā un vadības jomā. Tolaik arī es uzsāku darbu Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā un dažus gadus bijām kolēģes. Tieši ar monogrāfiju „Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" sāku iepazīt D. Nītiņu kā zinātnieci.

Manās atmiņās ir arī citas ainas – un viens no brīvā laika pavadīšanas notikumiem ir brīnišķīga vēžošanas nakts nelielā upītē pašā Lietuvas pierobežā (visai netālu no slavenā Stelmužes ozola). 20. gadsimta 80. gadu sākumā šīs upītes krastus vēl nebija skārusi meliorācija – tā vēl nebija iztaisnota un iztīrīta. Vēžu patiesi bija daudz! Atceros Dainas neviltotās prieka izpausmes par katru izcelto krītiņu un vēžiem tajos, kā arī kunceļu (jeb vēdzeļu) zupas vārīšanu upītes ielokā sakurtajā ugunskurā. Daina labprāt devās dažādos izbraukumos, un ievēroju to, ka viņai patika šie nelielie ceļojumi kaimiņzemēs. Tie bija gan izpriecu izbraukumi, gan izbraucieni zaļumos, bet, protams, tolaik tā bija arī iepirkšanās iespēja, ja vien varēja atrast, ko pirkt. D. Nītiņa par šo savu aizraušanos ceļot raksta uz 2007. gadā iznākušās mācībgrāmatas „Valodniecības jautājumi" vāka: „Ilgus gadus mans vaļasprieks ir bijis ceļošana". Te gan jāpiebilst, ka

[3] Kļaviņa, S. (2003). Dainas Nītiņas devumu zinātnē un izglītībā pārlūkojot. *Baltu filoloģija, 11*(2) (2002), 145–146.

saliktā laika forma *ir bijis* zināmā mērā maldina lasītāju, jo ceļotprieks nav zudis. Apceļotas tuvākas un tālākas, arī eksotiskas zemes.

Nākamais darbības posms D. Nītiņu aizved atpakaļ uz Rīgu, uz Latvijas Universitāti (tolaik Latvijas Valsts universitāti), kur tiek dibināta Pedagoģijas fakultāte. Aicinājums organizēt un vadīt jaunajā fakultātē Valodu, literatūras un metodikas katedru (1983) nāk no fakultātes dekāna un Daugavpils Pedagoģiskā institūta bijušā rektora Gunāra Gulbja, bet jau 1986. gadā ar Augstākās izglītības ministra E. Lindes pavēli profesore D. Nītiņa tiek pārcelta par Liepājas Pedagoģiskā institūta rektori (1986–1990).

20. gadsimta 90. gadi profesores D. Nītiņas biogrāfijā ir ļoti aktīvas akadēmiskās un zinātniskās darbības posms. D. Nītiņa ir profesore Latvijas Universitātes Latviešu valodas katedrā (kopš 1991. gada – Baltu valodu katedra). 1990. gada rudenī (un atkārtoti arī 1997. gadā) viņa tiek ievēlēta par Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli. 1991. gadā D. Nītiņa saņem LR Izglītības ministrijas prēmiju par mācību grāmatu „Latviešu valoda 5.–7. klasei". 1992. gadā profesore D. Nītiņa tiek ievēlēta par piekšsēdētāju LU Habilitācijas un promocijas padomei valodniecības nozarē.

20. gadsimta 90. gadi ir pārmaiņu laiks visās cilvēka darbības jomās. Profesores D. Nītiņas akadēmiskajā un pētnieciskajā darbībā iezīmējas vēl viens jauns izaicinājums – mācīt latviešu valodu arī ārvalstniekiem. 1993. gadā D. Nītiņa dodas uz Ungāriju, lai mācītu latviešu valodu topošajiem pedagogiem Sombathejas Pedagoģiskajā augstskolā, kā arī studentiem Budapeštas Universitātē. Savukārt universitātes doktorantiem tiek docēts studiju kurss „Ievads baltu valodniecībā". Ungārijā top trīs latviešu valodas apguvei nozīmīgi darbi: D. Nītiņas „Grāmata par latviešu valodu" (1998), ar līdzautori Aranku Lachāzi (*Aranka Laczházi*) uzrakstīta mācību grāmata „Latviešu valoda" (1998) un kopā ar profesoru Jānošu Pustai (*János Pusztay*) tapusi pirmā latviešu-ungāru valodas vārdnīca (2004).

1996. gadā D. Nītiņa atgriežas no Ungārijas Latvijā un sāk darbu LU Baltu valodu katedrā. 1997. gadā D. Nītiņa piedalās LU izsludinātajā konkursā uz vakantajām valsts profesora vietām latviešu valodniecībā un vispārīgajā valodniecībā, taču LU Valodniecības paplašinātā habilitācijas

un promocijas padome viņu neievēlē, savukārt nākamajā gadā D. Nītiņu šī pati padome ievēlē par valodniecības profesori Rīgas Tehniskajā universitātē (RTU). 1998. gadā profesore D. Nītiņa sāk darbu RTU Valodu institūtā un veic dažādus uzdevumus: vada profesora grupu, Latviešu valodas apguves valsts programmu, docē kursu „Ievads valodniecībā" studiju programmas „Tehniskā tulkošana" studentiem, kā arī veic RTU Tālmācības centra pasūtījuma darbus, sagatavojot mācību materiālus un mācībgrāmatas[4]. Top „Rīgas detektīvs" – mācību materiāli 10 burtnīcās un audiokasetēs (1999–2002, līdzautore Vineta Vaivade, pieejams https://maciunmacies.valoda.lv/macies/rigas-detektivs); dažādu līmeņu mācībgrāmatas pieaugušajiem „Palīgā!" (2004). Pati D. Nītiņa par šo posmu RTU (1998–2007) mācībgrāmatā „Valodniecības jautājumi" raksta: „Rīgas Tehniskajā universitātē deviņus gadus esmu bijusi atbildīga par latviešu valodas prasmes nostiprināšanu krievu mācībvalodas skolu beidzējiem un šā darba kvalitāti"[5].

RTU posmā top publikācijas arī par citiem latviešu valodas jautājumiem – morfoloģiju (par vārda formām un funkcijām, verbu pamatformām, ģenitīveņiem un citiem morfoloģijas jautājumiem), par Z. Mauriņas un A. Deglava darbu valodu, vārdu izvēles pragmatiku, par valodas vēstures jautājumiem (A. Bīlenšteina, J. Endzelīna devumu un A. Kronvalda pienesumu) u. c. Tomēr šim laikposmam raksturīga tieši mācību materiālu un mācību grāmatu izstrāde.

21. gadsimta sākumā top profesores D. Nītiņas grāmatas „Moderna cilvēka valoda" (2004) un „Valsts valodas kvalitāte" (2004); D. Nītiņa ir arī grāmatas „Nozīme valodā: lingvistiskie un ekstralingvistiskie aspekti" (2008) līdzautore.

Profesore D. Nītiņa vadījusi „Latviešu valodas gramatikas" pamatdarba – satura izstrādes – posmu (2008–2011), bet par darba sagatavošanu izdošanai un publicēšanu atbildīgs bija Juris Grigorjevs. Kā rāda D. Nītiņas nozīmīgāko publikāciju saraksts, šajā laikā apspriesti gan konceptuāli gramatikas izstrādes jautājumi, gan atsevišķu vārdšķiru teorētiskās

---

[4] Kļaviņa, S. (2003). Dainas Nītiņas devumu zinātnē un izglītībā pārlūkojot. *Baltu filoloģija, 11*(2) (2002), 147–148.

[5] Nītiņa, D. (2007). *Valodniecības jautājumi*. Mācību grāmata. Rīga: RTU izdevniecība.

problēmas, to risinājumi, gramatikas novitātes u. c. Jaunā „Latviešu valodas gramatika" izdota 2013. gadā, tās redaktori ir J. Grigorjevs un D. Nītiņa. Profesore ir arī daudzu jaunās gramatikas nodaļu autore morfoloģijā un sintaksē.

2014. gadā iznāk grāmata „Ne tikai gramatika: rakstu izlase". Tajā apkopoti D. Nītiņas trīsdesmit astoņi nozīmīgākie publicētie raksti, kā arī ir divi pirmpublicējumi. Rakstu izlases priekšvārdā akcentēts, ka dažādos laikposmos tapušās publikācijas liecina par grāmatas autores uzskatu dinamiku, par pārmaiņām valodas faktu analīzes metodikā un to interpretācijā. Kopumā tapušas ap pusotra simta publikāciju, tai skaitā ap divdesmit zinātnisku grāmatu, mācībgrāmatu un mācību līdzekļu.

D. Nītiņa piedalījusies ar referātiem zinātniskās konferencēs un starptautiskos kongresos (Latvijā: Daugavpilī, Jelgavā, Liepājā, Rīgā, Ventspilī; kā arī ārvalstīs, galvenokārt Eiropā: Budapeštā, Grācā, Maskavā, Minsterē, Sanktpēterburgā, Sombathejā, Stokholmā, Viļņā, Tbilisi, Toronto u. c.).

Apbrīnojama ir D. Nītiņas spēja rakstīt populārzinātniskus rakstus par dažādiem – nebūt ne vienkāršiem – valodas jautājumiem. Rakstīt viegli, rosinoši, virtuozi, tādējādi atklājot savu meistarību vārda izpausmē ne tikai zinātniskā, bet arī ekspresīvā ziņā. Kā apliecinājumu tam minēšu populārzinātnisku rakstu krājumā „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi" (2011) raksta „Gramatika un valodas mode" nobeigumu:

„Ar valodas modi saistītas parādības var būt kā ar plus, tā mīnus zīmi, jo mode paliek mode. Kā liecina apģērbu, automašīnu markas izvēle, mājokļu un dārza iekārtošanas maniere: viss, kas ir modē, noteiktā laikposmā un it īpaši noteiktas cilvēku sociālās grupas ietvaros tiek atzīts par labu, skaistu, prestižu esam, taču mode ātri mainās un ir pārejoša parādība. Un tā tas var būt un arī mēdz notikt ar atsevišķām valodas parādībām, īpaši tām, kuras nebalsta nekādi citi faktori kā vien mode"[6].

[6] Nītiņa, D. (2014). *Ne tikai gramatika: rakstu izlase*. (Atb. red. I. Jansone.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 371.

Savukārt literatūras mēnešrakstā „Karogs" (1995) publicētā raksta „Valodas loģika jeb Aizdomāties valodā" nobeigumā atklājas autores meistarība vārda lietošanā:

„Aizdomāties valodā. Var domāt un nedomāt, mazliet padomāt, piedomāt un visu pārdomāt, un izdomāt vai arī tikai nodomāt. Aizdomāties līdz kam? Citam tas varbūt šķiet tikpat kā aizsapņoties. Izdomāties šā un tā un galu galā iedomāties un sadomāt nezin ko. Sak, laiks apdomāties. Nu un? – arī pēc apdomāšanās var teikt, ka prātošana un fantāzijas nav nemaz lietas ar mīnus zīmi. Gara brīvestība un svētki, kas var palīdzēt smagajā darbā tikt tuvāk patiesībai"[7]. Un tas liek aizdomāties arī man – pārdomāt un piedomāt. Un vēlēt profesorei Dainai Nītiņai vēl daudzus aizraujošus ceļojumus valodā un pasaulē.

[7] Nītiņa, D. (2014). *Ne tikai gramatika: rakstu izlase*. (Atb. red. I. Jansone.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 319.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K A H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? I D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R Q D Z
A N Q F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
I D Z C K , U G & Y N Q

■ ANITRA ROZE

Godinām „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas" autores

Šajā gadā apaļu jubileju svinēja divas valodnieces, kuru darba gaitas cieši savijušās ar latviešu leksikoloģiju un leksikogrāfiju, īpaši – ar vārdnīcu izveidi.

Pirmā jubilāre, kuras dzimšanas diena bija pašā gada sākumā – 13. janvārī – ir **Laimdota Oldere**, kuru kolēģi sauc par Laimu vai Laimīti. Laima dzimusi 1952. gadā Rīgā. 1970. gadā, uzreiz pēc Rīgas 3. vidusskolas absolvēšanas, viņa uzsāka mācības Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras nodaļā. Universitāti Laima pabeidza 1975. gadā, uzrakstot un aizstāvot diplomdarbu par valodas mācīšanas metodikas jautājumiem, pēc tam sākās viņas darba gaitas Valodas un literatūras institūta (kopš 1992. gada – LU Latviešu valodas institūts) Zinātnisko vārdnīcu sektorā (vēlāk – Leksikoloģijas un leksikogrāfijas nodaļa). Laima strādājusi gan pie „Latviešu literārās valodas vārdnīcas", gan pie „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas" izveides, bet viņas zinātnisko interešu lauks pamatā saistīts ar latviešu valodas adjektīvu semantiskās struktūras izpēti. Par pētījumu adjektīvu semantikā Laima 1994. gadā ieguvusi filoloģijas maģistra grādu.

Laima ir no klusajiem „iekšējiem" cilvēkiem – īsti viņu iepazīt un ar viņu iedraudzēties var, draudzību veidojot pamazām, solīti pa solītim, bet, kad tā izveidota, tad Laima atklājas visā sirsnībā un gaišumā – kā cilvēks ar ļoti dziļu iekšējo pasauli, cilvēks, kurš dvēseles atveldzi gūst pie dabas, kura sirdslieta ir ziedi, dzeja, kuru raksturo mājīgs, silts miers.

Raksta autorei bija prieks strādāt ar Laimīti plecu pie pleca daudzus gadus, kopā risināt ikdienas darba jautājumus, doties komandējumos. Īpaši palikuši atmiņā jaukie braucieni uz Liepāju, kuru laikā varējām koleģiālajām attiecībām pievienot draudzīgas, atklātas, sirsnīgas sarunas.

Laimīte ir arī mīloša, sirsnīga mamma un vecmāmiņa. No sirds vēlu viņai izbaudīt prieku ar saviem mīļajiem, ar ziediem, grāmatām un visu citu, kas veldzē un bagātina dvēseli!

Otra jubilāre **Ieva Zuicena** dzimusi 1952. gada 9. jūnijā. Pēc mācībām Rīgas 9. astoņgadīgajā skolā un Rīgas 28. vidusskolā Ieva studējusi Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras nodaļā. No 1976. līdz 2014. gadam Ieva strādāja Latvijas Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Zinātnisko vārdnīcu sektorā. Darba gaitas Ieva iesāka kā jaunākā zinātniskā līdzstrādniece, tad kļuva par zinātnisko līdzstrādnieci, vecāko zinātnisko līdzstrādnieci, pētnieci, vadošo pētnieci. Ieva bijusi arī Leksikoloģijas un leksikogrāfijas nodaļas vadītāja.

Līdztekus zinātniskajai darbībai I. Zuicena aktīvi darbojusies valodas izglītības un valodas politikas jomā – bijusi Galvenās valsts valodas atestācijas komisijas priekšsēdētāja, Valsts valodas centra, vēlāk Izglītības un zinātnes ministrijas Izglītības satura un eksaminācijas centra Atestācijas daļas vadītāja, Eiropas Padomes projekta „Eiropas valodu portfelis" nacionālā koordinatore un Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas locekle.

Īpaši vēlos uzsvērt I. Zuicenas devumu leksikogrāfijas jomā, jo, tieši strādājot pie „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas", mūsu ceļi virzījušies kopā visciešāk. Turklāt vārdnīcas nebija tikai un vienīgi Ievas maizes darbs, tā bija un joprojām ir Ievas sirdslieta un lielā mīlestība. Ieva ir viena no „Latviešu literārās valodas vārdnīcas" (1972–1996) autorēm, kā arī elektroniskās „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas" projekta izstrādātāja, redaktore, līdzautore. 1998. gadā Ievai bija iespēja stažēties un vārdnīcas radīšanas smalkumus iepazīt Oksfordas Universitātes izdevniecības Vārdnīcu nodaļā.

Tie visi ir dati un fakti, bez kuriem nav iedomājama ne valodnieka biogrāfija, ne arī atskats uz viņa darba gaitām. Taču aiz visiem šiem faktiem un datiem stāv cilvēks, kurš visu dzīvi ir dedzis un sirsnīgi iestājies par savu dzimto valodu. Arī tagad, kad viņas aktīvās darba gaitas Latviešu valodas institūtā ir beigušās, Ieva joprojām „tur roku uz pulsa", viņai joprojām nav vienaldzīgs ne tas, kas notiek ar „Latviešu literārās

valodas vārdnīcas" kartotēku, kura šobrīd nodota Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas paspārnē, ne arī, kā virzās darbs pie viņas lolotās „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas". Man bija prieks strādāt kopā ar Ievu un aizvien ir prieks, ka mums tika dota iespēja vairākus gadus pavadīt kopā pie šīs vārdnīcas izveides! Tieši Ievas vadībā sāku apgūt to, ko teorētiski iemācīties patiesībā nav iespējams – kam pievērst uzmanību, no kā izvairīties, kā formulēt skaidrojumus, kā izvēlēties atbilstošos piemērus un vēl daudz, daudz ko citu. Paldies par Ievas pacietību! No viņas esmu ļoti, ļoti daudz mācījusies. Mūsu attiecībām varbūt vairāk bija un ir koleģiāls raksturs, bet es tās augsti vērtēju un no sirds vēlu Ievai rast piepildījumu un prieku katru jaunu dienu!

Ieviņ, Tu esi gan mīloša mamma, gan vecmāmiņa, un Tava ģimene var ar Tevi lepoties un par Tevi priecāties. Bet arī Tavs radošais bērns – „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca" – ir palaists pasaules ceļos, tas turpina augt un attīstīties, tas aizvien ir iecienīts palīgs manās darba gaitās, un es ar patiesu gandarījumu iesaku to ikvienam.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R Q D Z
A N Q F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
I D Z C K , U G & Y N Q

■ LIDIJA LEIKUMA

Latviešu seno rakstu pētniekam PĒTERIM VANAGAM – 60

Foto: no Lidijas Leikumas personīgā arhīva

2022. gada 13. septembrī apaļa gadskārta apritējusi starptautiski pazīstamajam latviešu seno rakstu pētniekam un popularizētājam, divu valstu augstskolu – Latvijas un Stokholmas universitātes – mācībspēkam profesoram **Pēterim Vanagam**. Jubilārs ir viens no zinīgākajiem baltu valodu un tajās notikušo un notiekošo procesu pazinējiem un skaidrotājiem, viņa dzīves gaita – piemērs, kā kļūst par izcilu pētnieku un pedagoģisko darbinieku.

P. Vanags ir dzimis 1962. gada 13. septembrī Rīgā, mācījies Rīgas 6. vidusskolā, kur nākamos latviešu valodas kopējus kaldinājusi slavenā pedagoģe Andra Gudrimoviča (1932–2021) un viņas kolēģi. Vidusskolu beidz 1980. gadā un rudenī iestājas toreizējās Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras specialitātē. Dziļākas intereses par kādu konkrētu filoloģijas jomu jaunajam studentam nav, bet interesē grāmatas un valoda kā process – mājās ir plaša bibliotēka, tostarp vecāsmātes skolas grāmatas. Augstskolā Pēteris nokļūst kursā, kur netrūkst zinātkāru puišu un meiteņu; šobrīd Latvijas kultūrā pazīstam

gan folkloristus Ivetu un Vidvudu Medeņus, gan literatūrzinātnieci un pedagoģi *Dr. theol.* Anitu Stašulāni, gan muzeju darbinieku Uldi Uģi Tilgasu un vēl citus. Pēteri saista valodniecība, darbojas Studentu zinātniskās biedrības Valodas kultūras pulciņā, ko vada docente Mirdza Briģe, top pirmās publikācijas: „Vai brauksim uz Vecāķiem vai pie vecākiem?" (1981); „Aizbrauc tur, nezin kur..." (1984); „Preses izdevumu valoda un stils" (1984); „Ieskats 1.–3. klašu mācību grāmatu valodā" (1986). Katedras virzīts, pievēršas padziļinātai lietuviešu valodas apguvei.

Dialektoloģijas prakses laikā Aulejā (1982) Pēteris pārsteidz ar vērojumu, ka grāveriešos teicēji nelieto supīnu. Tovasar jaunais valodnieks mērķtiecīgi gatavojas apmaiņas studijām Viļņas Valsts universitātē (1982–1984), kur turpina papildināties baltu valodu teorijas un prakses jautājumos, klausās pazīstamā prūsista Vītauta Mažuļa (*Vytautas Mažiulis*) un citu baltistu – Zigma Zinkeviča (*Zigmas Zinkevičius*), Aleksa Ģirdeņa (*Aleksas Girdenis*), Aldonas Paulauskienes (*Aldona Paulauskienė*) – lekcijas. Pilnīgojas lietuviešu valodas prasme, veidojas draudzība ar talantīgiem kaimiņu jaunās paaudzes lingvistiem – Ģiedru Subaču (*Giedrius Subačius*), Sauļu Ambrazu (*Saulius Ambrazas*), Jozu Pabrēžu (*Jozas Pabrėža*), Itālijas valodnieku Pjetro Umberto Dini (*Pietro Umberto Dini*), krājas materiāli par baltu valodu *u*-celma nomenu vēsturi. Studijas noslēdz Rīgā (1985) ar diplomdarbu par īpašības vārdu *u*-celmiem, tas gūst augstu novērtējumu, par studenta izaugsmi īpašs prieks ir Martai Rudzītei un Reinim Bērtulim.

Rudenī ceļš atkal ved uz Viļņu, uz aspirantūru (1985–1988), to P. Vanags beidz kopā ar Ģ. Subaču un 1988. gada 13. decembrī aizstāvētu disertāciju. P. Vanaga zinātniskais vadītājs atkal ir profesors V. Mažulis, darbs „Istorija prilagateľnyx s osnovoj na *u*- v baltijskix jazykax" („*u*-celma adjektīvu vēsture baltu valodās") autoram dod filoloģijas zinātņu kandidāta grādu (1988) un vecākā pasniedzēja amatu (1989–1991) Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedrā. Ar darba tēmu saistītas publikācijas pieejamas krājumā „Valodas aktualitātes": „Baltu *u*-celma lietvārdu refleksi vecākajos latviešu rakstos" (1987); „Baltu *u*-celma adjektīvu liktenis latviešu izloksnēs" (1988) un citos izdevumos: „On the History of Baltic *u*-Stem Adjectives" („Par baltu *u*-celma adjektīvu vēsturi") (1989); „*u*-kamieno būdvardžių likimas lietuvių kalboje" („*u*-celma

adjektīvu liktenis lietuviešu valodā") (1990); „Prūsų kalbos *u*-kamieno būdvardžiai" („Prūšu valodas *u*-celma adjektīvi") (1992).

20. gadsimta 80.–90. gadu mija Baltijas valstīm nes ne tikai dziļus emocionālus saviļņojumus un fiziskus satricinājumus, bet arī pozitīvas pārmaiņas nacionālās valodas statusa stiprināšanā. Procesā aktīvi ir Latviešu valodas katedras mācībspēki, arī P. Vanags. Latvijas Rakstnieku savienības žurnālam „Avots" tulko (1989) Lietuvas Republikas diplomāta Joza Urbša (*Juozas Urbšys*) atmiņas „Lietuva, liktenīgie 1939.–1940." („Lietuva lemtingaisiais 1939–1940") (Vilnius, 1988). Fakultātē latviešu valodu apgūst pirmie apmaiņas studenti no Vācijas, Polijas, 1989. gadā tiek uzsākta tulkotāju sagatavošana no toreizējām padomju republikām. Sākas braucieni uz konferencēm ārzemēs, kur sava liktenīgā loma P. Vanaga turpmākai gaitai diahroniskajā valodniecībā ir 10. Baltijas studiju konferencei Stokholmā (1989. gada 7.–10. jūnijs). Dalībai tajā katedras baltistus mudina Zviedrijā dzīvojošās latviešu valodnieces Velta Rūķe-Draviņa un Baiba Kangere, uzņemšanā iesaistās vēl citi. Ir iespēja iepazīties ar trimdas tautiešiem, klausīties pasaulē slavenus lingvistus, bet P. Vanaga tikšanās ar Dienvidaustrālijas Flindersa universitātes profesoru Trevoru Gārtu Fennelu (*Trevor Garth Fennell*) pāraug auglīgā sadarbībā turpmākiem gadu desmitiem – senie latviešu teksti saista abus, sadarbība bagātina[1]. Nerealizējas ieceres ar norvēģu baltistu Stokholmas universitātes profesoru Helgi Rinholmu (*Helge Rinholm*, 1942–1990), viņu P. Vanags drīz piemin nekrologos.

Zīmīgs ir arī otrs tālaika notikums. Fakultātes baltu filologi – Latviešu valodas un Latviešu literatūras katedra – dibina jaunu izdevumu „Baltu filoloģija" (BF) (1991–), ko sākotnēji nosauc pieticīgi – par zinātniski informatīviem ziņojumiem. I sējumā pausts prieks par atgūto universitātes patstāvību, nosaukumu, karogu, himnu, rādīta katedras valodnieku nostādne

[1] Sk. „Trevors Gārts Fennels. Biobibliogrāfija" (Rīga, 2018, 122–123) utt.; izdevumu ievada P. Vanaga priekšvārdi, viņš arī sniedzis T. G. Fennela tekstu tulkojumus latviešu valodā. Nepārvērtējams ir T. G. Fennela ieguldījums latviešu seno gramatiku un vārdnīcu tekstu apstrādē un publiskošanā, un nozīmīga loma Austrālijas profesora veiksmīgajā darbā ar agrīnajiem latviešu valodniecības tekstiem ir P. Vanaga palīdzībai. Savukārt, lai agrāki T. G. Fennela raksti par latviešu valodas jautājumiem būtu ērti pieejami latviešu lasītājam, P. Vanags ar B. Kangeri tos apkopo un tulko vienotā krājumā „Lingua Lettica: raksti latviešu lingvistikā" (Melburna, 1995). Vienmēr gaidīts viesis tālīnais profesors ir latviešu seno rakstu semināros Rīgā, ko P. Vanags organizē kopš 2011. gada janvāra. Baltistu veltījums (*Festschrift*) T. G. Fennelam astoņdesmitajā gadskārtā ir baltu valodniecības žurnāla „Baltu filoloģija" 2020. gada izdevums.

latviešu valodas statusa jautājumā, sniegti vērtīgi ieskati LU un fakultātes vēsturē, sadarbībā ar kaimiņu augstskolām, A. Ozola dienas konferenču norisē u. tml. P. Vanags šim un turpmākiem izdevuma numuriem, viens vai kopā ar Ģ. Subaču, gādā pārskatus par Lietuvā iznākošiem pētījumiem diahroniskajā baltistikā, apraksta pamanītās seno latviešu rakstu īpatnības, recenzē izdevumus baltistikā. Ar VI laidienu[2] (1996) P. Vanags kļūst par izdevuma atbildīgo redaktoru, turpinādams to bagātināt ar saviem rakstiem („Locījumu lietošanas īpatnības vecākajos latviešu rakstos" (1996); „Latviešu valodas patskaņi un divskaņi: sistēma un rakstība visvecākā perioda rakstu avotos" (1997); „1586. gada rokasgrāmatas „otrā" jeb Lutera Mazā katehisma tulkojuma avoti" (1997) u. c.), recenzijām, pārskatiem, apliecinādams tieksmi rakt dziļi („Kursenieki un to valoda Latvijas un latviešu pētījumos un publikācijās" (1999) u. tml.).

Līdztekus minētajam turpinās P. Vanaga ceļš uz augstāku filologa kvalifikāciju. Viņš studē Viļņas Universitātes doktorantūrā (1991–1994), pēc tās kļūst par LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras docentu (1994–1999). Kādu laiku strādā administratīvā amatā – ir fakultātes prodekāns (1995–1996), pauž pārliecību par „laikam pāri stāvošām vērtībām", ko var apgūt fakultātē („Studijām Filoloģijas fakultātē ir nākotne" (1998)); ilgāk bijis Baltu valodu katedras vadītājs (1999–2007).

Pētniecībā jauno mācībspēku aizvien vairāk saista latviešu senie, īpaši agrīnā posma, teksti. Pastiprinās pārliecība par lejasvācu avotu būtisko īpatsvaru latviešu agrīno tekstu tulkojumos. P. Vanags izmanto iespēju apgūt avotus slavenajā Hercoga Augusta bibliotēkā Volfenbitelē (Vācija). Labās svešvalodu (vācu, angļu) zināšanas ļauj paplašināt dalību starptautiskos saietos, iespēju publicēties dažādos ārzemju izdevumos. Top raksti par seno tekstu gramatiku: „„Lokatīvs" un „illatīvs" visvecākajos latviešu rakstos" (1992); „Locative in the Earliest Latvian Writings" („Lokatīvs senākajos latviešu rakstos") (1992); „Die möglichen Formen deutschen Einflusses auf die grammatische und syntaktische Struktur der ältesten

[2] Nerealizējas nodoms izdevumu veidot abām katedrām pārmaiņus, tas arī maina savu raksturu. BF V laidiens (1995) iznāk kā rakstu krājums, vēlāk tiek saukts par zinātniskiem rakstiem (baltu valodniecībā); ar XI laidienu (2002) mainās poligrāfiski. Patlaban BF ir reprezentabls baltu valodniecības žurnāls ar XXXI (2022) laidienu, starptautisku redakcijas kolēģiju un nemainīgu atbildīgo redaktoru P. Vanagu. Bez tam P. Vanags darbojas vairāku citu filoloģisku izdevumu redkolēģijās – „Baltistica", „Acta linguistica lithuanica", „Žmogus ir žodis".

lettischen Texte" („Iespējamās vācu valodas ietekmes formas uz senāko latviešu tekstu gramatisko un sintaktisko struktūru") (1993); „Die Entwicklungstendenzen der Kasusendungen in den ältesten lettischen Sprachdenkmälern" („Locījumu galotņu attīstības tendences senākajos latviešu valodas pieminekļos") (1994); „Der Einfluß des Niederdeutschen auf die lettische Schriftsprache des XVI. Jahrhunderts" („Lejasvācu valodas ietekme uz 16. gadsimta latviešu rakstu valodu") (1995); „Verbu pagātnes formas 16. gs.–17. gs. sākuma latviešu rakstu valodā un pagātnes celmu tālākais liktenis" (1996); „Debitīva formu lietojums visvecākajos latviešu rakstos" (2000); par fonētiku un rakstību: „Patskaņa *i* rakstība un kvalitāte visvecākajos latviešu rakstos" (1991); „Viduslejasvācu valodas fonoloģiskās sistēmas un rakstības ietekme pirmo latviešu rakstu valodā" (1997); „Divskaņa *au* varianti visvecākajos latviešu rakstos – fonētikas vai rakstības jautājums?" (1997). Skrupulozi tiek izstrādātas publikācijas par agrīno luterāņu tekstu avotiem: „16. gadsimta latviešu tekstu avoti" (1994); „1586. gada katehisma teksta izcelsme" (1995); „1586. gada katehisma tekstu izcelsme (tēvreize, Svētā kristība, debesu atslēgas jeb grēku piedošana, Svētais vakarēdiens)" (1996); „Gedruckte niederdeutsche Textvarianten des 16. Jh. und ihre Bedeutung für die zeitliche Einordnung ihrer lettischen Übersetzungen" („16. gadsimta lejasvācu iespiesto tekstu varianti un to nozīme latviešu tulkojumu hronoloģizācijai") (1996). Šā posma meklējumu un atzinumu kvintesence ir P. Vanaga 1998. gadā Viļņas Universitātē aizstāvētais habilitācijas darbs „Visvecākā perioda (XVI gs.–XVII gs. sākuma) latviešu raksti: avotu vēsture un dažas problemātiskas fonoloģijas, morfoloģijas, sintakses un leksikas īpatnības". Pētījumi par tekstu avotiem tiek apkopoti monogrāfijā „Luterāņu rokasgrāmatas avoti: vecākā perioda (16. gs.–17. gs. sākuma) latviešu teksti" (2000), par to P. Vanags saņem Annas Ābeles vārdbalvu (2001).

Sazarojas P. Vanaga pedagoģiskā darbība – kopš 1999. gada viņš ir LU profesors latviešu diahroniskās valodniecības apakšnozarē, bet ar 1996. gadu strādā arī Stokholmas universitātē – 1996–2006. gadā ir baltu valodu lektors, kopš 2006. gada profesors. Viņa devums jaunās valodnieku paaudzes izglītošanā un baltu valodu popularizēšanā ir izcils. P. Vanags lasa daudzveidīgus kursus par latviešu, lietuviešu, prūšu valodas vēsturi, senajiem tekstiem, vada dažāda līmeņa praktiskās latviešu un lietuviešu valodas nodarbības. Vada un recenzē bakalaura un maģistra darbus abās augstskolās. P. Vanaga vadībā ir izstrādāti

un aizstāvēti promocijas darbi Latvijā (A. Trumpa, R. Siliņa-Piņķe, R. Miseviča-Trilliča, A. Frīdenberga, J. Zālīte), Zviedrijā (V. Bjarnadotira (*Bjarnadóttir*), K. Bukelskīte-Čepele (*Bukelskytė-Čepelė*), A. Kalniņš, F. H. Bisingers (*Bissinger*), Lietuvā (I. Brokartaite-Pladiene (*Brokartaitė-Pladienė*)). 2000–2021 gadā P. Vanags ir LU Valodniecības doktora studiju programmas direktors.

Latviešu rakstu valodas vēstures pētniecība turpinās. 1999. gadā Stokholmas tautiešu apgādā „Memento" faksimilā iznāk „Wörter=Büchlein. Vārdnīciņa, kā dažas parastas lietas tiek dēvētas vācu, zviedru, poļu un latviešu valodā. 1705. gadā Rīgā iznākušās vācu-zviedru-poļu-latviešu vārdnīcas faksimiliespiedums" ar P. Vanaga izvērstiem komentāriem un latviešu vārdu indeksu. Lenarta Larsona (*Lennart Larsson*) vadībā top jauns šās vārdnīcas izdevums (2011), piesaistot vācu, poļu un latviešu valodas speciālistus, P. Vanaga komentāri tagad sniegti angļu valodā. Latvijā un citur tiek publicēti P. Vanaga raksti par atsevišķiem tekstu vēstures jautājumiem: „Latvian *brangs*: From Lithuanian, Couronian or German?" („Latv. *brangs* – lituānisms, kuronisms vai ģermānisms?") (2004); „Saīsinājumi *Anon., Anonym., Anon. Voc.* Liborija Depkina vārdnīcas *Lettisches Wörterbuch* manuskriptā" (2004), „Latviešu valoda 17. gadsimta dokumentos" (2008); „*Erstlinge lettischen Drucks* – Kristofora Fīrekera rakstība iespiestā veidā" (2010); „Der Einfluss der Glückschen Bibelübersetzung auf die Entwicklung der lettischen Schriftsprache" („Glika Bībeles tulkojuma ietekme uz latviešu rakstu valodas attīstību") (2010); „Līdz šim nezināms Kaspara Elversa vārdnīcas *Liber memorialis letticus* (1748) variants" (2012); „Valoda [F. B. Blaufūsa] „Stāstos"" (2015); „Latviešu valoda Mālpils baznīcas grāmatās 17.–18. gadsimtu mijā" (2016).

Atsevišķos rakstos P. Vanags pievēršas 19. un 20. gadsimta latviešu valodas vēsturei, viņu interesē arī, kas notiek ar valodu autoritāru un totalitāru režīmu apstākļos: „Language policy and linguistics under Ulmanis" („Valodas politika un valodniecība Ulmaņa laikā") (2004); „Latviešu valodas standartizācijas problēma 19. gadsimtā: valodas kopēju maiņa" (2008, 2011); „Interpretējot 1960.–1970. gadu valodas politiku Latvijā un tās izpausmi tā laika valodnieciskajos rakstos" (2009); „Die Entwicklung des Lettischen von der Volkssprache zur Nationalsprache" („Latviešu valodas attīstība no tautas valodas par nacionālo") (2021). Gan paša pētījumos, gan agrāku pētījumu materiālos balstītas apkopojoša

rakstura publikācijas, kas adresētas plašai auditorijai: „Die Literatur der Letten im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung" („Latviešu literatūra reformācijas un konfesionalizācijas zīmē") (2009); „Lettiska" („Latviešu valoda") (2012); „Latviešu rakstu un to valodas izveide un attīstība 16.–18. gadsimtā" (2013); „Latviešu literārās valodas attīstība" (2013); „Latviešu valoda pirms Latvijas valsts" (2019); „Die Lettisch-literärische Gesellschaft und ihr Beitrag zur Entwicklung des lettischen Schriftsprache" („Latviešu literāriskā biedrība un tās ieguldījums latviešu rakstu valodas attīstībā") (2022). Sagatavoti šķirkļi par latviešu valodu un latviešu valodniecību Latvijas Nacionālās bibliotēkas veidotajai „Nacionālajai enciklopēdijai" (2018–), kam P. Vanags ir redakcijas kolēģijas loceklis valodniecībā.

Livonijas kultūrtelpas kontekstā P. Vanagu ir ieinteresējusi igauņu rakstu valodas vēsture, īpaši tās paralēles ar latviešu valodu. Top vairāki pētījumi sadarbībā ar igauņu kolēgām: ar Raimo Rāgu (*Raimo Raag*) „Die christliche Terminologie und die Verbreitung christlicher Personennamen im Estnischen und Lettischen im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung" („Kristīgā terminoloģija un kristīgo personvārdu izplatība igauņu un latviešu valodā reformācijas un konfesionalizācijas laikā") (2010), kopā ar Kristīnu Rosu (*Kristiina Ross*) sagatavots un rediģēts rakstu krājums „Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages" („Latviešu un igauņu literārās valodas kopīgās saknes") (2008).

Kopš 20. gadsimta 90. gadiem P. Vanags ir iesaistījies Latviešu valodas seno tekstu korpusa veidošanā un papildināšanā (http://www.korpuss.lv/id/Senie), tāpat uz korpusa bāzes topošās „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas" (http://www.tezaurs.lv/lvvv) sagatavošanā. Veikums ir atspoguļots vairākās, lielākoties kopā ar citiem autoriem izstrādātās, publikācijās: „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas (16.–18. gs.) projekts: iestrādes un problēmas" (2006); „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas (16.–18. gs.) projekts: pirmā posma rezultāti un turpmākie uzdevumi" (2008); „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas (16.–17. gs.) projekts: problēmas un risinājumi" (2012); „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas projekts" (2014); „The Electronic Historical Latvian Dictionary Based on the Corpus of Early Written Latvian Texts" („Seno latviešu tekstu korpusā balstītā elektroniskā latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca")

(2016). Autoru kolektīva (E. Andronova, A. Frīdenberga, L. Pretkalniņa, R. Siliņa-Piņķe, E. Skrūzmane, A. Trumpa, P. Vanags) raksts tēmas sakarā „Latviešu valodas senāko rakstu pieminekļu konvertācija mūsdienu rakstībā: iepriekšējā pieredze un automatizācijas mēģinājumi" nesen publicēts Liepājas Universitātes 27. zinātnisko rakstu krājumā „Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā" (2022) u. tml.

Nozīmīgs darbs veikts Latviešu valodas aģentūras finansētā projekta „Latviešu valodniecības attīstība: informatīvi izglītojošas elektroniskas kartes satura izstrāde" realizācijā (2014–2017), kur P. Vanags iesaistās gan kā autors, gan redaktors.

Rosīgs profesors P. Vanags bijis arī savā jubilejas gadā – organizējis seno rakstu semināru tiešsaistē janvārī, līdzdarbojies LU Humanitāro zinātņu fakultātes lekciju ciklā „Ukraiņu valoda un kultūra" martā, piedalījies Baltijas studiju veicināšanas apvienības (AABS) 28. konferencē Sietlā (ASV) maijā, Kristofa Fīrekera svētkos Neretā augustā, K. Būgas konferencē Viļņā septembrī, bet vasarā un rudenī iesaistījies Latvijas Radio 1 un Latvijas Nacionālās bibliotēkas veidotajā raidījumu ciklā „Grāmatai pa pēdām. Latviešu grāmatai 500" – sakarā ar tuvojošos 500 gadu jubileju, kopš pieminēta pirmā iespiestā latviešu grāmata (1525). Latvijas Okupācijas muzeja biedrības izdevumā „Valoda un vara. Valoda, valodniecība un kultūrpolitika no 1940. gada" (2022) ir arī P. Vanaga raksts.

Atliek vien novēlēt – lai tā var vēl ilgi, jo ieguvēji no profesora zināšanu pūra esam daudzi!

■ LAIMUTE BALODE

REGĪNA KVAŠĪTE: tilts starp brāļu tautām

Foto: no Regīnas Kvašītes personīgā arhīva

Ir cilvēki, ar kuriem viegli atrast kopīgu valodu, viegli sadzīvot. Tāda ir jubilāre – mūsu ilggadējā kolēģe Regīna Kvašīte. Mūs abas vieno ne tikai valodniecība, bet arī dzimtā lietuviešu valoda, kā arī mūžīgā vēlme tuvināt un vienot lietuviešu un latviešu tautas.

Regīna dzimusi Latvijā (Rīgā) lietuviešu ģimenē, kas atgriezusies no izsūtījuma Sibīrijā, tādēļ abas baltu valodas kopš šūpuļa ir skanējušas mājās. Studējusi krievu valodu Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātē (1980–1985). Jau studiju gados sākusi darboties Latvijas Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūtā (tagadējais LU Latviešu valodas institūts), izvēloties terminoloģijas zinātnisko jomu. Tieši terminoloģijai veltīta arī viņas doktora disertācija „Mūsdienu lietišķie teksti lingvistiskā skatījumā", kas aizstāvēta 1996. gadā. Kopš 1989. gada Regīna dzīvo Lietuvā, Šauļos, daudzus gadus docējusi Šauļu Universitātē, šobrīd strādā Viļņas Universitātes Šauļu akadēmijas Reģionu attīstības institūtā, tomēr sakarus ar Latviju un LU Latviešu valodas institūtu nekad nav pārtraukusi. Cita starpā ir bijusi Šauļu Universitātes Humanitārās fakultātes zinātnes lietu un neklātienes nodaļas studiju dekāna vietniece, docente, pasniegusi

arī latviešu valodas kursu, sagatavojusi vairākus mācību līdzekļus. Kā galvenā un nozīmīgākā viņas darbības joma saistīta ar 2002. gadā Šauļos nodibināto Baltu centru (*Baltų centras*), ko Regīna prasmīgi un ar mīlestību vada līdz šai dienai, ik gadus organizējot seminārus, lekcijas, izstādes, koncertus, Baltu vienības dienu svinības u. c. R. Kvašītes aktīvā sabiedriskā darbība izpaužas ne tikai organizējot Baltu centra pasākumus. Viņa darbojas kā Lietuvas un Latvijas foruma asociācijas valdes locekle. Jubilāres intereses saistās arī ar Kanādu: viņa daudzu gadu garumā ir Lietuvas Kanādas asociācijas valdes locekle, Šauļu Universitātes Kanādas auditorijas kuratore. Laika pietiek arī darbībai Šauļu UNESCO klubā, kur pildīti gan prezidentes, gan viceprezidentes pienākumi.

Regīna ir aktīva un enerģijas pārpilna daudzās jomās. Viņa vairākkārt stažējusies Vācijā (Minsterē), ASV (Čikāgā), bijusi apmaiņas lektore Latvijā, Slovākijā, Vācijā, Zviedrijā u. c.

Jubilāres aktivitāti apliecina arī garš publikāciju saraksts – vairāk nekā 120 zinātnisko rakstu par stilistikas, terminoloģijas, sociolingvistikas, etnolingvistikas, ģeolingvistikas, valodu kontaktu jautājumiem, kā arī divvalodīgais jubilejas rakstu krājums „Tarp Lietuvos ir Latvijos: lingvistinės paralelės. Starp Lietuvu un Latviju: lingvistiskās paralēles" (2012). Kopā ar Šauļu Universitātes kolēģiem Džuljetu Maskuļūnieni (*Džiuljeta Maskuliūnienė*) un Kazimieru Župerku izdota populārzinātniska grāmata „Apie žodžio korektiškumą: sāva ir importuota" („Par vārda korektumu: savējais un importētais") (2021).

R. Kvašīte ir nepagurstoša konferenču un kongresu dalībniece – nolasīts vairāk nekā 120 zinātnisku referātu vietēja mēroga un starptautiskās konferencēs un kongresos Latvijā, Lietuvā, Igaunijā, ASV, Kanādā, Krievijā, Polijā, Ungārijā, Zviedrijā, Vācijā, Slovēnijā, Portugālē, Somijā, Austrijā, Lielbritānijā (Skotijā), Slovākijā u. c. Īpaši jāuzsver Regīnas kā konferenču organizētājas talants. Viņa ir bijusi sešu starptautisko konferenču zinātnisko komiteju priekšsēdētāja, daudzu jo daudzu konferenču rīkotāja. Kopš 2022. gada viņa ir uzņēmusies žurnāla „Acta humanitarica universitatis Saulensis" galvenās redaktores pienākumus.

R. Kvašītes aktīvā un pašaizliedzīgā darbība, kas vērsta uz baltu valodu un tautu sakaru stiprināšanu, nav palikusi nepamanīta: viņai ir piešķirti

vairāki apbalvojumi un atzinības raksti, visus pat grūti nosaukt; nozīmīgākie starp tiem – godazīme „Lietuvas diplomātijas zvaigzne" (2012), kā arī Lietuvas Ārlietu ministrijas un Latvijas Ārlietu ministrijas iedibinātā prestižā Baltu balva (2021).

Visiem ir zināms Regīnas izpalīdzīgais raksturs, īpaši, ja ir nepieciešama palīdzība, tulkojot dažādus tekstus lietuviešu, latviešu vai krievu valodā.

Būtu grēks noklusēt Regīnas aizraušanos – fotografēšanu. Viņas fotoaparāts precīzi fiksē ikvienu mirkli un ikvienu detaļu, ko citi pat nepamana. Regīnas foto ne tikai iepriecina draugus un kolēģus, bet arī kuplina fotogrāfiju izstādes. Vēl viens Regīnas sens vaļasprieks – ceļošana, kas lieliski apvienojams ar fotografēšanu.

Abās kaimiņvalstīs jubilāri pazīst kā baltisti, kas pēta terminoloģijas, sociolingvistikas, etnolingvistikas, tulkošanas teorijas jautājumus, tomēr īpaši izceļams viņas devums latviešu un lietuviešu valodas kontaktu pētīšanā.

Regīna ir kā stabils tilts starp Lietuvu un Latviju, starp lietuviešu un latviešu valodu. Kaut mums būtu vairāk šādu vienotāju!

Nuoširdžiausi jubiliejiniai sveikinimai! Ilgiausių metų!

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R Q D Z
A N Q F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
I D Z C K , U G & Y N Q

■ IEVA ZUICENA

Valodniece no Kurzemes ILGA MIGLA

Foto: no Ilgas Miglas personīgā arhīva

Ilgai Miglai, kolēģu mīļi sauktai par Migliņu, apaļa jubileja apritēja šā gada 23. septembrī. Ilga ir kurzemniece, dzimusi Irlavā 1962. gadā. Jau nākamajā gadā pēc meitas piedzimšanas vecāki no laukiem pārceļas uz Tukumu, tur tēta un mammas celtajā mājiņā Ilga dzīvo vēl joprojām.

Dzīve Ilgu nav lutinājusi, taču no mammas mantotais dzīvesprieks un humora izjūta ir devis spēku nekurnot panest dzīves grūtības un čakli darīt savu darbu. Ar savu gaišo skatu uz dzīvi Ilga ir spējusi uzmundrināt gan darba telpas biedrenes, gan pārējos kolēģus.

Pēc Tukuma 2. vidusskolas beigšanas Ilga stājās LVU Svešvalodu fakultātes Vācu valodas un literatūras nodaļā. Konkurss milzīgs – 14 cilvēku uz vienu vietu. Dienas nodaļā Ilga netika uzņemta, nācās rakstīt iesniegumu par uzņemšanu vakara nodaļā. Pienāca septembra vidus, nekādas atbildes no universitātes nebija, un Ilga brauca uz Rīgu izņemt dokumentus. Tad izrādījās, ka viņa tomēr ir ieskaitīta vakara nodaļā un mācības universitātē jau ritēja pilnā sparā... Ar toreizējā Svešvalodu fakultātes dekāna Andreja Bankava palīdzību šis pārpratums tika nokārtots.

Studiju laiks bija smags, jo mācības beidzās pusdesmitos vakarā. Tikai īsi pirms pusnakts Ilga nokļuva savās mājās, bet jau pulksten piecos no rīta viņai bija jābūt darbā Tukuma tipogrāfijā...

Pēc mācībām augstskolā Ilgu pieņēma par laboranti ZA Valodas un literatūras institūta Literārās valodas daļā, kur viņai bija jāpalīdz organizēt tolaik milzu popularitāti guvušās Valodas prakses dienas. Tad sekoja darbs Latviešu valodas institūta Konsultāciju daļā. Kopš 1997. gada Ilga ir saistīta ar leksikogrāfiju, viņa ir viena no „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas" autorēm. Diemžēl pašlaik vārdnīcas darbam Ilga var veltīt tikai vienu dienu nedēļā.

Ar lielu prieku Ilga atceras stažēšanos Vilhelma universitātes Vācu filoloģijas institūtā Minsterē, kas deva pārliecību par saviem spēkiem. Darbs Minsterē vainagojās ar rezultātu – 1996. gada decembrī Ilga ieguva filoloģijas doktora grādu par darbu „Latvijas reģionālģeogrāfiskā leksika vācu valodā".

Vairākus gadus Ilga ar referātiem piedalījās Eiropas Frazeoloģijas biedrības (*Europhras*) organizētajās starptautiskajās konferencēs, kur kopā sanāca frazeologi no Eiropas un visas pasaules. Nodibinoties ciešākiem kontaktiem, Ilga tika uzaicināta iesūtīt latviešu valodas piemērus Trīras Universitātes projektam par izplatītākajiem frazeoloģismiem Eiropā un ārpus tās (*Widespread Idioms in Europe and Beyond*).

Latviešu valodu un „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcu" (MLVV) Ilga ir popularizējusi Utrehtas Universitātes vadītajā projektā par Eiropas e-leksikogrāfijas tīkla izveidi. Projekta mērķis bija izstrādāt visām dalībvalstīm kopīgus elektronisko vārdnīcu standartus, radīt iespējas plašākai un sistemātiskai pieredzes apmaiņai. Projekta gaitā tika izstrādāta mājaslapa ar saitēm uz visu dalībvalstu vārdnīcām. Projekta dalībnieku kopīgajā sanāksmē Bolcano Ilga nolasīja referātu par MLVV, kas tika arī publicēts.

Ilga čakli darījusi vēl arī citus darbus: turpinājusi Dzidras Barbares iesākto, vācot un apkopojot ikgadējo valodniecības bibliogrāfiju, vairākus gadus viņa bijusi institūta Domes sekretāre, darbojusies LZA Terminoloģijas komisijā.

Pasliktinoties finansiālajai situācijai institūtā, Ilga pievēršas pedagoģiskajam darbam, kļūst par vācu valodas skolotāju. 2019. gadā viņa iegūst angļu valodas skolotāja diplomu un turpmāk skolēniem māca arī angļu valodu.

Jubilejas reizē novēlēsim mūsu Migliņai labu veselību, nezaudēt viņai piemītošo optimismu un dzīvesprieku. Cerēsim, ka pienāks laiki, kad Ilga atkal varēs pilnā mērā pievērsties valodnieciskajam darbam.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K A H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? I D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R Q D Z
A N Q F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
I D Z C K , U G & Y N Q

IN MEMORIAM

■ DZINTRA LELE-ROZENTĀLE

JURIS BALDUNČIKS (1950–2022)

Foto: no Ingrīdas Irbes personīgā arhīva

2022. gada 27. jūlijs Latvijas valodniekiem atnāca ar skumju ziņu – vasaras pilnziedā septiņdesmit viena gada vecumā mūžības ceļā bija devies Juris Baldunčiks, latviešu un angļu valodniecības atziņu vienotājs, valodu kontaktu pētnieks, leksikologs, leksikogrāfs, terminologs, terminu vēstures pētnieks, starptautisku zinātnisku izdevumu redaktors, pedagogs un tulkotājs. J. Baldunčika plašā pētnieciskā darbība, spilgtā personība un aktīvā pilsoniskā stāja ļauj viņu ierindot izcilāko 20./21. gadsimta latviešu valodas pētnieku saimē.

J. Baldunčika interese par norisēm pasaulē un valodu nozīmīgo lomu to izzināšanā sākās jau skolas gados Jēkabpilī un turpinājās, 1972. gadā pēc dienesta padomju armijā uzsākot studijas Latvijas Valsts universitātes Svešvalodu fakultātes Angļu valodas un literatūras nodaļā. Lēmumam pēc šīm studijām 1977. gadā padziļināti pievērsties pētniecībai noteikti bija nepieciešamie priekšnosacījumi – mērķtiecība, neatlaidība, zinātkāre, atbildības sajūta apvienojumā ar asu prātu un analītisku pieeju problēmjautājumu risināšanā. Tādēļ likumsakarīga bija darba

gaitu uzsākšana Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūtā, kurā tika noiets viss pētnieka veidošanās ceļš: vispirms strādājot par jaunāko, tad par vecāko zinātnisko līdzstrādnieku, un 1990. gadā kļūstot par institūta, bet 1992.–1993. gadā – par Literatūras, folkloras un mākslas institūta direktora vietnieku zinātniskajā darbā. Strādājot institūtā, Jurim izdevās veiksmīgi apvienot angļu un latviešu valodas un valodniecības kompetenci, pievēršoties latviešu un angļu valodas kontaktu vēstures izpētei, tā iedibinot jaunu aktuālu pētniecības virzienu latviešu valodniecībā.

1983. gadā par disertāciju „Anglicismu aizgūšana latviešu valodā 18.–20. gs." J. Baldunčikam tika piešķirts filoloģijas zinātņu kandidāta grāds, kas 1992. gadā tika nostrificēts par *Dr. philol*. Promocijas darbā aizsāktais latviešu un angļu valodas kontaktu pētījums kļuva par ierosmes avotu tālākajam izziņas procesam, kura rezultātā, apzinoties nepieciešamību nodrošināt pētījuma pieejamību plašākai sabiedrībai, 1989. gadā izdevniecībā „Zinātne" tika publicēta monogrāfija „Anglicismi latviešu valodā". Tādējādi bija radīts pamats, uz kā balstīties tālākajā latviešu valodas kontaktu pētniecībā. Vienlaicīgi Juris konsekventi sekoja savai pārliecībai – lai varētu veikt secinājumus, salīdzinājumus, vispārinājumus, vispirms nepieciešama plaša empīriskā bāze un, ja tādas vēl nav, tā jāveido. Šī atziņa tika pausta gan sarunās ar kolēģiem un konferenču diskusijās, gan doktorantu kolokvijos. Tai viņš sekoja arī savā pētnieka ikdienā, īstenojot induktīvo pieeju, kas ļāva veikt virkni jaunu, no empīriskā materiāla analīzes izrietošu secinājumu, piemēram, par dažādiem angļu valodas ietekmes veidiem[1]. Tādējādi kļuva iespējams modificēt leksisko kontaktu teoriju atbilstoši latviešu valodas specifikai. Šādu pieeju Juris prasīja arī no doktorantiem metodoloģiskajos kolokvijos, rosinot sākt promocijas pētījumu nevis ar teorētiskās daļas izstrādi, bet gan ar empīrisko datu analīzi. Vienlaicīgi tika uzsvērta arī nepieciešamība pievērsties katra jautājuma pirmatklājējiem, jeb kā mēs tos kolokvijos apzīmējām – *klasiķiem*. Šī pietāte pret pirmo tēmas vai problēmas pieminējumu caurvij arī Jura publikācijas, šādi apliecinot dziļu izpratni par pētnieciskā darba ētiku un nododot to tālāk arī jaunajiem zinātniekiem.

---

[1] Sk. Baldunčiks, J. (2010). Angļu valodas ietekmes desmit izpausmes veidi mūsdienu latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, *19*, 62–73.

J. Baldunčika pētnieciskā pasaule bija vārdu pasaule. Pievēršanās tai, veiksmīgi apvienojot svešvalodu kompetenci, kurā bez angļu valodas ietilpa arī izcilas krievu valodas zināšanas, kā arī vācu valoda, noteica viņa tālāko darbību gan pētniecībā, gan docēšanā, kas savstarpēji viena otru papildināja.

1984. gadā blakus pētniecībai J. Baldunčiks uzsāka sadarbību ar Latvijas Valsts Universitāti, docējot dažādus kursus un no 1995. līdz 1997. gadam pildot docenta amata pienākumus Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātē. Tālākā pedagoģiskā darbība saistās galvenokārt ar 1997. gadā dibināto Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultāti – vispirms asociētā profesora, bet no 2006. gada līdz aiziešanai aizsaulē profesora amatā lietišķās valodniecības apakšnozarē. Paralēli tika veikts arī atbildīgs administratīvais darbs, vadot Angļu valodas katedru un laika posmā no 2007. līdz 2014. gadam – Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultātes Lietišķās valodniecības centru. Docētie studiju kursi – angļu valodas leksikoloģija un stilistika, terminoloģija un leksikogrāfija, ASV studijas, tulkošanas kursi – tā ir vēl viena liecība dziļajai interesei par daudzšķautņaino vārdu pasauli to lietojumā.

Valodu kontaktu tēmu Juris veiksmīgi apvienoja ar valodu kontaktu izpausmju izpēti tulkošanas procesā. Tulkojot no angļu valodas, vadot bakalaura, ap 40 maģistra un 11 promocijas darbus, sākās padziļināta pievēršanās arī tādai problēmai kā tulkotāja viltusdraugi. Šīs tēmas izpētē ir sniegts būtisks ieguldījums latviešu valodniecības diskursā, uzsverot, ka nepietiek tikai konstatēt valodu kontaktu sekas, bet jāpievēršas to cēloņu noskaidrošanai, jo tikai tā nepieciešamības gadījumā iespējama pretdarbība. Šis secinājums tika attiecināts ne tikai uz tulkošanas studiju programmām, bet bija daudz plašāk vērsts – vairākkārt uzsverot nepieciešamību orientēties uz latviešu valodas skolotāju izglītošanu, uz jaunu mācību un uzziņu līdzekļu izveidi, uz dažādiem speciāliem kursiem un tematiskiem pasākumiem. Šādai pārliecībai Juris sekoja arī pats, aktīvi atbalstot valodnieka atbildību sabiedrības informēšanā un izglītošanā, neatsakot intervijas plašsaziņas līdzekļos, piedaloties valodas jautājumiem veltītos, plašu sabiedrību interesējošos pasākumos, piemēram, „Gada vārds, nevārds un spārnotais teiciens". Valodas izmaiņas nedrīkst atstāt pašplūsmā – šādu pārliecību stiprināja iedziļināšanās arī 19. gadsimta vācu un krievu valodas spēcīgi ietekmētajos latviešu rakstu avotos, un šeit vietā Jura vārdi, vēršoties pie valodniekiem: „Vai valodniekiem būtu

jāiejaucas, lai uzlabotu situāciju? Domāju, ka aplamības un neprecizitātes, kas skar arī oficiālus un pusoficiālus tekstus, būtu pēc iespējas jānovērš. Valodas attīstība nevar būt pilnīgi neregulējams process, pat ekonomikā un citās svarīgās jomās, saskaņā ar jaunākajām atziņām, nepieciešama valsts regulējoša iejaukšanās. Valodniekiem efektīvāk jāveic sabiedrības izglītošanas funkcija, jāgādā par mūsdienīgiem palīglīdzekļiem dažādām valodas lietotāju grupām, it īpaši tādiem, kas palīdz izvairīties no pārāk lielas un burtiskas angļu valodas ietekmes"[2].

Sevišķs talants ir spēja apvienot pētniecisko kompetenci ar zināšanu tālāknodošanu, ļaujot klausītājiem auditorijā un lasītājiem sekot argumentācijas gaitai un justies līdzdalīgiem izziņas procesā. Juris spēja ieinteresēt un rosināt. To piedzīvojām ne reizi vien Ventspils Augstskolā, kad profesors Baldunčiks, kā viņu cieņpilni dēvēja studenti, rosināja diskusijas, kas nereti turpinājās arī pēc lekcijām – vai tās būtu par valodu kontaktu izpausmēm, svešvārdu lietojumu, viltusdraugiem vai vienkārši par katra valodas lietotāja individuālo atbildību valodas izmaiņu izzināšanā un valodas lietošanā.

Latvijā J. Baldunčiku daudzi pazīst kā leksikogrāfu, jo ne vienā vien mājā grāmatu plauktos ir kāds no „Svešvārdu vārdnīcas" vai „Angļu-latviešu vārdnīcas" izdevumiem, kas saistīti ar J. Baldunčika kā līdzautora, redaktora, papildinātāja vārdu. Balstoties empīriskajos datos un praktiskajā pieredzē, arī šajā jomā tika veikts nopietns darbs, lai attīstītu latviešu leksikogrāfijas teorētisko bāzi, kam apliecinājums ir „Pārskats par nozīmīgākajām vienvalodas vārdnīcām: skaidrojošās vārdnīcas, svešvārdu vārdnīcas, etimoloģijas vārdnīca, slenga vārdnīca"[3]. Šis fundamentāla rakstura analītiskais pārskats ir nopietns pamats tālākiem pētījumiem par vārdnīcu veidošanu latviešu valodā.

Noteikti jāpiemin vēl viena būtiska un, iespējams, pēdējo gadu galvenā J. Baldunčika darbības joma – terminoloģija un terminu vēstures izpēte. Arī šeit viņš sekoja savam principam – pirms izteikt secinājumus par nozaru

---

[2] Baldunčiks, J. (2008). Terminoloģiskie mutanti mūsdienu latviešu valodā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, *3*, 36.

[3] Sk. Baldunčiks, J., Balode, I., Karpinska, L., Veisbergs, A., & Šmite, A. (2012). *Vārdnīcu izstrāde Latvijā: 1991–2010*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 108–189.

terminu vēsturi, jāveic sistēmiska empīriskā materiāla ieguve un analīze. Apskatīto nozaru loks ir ļoti plašs. Daudzu gadu garumā tajā iekļāvusies jūrniecība, kriminālistika un operatīvā darbība, ķīmija, valodniecība, ekonomika u. c. nozares un apakšnozares. Iedziļināšanās to specifikā bija iespējama, cieši sadarbojoties ar atbilstošo jomu speciālistiem. Tam bijām liecinieki arī Jura darbības laikā Ventspils Augstskolā, kad plašās zināšanas, argumentētā un striktā analītiskā pieeja valodas precizitātei bija kā stabils tilts pār nereti vēroto robežšķirtni starp eksakto un humanitāro zinātņu pārstāvjiem. Šī plašā kompetence tika augstu novērtēta, uzticot J. Baldunčikam laikā no 2013. līdz 2015. gadam vadīt Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisiju.

Pēdējos gados Jura veiktajā terminu pētniecībā bija vērojama pastiprināta pievēršanās terminu vēsturei, tika publicēti raksti par dažādu nozaru terminu izveides līkločiem, sevišķi 19. gadsimtā, kas uzskatāmi par nopietnu ieguldījumu latviešu leksikas attīstības izpētē. Šajos pētījumos un publikācijās savu kompetenci apvienoja leksikologs, valodu kontaktu pētnieks un sociolingvists, nonākot pie jauniem secinājumiem un attīstot turpmākiem pētījumiem interesantas idejas, arī starpdisciplinārā skatījumā.

Paralēli publikācijām un lekcijām Juris strādāja pie sava vārdu arhīva veidošanas, rūpīgi apkopojot vēsturiskos vārdu fiksējumus, to formas, kontaktlingvistiskās izpausmes. Šis nozīmīgais veikums diemžēl tā arī nesagaidīja savu publicēšanu. J. Baldunčika darba turpinātāju un kolēģu uzdevums tagad ir apkopot sava skolotāja un iedvesmotāja darba rezultātus vienkopus, lai mācītos, gūtu ierosmes un varētu turpināt Jura uzsākto fundamentālo latviešu valodas vārdu un to vēstures izpēti.

Šis īsais atskats uz J. Baldunčika nozīmīgo ieguldījumu latviešu valodniecībā būtu nepilnīgs, ja aiz tā pazustu tas milzīgais ieguvums, kas skāra mūs visus, kas ar Juri kopā studējām, strādājām, diskutējām. Mēs esam priekšlaicīgi zaudējuši kolēģi, domubiedru, nākotnes projektu attīstītāju un vienlaicīgi – draudzīgu, izpalīdzīgu un atsaucīgu cilvēku ar smalku humora izjūtu, lielisku stāstnieku, kopīgo pasākumu dvēseli. Juris prata gan lieliski nogludināt akadēmiskās dzīves negludumus, gan izlēmīgi doties pret straumi, ja tas bija nepieciešams latviešu valodas pozīciju stiprināšanā.

J K A & ! A S R L
H
I Z C K , U G K F J
W
J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T O P
H & & I S R & B H T
K A H T O P M E Y W X &! A
F
M E ? I D Z C K , U G
F J
I& J V W X ! A S R Q D Z
A N Q F J V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J
H
I D Z C K , U G & Y N Q

■ ILGA JANSONE

No IMANTA ŠMIDEBERGA atvadoties

Foto: no Ilgas Jansones personīgā arhīva

2022. gada aprīļa pēdējā nedēļas nogale atnāca ar skumju ziņu. Pēc ilgas un smagas slimošanas 28. aprīlī mūžībā devies mūsu bijušais kolēģis leksikogrāfs Imants Šmidebergs.

I. Šmidebergs dzimis 1946. gada 3. septembrī Ventspilī, un Ziemeļkurzemes daba un ļaudis viņu saistīja līdz pat mūža beigām.

Ceļš uz filoloģiju nesākās uzreiz pēc vidusskolas beigšanas. Imants apguva virpotāja specialitāti un ieguva virpotāja diplomu. Amatnieka prasmes dzīvē bieži noderēja, taču vilināja filoloģija, tādēļ 1970. gadā viņš uzsāka studijas Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras nodaļā, kuru beidza 1975. gadā. Jau studiju gados (1973.–1974. gadā) I. Šmidebergs sāka strādāt Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Folkloras sektorā, bet 1976. gadā viņš pievienojās šā institūta Vārdnīcu sektoram, kurā noritēja darbs pie „Latviešu literārās valodas vārdnīcas". Ar 1992. gada 1. janvāri izveidojās atsevišķs Latviešu valodas institūts

(vēlāk – Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts), kurā Imants turpināja leksikogrāfa darbu.

Nozīmīgākais I. Šmideberga ieguldījums latviešu valodniecībā neapšaubāmi ir praktiskais leksikogrāfa darbs. Pirmie viņa rakstītie šķirkļi ar *k* un *l* sākumburtiem atrodami „Latviešu literārās valodas vārdnīcas"[1] 4. sējumā, kas iznāca 1980. gadā, bet pēdējie ar *t* un *v* sākumburtiem – 8. sējumā, kas nāca klajā 1996. gadā. Kopumā izstrādāti vairāk nekā 2000 šķirkļu: *klaušas–klibums*, *krauķis–kreicis*, *laime–laisma*, *liel-–lielrūpnieks* 4. sējumā; *makstains–manifests*, *nomontēt–noplātīt* 5. sējumā; *pār-*, *pāraugsme–pārputināt* 6_1. sējumā; *sapratne–sārtzilgans* 7_1. sējumā un *tularēmija–tupus*, *valde–varde*, *vazaņķis–važot*, *vēdlodziņš–veidzeme*, *velnābols–veļakauls*, *viršājs–virzuļveidīgs*, *vīšķis–vīzija* 8. sējumā.

Pēc darba pabeigšanas pie „Latviešu literārās valodas vārdnīcas" I. Šmidebergs tika iekļauts darba grupā, kas strādāja pie „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas". Šai darbā pavadīti vairāk nekā 15 gadi, vienlaikus rakstot arī paraugšķirkļus ar sākumburtu *a* plānotajai „Latviešu izlokšņu vārdnīcai". Šķiet, ka šis darbs vēl vairāk ievilināja leksikogrāfijas slazdos, cenšoties izzināt ne tikai pateikto, bet arī nepateikto. Lai gan I. Šmidebergs pensionējās jau 2009. gadā, viņš turpināja palīdzēt „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas" kolektīvam pabeigt šo darbu. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcai"[2] I. Šmidebergs no 1997. līdz 2013. gadam izstrādāja šķirkļus ar *at-–atžirgt*, *beidzamais–blēņoties*, *diskusija–dumbrs*, *ie-–iežvadzēties*, *ka–kartēt*, *kur–kvota*, *ķaukstēt–ķurķis*, *liekšķere–ložņu*, *N–nepilngadīgs*, *P–pakluss*, *papušķot–pārbīdīt*, *rūdīt–rūžs*, *s–sagumt*, *samaitāt–saplēst*, *sviest–svoločs*, *tiekties–tilts*, *u–uzžaut*, *V–vainot*. No „Latviešu izlokšņu vārdnīcai"[3] rakstītajiem paraugšķirkļiem publicēta tikai neliela daļa – šķirkļi ar *ādaine–ādstrēmele*, *aiziet–aizieties*.

Paralēli darbam pie „Latviešu literārās valodas vārdnīcas" I. Šmidebergs izstrādāja filoloģijas zinātņu kandidāta disertāciju, ko aizstāvēja 1989. gada 25. janvārī. Disertācija bija veltīta semantikas jautājumiem – „Atvasinājumi

---

1 Ceplītis, L. (atb. red.). (1972–1996). *Latviešu literārās valodas vārdnīca* (1.–8. sēj.). Rīga: Zinātne.

2 Vārdnīca pieejama elektroniskā formātā vietnē https://mlvv.tezaurs.lv.

3 Kagaine, E. (atb. red.). (2005). *Latviešu izlokšņu vārdnīca. Prospekts*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

ar priedēkli *pār-* latviešu literārajā valodā un to leksikogrāfiskā analīze". Tā tika izstrādāta filoloģijas zinātņu doktora Laimdota Ceplīša vadībā, un to atzinīgi novērtēja oficiālie recenzenti filoloģijas zinātņu doktori Daina Nītiņa un Jānis Rozenbergs. 1992. gadā iegūtais grāds pielīdzināts filoloģijas doktora grādam.

Leksikogrāfa darbs Imantam bija īsti piemērots, šeit viņš spēja iedziļināties vārdu nozīmēs līdz pēdējam sīkumam un mēģināja to atspoguļot arī rakstos. Viņa rakstu tematiku var iedalīt vairākās grupās, no kurām lielākā veltīta priedēkļvārdiem, to semantikai un atspoguļojumam mūsdienu latviešu valodas vārdnīcās[4]. Atsevišķi raksti veltīti citiem skaidrojošo vārdnīcu izstrādes jautājumiem[5], priedēkļvārdu semantikai latviešu valodas izloksnēs[6]. Savas zinātniskās darbības sākumposmā I. Šmidebergs pievērsies arī atsevišķiem latviešu valodas kultūras jautājumiem, rakstot gan par atsevišķu leksēmu lietojumu[7], gan par atvasinājumiem ar priedēkli *pār-*[8].

Gan tuvākie, gan tālākie darba biedri Imantu ir iepazinuši kā atsaucīgu kolēģi ar plašām zināšanām ne tikai filoloģijā, bet arī citās zinātņu nozarēs, kas bija īpaši noderīgi arī leksikogrāfa darbā. Lielākā daļa ir bijuši

---

4 Sk., piemēram, Šmidebergs, I. (1985). Ar priedēkli *pār-* atvasināto verbu semantika. *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis*, *9*, 75–83; Šmidebergs, I. (2001). Vārdi ar priedēkli *ie-*: semantika un skaidrojums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, *5*, 442–451; Šmidebergs, I. (2004). Priedēkļa *at-* semantika latviešu literārajā valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, *8*, 291–296; Šmidebergs, I. (2008). Verbi ar priedēkli *aiz-* literārās valodas skaidrojošajās vārdnīcās. *Linguistica Lettica*, *18*, 69–74; Šmidebergs, I. (2009). Verbi un to divdabji ar priedēkli *ne-* skaidrojošajās vārdnīcās. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, *13*(1), 161–166; Šmidebergs, I. (1997). Par latviešu valodas priedēkļu nozīmju aprakstu. *Linguistica Lettica*, *1*, 246–255; Šmidebergs, I. (2000). Priedēkļvārdu atlase vārdnīcu izveidei. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, *4*, 211–217.

5 Sk., piemēram, Šmidebergs, I. (2005). Verbu iterativitāte skaidrojošā vārdnīcā. *Linguistica Lettica*, *14*, 45–54; Šmidebergs, I. (2002). Frazeoloģismi skaidrojošajā vārdnīcā. *Valodas vienību semantika un tās izpētes aspekti. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 129. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 50–51; Šmidebergs, I. (2009). Par terminoloģisko leksiku skaidrojošās vārdnīcās. *Terminoloģija un speciālā leksika lietojumā un sistēmā. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 136. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 34–35.

6 Sk., piemēram, Šmidebergs, I. (1998). Leksikogrāfiski vērojumi izlokšņu priedēkļvārdos. *Valoda un tās elementi. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 125. dzimšanas dienas atceres zinātniskās konferences tēzes*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 108–111; Šmidebergs, I. (2008). Par priedēkļverbu semantikas atspoguļojumu „Latviešu izlokšņu vārdnīcā". *Linguistica Lettica*, *18*, 63–68.

7 Sk. Šmidebergs, I. (1979). *Barjera* un *aizšķērsis*. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, *15*, 146–148; Šmidebergs, I. (1982). *Pārcelt, pārcēlums* un tulkošana. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, *18*, 66–68.

8 Sk. Šmidebergs, I. (1982). Par dažiem atvasinājumiem ar priedēkli *pār-*. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, *17*, 178–182.

liecinieki arī nepieciešamajos steidzamajos galdnieka un atslēdznieka darbos, kad bija jāsalabo kāda krēsla kāja, rakstāmgalda atvilktne, vai jānomaina atslēgas slēdzene.

Ar Imantu sastrādāties vienmēr bija patīkami un rosinoši, jo viņam bija lieliska humora izjūta. Viņam bija arī brīnišķīgs aktiera talants, kas izpaudās atsevišķos brīvā laika brīžos un kopīgās institūta svinībās.

Ārpus darba Imantam bija arī lielisks vaļasprieks, kam viņš veltīja visu brīvo laiku. Šķiet, ka būs grūti atrast otru cilvēku, kas tik labi pārzināja visas mazās Ziemeļkurzemes upītes un labākās foreļu vietas. Un, protams, Imanta sirdī vienmēr bija vieta sievai Daigai, meitai Laurai un vēlāk arī mazbērniem.

Atcerēsimies Imantu kā labestīgu, atsaucīgu un aizrautīgu cilvēku.

■ MĀRIS BALTIŅŠ

ALDIS LAUZIS (1939–2022)

Foto: no Alda Lauža personīgā arhīva

Ir noslēdzies garš un daudzpusīgs dzīves ceļš, jo 2022. gada 18. oktobrī mūžībā aizgāja pazīstamais redaktors, tulkotājs un terminoloģijas kopējs Aldis Lauzis. Pēc viņa paliek daudzas tulkotas un rediģētas grāmatas, domas par valodiskās izteiksmes precizitāti un daudzu terminu atveidi, bet tik ļoti negribas lietot pagātnes formu par cilvēku, kurš par spīti dažām veselības problēmām, kas bija saistītas ar redzes pavājināšanos, līdz pēdējam brīdim bija garīgi možs un sociāli aktīvs…

A. Lauzis dzimis 1939. gada 11. jūlijā Trapenes pagastā. 1957. gadā ar sudraba medaļu beidza Gaujienas vidusskolu, jau skolas gados publicēja rakstiņus rajona presē, vairākkārt minēts laikrakstā „Padomju Jaunatne" kā jaunais autors. Atbilstoši interesēm loģiska šķita studiju vietas izvēle, proti, Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes latviešu valodas un literatūras specialitāte.

Pēc studiju pabeigšanas 1962. gadā sekoja samērā īss darba posms tālaika vadošajā laikrakstā „Cīņa", ko var uzskatīt par blakus epizodi A. Lauža darba gaitās, jo jau 1964. gadā viņš uzsāka darbu tolaik augsti prestižajā populārzinātniskajā žurnālā „Zinātne un Tehnika". Tā bija īstā vieta, kurā

terminoloģijā un nopietnu nebeletristisku tekstu rediģēšanā ieinteresētam jaunam cilvēkam izaugt par atzīstamu lietpratēju. Jāatgādina, ka tas bija laiks, kad zinātnisku publikāciju iespējas latviešu valodā pakāpeniski saruka, tādēļ žurnālā ievietotie raksti bija viena no nedaudzajām iespējām iepazīstināt ar jaunumiem pasaulē un informēt par pētījumiem, kurus veica dažādu Latvijas institūciju un augstskolu pētnieki. Allaž parādījās jautājums, kā jaunos jēdzienus vislabāk apzīmēt latviski, turklāt to nācās veikt sadarbībā ar rakstu autoriem, kuru ieinteresētība terminoloģijas jautājumu risināšanā kā toreiz, tā tagad mēdz būt visai atšķirīga. Šajā laikā sāka veidoties sadarbība ar Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisiju, par kuras plēnuma locekli A. Lauzis kļuva 1975. gadā un nenogurstoši tajā darbojās līdz savai nāvei.

Strādājot „Zinātnē un Tehnikā", sākās A. Lauža tulkotāja darbs, latviskojot apgāda „Zinātne" vajadzībām daudzus ārpussēriju populārzinātniskos darbus (tostarp Džeimsa Vatsona darbu „Dubultspirāle" par DNS struktūras atklāšanu) un vairākas grāmatas, kas kļuvušas par 1970. gadā aizsāktās sērijas „Apvārsnis" klasiku (piem., Aizeka Azimova „Visums" un Hansa Seljē „Mana mūža stress").

No 1978. līdz 1993. gadam A. Lauzis strādāja apgādā „Zinātne", iesākumā būdams populārzinātniskās redakcijas vadītājs, bet vēlāk – galvenā redaktora vietnieks. Šai laikā viņš piedalījās tulkotās sērijas „Apvārsnis" tālākveidošanā un centās nosargāt to pret uzraugošo institūciju centieniem iedibināt tajā „pareizās" proporcijas starp Rietumu un padomju autoru darbu tulkojumiem. Ar viņa gādību uzplauka arī sērijas „Zinātne šodien" (1977–1991), „Daba un mēs" (1978–1991), vēlāk arī „Zinātne laukiem" (1984–1993) un „Zaļais stars" (1986–1990). Šajās sērijās pārliecinoši dominēja Latvijas autoru oriģināldarbi, un reiz, kad tiks nopietni apcerēta padomju okupācijas pēdējo gadu desmitu ietekme uz valodu un terminoloģiju, tajās godam tiks minēts arī šo sēriju devums terminoloģijas un latviešu populārzinātniskā valodas stila attīstībā. Diemžēl straujās sociālekonomiskās pārmaiņas pēc neatkarības atgūšanas pārtrauca iesākto populārzinātniskās literatūras uzplaukumu.

Vienlaikus ar pienākumiem apgādā „Zinātne" A. Lauzis no 1978. līdz 1987. gadam bija Galvenās enciklopēdiju redakcijas speciālredaktors terminoloģijā, daudz pūļu veltot „Latvijas padomju enciklopēdijas"

izteiksmes kvalitātei. Ja šis izdevums vismaz terminoloģijas ziņā joprojām daudzās jomās uzskatāms par autoritatīvu avotu, tad tas neapšaubāmi ir arī A. Lauža nopelns.

Sākoties Atmodai, A. Lauzis aktīvi iesaistījās Latvijas Tautas frontes un Latvijas Zinātnieku savienības darbā. Šai laikā šķita, ka varētu īstenoties sapnis veidot pašam savu populārzinātnisko žurnālu „Atklājums", ko izdeva Latvijas Zinātnieku savienība, taču I. Godmaņa valdības kļūdainās preses politikas dēļ šis izdevums (tāpat kā daudzi citi jau gadu desmitiem iznākuši žurnāli) piedzīvoja tikai četrus numurus. Daudz laika veltīts arī dalībai Latviešu valodas ekspertu komisijā, kuras loceklis viņš bija no 1992. līdz 2009. gadam.

Deviņdesmitajos gados A. Lauzis īslaicīgi darbojās vairākās firmās un laikrakstos, bet šajā laikā visvairāk pūļu tika ieguldīts literārā redaktora darbā, strādājot, piemēram, pie vairākiem ikgadējā ANO Attīstības programmas (UNDP) izdevuma „Latvija: pārskats par tautas attīstību" laidieniem. 21. gadsimtā savukārt vairāk laika atkal tika veltīts terminologa darbam, kopš 2002. gada iesaistoties nacionālajās standartizācijas institūcijās (to nosaukumi un statuss laika gaitā mainījies). No lielākajiem tulkojumiem īpaši izceļams bilingvālais Deivida Hjūma darba „Traktāts par cilvēka dabu. 2. daļa. Par jūtām" izdevums (2008), jo teksta sarežģītība un īpatnējais terminu lietojums prasīja no tulkotāja vairākus intensīva darba gadus.

A. Lauzis nepiederēja pie daudzrakstošiem autoriem, to droši vien noteica neskaitāmo vienlaikus rediģējamo un tulkojamo darbu esamība, bet visi viņa raksti ir ilgstošu pārdomu rezultāts. Spilgts piemērs tam ir raksts „Teikuma vērsums un vārdu kārtība teikumā"[11] (2009). Tajā neapšaubāmi redzama pieredzējuša redaktora vēlme dalīties ar pieredzi, cik bieži nākas pārstatīt neveiksmīgi veidota teikuma daļas, lai precīzi uzsvērtu to, ko autors gribējis pateikt. Atminos kolēģu labsirdīgos smīnus, kad A. Lauzis vairākās konferencēs atkārtoti runāja par tēmu un rēmu. Runāto ne vienmēr bija viegli uztvert, bet te nu tas viss reiz skaidri un kodolīgi tika pateikts: tēma ir „izteikuma daļa, kas ir ziņojuma sākumpunkts un

[1] Lauzis, A. (2009). Teikuma vērsums un vārdu kārtība teikumā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, *4*, 62–73.

pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu", bet rēma – „izteikuma daļa, kas ir ziņojuma galvenais saturs un pauž informāciju par tēmu".

A. Lauzis negribēja un arī neprata runāt par valodas jautājumiem tikai sausi lietišķi, viņam pret visu bija emocionāla attieksme, kas reizumis lika pacelt balsi vai pat lietot kādu asāku izteicienu pret oponentu, kas, viņaprāt, izteica valodiski aplamu priekšlikumu. Viņš varēja kaismīgi aizstāvēt savu ieteikumu un gadījumos, kad Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas locekļu vairākums šo priekšlikumu neatbalstīja, pieprasīja, lai protokolā fiksētu viņa īpašās domas. Apzinoties savu emocionalitāti diskusiju laikā, viņš astoņdesmitās dzimšanas dienas svinību laikā publiski atzina, ka reizēm bijis neiecietīgs pret oponentiem, taču tas nekad nav bijis vērsts pret konkrētu personu, bet vienmēr tikai pret diskusijas objektu. Tā arī bija – ja nākamā termina apspriešanas laikā iepriekš kritizētais izteica atbalstāmu priekšlikumu, tad viņš neskopojās ar uzslavu. Precīza un pareiza izteiksme un terminu nepārprotamība viņam bija svarīga vienmēr un visur, tāda vienkārši bija viņa izpratne par savu darbu un redaktora sūtību.

Darbīgs mūžs ir beidzies, bet darbi jau allaž dzīvo ilgāk par to veicēju… *Requiescat in pace!*

ZIŅAS PAR AUTORIEM

About the authors

Ineta BALODE – *Dr. philol.*, profesore, LU Humanitāro zinātņu fakultāte (*Dr. philol., Professor, Faculty of Humanities of the UL*), e-pasts/e-mail: ineta.balode@lu.lv.

Laimute BALODE – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: laimute.balode@lu.lv.

Solvita BERRA (*Solvita Burr*) – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: solvita.burr@gmail.com.

Māris BALTIŅŠ – *Dr. habil. med.*, Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas priekšsēdētājs; Valsts valodas centra direktors (*Dr. habil. med., Chair of the Terminology Commission of the Latvian Academy of Sciences; Director of the State Language Centre*), e-pasts/e-mail: maris.baltins@vvc.gov.lv.

Raivis BIČEVSKIS – *Dr. phil.*, profesors, LU Vēstures un filozofijas fakultāte (*Dr. phil., Professor, Faculty of History and Philosophy of the UL*), e-pasts/e-mail: raivis.bicevskis@lu.lv.

Dzintra BONDA (*Dzintra*, arī *Zinny Bond*) – *PhD*, emeritētā profesore, Ohaio Universitāte, ASV (*PhD Linguistics and phonetics, Professor Emerita, Ohio University in Athens*), e-pasts/e-mail: bond@ohio.edu.

Anna Elizabete GRIĶE – *Mg. hum.*, zinātniskā asistente, LU Latviešu valodas institūts (*Mg. hum., Research Assistant, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: anna_elizabete.grike@lu.lv.

Ilga JANSONE – *Dr. habil. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. habil. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: irena_ilga.jansone@lu.lv.

Antra KĻAVINSKA – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija (*Dr. philol.*, *Senior Researcher, Rezekne Academy of Technologies*), e-pasts/e-mail: antra.klavisnka@rta.lv.

Benita LAUMANE – *Dr. habil. philol.*, profesore, Liepājas Universitāte (*Dr. habil. philol., Professor, Liepaja University*).

Lidija LEIKUMA – *Dr. philol.*, profesore, LU Humanitāro zinātņu fakultāte (*Dr. philol., Professor, Faculty of Humanities of the UL*), e-pasts/e-mail: lidija.leikuma@lu.lv.

Dzintra LELE-ROZENTĀLE – *Dr. philol.*, asociētā profesore, vadošā pētniece, Ventspils Augstskola (*Dr. philol., Associate Professor, Leading Researcher, Ventspils University*), e-pasts/e-mail: dzintra.lele-rozentale@venta.lv.

Jūrate LUBIENE (*Jūratė Lubienė*) – *Dr. hum.*, docente, pētniece, Klaipēdas Universitāte (*PhD in humanities, Associate Professor, Researcher, Klaipėda University*), e-pasts/e-mail: jurate.lf@gmail.com.

Ieva OZOLA – *Dr. philol.*, asociētā profesore, pētniece, Liepājas Universitāte (*Dr. philol., Associate Professor, Researcher, Liepaja University*), e-pasts/e-mail: ieva.ozola@liepu.lv.

Dace MARKUS – *Dr. habil. philol.*, profesore, Liepājas Universitāte (*Dr. habil. philol., Professor, Liepaja University*), e-pasts/e-mail: markus@latnet.lv.

Liene MARKUS-NARVILA – *Dr. philol.*, pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: liene.markus-narvila@lu.lv.

Violeta MEIĻŪNAITE (*Violeta Meiliūnaitė*) – *Dr. hum.*, vecākā pētniece, Ģeolingvistikas centrs, Lietuviešu valodas institūts (*PhD in humanities, Senior researcher, Research Centre of Geolinguistics, Institute of the Lithuanian language*), e-pasts/e-mail: violeta.meiliunaite@lki.lt.

Kristīne MEŽAPUĶE – *Mg. hum.*, zinātniskā asistente, LU Latviešu valodas institūts (*Mg. hum., Research Assistant, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: kristine.mezapuke@lu.lv.

Daļa PAKALNIŠĶIENE (*Dalia Pakalniškienė*) – *Dr. hum.*, profesore, Klaipēdas Universitāte; vecākā pētniece, Lietuviešu valodas institūts, Baltu valodu un onomastikas pētījumu centrs (*PhD in humanities, Professor, Klaipėda University; Senior researcher, Research Centre of the Baltic Languages and Onomastics, Institute of the Lithuanian language*), e-pasts/e-mail: dalia.pakalniskiene@gmail.com.

Nida PODERIENE (*Nida Poderienė*) – *Mg. hum.*, jaunākā pētniece, Lietuviešu valodas institūts (*Master's Degree in humanities, Junior researcher, Institute of the Lithuanian Language*), e-pasts/e-mail: nida.poderiene@lki.lt.

Vilija RAGAIŠIENE (*Vilija Ragaišienė*) – *Dr. hum.*, vecākā pētniece, Ģeolingvistikas centrs, Lietuviešu valodas institūts (*PhD in humanities, Senior Researcher, Research Centre of Geolinguistics, Institute of the Lithuanian Language*), e-pasts/e-mail: vilija.ragaisiene@gmail.com.

Anitra ROZE – *Dr. philol.*, leksikogrāfe, līdz 2018. gadam strādājusi LU Latviešu valodas institūtā (*Dr. philol., lexicographer, until 2018 worked at the Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: anitraroze@inbox.lv.

Renāte SILIŅA-PIŅĶE – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: renate.silina-pinke@lu.lv.

Marita SILKĀNE – *Mg. hum.*, zinātniskā asistente, LU Latviešu valodas institūts (*Mg. hum., Research Assistant, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: marita.silkane@lu.lv.

Vilma ŠAUDIŅA – *Dr. philol.*, profesore, Daugavpils Universitāte (*Dr. philol., Professor, Daugavpils University*), e-pasts/e-mail: vilma.saudina@du.lv.

Aurelija TAMULIONIENE (*Aurelija Tamulionienė*) – *Dr. hum.*, pētniece, Lietuviešu valodas institūts (*PhD in humanities, Researcher, Institute of the Lithuanian Language*), e-pasts/e-mail: aurelija.tamulioniene@lki.lt.

Edmunds TRUMPA (*Edmundas Trumpa*) – *Dr. hum.*, vadošais pētnieks, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. hum., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: edmundas.trumpa@lu.lv.

Nijole TOMIENE (*Nijolė Tuomienė*) – *Dr. hum.*, vecākā pētniece, Ģeolingvistikas centrs, Lietuviešu valodas institūts (*PhD in humanities, Senior Researcher, Research Centre of Geolinguistics, Institute of the Lithuanian Language*), e-pasts/e-mail: n.tuomiene@gmail.com.

Daira VĒVERE – *Mg. hum.*, zinātniskā asistente, LU Latviešu valodas institūts (*Mg. hum., Research Assistant, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: daira.vevere@lu.lv.

Anna VULĀNE – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: anna.vulane@lu.lv.

Ieva ZUICENA – *Dr. philol.*, leksikogrāfe, līdz 2014. gadam strādājusi LU Latviešu valodas institūtā (*Dr. philol., lexicographer, until 2014 worked at the Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: ieva.zuicena@inbox.lv.

Linguistica Lettica 30
Salikts LU Latviešu valodas institūtā
Iespiests SIA „Drukātava”
Metiens 50 eks.